

JUHÁSZ GYULA PROBLÉMÁK

(A Juhász kritikai kiadás margójára)

Több mint három esztendeje került könyvtári forgalomba Juhász Gyula *Összes művei* kritikai kiadásának három első kötete, a *Versek**. Magam jelentkeztem a feladatra, hogy bírálatot írjak róla és mégis három év telt el, míg mondanivalómat papírra vettem. Annak idején szabályos recenzióra készültem. A Juhász kritikai kiadás elvi kérdéseiről és a gyakorlatban megvalósult eredményeiről, problémáiról szerettem volna írni. A költőhöz fűződő ifjúkori, személyes emlékeim, lírájának mindmáig bennem élő, eleven áramlása azonban három esztendő elteltével is lehetetlenné teszi, hogy csupán a kiadvány természetéből következő műfajú kritikát írjak. Nyilván, ha tovább halogatnám a megfogalmazást, akkor sem változnék a szándék — és a számomra egyedül kívánkozó mondanivaló-formálás — közti összefüggés. Szabálytalan műfajú írás marad így ez a recenzió: *jegyzeteket írok a kritikai kiadás margójára*.

Előljáróban néhány általános szót a kiadásról. — Az I. kötet jegyzetapparátusának élén a következőt olvassuk: „Az életében (t.i. Juhász életében) megjelent versköteteiben egész költői oeuvre-jének alig több, mint egyharmada kapott helyet, a többi napilapokban, nem egyszer kérésreletű kis nyomtatványokon rejtett.” (I. köt. 317.) Később arról is értesülünk, hogy pontosan 71 teljesen ismeretlen és 298 kötetben meg nem jelent verset hoz nyilvánosságra a kritikai kiadás. (322.) Ilia Mihály és Péter László munkájával így csaknem megháromszorozódott Juhász Gyula összegyűjtött költői életműve. A csaknem megháromszorozódott versanyagot a sajtó alá rendezők a klasszikusok szövegkiadásának a Magyar Tudományos Akadémia szabályzatának szellemében, mintaszerű feldolgozásban adták közre; a költői életműhöz az egyes köteteknek csaknem felét kitevő, sokoldalú, a szövegeknek minden kérdésére figyelemmel levő jegyzetapparátust csatolva. A kitűnő kiadást bőséges képanyag egészíti ki, ami egyrészt fontos kiinduló pontja a Juhász-ikonográfiának, másrészt a költő életében megjelent munkáinak címlapjait, eredeti kéziratokat és a költő sajátkezű javításaival ellátott korrektúralevonatokat tartalmaz. (Az utóbbiakat úgy válogatták össze a sajtó alá rendezők, hogy Juhász Gyula írásmódját pályájának minden szakaszából bemutassák.)

Ilia Mihály és Péter László a kritikai kiadás sokéves, aprólékos pontosságát és nagy szorgalmat igénylő munkájával minden dicséretet kiérdemelnek. Annál inkább, mivel — közismert, hogy — századunk nagy magyar költői közül éppen Juhász Gyula műve az, ami szinte megoldhatatlannak tűnő — és e kiadásban lényegében megoldott — gondokat, problémákat ad fel a kutatónak, szövegkritikai, a versek keletkezési ideje, valamint a sajtó alá rendezéssel kapcsolatos más kérdések tekintetében. Valószínűség szerint — hiszen az abszolút teljesség elérhetetlen — az elkövetkező időkben még előkerülnek ismeretlen, vagy kötetben közre nem adott Juhász Gyula versek. Azonban az ezutáni leletek sem fognak lényegesen módosítani azon a képen, ami a kritikai kiadás anyagából, időrendjéből és jegyzeteiből elélünk tárul. E kitűnő kiadás helyes szövegközléseivel, a versek keletkezésének, időrendjének meg-

* *Juhász Gyula Összes Művei — Versek*. I—III. kötet. Szerkeszti Péter László. Sajtó alá rendezte Ilia Mihály és Péter László. Akadémiai Kiadó, 1963. 534, 611, 510. l.

állapításával a filológiai problémák egész sorát maga oldotta meg és egyúttal megadja a lehetőséget a további kutatások számára. A továbbiakban mi is ilyen kérdéseket szeretnénk legelőször fölvetni. Kérdésfelvetéseink maguk sem merülhetnek fel, illetőleg a kérdésekre adandó válaszok nehezen volnának bizonyíthatók a mostani kiadásra való alapozás nélkül.

A «Juhász-vers» kialakulása

Egy régi — annak idején a két élő főszereplő, Juhász és Kosztolányi iránti rosszul értelmezett kegyeletből meg nem írott — irodalomtörténeti problémáról szeretnék mindenekelőtt szólni, amit a kritikai kiadás időrendje elevenített fel emlékezetemben, s a tétel kifejtését az időrend, valamint a kiadás jegyzetanyaga maga is támogatja.

Még egyetemi hallgató koromban (1932-től), intenzíven foglalkoztatott Babits, Juhász és Kosztolányi pályakezdése. — Induló fiatalember számára — aki bár találkozott már néhány-szor a nyomdafestékekkel — lehet-é izgalmasabb kérdés a nagy elődök kezdeti útjának tanulmányozásánál, útkereséseik és eredményeik vizsgálatánál?! — Hogy miért éppen az ő indulásuk foglalkoztatott? A szegedi, Fodor-utcai lakásának magányába visszavonult, beteg Juhász Gyulát személyesen ismertem, illetőleg ismertük *Szegedi Fiatalok*. Az Ady-nemzedék értékelése tekintetében ekkor már kialakuló közvéleménnyel ellentétben, nagyra tartottuk a szegedi költőt. Ismertük — ő maga nemegyszer emlegette — tanácsköztársaság alatti és utáni szerepét, hallottunk tőle is a Hétvezér utcai Munkásotthonban tartott előadásairól. Nem véletlen, hogy a mi körünkben készült az első igényes tanulmány róla, Baróti Dezső könyve (*Juhász Gyula*. Szeged 1933). A szeretve tisztelt szegedi költő vezetett el két ifjúkori barátjához, Babits-hoz és Kosztolányihoz, akikkel együtt tanult a budapesti egyetemen. Hármójuk „földalatti” korszaka izgatott; *A Holnap*, illetőleg a *Nyugat* előtti írásaik, amelyek jórészt vidéki lapokban, nem kis számban éppen a *Szeged és Vidéke* című radikális, délutáni napilapban jelentek meg. A nyomtatásban napvilágot látott, gyakran még kiforratlan, iránytkereső írások mellett rendkívül érdekelték azok a levelek, amelyeket Babits és Kosztolányi ifjúkorukban írtak Juhász Gyulához.* Fiatalos lelkesedéssel telítettek ezek a levelek. Beszámolnak egymásnak a levél-írók olvasmányaikról, s elküldik a levelekhez csatolt másolatban írásaikat. Egyik a másik írását lelkesen magasztalja; kezdő, alakuló verseik kapcsán is elődeiktől különböző újítástudat hatja át őket. A lelkes és lelkesítő baráti hang 1906 februárjában török meg először: Kosztolányinak Juhász Gyulához írott egyik levelében. Ez a levél sajnos nem élte túl a háborút, hacsak nem lappang valahol. Tartalmára azonban jól emlékszem, s fülemben cseng a levél atmoszférája, tónusa is. A mindig udvarias, választékos Kosztolányi éles, goromba hangot fogalmaz. — Azzal vádolja Juhász Gyulát, hogy ő a *siker*: aki szenior volt Négyesy professzor mellett az egyetemen, aki megnyerte Kiss József tetszését és *A Hét* munkatársa, s aki már Ady Endre *kegyeibe is* „beférkőzött”, tőle az íróasztalfiók és vidéki lapok számára dolgozó, ismeretlen költőtől „ellopta” azt a formát, amit a *Magyar Szonettek*-ben megalkotott. — Az éles hangú levélben végül kijelenti Kosztolányi, hogy — ezután *magyar szonett* típusú verset már nem írhat — és nem is fog írni —, mivel az a látszat támadna, mintha ő utánozná Juhászt. Ez a látszat támadna, mert az ő új hangot jelképező magyar szonettjei (*Kisasszony*, *Szent László jelenése*, *Zrínyi a költő*) eldugott helyen jelentek meg, a *Szeged és Vidéke*-ben, Juhász „után-

* A Kilyéni Irma gyűjteményében őrzött leveleket, kiegészítve Juhásznak Babits-hoz és Kosztolányihoz írott leveleivel, a második világháború utolsó előtti esztendejében, 1943-ban sajtó alá rendezte BABITS MIHÁLYNÉ, TÖRÖK SOPHIE. A kiadó (Franklin társulat) felkérésére — mivel Török Sophie nem lévén filológus — a sajtó alá rendezés munkájában e sorok írója is részt vett. A német megszállás miatt sajnos már nem jelenhetett meg a levelezés; az ostrom alatt a szedés is megsemmisült, s csupán egy csonka korrektúralevonata maradt fenn. — Ugyanezt az anyagot egyrészt kibővítve, másrészt a háborús pusztulás következtében megcsonkulva, ismét sajtó alá rendezte BELIA GYÖRGY: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. — A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1959. (Új Magyar Múzeum, Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye. 3.)

zatai” pedig (*Gellért püspök, Géza király, Mathias rex*) fővárosi napilapban, a *Budapesti Naplóban*. — Az elveszett, vagy lappangó levél mondanivalóját, az utóbbi szavakat leszámítva, megírja Kosztolányi a Szegeden tanárkodó Babits Mihálynak is: „Nem akarok Juhászárról írni: a szemébe megmondtam neki mindent! Ő azok közé tartozik, kik minden híron tudnak zörögni s egy kis nyomdafestéktől megkergülnek. A verseim jórészt ellopta, átgurta és — főleg — elrontotta s miután csuszás-mászással felcsúszott az Adykhöz és Kiss Józsefekhez, csodálkozást keltett azzal, mit az én irófiókomból csent. Olvasta a „Magyar szonett”-jeit; nem vette észre a csenést a jelzőkben, a formában, az egész hangban? De azért mindenki vivátot kiált feléje . . .” (1906. február 19. — V. i. *Belia* i. kiadványa 110.)

Ady beérkezésének ideje ez (az *Új versek* 1906 januárjában lát napvilágot). A Babits-hoz írt, imént idézett levél most nem idézett bekezdéseiben lehetünk tanúi Kosztolányi első Ady ellenes felindulásának. A Juhászra vonatkozó vádak mindössze egy rövid bekezdését teszik ki az Ady ellenes kirohanást tartalmazó hosszú levélnek. Ezért is ír így Kiss Ferenc a három költő indulásának kutatója: „joggal tekinthetnénk Kosztolányi vádjait az első Ady-ellenes felindulás sajátos melléktermékének”. (*A beérkezés küszöbén*. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. — Akadémiai Kiadó: 1962. Irodalomtörténeti Füzetek. 37. szám. 83. lap.) De maga Kiss Ferenc is tudja, hogy nemcsak erről van szó, a „valóság — írja — mégis bonyolultabb”. Babits, aki az induló Ady megítélésében Kosztolányival egyetért, sőt a felindult kirohanásokat tartalmazó levélre küldött válaszában még rá is licitál, Juhászt bizonyos értelemben megvédi, illetőleg a „csenést” más hangsúllyal magyarázza: „Csak Juhászt veszem ki az Ön kaptája alól: Juhászárról nekem csupán kedves emlékeim vannak; ő nem olyan tanulatlan gyenge legényke, mint a többi s ami a csenést illeti — aki annyit ír, ki ne csenne? — öntudatlanul persze.” (*Belia* i. kiadványa. 115.)

„. . . aki annyit ír . . .” megjegyzése Babitsnak elemzésre szorul, nemcsak Juhász Gyula, hanem a levélíró szempontjából ugyanúgy, mint a címzett vonatkozásában. Vessünk egy pillantást Juhász indulásának, költői kezdeteinek rétegeire. Pontosan magyarázta e kérdést *Juhász Gyula problémák* című tanulmányában Szabolcsi Miklós (Lásd *Elődök és kortársak* című tanulmánykötetben. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964. 57–60.): — Gondolkozásának, szemléletének alaprétege, — fejtegeti Szabolcsi — az otthonról hozott, „konzervatív-függetlenségi kurucosság”, s az induló lírikus — a mondottakkal szervesen összefügg — nem a századvégi, polgári irányulású költőkre visszhangzik, hanem ugyanez idő ellenzéki, de félhívatalos verseire, költészetére, Endrődi Sándor és Ábrányi Emil verseire. — Szabolcsi foglalkozik a Juhászt és barátait egyaránt megérintő modern, külföldi példaadókkal is (Nietzsche, Ibsen, Csehov, Tolsztoj, Puskin, Taine, Rodin stb.), akiknek műve külföldön két egymás után következő állomást jelez, de „magyarországi hatásában . . . a haladó polgári irodalom elősegítője, a konzervatív gondolkozásmódból való felszabadulás előkészítője . . .”

Szabolcsi magyarázata után térjünk vissza Babits szavaihoz. Juhász ebben a periódusban valóban sokat ír, összehasonlíthatatlanul többet, mint Babits, vagy Kosztolányi; s ugyanakkor 1906 előtt jóval kisebb mértékben fedezhetők fel mondanivalójában, valamint versformálásában újszerű vonások, mint két barátjánál. Korántsem állítom azt, hogy a század első évtizedének közepén Babits és Kosztolányi már kiforrott költők. Nem azok. De Babitsnál már jelen van újszerű hangmegütése, s az európai esztétizmust egyéni tartalommal igyekszik megtölteni. Kosztolányi verseit pedig — ha még nem is kiérett fokon, de — áthatja sajátos zaklatottsága és egyéni jellegű formai bravurossága. Az aggályosan keveset író Babitscal és az ekkor még szintén nem bőtermésű Kosztolányival ellentétben, a sokat író Juhász Gyulánál viszont igen lassú folyamat eredménye — s barátainál később következik be —, hogy gondolkozásának, műveltségének, izlésének rétegei, s az ezekre ráépülő — Babitséval és Kosztolányiéval jórészt még azonos — új gondolkozási, irodalmi és művészeti példák egységbe állva, egyéni verseket hozzanak létre: megalkotva a jellegzetes *Juhász Gyula-verseket*. A század első évtizedének közepén — ismétlem — ez a folyamat még nem következett be nála. Verseiben jórészt

feloldatlanul, különböző — már említett —, nem is éppen előremutató hazai mintaképeket követ, s rajtuk kívül néhány külföldi példát: Verlaine-t, Samaint, Nietzsche-t, Wilde-et stb. Olvasmányai, műveltségi tájékozódása, alakuló ízlése folytán szoros barátság fűzi Babitshoz és Kosztolányihoz, de versei még ekkor konzervatívabb benyomást keltenek társaiénál. Ebből az időből való lírájából még hiányzik az egyéni hangmegütés és ott van a nyoma néhány külföldi költő befolyása ellenére a „konzervatív-függetlenségi kurucosság”-nak. Újra mondom, konzervatív benyomást tesz ekkor még ez a líra, s talán ennek is tulajdonítható, hogy az egyetemen ő került Négyesy professzor közelébe s nem Babits vagy Kosztolányi. Bizonyára az elmondottak magyarázzák azt is, hogy társait megelőzve, korán megnyíltak számára a publikálási lehetőségek. És végül ugyancsak ezzel függhet össze, hogy a Négyesy-stílusgyakorlatok sokrétű társaságában nemcsak a magabazárkózott Babitscsal és a megjelenésében is egyéni, elegáns Kosztolányival tart barátságot, hanem kapcsolatot talál és levelez a *stílusgyakorlatok* azon tagjaival, akik a baloldaliakkal szemben tüntetően magyaros, fekete mentében jártak, az úgynevezett „Bokréta” tagjaival, Oláh Gáborral, de még Maday Gyulával és Gyökössy Endrével is.

Térjünk vissza a magyar szonettekkel kapcsolatos úgynevezett „lopás” kérdéséhez. Néhány adat a „tényálláshoz”: Kosztolányi a *Szeged és Vidéke*, 1905. szeptember 10-i és 29-i számában közread három verset (*Kisasszony*, *Szent László jelenése*, *Zrínyi a költő*), amelyek majd első verskötetének, a *Négy fal között*-nek (1907) *Magyar Szonettek* című ciklusában is szerepelni fognak. Öt hónap múlva jelenik meg Juhász Gyulának az a három szonettje (*Gellért püspök*, *Géza király*, *Mathias rex* — az utóbbi a költő első verskötetében *Mátyás király* címen szerepel) a *Budapesti Napló* 1906. február 2-i számában, amelyekkel kapcsolatban Kosztolányi „lopással” vádolja barátját. — Miről van itt szó tulajdonképpen? Kiss Ferenc (i. tanulmányában, 78. l.) a *magyar szonettek* típusú vers tekintetében Kosztolányi elsőbbségéről ezt írja: „Ami a kezdeményezés érdemét illeti az kétségtelen, hogy nálunk e versekig nem volt szokás — írja — a hazafias költeményeket szonettformában írni.” Ezután összeveti a Kosztolányi és a Juhász szonetteket. Az összevetések már ez ifjúkori állomásnál megmutatják néhány esetben a két költő közti alkati, alaptermészetbeli eltéréseket, másutt (Kosztolányi: *Szent László jelenése* — *Juhász: Gellért püspök*) a versteremtésben szorosabb egyezéseket. Kiss Ferenc megállapításai, a verset kitűnően értő és érző irodalomtörténész helyes megfigyelésein alapulnak. Elemzései azonban mégis úgy hatnak, — ha nem is hangban, hanem hozzáállás tekintetében — mint a *védőügyvéd* szavai Juhász mellett, a *vád képviselőjével* Kosztolányival szemben. Akarva, nem akarva ilyen hangsúlyúvá válik elemzése azáltal, hogy a személyes indulattal nyilatkozó fiatal Kosztolányi *szavait* figyeli, a „lopás” szóban rejtőző, kegyelet-sértően ható tartalommal áll szemben, ahelyett, hogy az irodalmi folyamatok törvényszerűségeinek szellemében a *szavakat* helyére tenné, és a valóban lényegeset, az elvi kérdést venné bonckés alá. Az ilyen elvibb megalapozású értelmezéshez — véleményem szerint — nem elegendő a Kosztolányi kezdeményezte magyar szonetteknek a nyomában létrejött Juhász szonettekkel való összevetése. Teljes világosságot akkor deríthetünk a kérdésre, ha a szegedi költő jelzett darabjait — esetleg hozzácsatolva néhányat ezután keletkezett verseiből — összehasonlítjuk barátja *magyar szonettjei* előtt írott *saját* verseivel. Máris bocsássuk előre, hogy ez az összevetés arról fog tanúskodni, hogy Juhász Gyulára döntő indítással voltak Kosztolányi versei: a *Kisasszony*, a *Szent László jelenése* és a *Zrínyi a költő* megjelenése nyomán kezd kialakulni, s későbbi útján versről-verse mélyzengésűbbé válik az a szonett-típus, ami minden más magyar költő művétől meg fogja különböztetni a *Juhász Gyula-verset*.

Juhász Gyula nem 1906 februárjában ad közre először szonettet. Első ilyen formában írott darabja a *Szüzek* 1904-ben keletkezett, s 1905 elején jelenik meg *A Hét-ben*. 1905-ből datálódó szonettjeit: a *Művészet*, a *Herakles*, a *Shakspeare* (sic!), a *Hajnal*, a *Nagyvárosok magánya*, *Óda a Dionysoshoz*, *Fidiás az népnek*... Végül 1906. januárjában jelenik meg — még a Kosztolányi inkriminálta szonettek előtt — a *Szokratesz*. E korai szonettek parnasszien példák

kat követnek; objektivitásra, plaszticitásra törekszik bennük a költő, bár egyikét-másikát áthatja bizonyos fajta érzelmesség, — mintha Hérédia-ba Verlaine vegyülne, — azonban ekkor még csak elvétve, néhány vers néhány sorában jelenik meg az a személyesség, ami Juhász Gyula kialakuló, majd kialakult alkotásainak olyannyira sajátja lesz. Egyik darab többnyire eltér a másiktól; eltér, mivel más és más példák inspirációjára jött létre. Arról van itt szó, amit Kosztolányi Babitshoz írott levelében goromba indulattal így fogalmaz: „Ő azok közé tartozik, kik minden híron tudnak zörögni.” (Belia i. kiadványa, 110.). Ebben az időben készült szonettjeiben — miként e korszakának egyéb verseiben — utánoz, példákat követ, magáévá tesz itthoni és külföldi mintákat, hogy az utánzás, a kísérletezés kohójában költői egyénisége kialakuljon, kiforrjon, s képes legyen majd megmutatni valódi önmagát. Még annyit: a felsorolt korai szonettek lényegesen különböznek azoktól, amelyeket majd Kosztolányi indítása nyomán megalkot, amikor kezdi kialakítani, majd kialakítja a maga sajátos, mind személyesebbé váló, gordonka hangra emlékeztető versformáját.

Álljon itt végre három vers Juhász Gyula — szinte fordulatszerűen — bekövetkezett fejlődésének illusztrálására. Elsőnek tudatosan nem a legkorábban írt szonettjeiből veszem a példát, hanem a *Szokratesz*-t idézem, ami csupán pár héttel jelent meg a *magyar szonett* fordulat előtt. Másodiknak egy Kosztolányit, az elsőnek megjelent *magyar szonettjei* közül a *Szent László jelenését*. És végül Juhász első három, Kosztolányi után keletkezett szonettjéből a *Mátyás királyt*.

Szokratesz

A „Görög szonettek”-ből

Az apja szobrász volt. Márványtömegből
Heroszt és istent formált könnyű kézzel,
Heroszt, ki istentetteket merészel,
Istent, ki emberként leszáll a mennyből.

Az apja szobrász volt. Ő maga gyöngé,
Az orra tömpe és a karja lankadt,
Iromba kőn ő nem vesz diadalmat,
Márvány helyett tán suta karja törne!

De a szemében, ő de a szívében
Az apja lángja ég szilaján, épen,
S a lelke lendül, bár lehull a karja,

A heroszt s istent nem kőből faragja,
De lelkekből. Dús igéjére lesz
Kő helyett: Plató s Arisztótelesz.

Szent László jelenése

Viharra dördült az ég alja távol.
László morzsolta a szent olvasót,
aztán letette, s a vén bibliából
halkan, hívőn deákul olvasott.

Hálát adott, hogy jámborak a népek,
s kihalt az elhagyott pogány berek.
Szavára villám lobbant és setét lett
az arca elsápadt s megreszketett.

És messze az ég kékes, ferde, kancsal
tűzét veté el a felhőn vadul,
úgy, mint midőn még háborgott Hadur.

S vér-csapta szüggyel a fénykődbe fent
a karcsu gím könnyezve megjelent,
halálra válva, lángoló aganccsal.

Mátyás király

Nézd Donatello márvány vésetét,
A karvaly orrt, a dactól görbe ajkat,
Mely gúnyt nyilazva sújt, bár csukva hallgat,
Nézd a szemét, mely fényes és setét!

Ez ő! Rőt multunk ércizmú magyarja,
Királyi holló, mely nyugatra tart,
Mely fölgyújtja a bus magyar avart,
Mely a jövendőt lángolón akarja!

Pusztára épül tündérpalotája,
Plutárkot érti és Cézárt csodálja
És elmereng olasz kéz remekén.

De garaboncásként viskóba járva,
Míg irt keres az árva pór bajára,
Érezi, hogy mily magányos szegény!

Juhásznak a *Budapesti Napló* 1906. január 14-i számában megjelent *Szokratesz*-e jellegzetes parnasszien szonett. A Nietzsche megfogalmazta apollóni és dionysosi görögség problematikáját aprólékos műgonddal juttatja kifejezésre. Juhász egyetemi éveinek kutatója Greza Ferenc írja: „E plasztikus, szoborszerű portré költőiségét mélyíti el és teszi modernné a jambusban levő zökkenő, a 12. és 14. sor kétféle, magyaros és időmértékes ütemezési lehetősége, a hanyag rímek fáradt és finom zenéje, az alliterációk és asszonancok elomló, ábrándos játéka”. (Vö. *Juhász Gyula egyetemi évei*, Akadémiai Kiadó, 1964. — Irodalomtörténeti füzetek. 44. szám, 93. l.) — Kosztolányi verse egészen más jellegű alkotás. Persze ő sem ősnemzés útján alkotja meg sajátos légkörű, magyar történelmi témájú szonettjét, a *magyar szonettet*. Kiss Ferenc (i. tanulmányában. 78. l.) helyesen elemzi a Kosztolányi-féle magyar szonett előzményeit, összefüggéseit, s a folyamatot, ami létrehozta. Az ötlet minden valószínűség szerint José Maria de Hérédiára megy vissza, aki nemcsak az antik világ és a reneszánsz alakjait mintázta meg szonettben, hanem szülőföldjéhez, Kubához fűződő emlékeit is. Ugyancsak kimutatható Kosztolányi kapcsolata a parnasszien másik kiemelkedő alakjával, Leconte de Lisle-lel, akit miként Hérédiát már fordított — Babits egykorú levele szerint utánozott is —, sőt nem sokkal később tanulmányt írt róla. (Kiss Ferenc i. tanulmánya. 78. l.) Kosztolányi tehát — akinél már korábban jelentős szonett-gyakorlatnak vagyunk tanúi — tőlük kapja az indítást, tematikailag Hérédia kubai vonatkozású verseit követi; magyar történelmi témákra alkalmazza, magyar talajra teszi át és verseinek atmoszférája — ahogy a Hérédia szonettek Kubáét, az ővéi az Alföld, szorosabban véve szülőföldjének Szabadkának a légkörét sugározzák. A már raffinált verstechnikával megalkotott szonettben jellegzetes atmoszféra van, az Alföld atmoszférája. Az ő magyar szonettjének — lényeges ezt is hangsúlyozni, nemcsak a történelmi tematika, hanem ez a légkörteremtés a legfőbb újítása. — És végül Juhász Gyula:

Mátyás királya. Más már ez a vers, mint a korábbi objektivitásra, plaszticitásra törekvő szonettjei. Kosztolányinál feloldódik a szonett keménysége a magyar téma és a hozzá kapcsolódó hazai, alföldi légkör folytán. Most Juhásznál a parnasszienes, kemény indítás után ugyancsak kinyílik a történelem, személyessé válik — amit Kosztolányi elindított tovább épül —, már nemcsak az Alföld, s itt a szegedi gyerek- és ifjúkorban felszívta világ járja át a verset, hanem valami más is. A korábbi Juhász-szonettek egy-egy sorában felvilanó szubjektivitás kiszélesedik; itt még kissé áttételesen jelentkeve, de később a költő legszemélyesebb, egyéni lírájának juttatva helyet. Korábbi szonettjeiben — képzőművészeti hasonlattal élve — miként a szobrász aprólékosan mintáz, itt miként a festő festeni kezd és ezutáni verseiben mind fokozottabb mértékkel *festői eszközökkel* dolgozik.

Kosztolányi indítására létrejött Juhász Gyula-féle első magyar szonettek még csupán kísérletek, de már ezekben is megmutatkozik a költő pályáján jelentkező új, s ugyanakkor — igaz van Kiss Ferencnek, mikor ezt elemzi — a két költő, Kosztolányi és Juhász közötti alkati, s az ebből következő más atmoszférát teremtő eltérés. Nem sok időnek kell eltelni, hogy a szegedi költő versről-verse mind előbbre haladjon, s alkotásainak egymásutánjában kialakuljon a *Juhász Gyula vers.* Alig három hónappal később lát napvilágot — közbeesően nem egy szonettet jelentetve meg — *Shakespeare* című verse. Szándékosan ezt idézem, s nem valamelyik magyar témájú szonettjét; benne, e nem magyar témájú versben is a kiérés útján mutatkozik Juhász Gyula versformája: az a forma, ami minden kortársának alkotásmódjától megkülönbözteti az övét:

Az esti ködben, őszi esti ködben
Hazabotorkál, véle a homály,
A dérütötte hold lassan kelőben;
Már itt az ős és itt az este már.

Az országúton kósza álmok járnak,
Danol a szél, halódik a határ,
Járnak az árnyak, vége van a nyárnak,
Már itt az ős és itt az este már.

A kandallóban sírnak már a gallyak,
Künn a tarlókon kárognak a varjak,
Nyárnak halála: árnyak élete.

Violás alkony, opálos színekkel,
Nézi a néma, nagy, magányos Ember:
Szívében kong, bong a Téli rege!

Szó volt már róla, hogy a Kosztolányi-féle magyar szonett újításának nemcsak a történelmi téma, hanem a belőle áradó légkör, az Alföld atmoszférája is velejárója. Juhász Gyulára a kettő együtt volt elindító hatással. A kettő együtt, s mivel — alighanem a szegedi költő természetének alapvonása volt; már korábbi parnasszien szonettjeit is átjárta itt-ott az érzelem, és áttételes formában valami személyesség — az érzelem, a személyesség kibontakoztatására olyannyira alkalmas magyar szonett formájában ezek a vonások mindjobban előtérbe kerülnek. Kosztolányi pontosabb, tartózkodóbb, „mivesebb” szonettjével ellentétben Juhásznál a lazább, kevésbé pontos versformálásban ezek az elemek válnak majd uralkodóvá, — ahogy az utóbb idézett szonett példája is mutatja — nemcsak magyar tematikájú verseinek, hanem egyéb tárgyú szonettjeinek, sőt nemcsak szonett jellegű alkotásainak is sajátja lesz. Már éltünk ezzel a hasonlattal: a szobrász módszerekkel megalkotott parnasszien versek fellazulnak és mindinkább a festői, — mondjuk ki ezt is — az impresszionista módszer kerül előtérbe.

Az indítás, amit a Kosztolányi-féle *magyar szonett* gyakorolt Juhászra, kétségtelen. Az indítás azonban semmiképpen sem csökkenti a példaadás nyomán kialakult *Juhász-vers* jelentőségét. Mert kérdezem: — csökkenti-e az *Ady-vers* nagyságát, hogy kialakulásakor Jehan Rictus költészete jelen volt, vagy Petőfi Sándor nagyságát Béranger példaadása?! — Aligha! — Babits aki — idéztük levélrészletét korábban — már fiatalon igyekezett enyhíteni a Kosztolányi által emlegetett „lopás vádját”, a húszas évek elején Balassival kapcsolatban szinte elméletileg fogalmaz e kérdésről. Szavai ide is vonatkoznak: „Egy költő sem fejezheti ki azt, ami nincs benne, s még az irodalmi hatások sem csupa véletlenek: hanem lelki okokat, s lelki eredményeket árulnak el.” (*Balassa. Az Élet és Irodalom* című tanulmánygyűjteményében, Budapest, év nélkül, 71. lap)

Kosztolányi — miként az elveszett, Juhász Gyulához írt levelében kijelentette — valóban abbahagyta a *magyar szonettek* jellegű versek írását. Ifjúságom idején, amikor Babits, Juhász és Kosztolányi pályakezdése foglalkoztatott, a szegedi költővel való személyes találkozások után előbb Babitsot, majd Kosztolányit is felkerestem. A szereplők tanúságát szerettem volna rávetíteni hideg adataimra. Kutatásaim, valamint, az adatoknak a szereplőknél tett személyes ellenőrzése nyomán három tanulmányom is született. A Babitsról és Juhászáról szólót korán megírtam és adtam közre (*Magabazárkózott költő*. Babits Mihály Szegeden, — Erdélyi Helikon, 1935. — *Arisztokratizmus és szecesszió*, — Nyugat, 1937.). A Kosztolányival kapcsolatos kérdések megfogalmazására és a cikk megjelentetésére csak a felszabadulás után került sor. (*Kosztolányiról*, — *A Budapest* című folyóiratban 1947. január. Újra kiadtam: *Vázlatok és tanulmányok* című kötetemben: Budapest, 1955.) 1934. decemberében kerestem fel Kosztolányit a Vár alatti, Tábor utca 13 alatti lakásán. Beszélgetésünk során — tapintatos formák között, mivel akkor még zavarólag hatott reám is a probléma — szóba hoztam a *Magyar szonettek* ügyét is. Egykorú jegyzeteim alapján így írtam meg cikkemben a beszélgetésnek idevágó részét:

„... a Magyar Szonettekről faggattam, első érett verseiről, amelyekben megtalálta költői hangját és példaadásával ismét polgárjogot szerzett irodalmunkban a szonettnek.

— A *Magyar Szonettekkel* stílust teremtett — mondtam, — s hogy van az, hogy a fiatalok versek megjelenése után hosszú éveken át egyet sem s azután is kevés szonettet írt? — Kosztolányi elmosolyodott és tartózkodó, szenvtelen értekező hangon ezt felelte:

— A stílus helytállás. Fiatalkorom írói eszménye formát talált a szonettben: a megvalósítás után csak ismétélhettem volna ebben a stílusban azt, amit egyszer már megteremttem. A költőnek pedig az a dolga, hogy minden új jelenséggel megújulva kerüljön szembe. Későbbi szonettjeim lényegesen más stílusúak, mint a fiataloké. — Ezután még egyszer hangsúlyozta: A stílus helytállás.”

Csaknem harminc év elteltével a régi indulat régen lehült, tapintatos kérdésem nyomán a költő esztétikai fejtegetésbe bocsátkozott, s még csak halvány utalást sem tett az ifjúságában közte és Juhász Gyula között történt „incidensre”.

A magyar szonettek ügyének mintegy függeléke az, amit Kosztolányiról szóló írásom utolsó bekezdéseiben vettem papírra. Magam sem tudom ide tartozik-e? Idézem, s a szerkesztőre bízom: kinyomtatja-e, vagy kihúzza?!

„És látogatásomat követő tizedik napon, a *Pesti Napló* karácsonyi száma két Kosztolányi-verset közölt. A kettő közül az egyik (*Szellemidézés a New-York kávéházban*) szonett volt. Büszkén olvastam az Osvátra emlékező vers érett, tökéletes sorait, szinte Kosztolányi társ-szerzőjének éreztem magamat.

Ahogy visszagondolok a tíz évnél régebben volt Tábor utcai látogatásra bizonyosra veszem, hogy a vers első két sora még akkor megszületett, midőn ott ültem Kosztolányival szemben, aki a *Magyar Szonettekről* folytatott beszélgetés közben ismét megkínált frissen készült feketekávéval:

A kávé gőze illan át forogva
a téli reggel füstjén szertesztét,
s ott, ahol zabáltunk hajdan éhgyomorra
dicsőséget, dohányt és feketét,

nők, villanyok között, tombolva, nyersen,
a lehetetlent érzem én magát,
szeszélyt, kalandot, sok-sok régi versem
és ifjúságom vad aeter-szágát.

Lásd, most jöhetnél, Osvát. A halál tán
el is bocsát, jelenj meg e találgán,
ragyogj föl a barok oszlop megett,

hadd lássam egyszer még, örökre sértett
gyászomba, rég eltűnt, fényes kísértet,
vezérkedő, roppant szemüveged.

A havas vasárnap délelőtti beszélgetés emlékét idézi számomra a vers első két sora. De nemcsak az első két sor. Az egész szonett az együtt töltött pár órát rögzíti versbe. Beszélgetésünk folyamán hullámzó témák talaján épül fel mind a tizennégy sor, ha látszatra másról beszél is. A művészet végső igazsága szerint arról szól e vers, ami Kosztolányit gyötörte, arról, ami beszélgetésünk lényege volt, arról, ami témánkból versbe sűrítendő. — Mert hisz mi más volt a témánk, ha nem az ifjúság és a halál? — Ekörül kanyargott minden mondat, ezt kerülgette minden kimondott és ki nem mondott szó s ez járja át a *Szellemidézés a New-York kávéházban* szakaszait is. Tudom, magyarázatom könnyen minősíthető szavakkal való játéknak, hangzatos szófecsérlésnek. Az ifjúság és a halál atmoszférája valóban átítatja a verset — mondhatná bárki, valóban ez foglaltatik mind a négy szakaszban, megbújva a belső rétegek között. De ez a halk téma nem önmagában, hanem Osvát Ernő emlékét idézve alkotja meg a verset. Volta-képpen Osvát-vers ez: a szerkesztő nevét pedig meg sem említette beszélgetésünk során Kosztolányi. Igaz ez, betű szerint. Sok mindenről volt szó azon a délelőttön, azonban Osvát neve egyszer sem merült fel. A neve nem, de bizonyosan mondhatom, hogy a halott szerkesztő szelleme ott kísértett a beszélgetésben. Én magam sem tudtam még akkor, de annál jobban tudta a költő. Osvát neve nem merült fel, azonban szelleme közöttünk járt: Kosztolányi kétszer is megidézte:

— A stílus helytállás — mondotta, s röviddel azután megismételte.

Évekkel később hallottam, hogy Osvátnak gyakran visszatérő axiómája volt ez. Azóta meggleltem *Az elégedetlenség könyvéből* című aforizma-gyűjteményében is.

Végül: a karácsonyi Pesti Napló másik Kosztolányi-verse. Címe: *Ének a fiatalokról*. Kissé pirulva és zavartan, szégyenkezve és felmagasztosulva olvastam az érett férfibölcsesség tárgyilagos líráját, s úgy éreztem, mintha egy Jupiter-lámpával világítaná meg a költő az én éretlen, rajongó, lelkes fiatalságomat:

Nézd, hogy figyelnek, hogy rajongnak,
mikor eszed már unva fontol,
csodát remélnék egy levéltől,
egy hírtől és egy telefontól.”

Juhász Gyula verseinek kritikai kiadása nyomán — nem is távoli időben — meg fognak jelenni a költő prózai munkái. Ezek az alkotások; szépirodalmi prózája, cikkei, tanulmányai, kritikái és publicisztikai jellegű írásai összegyűjtve, minden bizonnyal sok tanulsággal szolgálnak majd a kutatás számára; a Juhász-filológia kereteit ugyanúgy tágítani fogják, miként támogatói lesznek a kor egész irodalma teljesebb megértésének. Amikor a *Versek* kritikai kiadását tanulmányoztam, egy és más kérdés megvilágítása céljából átlapoztam a költő kötetben már eddig is kiadott prózai írásait. Megfigyeléseim közül szeretnék néhányat már most, a Juhász-próza megjelenése előtt felsorakoztatni. Olyan megfigyelések ezek, amelyek legalább annyira vonatkoznak a versekre, mint a prózára: a *Juhász-vers* és a *Juhász-próza* viszonyát érintik.

Nagy költőink versalkotásainak és prózájuknak egymáshoz való viszonya, a különböző prózai műfajoknak a költészetben halhatatlanná vált művészek tevékenységében játszott szerepe általánosságban is izgalmas probléma. Különösen elgondolkoztató kérdés ez irodalmunk történetének azon századai kapcsán, amikor még nem csak hogy a líra volt a vezető műfaj — hiszen az maradt a líra többé-kevésbé a két világháború között is —, hanem a magyar társadalom és vele az irodalom sajátos „fejlődési rendellenessége” folytán a próza még elvétve alkotott jelentőset.

— Irodalmunk múltjának kutatói közül ki az, aki ne tanakodott volna már azon — más századok hasonló jelenségei mellett, — hogy míg a XVII. századi prózaíróink többségének írásai — nem beszélve a legnagyobbakról, elsősorban Pázmányról — többnyire ma már elavultnak hatnak, addig a század nagy költőjének, Zrínyi Miklósnak prózai munkái, de még levelei is, mindmáig elevenek; hatalmas retorikus erejük révén élnek, ugyanúgy miként verses művei. — És nem hasonló-e a helyzet Petőfi Sándor esetében? — A múlt század 40-es éveit prózájának tekintélyes részét szinte belepte a por, alig olvashatók, s ugyanakkor Petőfi útinaplószerű írásai ma is elevenek, élő alkotások, ragyognak, akár költészete. — Folytathatók tovább; felsorakoztathatnánk még számos példát a múlt századból ugyanúgy, mint irodalmunk régebbi századaiból. Azonban ne folytassuk tovább. E kérdés kifejtése és megoldása helyett érintsünk néhány olyan problémát, amelyek már a *Juhász-vers* és a *Juhász-próza* viszonyához vezetnek.

Először vessük fel néhány XX. századi magyar költőnek saját szépprózai alkotásukhoz való viszonyának egy kérdését. Kosztolányi, Illyés Gyula és Radnóti Miklós költői, illetőleg lírájukhoz kapcsolódó szépirodalmi prózájuk szolgáltatja a példát. A jelenség, ami a *Juhász-vers* és a *Juhász-szépirodalmi próza* összefüggéseire vezet, náluk is megfigyelhető. Hármuk közül elsőnek Radnóti Miklós fejlődésének útján figyeltem fel a jelenségre. A legfiatalabb magyar klasszikus költőnek sajnos egyetlen szépprózai alkotásával, az *Ikek-havával* foglalkozva tűnt fel az első pillanatban egyedinek látszó, a tovább gondolkodás során általánosítást kívánó jelenség. Az egyedinek tűnő megfigyelés a következő volt: — Radnóti Miklós szépprózai műve költői pályája első tíz esztendejének végén születik meg; lezárása, prózai összefoglalása az addigi út egyik lényeges tematikájának, a költő gyerekkora annyi szorongást támasztó, tíz éven át verseket teremtő emlékanyagának. Lírai verseiben gyakorta megjelent gyerekkori emlékeinek összefoglalása, lezárása az *Ikek hava*, de a gyermekkori emlékanyagon kívül, bizonyos értelemben lezárása egész addigi útjának (Vö. *Utószó*, Radnóti Miklós *Ikek hava* — Napló a gyerekkorról, Magyar Helikon, 1959. c. kiadványhoz, 45–46. l.) — Az első pillanatban egyedinek látszó jelenség megfigyelése nyomán gyorsan eljutottam az általánosításhoz: — Némely költők — így fogalmaztam, — akkor alkotják meg első jelentős szépprózai műveiket, midőn lírai mondanivalójuknak valamelyike a parázként izzó vers, tömör formakereteiben kezd kihűlni, midőn az anyagnak csak versben kifejezhető feszültsége csökkenni kezd, távlatot nyer és ezáltal lehetővé válik a költőnek a széppróza eszközeivel is elmondania azt, ami korábban csak versben volt lehetséges. Ezeknek a költőknek első jelentős

szépprózai alkotása éppen ezért lezárása a lírikusi pálya egy szakaszának, hogy a prózai összefoglalás nyomán új felfelé iveléssel haladhassanak majd tovább, lírai mondanivalóikkal, a lírai kifejezőeszközök világában. (Vö. i. h. 45. l.) —

Amikor a Radnóti pályáján megfigyelt, kezdetben egyedinek látszó jelenség általánosításához eljutottam, Illyés Gyula, majd az ő pályájának áttekintése után Kosztolányi Dezső fejlődési útjára figyeltem fel. Joggal idéztem fel az ő pályájukat, hiszen a Radnótinál öregebb Illyésnél és a nálánál is öregebb Kosztolányinál hasonló jelenségre figyelhettem fel, mint az *Ikrek hava* írójánál.

A hasonló törvényszerűség Illyés Gyula esetében alig szorul részletes elemzésre. Ő is költőként szerez magának hírt, első megjelenései nyomán, a 20-as évek végén. A földdel, a tájjal, a rajta élő emberrel egyívű tartozó, érte helytálló lírikus szólal meg alkotásaiban. Az évszázados paraszti nyomorúság világa hevíti sorait; a szabadságot hívja költészetére a szolgaság helyébe. Olyan kép bontakozik ki általa a szegényparaszti életéről, amelyhez hasonló t egyetlen költőelődje sem volt még képes festeni. A kép egyszer ünnepélyes, máskor keserű indulatok hevítik szavait; realiztikus leírások, elbeszélő részek szövik át líráját; tárgyiasság, tárgyilagosság jellemzi módszerét és ugyanakkor a szegényparaszti légkör legfelsőbb világának ábrázolása. Első korszaka lírájának ez a tárgyias, tárgyilagossá, realiztikus, gyakran elbeszélő elemekkel teletűzdelt vonásai vezetik el a költőt a verses epikához, a 30 -as évek elején létrejött remekműhöz, *A Három Öreg*-hez. Az elbeszélő költeményben a lírában alkalmazott módszer megfordul. Ott a lírát szövik át elbeszélő elemek. Itt az epikát hevíti át a líra. Azonban, hogyha át is hevíti az epikát a líra, mégis ez a mű vezet át Illyésnél a prózai alkotás területére. Első klasszikus értékű prózai művét — az *Ikrek hava* szerzőjénél megfigyelt törvényszerűséghez hasonlóan, — ő is akkor alkotja majd meg, amikor az indulásától alapvető lírai mondanivalója a vers keretein belül kezd kihúlni, amikor az anyagnak *csak versben kifejezhető* feszültsége csökkenni kezd, távlatot nyer és lehetővé válik a széppróza eszközeivel is elmondani azt, ami korábban csak *versben* volt lehetséges. *A Puszták népe* ez a prózai alkotás; ez az, ami lezárja addigi lírai útját; szépprózai összefoglalása korábbi lírai tematikájának, s egyúttal — hasonlóan, mint a Radnótinál jellemzett állomás — új lírai szakasz elindítója; nyomában új felfelé iveléssel ismét a költő halad tovább, a lírai kifejezőeszközök világában.

Amikor a Radnóti pályáján megfigyelt jelenség általánosítására törekedtem, majd hasonlóságot fedeztem fel Illyés Gyula fejlődésének útján, párhuzamos jelenséget igyekeztem felismerni az első *Nyugat* nemzedék költőinek körében is. Kosztolányi pályáját idéztem fel; 20-as évekbeli, prózairói teljesítményeire gondoltam legelőször — a *Néró*, a *Pacsirta*, az *Arany-sárkány*, az *Édes Anna* létrejöttének idejére —, amikor a lírikus helyett a szépprózairó Kosztolányi került előtérbe, amikor versei másodlagosak akkori regényeihez képest, s a költő majd csak a 30-as években emelkedik fel ismét, lírájának történetében addig sohasem látott, „megszenvedett” magaslatra. Meg is fogalmaztam a jelenség láttán a korábbit kiegészítő általánosítást: — Tanúi lehetünk olyan művészi pályának is, amelyben a lírai szakasz határán megjelenő szépprózai alkotás után rövidebb vagy hosszabb ideig nem a lírában, hanem a prózában fogja megjelenni kifejezőeszközeit a művész. — (Vö. Radnóti *Ikrek hava* című művéhez írott i. utószavamat, 45. l.)

Kosztolányi esetében azonban a kiegészített általánosítás utáni is marad további elemzést igénylő probléma. A még felvethető problémát inkább csak jelezni óhajtom. — Kosztolányi is költőként, versekkel indult. Első verskötetét (*Négy fal között*, 1907.) azonban már a következő esztendőben novellák (*Boszorkányos esték*, 1908) követik. Ezután jelenik meg a sikert, a beérkezést jelentő verskötet, *A szegény kisgyermek panaszai* (1910), majd utána újra csak novellák látnak napvilágot (*Bolondok*, 1911.). És a következő esztendőben a képlet változatlan: versekkel párhuzamosan mindég ír novellákat, a versköteteket novelláskötetek követik; majd a 20-as években — nagy prózairó korszakában — regények. A felvetett kérdés elemzését mellőzve, csupán ennyit: — Az ő életművében a vers és a próza viszonya korántsem

tekinthető át olyan világosan, s eddig nem vizsgált jelenségek felvázolását is igényli, ellentétben két fiatalabb költőtársának példájával.

Egyszerűbb, világosabb és könnyen áttekinthető a kérdés Juhász Gyula esetében. Prózájának kritikai kiadása előtt teljes képpel nem rendelkezünk sem szépirodalmi, sem pedig egyéb próza alkotásairól. Azonban még az életében, általa kiadott próza kötet (Holmi. év nélk.), valamint válogatott próza írásainak Péter László sajtó alá rendezte kétkötetes gyűjteménye (Örökség. 1958.) megfelelő eligazítást nyújt a probléma megragadásához. Juhász szépirodalmi jellegű prózát viszonylag keveset írt. Prózájának nagyobbik felét cikkek, tanulmányok, publicisztikai írások teszik ki. Szépirodalmi prózát, tárcát, novellát írt már ifjúságában is. De ezek alig számíthatnak figyelemre. Legjelentősebb széppróza alkotását, az *Orbán lelke* című kisregényét 1924-ben írja, a másik kiemelkedő elbeszélését, *A tékozló fiút* 1925-ben. Mindkettő önéletrajzi természetű alkotás, s a kettő együtt, miként Radnótinál az *Ikek hava*, Illyés Gyulánál pedig *A puszták népe* lezárása, összefoglalása addigi lírai mondanivalója lényegének. Az első, a kisregény, a szakolcai tanár világát idézi, s a szakolcai atmoszférába belesűríti az elbeszélő műfaj eszközeivel, ami líráját mindaddig feszítette. A második, *A tékozló fiú*, ez a kisebb terjedelmű elbeszélés, mintegy kiegészítése az *Orbán* lelkének. Élete első lázadásáról szól benne, kispap korszakáról, a renddel való szakítást eleveníti meg. Itt is benne foglalják korábbi lírai mondanivalójának egy része, s ezen túl — az *Orbán lelke* nem másként — egy-egy bekezdésében kommentálása is a maga fejlődésének. Egy kispap-társa halálával kapcsolatban így fejezi ki a maga ifjúkori lázadásának világát: — Nem érzett semmi félelmet a halállal szemben, az élet sokkal inkább kezdte érdekelni, az élet, amely a tárt ablakon keresztül tavaszi csillagokat és orgonákat dobál most feléje.* — Másutt, az egész életében újat kereső, jövőre tekintő ember már a rendbéli lázadásával kapcsolatban így nyilatkozik: — Olyan fiatal volt és olyan fogékony minden iránt, ami új és ami bátor. —

A tékozló fiú lírájának egyes elemeit összegezi a széppróza módszerével, viszont az *Orbán lelke* — már említettük — a szakolcai atmoszférába szinte belesűríti mindazt, ami addigi líráját feszítette. Kisregényét ugyanaz a légkör járja át, mint a Juhász-versek: — az unalom, a nyomott vidéki atmoszféra, a vidéken maradotság, a céltalanság, Anna emléke, s a „szívéhez nőtt” magány. Az *Orbán lelke* írója a sok meghurcoltatás, szenvedés, bukott harcok után tudomásul veszi, hogy — mindennek így kell lennie. — A lemondás légköre árad soraiból, de ugyanakkor megleveníti a jövő felé tekintő, harcos fiatal tanárt, aki „a régi magyar irodalom demokratikus vonásairól magyarázott”, aki azt tanította, hogy „Dózsa György parasztlázadásából ugyanaz az elnyomás és keserűség tört utat magának, amely Apáti Ferenc Feddő énekéből, Heltai Gáspár meséiből és a magyar dráma első kísérleteiből is kiérzik.” Az *Orbán lelke* lezárás, leszámolás a múlttal, de ugyanakkor testamentum, jövő felé tekintő vallomás is. Egyik bekezdésében a következőket olvassuk: — Mi már nem érjük meg azt a világot pajtás, amelyik eljön, mert el kell jönnie, amikor egy nagy és szent dolog lesz, a munka, és amikor minden ember munkás lesz, nem robotos, mint én, mint mi; mi már nem érjük meg azt a világot, amikor nem az athéni dögvész lesz a fontos, hanem a szabad levegő, a tiszta öröm, a szép élet, a boldog ember. Erről lekéstünk pajtás, szenvedni és meghalni: ez a mi leckénk. —

Lezárás, összefoglalás, — újra mondom — addigi lírai mondanivalóinak szépprózái szintézise együtt a két mű az *Orbán lelke* és *A tékozló fiú*. De Juhász Gyulánál már nem következhetik be az, ami Illyésnél és Radnótinál bekövetkezik, hogy a szépprózái írás — jelen esetben a két szépprózái írás — nyomában új felfelé íveléssel haladhasson tovább lírai mondanivalóival, a lírai kifejezőeszközök világában. Hiszen utolsó, maga sajtó alá rendezte verskötetete, a *Testa-*

* Az idézett mondat utolsó szavai egy fiatalkori Radnóti vers ihletőjének látszanak. A vers címe: *Tétre leső dal*. 1930. november 14-én keletkezett, a költőnek a szegedi egyetemre kerülése első idején. A kétszakaszos vers második versszakában a következők olvashatók: „kék májusunk vörös orgonát dobált fiatal díszül kalapunkra;...” Radnótinak a szegedi költő alkotásába való elmélyedése egybeesik Szeged megismerésével, az itteni egyetemen megkezdett tanulmányaival.

mentum a kisregény megírását követő esztendőben jelent meg, versanyaga jórészt készen volt az *Orbán lelke* keletkezése idején, s egyidőben jelenik meg a másik, lezáró, összefoglaló jelentőségű elbeszélésének, *A tékozló fiúnak* a keletkezési dátumával. De az is igaz, hogy a *Testamentum* című verskötet csúcsein jelzi Juhász Gyula költői pályáját. Utána betegsége mindjobban elhatalmasodik rajta; verseiben legfeljebb tartja a régi szintet, de magasabbra már nem emelkedik.

A Juhász-vers és a Juhász-publicisztika

A Juhász-próza tanulmányozása során a korábbiakban vázoltak mellett, a költő versének és prózájának egy másik problémájára is felfigyeltem. A *Juhász-vers és a Juhász-publicisztika* összefüggésének kérdése ez. Az elemzéshez kiindulópontul kínálkozik Ady Endre verseinek a maga publicisztikájához való viszonya. Adynak nagyszámú versmondata publicisztikai írásaiban nyert először megfogalmazást, s azután rövidebb, vagy hosszabb, nem egyszer sok-sok év elteltével sűrűsödik bele az Ady-vers kereteibe. Néhány példa: — Montecarlói tartozkodása nyomán létrejött cikkeiben benne foglaltatnak úgynevezett „pénzversei”-nek elemei; azok a versmondatok, amelyek a *Vér és arany* kötet egyes alkotásaiban sűrű telítettséggel, a jelképek a szimbolumok telítettségével jelennek meg. Koczás Sándor figyelt fel arra, hogy *Az Illés szekerén* című vers (1908) sorai két régi (1902, 1906), egymástól is távoli időben keletkezett Ady-cikkben készülődnek. (Vö. Ady Endre, *Ijű szivekben élek*. A válogatás és az Ady-tanulmány Koczás Sándor munkája, Bp. 1958. 358–359.) A költő prózai műveinek kritikai kiadása figyelmeztet arra, hogy a *Májusi zápor után* című (1908) Ady-vers *életöröm-motivuma* csírájában felfedezhető egy 1902-ben keletkezett cikkének egyik bekezdést indító soraiban. (Vö. *Ady Endre Összes Prózaí Művei*, III. kötet. Sajtó alá rendezte Koczás Sándor és Vezér Erzsébet, Bp. 1964. 330.). E sorok írója pedig, a *Nyárdélutáni hold Rómában* (1911) című vers elemeinek prózai megfogalmazását fedezte fel nem sokkal a vers létrejötte előtt írt útinaplójában a költőnek (Vö. *Miért szép?* Századunk magyar lírája verselemzésekben. Bp. 1966. 55–67.).

Adynál ezt a jelenséget könnyen összefüggésbe lehetne hozni azzal a körülménnyel, hogy politikai gondolkozása, szemlélete jóval korábban kialakult, mint maga a jellegzetes Ady-vers. Nyilván van is összefüggés e körülménnyel, azonban bocsássuk előre: nem nélkülözhető a magyarázathoz a költő alkotómódszerének figyelembevétele sem. Mielőtt e kérdésre térnénk, vizsgáljuk meg a vers és a publicisztika viszonyát Juhász Gyula életművében.

Juhász Gyula publicisztikai művei egészében — nagyrészt vidéki lapokban láttak napvilágot — ma még áttekinthetetlenek. A felszabadulás előtt jóformán semmit sem olvashatott kötetben ezekből az írásokból az irodalomtörténész. A felszabadulás után, éppen ezért szinte revelációként hatott Garamvölgyi József feldolgozása, Juhásznak a forradalmak idején készült cikkeinek az elemzése (*Juhász Gyula és a forradalom. 1917–1919. — Irodalomtörténet*. 1952. 186–221.). A költő publicisztikájának mindmáig csupán egy kis hányada jelent meg kötetben (Vö. Péter László sajtó alá rendezésében, a már i. *Örökség* című kiadvány I. kötetét.). Kötetben kiadott cikkeinek ez a kis hányada is elegendő azonban ahhoz, hogy a vázolt kérdésre válaszoljunk.

Az ő publicisztikájában is felfedezhetünk olyan írásokat, amelyeknek témája találkozik verseivel. Péter László az *Örökség* jegyzetapparátusában utal nem egy ilyen találkozásra. Idézzünk néhány példát: *A kis Petőfi Szegeden* című cikk (1911) kapcsán írja: „Vö. „Egy ház” és „Petőfi Zoltán” című költeményeivel.” (Az első vers 1926-ban, a második 1913-ban keletkezett.) *Bomba helyett bombaszt* című cikk (1918) jegyzetében ezt olvassuk: „Juhász Gyula már (1918 tavaszán) a cikk megjelenése előtt elítélte az olasz író háborús uszítását *Gabriele d'Annunzionak* című versében”. — *Hódmezővásárhely* című cikk (1926) jegyzetéből: „Vö. *Vásárhelyi sétatéren* című versével.” (A vers keletkezési ideje 1925.) —

Juhász publicisztikája tanulmányozásakor két lényeges eltérést fedezhetünk fel verseinek és cikkeinek relációjában az *Ady-vers* és az *Ady-publicisztika* viszonyának jellemzett sajátosságaival szemben. Míg Ady-nál a publicisztikai írásokban készülődik, alakul, formálódik nem egy későbbi verse, addig Juhász cikkeinek többsége — Péter László adatai is ezt igazolják, — a hasonló tematikájú versek után keletkezett. Így a Juhász versek egy kis hányada talán ott formálódott korábbi prózai írásaiban, de költői alkotásának nagyobbik felénél csak fordított lehet a helyzet; mivel a publicisztikai írások születtek a versek létrejötte utáni időben. A további vizsgálat azonban e feltételezéstől is eltérő eredményhez vezet; s az emlegetett reláció tekintetében megmutatja a második lényeges eltérést Ady és Juhász között. Arról van szó, hogy a *Juhász-vers* és a *Juhász-publicisztika* között — született legyen a vers vagy a cikk korábban — csupán *tematikai* összefüggés fedezhető fel; a versek alakulását, formálódását, készülődését — ahogy Adynál megfigyelhető — hiába keressük Juhász Gyula prózai írásaiban; mint ahogy a később keletkezett publicisztikai írás sem csirázik — csak témájában függ össze — a korábban írott verssel.

Hogy Juhásznál ez a törvényszerű, Adynál pedig a korábban ismertetett sajátosság, a két költő egyéniségének különbözősével függ össze, valamint ezzel egybehangzóan, kettejük alkotómódszere közötti eltéréssel. Emberileg közel álltak ketten egymáshoz. Ady Nagyváradon egész életre szóló befolyást gyakorol Juhász szemléletére, gondolkodására. Ady Endre és a nagyváradi radikálisok nélkül nem juthatott volna el Juhász az 1917 után írott publicisztikájának politikai magaslatára. Juhász élete végéig rajongva tisztelte Adyt; versekkel idézte emléket, s halálának évfordulóin nem mulasztotta el cikket írni róla. És mégis — magyarázatra szorul-e — hogy gyökeresen más egyéniség az egyik és a másik költő?! A magyarázat felesleges. Annál inkább felesleges, mivel a két egyazon politikai irányba tartó és mégis nagyon különböző egyéniség közti különbség kifejeződik kettejük eltérő alkotómódszerében, stílusában is. Az alkotómódszerben, a stílusban; ami e jellegzetesen átmeneti korban, az adott ellentmondások közepette, az Ady típusú egyéniségnél nem lehetett más, mint a *szimbolizmus*, Juhász Gyulánál pedig — pályája nagyobbik szakaszában — az *impresszionizmus*. Izgalmas feladat lenne részletesen elemezni, hogy a kor, a társadalom ellentmondásai, az egyéniség és más tényezők összjátékából miként következik Ady Endre esetében a szimbolizmus, Juhász Gyula pályája nagyobbik szakaszában pedig az impresszionizmus. A kérdés kifejtése önmaga külön tanulmányt igényelne. Most csak annyit, amennyi a legutóbbi mondottak lezárásához szükséges: A szimbolikus kifejezőeszközökkel, a szimbolista alkotómódszerrel, stílussal létrejövő versalkotás csirázhatik, formálódhatik, alakulhat a létrejöttét megelőző cikkben, publicisztikában, de impresszionista vers — az impresszionizmus sajátosságai magyarázat nélkül is magyarázák — nem nőhet ki cikkből, publicisztikából; mint már mondtuk, ebben az esetben csupán *tematikai összefüggés* lehetséges az emlegetett prózai műfaj és a vers között. Éppen ezért nem véletlen, hogy a tematikán túl, az — Adynál jellemzett — összefüggés a *Juhász-publicisztika* és a *Juhász-vers* között majd csak akkor fog elvétni jelentkezni, amikor költészetében már nem uralkodó versalkotómódszer az impresszionizmus.

Szövegiadási kérdések

Fejtegetésünk végén térjünk vissza a kiindulóponthoz: a kritikai kiadás kérdéséhez. A háromkötetes Juhász kiadásról megállapítottuk, hogy — a versanyagot a sajtó alá rendezők a klasszikusok szövegkiadásának a Magyar Tudományos Akadémia szabályzatának szellemében, mintaszerű feldolgozásban adták közre. — Nincs mit hozzáfűzni e szavakhoz, valamint a sajtó alá rendezéssel kapcsolatosan tett egyéb elismerő megjegyzéseinkhez. Amiről szólni óhajtunk, a jelenleg érvényben levő kritikai kiadási szabályzatnak egyik olyan előírása, amelynek előnye mellett gyengesége, hátrányos volta éppen a mostani kiadás tanulmányozásakor világosodott meg. A szabályzat legfőbb alapelve — a költő, az író műveinek lehetőség

szerinti tökéletes szövegűséggel történő közreadása, valamint az alkotások sorrendje tekintetében az elérhetően teljes időrendi egymásután. — Nincs olyan irodalomtörténész, aki ne értene egyet ezzel az alapelvvel. Hiszen a — különböző körülmények folytán változott, romlott — szövegek helyreállítása nélkül nem végezhetünk megnyugtatóan kutató munkát, s a művek időrendje ugyancsak mellőzhetetlen alapja a költői, az írói mű tanulmányozásának. Az időrendi hűségre törekvő kiadás tüstént szembeötlő hátraütője azonban, hogy elkülönítés nélkül a kronológia kásahegyébe halmozza a gyerek — és ifjúkori kísérleteket, a költő által kötetbe kiadásra érdemtelennek tartott verseket az érett alkotásokkal; felbontja az egyes verskötetek koncepcióját, valamint ezen belül a ciklusokat. A szabályzat módot ad ugyan arra, a Juhász kiadás is él e lehetőséggel, — hogy pl. külön részben közli az úgynevezett *utánszókat*, a *rögtönzéseket*, az *énekkari szövegeket*, a *kétes hiteltű verseket*, a *költő műfordításait*, s mindazokat az írásokat, amelyek nem tartoznak az életmű szerves egységébe. Ezek a lehetőségek azonban nem változtatnak azon a körülményen, hogy a költői életműnek időrendbeli csoportosításban történő közreadása amennyire nélkülözhetetlen eszköze a tudományos kutatásnak, ugyanannyira hátrányos is az irodalomtörténet más jellegű, s legalább ilyen lényeges célkitűzései számára. Ezek a hátrányok költőgyéniségek szerint változó, egymástól eltérő nehézségeket vonnak maguk után.

Vessünk egy pillantást Juhász Gyula példájára, hiszen magát a problémát is az ő verseinek kritikai kiadása vetette fel. A költő emberi alakja, életműve és sorsa — szó volt már erről, — ifjúságom óta foglalkoztatott. Foglalkoztatott filológiai összefüggéseiben is, különösen amikor a második világháború idején műveinek kiadásával foglalatostkodtam. Annak idején úgy véltem, hogy Juhász Gyula hányatott élete során nem sok gondot fordított kézirataira. Ezzel a vélekedéssel függött össze az a feltételezés, hogy versköteteteinek összeállítására sem fordított különösebb figyelmet. Midőn lehetősége nyílt művei kiadására — így hittem, — azokat a verseit gyűjtötte össze, amelyek éppen keze ügyében voltak. Feltételezésemet alátámasztani látszottak Juhász kutatásaimnak egyes eredményei. Köteteinek közelmúltbeli, újabb áttanulmányozása azonban meggyőzött arról, hogy hajdani feltételezésem téves következtetésre épült. Ma már világosan látom: — Juhász Gyula rendkívüli tudatossággal szerkesztette köteteit. Egy-egy verskötetete nyomdára való előkészítéskor határozott kompozíciós elvek vezették, s végiggondolt kompozíciós elvek érvényesültek a kötetben belül, az egyes versciklusok megalkotásakor is. Meggyőződtem arról, hogy Juhásznak azok a verskötetetei, amelyeket ő rendezett sajtó alá — és a köteteken belül a ciklusok — nem kevésbé önálló műalkotások, mint a maguk külön egységében egyes versei.

Juhász Gyula felvázolt példája persze nem egyedi kérdés. Hiszen a ciklus Petrarca óta — bizonyos értelemben az antik irodalomban gyökerezve — mindég alkotás volt; a versalkotások sorából a költő megteremtette, szerves, megváltozhatatlan, zárt egység. A ciklus művészi, a kötet és az életmű egészét és részkérdéseit is jellemző vonásaival, törvényszerűségeivel irodalomtörténetírásunk csak elvétve foglalkozott eddig. Pedig Balassitól kezdve, lírikusaink szinte egymást követő sorban — a modern ciklusteremtés egyedülálló mesterén, Ady Endrén át, — egészen napjainkig, a művészi értelmezés, a megértés és a tudományos következtetés egész sorára nyújtanak lehetőséget. A hazai irodalomtörténetírásban a ciklusalkotás mindeddig, csaknem kizárólag a régi irodalom kutatóit (*Eckhardt Sándort*, *Klanciczay Tibort*, *Gerédy Rabánt*, *Bóta Lászlót*, *Komlowszki Tibort*, *Pirnat Antalt*) foglalkoztatta. De éppen az ő eredményeik mutatták meg, hogy még a filológia, a szövegkritika is sikereket érhet el ezen a területen. — A közbevetés után visszatérve a kritikai kiadási szabályzat alapján, az időrend kereteiben felbontott verskötetek és ciklusok kérdéséhez: Ha a *kötet* és a *ciklus* maga is alkotás, a kritikai kiadási szabályzatnak nem kellene-e a sajtó alá rendezéskor ugyanúgy tiszteletben tartania, miként tiszteletben tartja az egyes versek szövegeit, ezek hűséges közreadását?! — Azt hiszem, a válasz csak *igen* lehet. Jól tudom, a probléma megoldása nem egyszerű. Megnyugtató javaslatot magam sem tudnék tenni. A nélkülözhetetlen időrendiség fenntartása

mellett a *kötet* és a *ciklusalkotások* megőrzése a kritikai kiadásokban jelenleg szöges antipólus. De olyan antipólus, amelynek feloldása feltétlenül indokolt; szakemberek elemző tanácskozása nyilván eredményre vezethetne?!

Amit elmondottunk, megvitatandó, jelentős probléma. Azonban akármennyire jelentős kérdés, nem érinti és nem érintheti azt a nagy teljesítményt, amit az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt, régi és újabb klasszikusaink tudományos közreadásával irodalomtörténészeink megalkottak. A már befejezett Balassi, Rimay, Fazekas és Petőfi kritikai kiadás, a folyamatban levő Mikes, Vörösmarty, Arany, Jókai, Mikszáth, Ady, Juhász és Tóth Árpád megjelent, valamint megjelenés előtt álló kötetei legújabb irodalomtörténetírásunk kiemelkedő filológiai teljesítményei. A *kötet* és a *cikluskoncepciók* problémája csupán a kritikai kiadások munkálatai során, „menet közben” — jelen esetben a kritika részéről — felvetődő, újabb megoldásra váró feladat.

*

Mindez — újra mondom, — megvitatandó probléma. De, amiről nagyon röviden még szólni szeretnék, úgy hiszem: nem is lehet vitatkozás tárgya. — Ez azonban már nem tartozik a tudományos célt szolgáló kritikai kiadások kérdéskörébe. — Klasszikusaink nagy példányszámban megjelenő, népszerű kiadványairól van szó. Az utóbbi időben e téren semmivel sem indokolható jelenségnek lehetünk tanúi. Távoli és közelmúltbeli klasszikusaink életművét mind gyakrabban adják közre olyan módon, hogy a dolog érdeme szerint alig különböznek ezek a kiadások az akadémiai lenyomatoktól. Nem arra gondolok, amit a sajtó alá rendezők ilyenféleképpen szoktak megfogalmazni: — Kiadásunk az akadémiai kritikai szöveg, „alapján” készült. — Ezt a gyakorlatot csak helyeselni lehet. Hiszen nemcsak a szakemberekhez, a versolvasó közönséghez is a *hiteles szövegeknek* kell eljutni. Sokkal inkább gondolok arra, hogy e népszerű célú kiadások érdemleges változtatás nélkül követik a kritikai kiadások szerkezeti rendjét, felépítését, s csupán olyan módosításokat hajtanak végre, amelyek *nem a lényeges jegyek dolgában*, hanem csak formálisan teszik a sajtó alá rendezett köteteket népszerű kiadássá. Valami hasonlóak lehetünk tanúi Juhász Gyula *Összes verseinek* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964.) kétkötetes, bibliapapíron megjelent kiadása esetében is. A tudományos célú kiadás nagyterjedelmű jegyzetapparátusát elhagyja ugyan ez a lenyomat; az akadémiai publikációtól eltérően itt egységes helyesírással közöltetnek a versek; de átveszi, egyáltalában nem hajt végre módosításokat: az időrendi alapon felépített szerkezeti beosztáson. Illetőleg az utóbbin történik módosítás: a kronológia rendjében más helyre kerül néhány Juhász-vers, amelyeknek keletkezési dátuma tekintetében a kritikai kiadás megjelenése óta újabb, végleges eredményre jutott a sajtó alá rendező. Kell-e mondani: — ezek a módosítások alig érintik a költő könnyebb megközelítésének, nagysága előtérbe helyezésének ügyét. Öszvér megoldás ez; formálisan népszerű kiadás, de lényegileg a tudományos célú elrendezés jegyzetektől megcsonkított, a cél érdemét tekintve alig módosított mása. A Juhász „népszerű” kiadás egy példa a sok közül. Nagy példányszámban megjelenő, népszerű célokat szolgáló, de az akadémiai tudományos kiadások szempontjainak, rendszerének lényegét „átmentő” Juhász-kiadás mellé felsorakoztathatnánk más klasszikusaink, hasonló jellegű „népszerűsítés”-ét. Sajnos ez a gyakorlat aligha mozdíthatja elő azt a szép törekvésünket, hogy klasszikusaink eleven áramként járják át, s növeljék a közgondolkodást. Ellenkezőleg, akarva, nem akarva táplálják azt a régi rossz „hagyományt”, hogy a klasszikus egyenlő a *beporosodottal, az unalmassal*; régen — a mi ifjúságunkban emlegetni szokott — *kötelező olvasmánnyal*.

Juhász Gyulát — sok évtizeddel ezelőtt, tizenhét-tizennyolc éves koromban — a maga sajtó alá rendezte versköteteiből ismertem meg, s az első ismerkedés nyomán, kortársainak sorában a legjelentősebbek között éreztem a helyét. Jól emlékszem arra is, hogy amikor utóbb elolvastam ennek a nagyon is egyenetlen életművű költőnek addigi alkotásaiból — még ha Zolnai Béla közre is működött, de mégis — maga válogatta, *Hárfa* (1929) című gyűjteményét,

igy gondolkodtam magamban: — Ha csak ezt az antológiát ismernénk Juhász Gyulától — tudva azt, hogy az egykorú viszonyok következtében jelentős politikai verseinek egy jó hányada itt nem jelenhetett meg, — alkotásának a magyar líra sok évszázados áramában a legjelentősebbek között jelölnék ki a helyét. — És most, a „népszerűsítő” kiadás kapcsán lehetetlen nem gondolni arra: — Hogyha van olyan olvasó, bőségesen van a fiatalok körében — aki e szép kiállítású, két kötetes lenyomatból teszi magáévá Juhász költészetét, aligha ismerhet fel benne jelentősebbet, mint egy középszerű költőt. — Mert hiszen, — kell-e ismétetni? — az akadémiai, tudományos célokat szolgáló kiadás szempontjait, rendszerint lényegében átvevő kiadás időrendjében bennefoglalatlanként a gyerek és ifjúkori zsengek, majd a ciklusok és a kötetek eltűnnek; zárt rendjük felhígal a költő által okkal, vagy ok nélkül, kötetben soha nem gyűjtött többnyire nem jelentős versek tömegével. Ilyen módon a remekművek bujkálásra vannak ítélve; csaknem eltűnnek, a megháromszorozódott versanyagban; szinte keresni-kutatni kell őket.

Габор Толнаи

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ДЬЮЛЫ ЮХАСА

(Заметки на полях критического издания произведений Дьюлы Юхаса)

В связи с выходом в свет трехтомника стихотворений Дьюлы Юхаса (1883—1937) автор освещает с новых аспектов многочисленные проблемы творчества поэта. Первая часть статьи посвящена анализу начального периода творчества поэта, формирования его индивидуального стиля. В начале столетия его связывают узы тесной дружбы с Михаэлем Бабичем и Дежё Костоланьи. Стихи Юхаса в этот период однако, кажутся еще более консервативными, чем стихи его друзей-поэтов. В его стихах ощущается сильное влияние произведений венгерских и иностранных поэтов (Верлена, Самона, Ницше, Уайлда и др.). В связи с созреванием индивидуального стиля поэта автор статьи тщательно анализирует процесс становления формы венгерского сонета, опровергая обвинение Юхаса Костоланьи в том, что якобы эту форму Юхас перенял от него. Подчеркивается, что венгерский сонет, созданный Костоланьи, бесспорно оказал на Юхаса влияние, однако, этот факт не уменьшает значение созданных Юхасом сонетов. В стихотворениях Юхаса по сравнению с более чекаными, «ювелирными» сонетами Костоланьи все более стали доминировать живописные, импрессионистские методы.

В следующей главе статьи рассматриваются связи между стихотворениями и художественной прозой Юхаса. Юхас создал сравнительно мало прозы художественного характера. Большую часть его прозы составляли статьи, очерки, публицистические работы. Наиболее важное произведение в прозе Юхаса — повесть «*Душа Орбана*» возникло в 1924 году, другой замечательный рассказ «*Блудный сын*» — в 1925 году. Оба произведения имеют автобиографический характер и вместе они, аналогично произведению Миклоша Радноти «*Месяц близнецов*» и Дьюлы Йиллеша «*Народ стеней*» являются завершением и итогом лирики поэта до этого времени. Автор статьи останавливается и на вопросе о взаимосвязях стихов и публицистики Юхаса, сопоставляя их с характерными чертами взаимосвязей стихов и публицистики Эндре Ади. При этом обращается внимание на такое интересное явление, что в то время, как у Ади не одно стихотворение готовилось и формировалось в предыдущих публицистических работах, то большинство статей Юхаса возникло после стихотворений на аналогичные темы. Подчеркивается, что между стихотворениями и публицистикой Юхаса можно обнаружить лишь тематические связи, однако, его публицистика не содействовала формированию стихотворений (как у Ади). Разная практика поэтов объясняется различиями в творческих методах и стиле Ади и Юхаса. Символистические стихи Ади могли зарождаться в публицистических статьях, очерках, но импрессионистские стихи Юхаса не могли вырасти из публицистики. У Юхаса возможна только тематическая связь между публицистикой и поэзией.

В заключительной части статьи рассматриваются специальные вопросы, связанные с критическим изданием стихотворений Дьюлы Юхаса.

AZ ÖNMEGSZÓLÍTÓ VERSTÍPUSRÓL

(Különös tekintettel József Attilára)

1.

Aki a XIX. századi népiességre következő korszakok költészetét tanulmányozza, gyakran találkozik azzal a lírai verstípussal, melyben a költő második személyben *önmagát* szólítja meg: a költői önmegszólítás verstípusával, lírai attitűdjével. „Tudod, hogy nincs bocsánat”, — így fordul önmagához József Attila; „Most már elég, ne szépítgesd, te, gyáva,” — így Kosztolányi; „Csak posta voltál”, — így Babits. S nincs az Arany utáni költészetnek, vagy helyesebben: az Arannyal kezdődő költészetnek szinte egyetlen jelentékenyebb alakja, akinél ne kerülne ismételtelen elő ez a verstípus. És hasonlóképpen áll a dolog a külföld lírikusainál is. A Rilkére, Geórgéra következő nemzedék egyik legnagyobb tehetségű — bár igen problematikus szemléletű — német költője, Gottfried Benn verseinek például több mint egy ötöde tartozik e típushoz. Vagy az újabb spanyol líra egyik fő alakjának, Machadonak költészete is bővelkedik benne.

Az idevágó költemények futólagos áttekintése után világossá válik az, hogy a szóbanforgó korszak költőinél igen különböző mennyiségben fordul elő ez a típus. S az is, hogy közülük nem mindegyik számára nyújt egyenlően alkalmas megnyilatkozási, alkotási lehetőséget. József Attilának szinte minden ily verse költeményei javához sorolható, Adyói viszont, egykét kivételtől eltekintve, gyengébb versei sorába. S világos az is, hogy pályaszakaszokként ugyanazon költőnél is más-más e típus előfordulásának aránya. József Attilánál s Kosztolányinál a pálya második fele, a pályavég hozza föl ezeket a verseket, Szabó Lőrincnél, főképp pedig Babitsnál az egész pályát végigkísérik; nem megsűrűsödésük, hanem koronkénti megritkulásuk a jellegzetes.

Az mindenesetre bizonyos, hogy ez a verstípus, ez az attitűdfajta nálunk a kései József Attila korában és költészetében éri el addigi legjobb teljességét. Ebben a korban korjellemző jelenségnek tekinthető. Boncolása, létrejötte körülményeinek elemzése a XX. századi lírikusi magatartás megvilágításához szolgáltathat adalékokat.

Ily fajta problémákkal a marxista irodalomtörténetírás nálunk kevésbé foglalkozott. Pedig illetékessége és alkalmassága itt különösen nyilvánvaló. A tudat válságának élményéből fakad, a krízises önszemlélet vívódó gondolatélményében fogan ez a verstípus, ez az attitűdfajta. S minél közelebb jutunk fonálán a XX. századi lírához, annál világosabb lesz, hogy a fogantató krízis a személyiség válságában összegződik. Ennek a problémájával pedig behatóan foglalkozott a marxista elméletírás s értelmezéséhez alapvető újabb szempontokat marxista elméletírók adtak, kivált Lukács György.

A nyugati, polgári irodalomtudománynak az a része, mely hajlik arra, hogy a személyiség válságát egyik legfontosabb emberi, nevezetesen pedig alkotói „léthelyzetnek”, „léttápottnak” tekintse, érthető módon, szívesen taglal ily típusú verseket.¹ Annál természetesebben, mert főbb gondolati ihletői közül kettőnek is, s alighanem a két leghatékonyabbnak,

¹ A BENNO VON WIESE által szerkesztett *Die deutsche Lyrik (Von der Spätromantik bis zur Gegenwart)*, Düsseldorf, 1957. 1—11. c. interpretáció-gyűjteményben például az értelmezett versek jelentékeny része tartozik e típushoz.

Freudnak és Heideggernek, gondolatrendszerében kulcshelyet foglal el ez az önmegszólító nyelvi-stiliztikai formula, illetőleg a mögöttes lévő, általa kifejezett lelki, szellemi helyzet, élmény, attitűd. Természetes; hisz irányuk születésének egyik közvetlen s főbb indítéka éppen a személység válsága a késő polgári társadalomban. Összegyűjtött anyagunk tanácsa szerint közülük az utóbbi ily vonatkozású nézeteit kell majd megfelelő helyen érintenünk. Így a két háború közti költészetünk s az egzisztencializmus kapcsolatára nézve is juthatunk egy-két hasznos adalékhoz. Ezt a kérdést megvizsgálni sürgető, mert legendák vannak máris forgalomban.

A polgári irodalomtudomány meglehetősen fogalmi s módszerbeli készséggel rendelkezik e verstípus sajtáságainak leírására s rendezésére.

Részletmozzanatok megragadására alkalmazható egyikük-másikuk, ha a marxizmus kritikáján átrostáljuk, ha marxista módon átértelmezzük őket. Mindenekelőtt a marxizmus történetiségével. A polgári értelmzők ugyanis a verstípust, az ún. végső kérdésekkel való gyakori kapcsolatánál fogva különös előszeretettel vizsgálják ahistorikusan, vagy legföljebb ún. élménytörténeti alapon. Ez a verstípus, élmény és attitűdfajta Arany korától lett általános s Babitséban korjellemező, de megformálódása ennek is messze visszanyúlik a líra múltjába. Tanácsos egy-két korábbi, még kivételes, szórványos, félig kialakult előfordulását is fölledezni, s futólag megvizsgálni. A verstípus ajánlatos előzetes leírását is így néhány korábbi változatának más-más szempontú vázlatos rajza helyettesítheti. Történeti helyzetükben vizsgáljuk őket, de sorozatukkal nem kívánjuk a verstípusnak történetét is fölvezetni. Valamennyi részese, fokozata volt fejlődéstörténetének, de együtt mégsem adhatják ki azt. Történeti típusokat állítunk általuk, összevetésük által előnkbe, s nem fejlődésrajzot.

2.

Ezek a korai előfordulások, mert kivételesek, élesen, s mert félig kialakultak, tetten érhetőn mutatják a verstípus vonásait s a keletkezési folyamat mozzanatait. Őt pregnáns példát említünk Balassi: „De mit gyötresz engem” kezdetű versét, a *Forgandó szerencsét*, a *Vanitatum vanitast*, a *Fogytán van napodat* s a *Mindvégiget*.

(*Válság*) Balassi verse akkor született, midőn végső s legkedvesebb reménye végképp füstbe ment arra, hogy életét, érzelmi s anyagi tekintetben egyaránt, még egyszer rendbe szedheti. Losonczy Anna, szabaddá lévén Ungnad Kristóf halálával, 1589-ben a fiatal, huszonháromesztendő Forgách Zsigmondnak nyújtotta kezét és tetemes vagyonát. A költő életének mély, talán legmélyebb válságát élte át. Úton is volt már Lengyelbe, a teljes bizonytalanságba.

Kölcsey verse 1823-ban keletkezett, midőn úgy látszott, közéleti küzdelmeiben végképp egyedül maradt. Midőn úgy vélte, nemcsak egyedül, tehetetlenül és megértetlenül áll a nemesi politika ostobasága közepett, de megcsúfolva is. Neki, akinek a magánélet vigasztalása, menedéke sem jutott osztályrészül, a legmélyebb válságot hozták ez évek el. Vörösmarty verséről nem tudjuk pontosan, mikor keletkezett. Gyulai hátramaradt papírai közt találta, s mint utolsót illesztette költeményei gyűjteményéhez. Az bizonyos is, hogy az 1850-es évek elején, a „csend, hó és halál” esztendeiben született, amelyek tragikumát, világos pillanataiban, nyomorba jutásának s elborulásának tudata a végsőkig fokozta. Arany 1877-ben írta e költeményét, midőn végre megszabadult a hivataltól, de midőn a hivatallal nemcsak a nehezen viselt nyűgöt, hanem folyvást tartó s mélyülő belső válságának jótékony elfedőjét is elvesztette, s tétován, egyedül, céltalanul állt, a megváltozott, idegenné lett világban, a „szabadság” birtokában, s a közeli vég érzetében.

Egyszóval: *Válság* minden esetben a fogantató helyzet, élmény.

De vajon Faludinál is? Hisz mint a legtöbb római verse, úgy lehet, utánzás, átköltés ez is. A barokk iskolai poezis kedvelt köztárgyának újra megverselése. De véletlen-e, mit vesz fel a költő a köztárgyak közül? Római magyar gyóntató volt ekkor; inkább cím, mint elfog-

laltság. Eszmélkedésre ideje bőven volt; s neki, a jezsuitának, a keresztény etika volt tanárának, anyaga s indítása is bőven. Trident fénye után Róma teljes defenzívában volt s az ő rendje a támadások pergőtüzében. Megaláztatás megaláztatás után, vereség vereség után érte a rendet, s a „jezsuita” a művelt közvéleményben a csalárdság, a tisztességtelenség színönimájának számított, s a levegőben már ott érzett a hamarosan el is hangzó föloszlató pápai szó, a közvéleményt mintegy igazolván. A rend visszaszorítását, föloszlatását pozitívumnak tekinti a mai történetírás. A hittel, szubjektív tisztességgel belül levők viszont joggal érezték érthetetlennek, méltánytalannak. A vers struktúrája, rezignált melankóliája mindenesetre nagyonis személyes élményről bizonyít.

(Számvetés) De van-e ez annyira más társadalmú, sorsú és alkatú költők válságában valami közös? Balassi e versének közvetlen nyomában, folytatásaként hangzott fel a híres fájdalmas átok, ítélet: „Ti pedig szerzetten átkozott sok versek . . . Fejenként mindnyájan égjetelek, vesszettek.” A költő úgy vélte, az a szerep, az a magatartás, mely eddig cselekvésének irányzója volt, amelytől jövője, élete, személyisége kibontakozását, megtartását várta, megcsalta; hamis, illúziós szerep volt, sem a külső helyzettel, sem énjével nem vágott egybe. Le kell tehát számolnia vele. Faludi versének szemlélete nem az egyházé, nem a jezsuitáé. Az érdemet itt vagy túl jutalmazó erkölcsi Jóról, Értelemről, Gondviselésről nincs itt szó. Csalódott, az emberi létet sztoikus rezignációval, már-már fatalista indifferentizmussal tekintő szemlélet ez. Balthazar Graciáné inkább, mint Loyoláé. Ezt vallani annyi, mint belátni, bevallani a másik s a másakra alapozott szerep, magatartás illúziós voltát, s — bármi közvetlen, ösztönösen is — leszámolni vele.

Kölcsey azt a magatartást, szerepet tette fájdalmas romantikus „kacagás” tárgyává, amely addig méltóságának kölcsönzője, személyiségének tartalma, foglalata, értelme volt. Azt a magatartást, amelynek alapja neki s a többi progresszív romantikusnak életadó élménye volt: a változó idő haladó történelem voltát. Verse a nagy romantikus szembenézések és leszámolások egyik legnagyobbika. Vörösmarty verse töredék; a leszámolás nincs benne már a versben: csak a szembenézés vágya azzal a magatartással, azzal a szereppel, melyben élete, személyisége értelme és értéke összegeződött, s amely a jövőre s így a múltra is kétségessé lett. Arany verse is szembenézés; azzal a magatartással és szereppel, a nemzeti-közösségi költőnek azzal a szerepével, amelyet szerzője egész életén értelmezni, igazolni igyekezett, amelyre egész életét, tehetségét föltette; de nem leszámolás is, legalább is nem egyértelműen; csak a szerep kétségessé lett voltát, illúziós voltának sejtelmét érzékelteti, de az eldöntő szót visszatartja.

Egyszóval közös valamennyi esetben az, hogy a költőt azzal a szereppel való szembenézés, számvetés kényszere hajtja, amely eddigi magatartásának foglalata, személyiségének megnyilvánítója, kibontakozásának kerete volt, s amely most kétségessé, illúziósiussá lett.

(Szerep) Itt azonban egy kitérőt tenni szükséges. Szólni kell, röviden, a szerepnek a következőkben is alapvető fogalmáról.

A szerep fogalma a társadalomtudományokban az utolsó száz esztendőben emelkedett igen nagy jelentőségre. A polgári gondolkodók közül először azok vetettek hangsúlyt rá, akik az egyének társadalmi összeműködését a gépi mechanizmusok, illetőleg az állati-növényi organizmusok részei összeműködésének mintájára fogták fel. (Comte, Spencer, Lilienfeld). Pontosabb körülhatárolása s az egész egyén pszichológiájára, a személyiség kialakulására vonatkoztatott kidolgozása azonban csak a századforduló idején ment végbe, Wundt, Dilthey, Durkheim, M. Weber munkásságában és indítására. Igazán azonban csak a század első felében bontakozott ki kutatása, s ekkor számtalan iránynak egyik alapkategóriájává lett. Pl. az amerikaiaknál és németeknél népszerű Gestaltpsychologie vagy az ugyancsak náluk otthonos Gruppendynamik irányának, vagy a behavioristák iskolájának, vagy még előbb Piaget gyermeklélektani törekvéseinek. Az esztétikában különösen nagy jelentőséghez jutott. Elég a szimbolizmusnak amaz értelmezésére utalnunk, amely az „alapszimbólumokat” az „alapszerepekkel” s ezeket az archetypusokkal hozza kapcsolatba.

Közös e XX. századi polgári törekvésben az, hogy a szerepet az egyén és társadalom, az egyén és a közös múlt, az egyén és a közösségi célok, jövő folytonos *összeütőközésének, örök küzdelmének, kényszerű kompromisszumának* keretként fogják föl, amelyen keresztül a társadalom, többnyire, maga alá gyúri az egyént. Rendszerint tudatalatti folyamatnak tekintik a kínált szerepbe való beilleszkedést, s ahisztorikusan, csupán az — egyéni vagy közösségi — pszichológia tekintetében vizsgálják.

Behatóan foglalkoztak a marxista elméletírók, maga Marx is, a szerep kategóriájával, s reális történeti magyarázatát adták meg. Rámutattak, hogy a szerep történeti fejlemény.² A gazdasági-társadalmi s vele a tudatfejlődés bizonyos fokán magántulajdoni, illetőleg árutermelő magántulajdoni fokán jött létre, mint a termelési-társadalmi rend szerveződésének fontos eszköze. S ekkor, lévén a termelő társadalom alapvető osztályellentmondásai ellenére is dialektikus egység, az illető egész társadalomra jellemző lett. Az illető társadalom az élet minden szférájára szerepeket alakított ki, köz- és magánéletiekre egyaránt, a szülői, a gyermeki s a baráti kapcsolatokról egészen a szerelmiéig. Mégpedig, ellentmondásos lényegének megfelelően, egymásnak ellentmondó vagy önmagukban is ellentmondásos, a történeti fejlődéssel együtt változó szerepeket. Az egyes szerepek a különböző osztálynézőpontok szerint tűntek fel értékeseknek vagy kevésbé értékeseknek. A társadalomfejlődés objektív etikája szemszögből nézve azonban a dolog úgy állt, hogy a progresszív osztályokra, rétegekre s az ő érdekeiket szolgálóakra estek a valódi etikus tartalmú szerepek. Ezek így, — kínált kérésekkel, tartalmaikkal — egyenesen jótékonyan, fejlesztően, kibontakoztatóan, gazdagítóan hatottak betöltőik, vállalóik személyiségére.

Persze *csak akkor*, s ezt egyre hangsúlyoznunk kell, ha a személyiség és szerep szembeállítás, azonosulása folyvást megtörtént, s a szerep szubjektív hitelű és szükségű magatartássá hasonult át minden pillanatban, illetőleg, a másik oldalról tekintve a dolgot, ha a szerepnek megvolt a társadalmi szüksége, azaz lehetősége. Ez esetben a szerep a társadalmi szükség s az egyéni akarat azonosulásának tere, a személyiség kiteljesülésének hatalmas eszköze lett. Az NDK-ban nemrég kiadott *Filozófiai Szakszótár* ennek értelmében mondja, hogy a személyiséget a társadalomban vállalt s betöltött szerep nyilvánítja meg, értékét ez határozza meg, illetőleg fejleszti ki.³ A válság éppen annak megérzéséből vagy tudatából áll elő, mondhatni leegyszerűsítve, hogy a szerep és a személyiség, illetőleg a társadalmi szükség, azaz lehetőség s a szerep ellentmondásba került egymással: a társadalomtól kínált szerep nem vág egybe többé a személyiséggel, illetőleg a személyiséget megnyilvánító szerep nem szükséges, nem lehetséges többé a társadalom számára. Akakij Akakijevics vagy Don Quijote szélső esetének valamely változata áll elő. A szerep akadályozza vagy eltorzítja a személyiséget; az ember jövője reménytelenné, múltja, ennek következtében kétes értékűvé, jelene türhetelenné válik; a válság teljessé lesz. A *Vanitatum vanitas*, a verstípus egyik legkiteljesültebb korai példája, különleges élességgel mutatja mind e mozzanatokat.

A személyiség szerepválságban összegeződő krízisélményének kifejezése tehát ez a verstípus? Ez a krízisélmény kétségtelen elfeltétel itt, de magában nem magyarázza meg a verstípus alapvető tulajdonságait. Kell ez élményfajtán belül további meghatározó mozzanatoknak is lenniük. Megjelölésükhöz, előzetesen, néhány kérdést kell tisztázni.

(*Megszólitás, megszólított, megszólító*) Az első ez: ki a megszólító s ki a megszólított?

² Nálunk behatóbban alig foglalkoztak e fontos kérdéssel. HELLER ÁGNES: A szerep mint történeti kategória c. magvas, de sajnálatosan rövid, s rövidsége következtében egyoldalú tanulmánya örvendetes kivétel. (Kort. 1964. 4. sz.); egyik legvilágosabb, legjózanabb mai polgári összegezője, értelmezője a fogalomnak TALCOTT PEARSONS (pl. *The Social System*, London, 1952; *Die Stellung der Soziologie ...* Stuttgart, 1955; stb.) — E cikk nyomása idején jelent meg KULCSÁR KÁLMÁN kitűnően tájékozott, higgadt ítéletű könyve (A szociológiai gondolkodás fejlődése, Bp. 1966.), mely a szerep értelmezésére is igen tanulságos.

³ *Philosophisches Wörterbuch*, herausgegeben von GEORG KLAUS und MANFRED BUHR, Leipzig, 1964. 414—416.

Kétségtelenül mind a kettő a költő. Hogyan lehetséges ez? A válság paroxizmusában létrejövő patológikus eset talán ez, tudathasadás? Vagy a test-lélek dualizmusán nyugszik, mint Platón vélte, aki szerint az ember legjobban a lelkével való párbeszédben ismerheti fel az igazságot? A test és lélek vitájának középkori műfaja üt át a költészet emlékezetén? Vagy ama primitív, ősi materializmusnak kései visszfénye ez, amely a lelki működéseket fölsozította a test részei között, s a lélek zavarát a test részeinek egymással való vitájaként fogta föl? Mindezek közrejátszhattak, nyelvi-gondolkodási atavizmussal.

De még inkább közreható a törvények és szentenciák ismeretes második személyű formulája. Mert itt már nemcsak *megszólításról*, de *felszólításról* is van szó.^{3/a} A verstípust igazában ugyanis az *önfelszólítás* jellemzi; ha kezdettől nincs jelen, a vers valamely döntő fordulóján az *önmegszólítás* *önfelszólításba* vált át, s az élmény, a vers végső kihangzását, jelentését épp ez-átváltással nyeri el (mint pl. Kőlcseynél, Balassinál, Reviczky-nél a *Magamról* c. versben). Az általános nyelvészet művelőinek vélekedése szerint eredetileg csak két személy volt a nyelvben: az első, a beszélő és a második, amely minden a beszélőn kívüli magában foglalt. A parancsolatok második személye erre utalna vissza: a törvényhozó erkölcsi személyiség, intellektus szólította meg és fel egyetemlegesen azt az egyetemességet, amelynek, éppen törvényhozó jogánál és képességeinél fogva kivülről s fölötté állt. A szentenciákban bizonyosnak vélt emberi tapasztalatra „fokozódott le”, humanizálódott a felszólító jog származtatása, s a megszólító maga is belé tartozott a megszólítottba, a felszólítás tartalma reá is vonatkozott. Itt valamennyi mozzanat rendkívül fontos. De hozzájuk kell még a köznapi tapasztalatot is venni. Mindenki szólította már meg önmagát. A tapasztalat szerint, szinte egyöntetűen, akkor: ha tépelődve az ember hirtelen *felismeri*, hogy valami fontos, sorsába vágóan személyes ügyét, viselkedését elhibázta, hogy nem *így*, hanem *úgy* kellett volna tennie, viselkednie.

Azaz a megszólító, a felszólító a fölismerő intellektus. Nem arról van szó, hogy az intellektus elszakad a személyiségtől. Ez képtelenség volna. Hanem arról, hogy a válsággal küzdve, okai után kutatva, mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva, szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről. (A személyiség rétegeltségének s a rétegek működésének és változó dominációjának a lélektanban (s az alkotáslélektanban is) oly fontos problémájára kell gondolni itt.) A megszólított tehát a válságban lévő személyiség, amelynek még mindig a válságot előidéző szerep belső gravitációja, kényszere szabja meg megnyilvánító keretét, viselkedése normáit.

(*Felszólítás, didaxis*) A második kérdés: mire szólítja fel a költő önmagát? A megszólítás, különösen pedig a felszólítás akkor következik be, midőn az intellektuális yivódás dialektikájában hirtelen világossá válik nemcsak az eddigi magatartás, szerep tarthatatlansága, hanem bizonyossá az új vagy az újjá formált magatartás, szerep lehetősége is. Azaz nem a válság élményének kifejezése a verstípus, hanem a válság legyőzésének akarásáé, legyőzhetőségének bizalmáé. Ezért központja, a nyelvi struktúra szempontjából, a második személyű felszólító mondat, amelyhez a vers valamennyi többi mondata rendeltségi viszonyba hozható. S ezért magja, logikailag, középpontja, szerkezetileg, s csúcspontja, intenzitás tekintetében, a versnek a tanulságot, didaxist magába foglaló mondat, részlet (pl. Kőlcsey: Légy mint szikla rendületlen, . . . Reviczky: Hát ne lázadj vak hevedben, Balassi: Ébredj föl, Bizonits meg, Arany: Szorítsd kebeledhez, Ne vonakodj). Ez a didaxis, természetesen, irányelvszerű, nem tézisszerű. Az új magatartásnak inkább jellegét, vagy inkább csak biztos akarását, megokolt (megokoltnak hitt) bizalmát érzékelteti, mint konkrét tartalmát is.

(*Didaxis, világgép*) A harmadik kérdés: minek alapján születik meg a didaxis? A válság: magatartás-, szerep-válság. Így hát a költőnek többnyire nemcsak a maga egyéniségéről, életéről alkotott képét, élményét érinti, hanem kiterjed, mindenfajta viszonyulásaira, egész világgépére, az egyetemes emberi létről való felfogására, élményére. S így az új magatartás lehető-

^{3/a} A verstípusnak, természetesen, vannak másfajta, nem *önfelszólító* válfajai is. Itt egyik fő, és a XX. sz.-ban bizonyosan legfontosabb válfajáról szólunk.

ségének hite s akarhatásának bizalma sem a maga egyéniségének új átélésén nyugszik csupán, hanem többnyire az emberi létnek új átélésén is. Balassinál, vallásos tudata, érzülete, világképe következtében, ez a kiterjesztés még nincs jelen, illetőleg csak nagyon kezdetlegesen és közvetetten, tudattalanul van jelen. Faludinál azonban kétségtelen a jelenléte; csakhogy ösztönös inkább, mint tudatos és tudatosan személyes. A szentenciák, a megverselt maximák személytelensége hangsúlyát veszi annak, — bizonyára a költő előtt főképp —, hogy az emberi lét új átéléséről van szó. A hű egyházi ember aligha tudta s bírt volna tudatosan átélni s személyileg tisztázottan vállalni ezt az élményt. Annál tudatosabb, személyesebb e kiterjesztés Kölcseynél. Ő, mondhatni, programszerűen az emberi létről való gondolkodás akkori középponti kérdésébe helyezte a maga válságának problémáját. A válasz az egyikre, a másokra is választ jelentett. Az egyéni lét az egyetemes lét értelmezésének középpontjába került, nem hogy annak értelmévé legyen, hanem hogy egyedül általa nyerjen (vagy ne nyerjen) értelmet. Mégpedig oly létértelmezés által, melyet elvégezni az ember kizárólagos joga és kényszerűsége volt immár. S hasonló a helyzet Aranynál (Hisz szép ez az élet . . .) s Reviczky-nél is (A világ csak hangulat).

(*Élmény, struktúra*) Az élmény e mozzanatai határozzák meg a verstípus többi stílusjegyeit, strukturális elemeit is.

A verstípus stilisztikai alapformája a *dialogus*. Oly dialógus azonban, amelynek csak egyik felét halljuk. Azt a felét, amelyben az intellektus egy hosszú belső vita lényegét összegezi, tanulságát summázza. A fölütés ezért rendszerint erős indulatú, effektusú; in medias res vet, sőt, nem egyszer, a végkonklúzióval kezd (*De mit gyötresz engem most keserves lelkem*), *Nincs anélkül is . . .*; *Itt az írás, olvassátok, / Érett ésszel, józanon . . .*; *A tantot, a tantot . . .*, stb.) A dialógus hallott fele azonban mindig úgy összegez, hogy a vívódás, a belső vita dialektikájának egész folyamata újra átélve, *lényegében* reprodukálódik. Csak az egyik felét halljuk, de amit hallunk, abból föltáruznak a legyőzendő, a meghaladni szükséges ellenérvek is (pl.: Balassi: *Ha hozzád hajlana, mégsem volna csuda, / De az lehetetlen, bár maga kívánná, / De magad jól tudod, hogy nem is kívánja*, stb.; Faludi: *Ha szépen vezetett, / Ha miben kedvezett; Kölcsey: Vársz hírt, halhatatlanságot? Arany: Hisz szép ez az élet / Fogytig ha kiméled . . . Van hallgatód? nincsen? Reviczky: Rossznak mondod a világot? stb.) A verstípus szerkezetét tehát tulajdonképp nem a dialógus külső formája szabja meg, hanem ez a heves belső dialektika. A válság szorításában született kiinduló gondolatnak az a mozgása, mely átformálja, újraalakítja, didaxissá építi ki e gondolatot, s visszatükrözi annak fejlődési logikáját is, megadván ezzel hitelét. Kölcsey verse e tekintetben is különösen pregnáns: a lezáró mondat, tétel, fölszólítás csak látszólag, szövegszerűen ugyanaz, mint a kezdő; valójában éppen ellenkező jelentésű: mégis csak van, ami „nem hiába való”. Faludinál pedig a fölütő mondat szentenciából, megverselt maximából ennek nyomán változik át mélyen személyes tanulsággá.*

A verstípust ezért rendkívüli szerkezeti *zárttság*, *szigor* és *világosság* jellemzi. Továbbá *dramai* hangoltság, *pátosztól* áthatott hangnem, emelkedett *retorikájú* előadásmodor, *szentenciázus* mondatalkotás. De mindeneke előtt *gondolatiság*; amint az élmény, az attitűd jellege par excellence etikus, a vers maga, ennek megfelelően, par excellence gondolati vers; nem a szokásos értelemben véve a szót: nem reflexiók füzére, egy adott tárgyhoz kapcsolva, nem egy kész gondolat variálókifejtése. Egy magatartás megformálódásának *gondolatélményét* foglalja magába.

3.

A verstípus Arany korától lett általános s Babitséban korjellemező. Az az élmény, az a lélektani helyzet, amelyben a verstípus fogant, s amely korábban csupán szörványos és esetenkénti volt, előbb általánossá, aztán korjellemezővé lett. Ez az élmény, ez a helyzet, kimondható immár, a személyiségnek szerepválságban összegződő krízise, illetőleg a válság legyőzésének akarása, legyőzhetésének hite. De a személyiség válsága a XX. század későpolgári társadalmá-

ban nemcsak korjellemezővé lett, hanem központi mozzanattá is emelkedett. Személyiségének kibontakoztatása lehetetlenné vált: ebben összpontosult az etikus intellektuális ember helyzete e történelmi szakaszban.

(Heidegger keletkezésmagyarázata) Ezt a válságot e korszak polgári gondolati irányai közül legpregnansabban a (német) romantikához visszanyúló egzisztencializmus fejezte ki. Ennek az iránynak éppen e válság volt közvetlen fogantató helyzete s indítéka. Kezdeményezője s máig egyik legkövetkezetesebb, legmarkánsabb képviselője, Martin Heidegger filozófiai munkásságának, mint ezt nemrég megjelent, nagy tájékozottságú s tárgyilagosságú könyvében, a szovjet P. P. Gajdenko is kifejti (Az egzisztencializmus és a kultúra, Martin Heidegger filozófiájának bírálata, Bp. 1966.), fő súlya arra esik, hogy e válság eredetét föltárja és legyőzésének módját kidolgozza. Nem véletlenül foglal el tehát főművében, a *Sein und Zeit*-ben, mint volt róla szó, e verstípus nyelvi alapformulája, pszichológiai attitűdjé és gondolati élményfajtája központi helyet. Ésszerű s hasznos tehát ez attitűd- és élményfajta Heidegger-féle magyarázatát a két háború közti líra néhány önmegszólító versével összevetni. A korszak költészetének gondolati hátteréhez is jelenthet ez adalékot.

A válság meghaladásának javallatai alapján Heidegger főművét joggal tekintik a náciizmus egyik közvetett szálláscsinálójának. A freiburgi esküvés és esketés, az *önkéntes* NSDAP-tagság (1933) szégyenéhez mindenesetre logikusan futnak innen a szálak; ezt legbuzgóbb hívei sem tagadhatják. Főműve azonban a válság szimptomáinak is egyik legfontosabb, igén-élesszemű s kiméretlen rögzítése s gyűjteménye, mint ezt az említett szovjet szerző is hangsúlyozza, s a válság szorításában vergődő kontinensi kispolgár, entellektüel életérzésének is rendkívüli erejű kifejeződése, miként erre a magyar Sándor Pál is rámutat. (A mai nyugati filozófia (Egzisztencializmus), Szöveggyűjtemény, Bp. 1963. Bevezetés — Egyetemi jegyzet). Sokan a Zarathustra fordítottjának tekintik: a filozófia mezébe öltözött válság-költeménynek, kétségbeesett (vagy éppen eszeveszett) kiáltásnak és kísérletnek a válság mélyéről. Hatása kétségkívül nemcsak a náciizmus karjaiba rohanók közt volt óriási, hanem a náciizmus ellenzői, sőt, aktív ellenfelei között is, mint ezt Camus vagy Sartre példája mutatja vagy akár Crocéé, aki várakozással tekintett rá, s keserűen vette tudomásul csatlakozását a nácihoz.

Mi tehát — (egészen rövidre fogva) — Heidegger szerint a személyiség válságának lényege, s miként kerül az itt elemzett formula nála a válságélmény középpontjába?

(*Menekülés a lét elől*) Abban összegeződik a válság, hogy az alkotás lehetetlenné válik. Mindenekelőtt a legfontosabb alkotás; az, amelynek a többi csak eszköze; az ti., hogy az ember, fölismerve lehetőségeit, személyiséggé alkossa magát. Ahelyett, hogy az lenne, aki lehetőségeiben ő, úgy él, úgy létezik, mint ahogy „szoktak”, mint ahogy „a többiek”, a „köz”, „az ember” (man) szokott. Lesüllyed a „Man” világába. Létezése nem valóságos, nem tulajdonképpeni lét, hanem ál-lét csupán. Mert ő nem létezik, mert *nem ő* létezik, hanem az ő életén át a „köz”, a „szokott”, a „Man”. De mi akadályozza meg az embert, hogy személyiség legyen, hogy önmaga legyen, különösképp a mai európai embert? Az, hogy elfeledkezik a létről, elmenekül a lét elől; nem érti, nem meri érteni, nem akarja érteni a létet. Valódi lét pedig csak a lét értése, a Seinverständnis birtokában lehetséges.

Miért menekül azonban el az ember a lét elől, a lét értése elől? Mert fél, mert gyenge, s mert gondolkodása — e gyengeség jegyében — oly „metafizikaivá” (máskor: „ideológiaivá”) alakult, hogy lehetetlenné is teszi ezt. A léttel való szembenézés, a létértés ugyanis egyedül a halál jegyében, a halálon át lehetséges, a Sein zum Tode, a halálba vezető lét, a halálra szánt lét felfogása által. Ami viszont a Semmivel való szembekerülést jelenti. A Semmivel, amelyben a lét van, amely a lét tartalma, kerete, értelme, magyarázata. A létértés, ez a végesség jegyében, tudatában születő létértés azért alapvető, mert csak ennek birtokában ismerheti föl az ember reálisan a maga lehetőségeit, mérheti meg a dolgok valódi értékét, jelentőségét; azaz a maga halálig tartó léte szempontjából, a maga halálig megvalósítható, megvalósítandó személyisége szempontjából való értékét, jelentőségét. Ez a létértés teszi szabadá az em-

bert, szabadítja ki a „Man” világa ama vonatkozásainak, kötöttségeinek, „értékeinek” rab-ságából, melyek az ő, senkiével sem azonos, halálíg tartó léte, halálíg megvalósítható szemé-lyisége, lehetőségei szemszögéből semmisek. Ez a szabadság lényege.

(A *Sorge*) E szembenézés, e létértés, e választás és döntés elől menekül az ember a „köz”, a „többiek”, a „szokott”, a „Man” készen kapott, a halálba vezető léte konvenciókkal, ideo-lógiákkal, metafizikával elfedő világába. Ennek következtében viszont állandóan benne él a veszélyben, hogy létezése, élete, *egyetlen* s *véges* élete ál-lét, nem-valódi lét, nem saját lét lesz. Hogy úgy élt, hogy nem élt, nem ő élt, hogy úgy létezett, hogy nem létezett, hogy nem ő létezett.

(A *kiáltás*, a *felhívás*) Ez a veszély viszont a „Sorge”-t, a szorongást emeli állandó és legjellemzőbb kísérőjévé, tulajdonságává a létnek. Ez a szorongás, a létnek ez a szorongása kiált rá, szólítja meg és szólítja fel a létezőt, az embert, hogy a kiáltás által kiszakítatva a „Man” világából, a szokottból, a mindennapiból, meglássa lehetőségeit, meglássa: ki ő, s válassza lehetőségeit, válassza azt, aki ő, válassza önmagát. „Der Ruf ist der Ruf der Sorge”. „Das Gewissen offenbart sich als Ruf der Sorge. Der Rufer ist das Dasein [a létező = az ember], sich ängstend und in Geworfenheit . . . Das Dasein ist der Rufer und der Angerufenen *zumal*.” „Das Man-selbst des besorgenden Mitseins mit Anderen wird vom Ruf getroffen”. „Der Ruf stellt, seiner Ruftendenz entsprechend, das angerufene Selbst nicht zu einer »Ver-handlung«, sondern als Aufruf zum eigensten Selbstsein können ist er ein Vor-Rufen des Daseins in seine eigenste Möglichkeiten.” Ha érti, ha követi az ember a kiáltást, a felszólítást, akkor önmagává lehet, önmagát választotta. „Das Dasein ist rufverstehend hörig seiner eigensten Existenzmöglichkeiten. Es hat sich selbst gewählt” (*Sein und Zeit*, 267–286.; az 1935-ös 4. kiadást használtuk, mely az 1927-es első kiadásnak változatlan újnyomása volt; Max Niemeyer Verlag, Halle a. d. S.)

(*Szerep és szorongás*) Heidegger nem használja a szerep fogalmát. Ismeretes, hogy, szabadulni akarván a korábbi filozófiai nomenklátúra, — vagy mint ő szereti magyarázni: — metafizika ballasztjától, teljesen új szóhasználatot igyekezett bevezetni. De az világos, hogy a „Man”-ban tulajdonképpen összezeződik válogatás nélkül *minden* szerep. A polgári szociológusok amaz említett felfogását, mely szerint a szerep az az eszköz, amellyel a társada-lom maga alá gyűri az egyént, a végtelékig viszi. Az egyén és társadalom minden találkozása, illeszkedése eleve az egyén vesztségével jár. Minden, amit a társadalom kínál: „szokott”, „köz”, s így az egyént, amely egyszeri és egyedüli, deformálja, megfosztja önmagától. Heideg-ger embere minden addiginál tragikusabb. Egyszeri s egyedüli létének értelmezésében s kitel-jesítésében senki soha nem segíthet neki, végletesen egyedül marad. Ugyanakkor viszont soha nem maradhat egyedül, létezése eleve csak társadalomban lehetséges, s így egy pillanatig sem ment ama legnagyobb veszélytől, hogy egyetlen élete ne az övé legyen. Ezért véli a „Sorge”-t a lét legalapvetőbb meghatározásának, határozományának.

(*Személyiség és társadalom*) Hogy Heidegger a késő kapitalista világ viszonyainak élmé-nyét, „létélményét” abszolutizálta, mitizálta a lét egyetlenes élményévé, arra a magyar Lukács Györgytől⁴ a szovjet M. Csalin-ig,⁵ a liberális P. Hühnerfeldtől⁶ a katolikus A. Fischerig⁷ szám-talanszor rámutattak. Hatásának egyik kulcsa ez. De rendkívül fontos e tekintetben az, amit Gajdenko hangsúlyoz, s amit ritkábban szoktak számba venni. A polgári gondolkodás legmaga-sabb csúcán, a hegeli filozófiában is kielégítő válasz nélkül maradt a személyiség autonómia-jának problémája. Márpedig az egyedi ember eleve társadalmi célú és törvényű, de *ugyanakkor* öntörvényű, öncélú voltának kettőssége a hegeli korszak óta egyre győtrőbb, megoldhatatlan-nabb probléma lett. Heidegger azonban tulajdonképpen itt is úgy jár el, mint a lét és tudat

⁴ Az ész trónfosztása, Bp. 1952.

⁵ A pesszimizmus filozófiája, Bp. 1963.

⁶ In Sachen Heidegger, Hamburg, 1959.

⁷ Die Existenz philosophie Martin Heideggers, Darlegung und Würdigung ihrer Gedan-ken, Leipzig, 1935.

problémájának megoldásában; a létet eleve adottként tudomásul veszi, s aztán kizárólagosan a tudat felől néz mindent. Tudomásul veszi a társadalmat is, nélküle nincs ember, a társadalom örökké s eleve adva van s érvényesíti magát. De az egész kérdést eleve s kizárólagosan az egyén oldaláról nézi, s az egyén személyisége védelmében ez érvényesítéssel szemben valami örökebbre, egyetemesebbre, többre óhajt appellálni: a Létre, amely minden létezőben meg akar valósulni, önmagának céljaként, önmaga módjára. A lét e fogalma alapján mondják filozófiáját transzcendensnek sokan, mások vallásos ateizmusnak. A kiáltás, a felszólítás tehát annak érdekében hangzik el, hogy a létező, az ember élete valódi lét legyen, önmaga legyen önmagának értelme s önmaga módján.⁸

4.

Azonos-e, rokon-e tehát mindez a XX. századi magyar önmegszólító versek élményével s közelítési módjával? A XX. század előtről vett példák fogantató élménye egy-egy történeti-életrajzi eseményhez kapcsolódó s mozzanatosan beállott válság volt. A XX. századi példák többségénél ez a mozzanatos ok hiányzik. Általános hangoltságból születtek. A „Sorge”-val egyenlő-e ez a hangoltság, s a szembenézés a „Man”-nal történik-e, s a felszólítás az-e, mint a „Ruf”?

(Egy példa *Babits*től) Az első példa Babits *Csak posta voltál* c. verse.

Ki úgy véled, nyomot hagysz a világnak,
kéérdezd a szőnyeget mely dupla lábado
nehezét unja s rimét ismeri:
marad-e rajta valami magadból,
vagy csak az utcán cipődre ragadt por
amit emlékül továbbadsz neki?

Aztán menj ki és kérdezd meg az utcát
melyet oly égve és merengve futsz át
naponta többször hogy már, azt hiszed,
minden ház lelked mély színeit itta
s lelked rongyait lengi mindenik fa
s a sarki szél is tégedet sziszeg,

⁸ Freud magyarázatának lényegét jegyzetben adjuk, anélkül, hogy bővebben foglalkoznánk vele itt. Az *Es*, az *Ich* és az *Über-Ich* viszonyát magyarázó, a *Das Ich und das Es* c. művében így ír Freud: „Wenn das Ich die Züge des Objekts annimmt, drängt es sich sozusagen selbst dem Es als Liebesobjekt auf, sucht ihm seinen Verlust zu ersetzen, indem es sagt: 'Sieh: du kannst mich lieben, ich bin dem Objekt so ähnlich!'” Majd később azt fejtegetvén, hogy az *Ich* nyomása következtében *Über-Ich*-hé, az *Über-Ich* tartalmává lett, átváltozott *Es* kettősen ellenséges viszonyba juthat az *Ich*-hel, így: „Seine Beziehung zum ich erschöpft sich nicht in der Mahnung: So (wie der Vater) *sollst du sein*, sie umfasst auch das Verbot: So (wie der Vater) *darfst du nicht sein*.” (A kiemelés Freudé.) Az *Es*, mint ismeretes, — köznapira egyszerűsítve és szimplifikálva a kérdést —, az ösztönvilágból és -ban gyökerezik; a szexualitás köré épült ösztönvilágot jelenti. Freud ugyan a felettes én-t távolról sem, az idézett módon, az *Es*-ből származtatja *csak*. Ez a felettes én, vagy hogy másik, számunkra jobb kifejezésével éljünk, ez az *Ich-Ideal*, én-eszmény a szellemi élet, a közösséghez kapcsoló társadalmi-szellemi viszony terméke is. De végső soron lényegét tekintve, mégis biológiai meghatározottságú, magvú és kohéziójú fejlődmény. Másrészt maga a válság is, melyben a felszólító attitűd létrejön, szükségessé és érthetővé válik, elsődlegesen az ösztönéletnek s az ösztönéletből kiemelkedett, az ösztönéletre épült tudatnak a konfliktusából áll elő. Illetőleg, mivel az ember tudatát s benne ezt a felettes ént nagymértékben a társadalom hozza létre, hogy általa, kényszerítette, illeszkedjék bele az ember: a *kül- és belvilág ellentétéből*. „Konflikte zwischen Ich und Ideal werden, darauf sind wir vorbereitet, in letzter Linie den Gegensatz von Real und Psychisch, Ausser- und Innenwelt wieder spiegeln.” (Das Ich und das Es, Leipzig — Wien — Zürich, 1923. 30—47., Das Ich und das Über-Ich (Ich-Ideal) c. fejezet.)

kérdezd és olvasd amit rájuk írtál,
s vedd ki a szélből mit beléje sirtál
mint gramfonba mely megörzené:
miről beszélnek? Régibb otthonodról
s a vad hegyekről, melyek alul egykor
közéjük jöttél, s amelyek felé

emléked visszanéz közülük; ez vagy
te, ez az emlék! egy csöpp Fogaras vagy
Pest közepén, azt hordasz és vetitsz,
s ha árnyat festesz a város falára,
az csak a hűvös havasoknak árnya,
mely rádtapadt s amelyet közvetitsz.

Nem! hiszen ott is csak valaki voltál,
és a hegyekkel egy csak ott se voltál.
Mi voltál ott? keresd tovább magad!
Ott nyájas szállítókéket cipeltél
s a barbár csucsoknak *nemet* feleltél,
mert szülőfölded felelt általad.

Nagyapád háza s a szelid Dunántúl:
de abban se lelheted igazánbul
magad lelkét, lázadó siheder!
Más voltál ott is! más táj, messzebb utak
voltak még amik rajtad áthúzódtak
s csak posta tudtál lenni és meder.

Életed gyenge szál amellyel szőnek
a tájak s mult dob hurkot a jövőnek:
amit hoztál, csak annyira tied
mint a por mit lábad a szőnyegen hagy.
Nem magad nyomát veted: csupa nyom vagy
magad is, kit a holtak lépte vet.

A költő utolsó előtti kötetében foglalt helyet, ez a vers, s a férfikor delén túl, az 1930-as évek elején született. Nem első, nem is utolsó ily típusú költeménye. Egész alkotó életét végigkísérte: időnkénti megritkulása volt inkább jellemző, mint felszaporodása. Gyakran nem tiszta, nem teljes, kevert változatban fordult nála elő. De így vagy úgy jelen volt folyvást. Mert jelen volt folyvást fogantató helyzete, a válság is. Ez a verse sem egy katasztrófaszerű mozzanatossággal beállott válság szülötte, hanem az állandósult, élethangulatát, életérzését lett válságé. S nem virulens lázzal fellobogó egyedi válságé, hanem Babits rétegének és műveltségének válságé, a késő liberális polgárság és műveltség immár egy százada tartó válságé, amely a személyiség válságában tetőződött számára is.

(A válság gondolatélménye Babitsnál) A korszerűen nagyműveltségű költő ismerte e válság elméleti magyarázatainak főbb változatait, s a mélyen intellektuális költő ezek *élményi* birtokában élte át újra, verse keletkezési processzusában, a válságot, meghaladásának erőfeszítését, a didaxis kiformalásának kísérletét. Verse így eleve gondolatélményi fogantatású volt.

Ismerte-e Heidegger művét, filozófiáját, magyarázatát is? — nem lehet tudni. Vannak versében rokon mozzanatok, de a vers gondolatélménye, alapvonásaiban nem a *Sein und Zeit*

szerzőjének művével rokon, hanem annak elődjével, a 10-es-20-as évek fő irányzatának a fenomenológiának mesterével, Edmund Husserléval. A vers struktúrája ezt bizonyítja, ily gondolatélményből fogant.

(*Kérdező attitűd és fenomenológia*) Hamar feltűnik, hogy e versben a magyar nyelv jellegéhez képest szokatlanul kevés a névszói s szokatlanul sok az igei állítmány. Hogy ez önmagában is izgalmat, nyugtalanságot sugall, most mellékes. Most a fontos az, hogy kettő ez igei állítmányok közül domináns szerepet játszik; rájuk van kifesztve a vers nyelvi struktúrája, mondat- és gesztus-, sőt, képstruktúrája is. Az egyik *kérdezni*, a másik a *létige*. Míg ez a második meg nem jelenik, a főmondatoknak az első az állítmánya, sőt, tulajdonképpen maga egyedül alkotja (szinonimáival) a főmondatokat. Ez a két igei állítmány egymást feltételező, kérdő-felelő viszonyban van egymással. *Kérdezd, mi vagy* — *ez vagy*: ez a kérdés-felelet két fele.

E kettős alapmozzanatban nem nehéz a fenomenológiának a sokratészihez hasonló *kérdező*, folyvást *újra kérdező*, folyvást a *lényeg után kérdező* attitűdjét felismerni. A fenomenológia megteremtői, ismeretes, a pozitívizmus és impresszionizmus empirista relativizmusának zűrzavarát s a Hegelre épülő történetiség — vélt — relativáló hajlamát óhajtották s hitték legyőzni. (Tudott dolog, hogy ez utóbbiba a marxista materializmust is beleértették, s hogy a történelem szemszögéből, törekvések *ez ellen* irányultak *mindenekelőtt*; itt azonban szubjektív mozgatóikat kell számba venni). A változatlan lényegre akarták intuíción felismeréssel és tiszta spekulációval megragadni. A *Wesensschau*, a lényegszemlélet, a lényeglátás volt varázsszavuk. Mit lehet, mit kell az *est*, az *ist*, a *van* elé alanyként odairni: ezt tisztázni a feladat és kötelesség; s ez a válság legyőzése.

Jóllehet az irány ihlető indítója, Franz Brentano, etikai beállítottságú volt, az irány világszeret ismeretelméleti jelleggel virágzott föl. Így, bár hatása, rokonsága a művészetekben nagy volt (pl. a *Neue Sachlichkeit*, az expresszionizmus s alighanem a szürrealizmus törekvéseiben is), hatásának befogadói, rokonai műveikben többnyire túlléptek rajta, a „tiszta lényeg” „meglátástól”, a szükséges magatartás tisztázásához.

Babits is. *Ki az* ugyanis, akinek *kérdeznie kell*? Egy alanyi-jelzői mellékmondat felel rá, amely egy szerepet foglal magában; a romantikus-liberális egyéniség-, zsenikultusz jegyében fogant alkotó-, *költő-szerepet*: a világnak nyomot hagyni vélőnek kell kérdeznie. S kérdeznie nem a tiszta, személyileg közömbös „*Wesensschau*” érdekében, hanem e magatartással, szereppel való leszámolás és új kialakítása érdekében. Nagy korok nagy egyéniségeinek magatartását abszolutizálta s mitizálta e szerepbe a romantika (— majd Babits ifjúkorában — Nietzsche) s a költő most látja: nem az ő korának, személyiségének való szerep ez.

(*Babits többlete, a társadalmiság vállalása*) A szükséges új, a reális magatartás, szerep kialakításának módja, alapja a vers képkinésében, képstruktúrájában ragadható meg legjobban. Ez a struktúra első olvasásra szinte hivalkodóan epikus s életrajzi jellegűnek látszik. Valójában nem az. Szerepe jelképi. Babits nem szimbolista költő. De a szimbolizmus eredményeit kedvvel s kitűnően használta fel. Szélsőségesen egyedi s életrajzi mozzanatokot arra kényszerít itt, hogy egy bonyolult gondolatélmény kifejezői, elemeinek jelképei legyenek. Nem megjelenített életrajzi vagy leíró mozzanatokból von el, pattant ki valami gondolatot, mint a biografikus líra teszi, hanem az *átélt* gondolatnak a távlatába állítja, élményének a hordozására kényszeríti a leíró és életrajzi elemeket. Egész költészetének jellemző tulajdonsága ez. De az a tény, hogy múltja, tevékenysége, társadalmi-történeti tapasztalata elemeiből alkotja meg *azt* a képkinészet, amelyen át a mondott szerep irreálisával szembenéz s a reális jellegét érzékelteti, mutatja Babits válság-megoldásának irányát.

Heidegger is túllépett a fenomenológián, a magatartás-követelmény felé. Hatásának egyik kulcsa a jóhiszeműek között az éppen, hogy egy új, illúzió, hazugság nélküli etika, etikus magatartás lehetőségét sejtették tanításaiban. De ő a magatartás realizálásának terét az izolált, a társadalommal szemben álló én, egyén belső lehetőségeiben, a „*Man*” világtól, a társadalomtól való szabadságban, minden szerep eleve elutasításában látja.

Babits viszont társadalmi magatartásban, szerepben. S szerepét történeti-társadalmi-tapasztalati múltjából határozta meg. A leszámolás a romantikus szereppel (s egyben a kor voluntaristikus kísértésével) azonban nem volt számára könnyű: a vers hangoltságbeli alapeleme ennek következtében lett a „csak”. E „csak”-nak, a korlátozó tapasztalatnak, a valóság meghatározó voltának s az értelem útmutatásának *hangsúlyozott* vállalása a romantikus képzelgéssel, önámítással szemben magyarázza azt a tényt, hogy a didaxis itt nem felszólító jövőidejű mondatban nyeri el szentenciózus summázatát, hanem a címadó múltidejűben: (vállalad, tapasztalataid alapján értelmel belátja, hogy *te, most és itt*) „csak posta tudtál lenni és meder”.

Milyen gondolati elemekből tevődött össze ez a didaxis, mennyire játszott benne közre pl. Dilthey, Jung stb. felfogása, boncolni messze vinne. Elég megállapítani, hogy nem a Sorge szava a felszólítás, s nem a társadalmiság elvetése, hanem vállalása jelenti a költő számára „seine eigenste Existenzmöglichkeiten”.

(Egy példa Kosztolányitól) Kosztolányi Számadására sokkal inkább áll Heidegger képlete. De erre sem egészen.

Ez a vers a rákhalál árnyékában született. Ötven sem volt még a költő, s tudta, hogy már nem sok van hátra. Belső fejlődése megérlelte ezidőre benne a személyiség válságával való szembenézés szükségét, s ezt a helyzet halaszthatatlanná tette. Hogy a világ szerepként, egy számként tartja regiszterében, oly szerep és számként, mellyel ő nem egyenlő, — attól kezdettől szenvedett. Most az önmagával való *azonosság* kérdése gyötörte. Nem a kínált, nem a reá rakott szerep, hanem a *vállalt* egyenlő-e személyiségével, önmagával? Utolsó kötetének e cím-és tónusverse nem véletlenül lett önmegszólítóvá, s nem véletlenül lett a kötet több fontos versé is, részben vagy egészben, az (pl. a záró vers, az Ének a semmiről vagy a sokszor idézett apologia, az Esti Kornél éneke).

A Számadás hét szonett korszorúja. Összetartoznak, de nem egyenlőképp tételezik föl egymást. Van köztük, amely magában nem áll meg (Ki adna másképp inni). Az első magában is egész, de a többiek ezt is teljesebbé teszik, kivált az utolsó, a hetedik. Vizsgálatánál tehát tekintettel kell lenni erre is, a többire is.

I

Most már elég, ne szépítgesd, te gyáva,
nem szégyen ez, vallj — úgyis vége van —
boldog akartál lenni és hiába,
hát légy mi vagy: végkép boldogtalan,

inkább egészen és kinzó-csigába,
mint félig így, alkudva oktalan,
ne félj, számár, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.

Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe
lassan vonul a roppant karaván,

siess te is oda, igaz körödbe
s — égő kanóc — lobogj velük örökre
elégedetlenség szent olaján.

Igen, kiáltsd ezt: gyáva az, ki boldog,
 kis gyáva sunnyogó, mindent bezár,
 bezárja életét is, mint a boltot,
 mert benne van a csillogó bazár
 és félti kincsét, a sok cifra foltot,
 a lelke szűk, kucorgó és sivár,
 rablót neszel, mihelyt gyerek sikoltott,
 örökre reszket és örökre vár.

Hazája ház, barátja az erős,
 hitvány rokonja az, ki ismerős,
 határa kertfal, tyúkök, pincegádor,
 de a boldogtalan tanyája sátor,
 zászlója felleg, ő, csak ő a bátor
 s a jó, csak a boldogtalan a hős.

(*Szerep és eleve adott személyiség*) A vers struktúrájának középpontjában egy felszólító mondat áll itt is (hát légy, mi vagy), mint legtöbbször e verstípusban. S alanyi alárendelésű s jelzői vegyületű, mint Babitsnál. Ott azonban az alárendelés csak jelzői vegyületű volt, itt viszont véghatározós is. S az a mondat (Ki úgy véled, nyomot hagysz a világnak, [Kérdezd . . .]) normál beszédhelyzetben is szokott, „értelmes”; ez kevésbé, ez ott illogikus vagy tautológikus. De éppen ezáltal lép benne elő pregnánsan az élmény magva: a személyiség- és szerepválság: nem az vagy, ami vagy; a szerep, amelyet magadra vettél, s hordasz, nem azonos veled, nem vág egybe, ellentmond személyiségednek. De nemcsak ezt jelzi e roppant tömör, szentenciózus mondattalalat. Nemcsak a válság jellegét, hanem egyben a didaxisét is. A véghatározós elem itt jut meghatározó jelentőséghez: lenni *azzá* lehet az ember, ami *még* nem. Ami *már*, az maradhat. De itt mégis *még* eztán kell *azzá* lennie, ami *már*. Ami kezdettől volt, ami változhatatlanul, előre elrendelten volt; *ami*-ként belevettetett a világba. Itt nem kell „kérdenie”, „keresnie”, tapasztalatból, múltból „kivennie”, „kiolvasnia” személyisége, léte lényegét mint Babitsnál; adva van számára eleve a „Selbst”; az kiált rá, hogy legyen az, ami, az hívja föl, „zum eigens-ten Selbstseinkönnen”. Kétségkívül Heidegger képletének, élményének közeli rokona látható itt. Der Rufer – többek közt így ír Heidegger – ist das Dasein [a létező = az ember], sich ängstend in der Geworfenheit (*Schon*-sein – in . . .) um sein Seinkönnen. Der Angerufene ist eben dieses Dasein, aufgerufen zu seinem eigensten Seinkönnen. Und aufgerufen ist das Dasein durch den Anruf aus dem Verfallenen in das Man (*Schon*-sein-bei der besorgten Welt) (*Sein und Zeit*. 277.).

(*Tragikus én, tragikus én-vállalás*) Kosztolányi s az egzisztencializmus viszonyáról korán s viszonylag sokat írtak. Máiig sincs azonban sem pro, sem kontra tisztázva, olvasta-e képviselőit. De az irány ekkor öntötte el első nagy hullámát a polgári Európán; pontosabban: Heidegger egzisztencializmusáé. A franciáknál épp csak kezdtek feltűnedezni az irányzat első hívei. Jaspers pedig nem volt sem elég pregnáns, sem elég penetráló, sem elég végletes. A *Sein und Zeit* viszont egymás után érte meg sokezres kiadásait. Esméi a levegőben úsztak, s mint hatásának egyik kutatója mondta, a föltartott ujjra a légkörből maguktól csapódtak ki. De, akár olvasta, akár nem a freiburgi filozófust, nem hatására jöttek létre e versek, e magatartás. Hatása formálhatta, kristályosíthatta, érlelhette élményét, de a maga fejlődésének gyümölcse volt ez.

Rezonanciái azonban kétségtelenek. A „köz”, a „többi”, „a mindenki”, az „átlag” törekvésének magáévá tételét („Boldog akartál lenni”) úgy élte át ő is, mint az önmaga léte, mint léte tragikus lényege („boldogtalan”, „szenved”) elől való menekülést, mint gyengeségből,

gyávaságból következőt („Most már elég, ne szépítgesd, te gyáva”). A megszólított nála csakugyan a „Man-selbst”, az aki úgy akart élni, mint a „többiek”, az aki, mint „az ember” („wie man”), „boldog akart lenni”. S az önmaga választását nála is a kevesek, „az örök, komor kisebbség”, a kiválasztottak tragikus heroikus arisztokratizmusa kísérte.

(*Közösség-igény, szerep-igény és szociabilitás*) De ezen a ponton élménye s magatartása élesen el is vált Heideggerétől. Hatásról, rokonságról s nem azonosságról van szó. Heidegger-nél – volt róla szó – az ember végtelenen izolált. Magának kell szembenéznie létével, a Léttel; s magának kell vállálnia azt. Közösség nem játszik szerepet nála. Kosztolányinál igen. Léte lényegét („boldogtalan”, „szenved”) úgy választhatja, vállalhatja, ha tudja, „nincs magába”. Ez hozza magával azt, hogy a szonett sor a következő darabokban átvált többes elsőbe s konstatáló s diszkurzív hangnembe és attitűdbe. Hogy aztán a végső darab már mint egy sajátos „közösség”, a szenvedők komor kisebbségének programja, proklamációja hangozzék el. De még mélyebben elválsztja őt e program tartalma: az emberi tett, egy fajta „össztársadalmi” szerep vállalása: a szenvedés enyhítése. Egyszóval: a humanitásnak, a szociabilitásnak az igénye, vállalása. Igaz, e szociabilitás jelentése igen bizonytalan, naív, túlegyszerűsítő, mélyen ellentmondásos: filantrópia, szentimentalizmus és arisztokratizmus vegyül benne a humanitással. E vonásai, különösen a szonett sor további darabjaiban, művészi tekintetben is, gátló következményekkel járnak; frázisosság, patetizáló verbalizmus, sőt giccs kísért bennük többször (pl. a 3. darabban).

5.

(*Egy példa József Attilától*)

Tudod, hogy nincs bocsánat

Tudod, hogy nincs bocsánat,
hiába hát a bánat.
Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.

A bűn az nem lesz könnyebb,
hiába hull a könnyed.
Hogy bizonyosság vagy erre,
legalább azt köszönjed.

Ne vádolj, ne fogadkozz,
ne légy komisz magadhoz,
ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.

Emlékezz, hogy hörögtél
s hiába könyörögtél.
Hamis tanuvá lettél
saját igaz pörödnél.

Atyát hivtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.

Hittél a könnyű szóknak,
fizetett pártfogóknak
s lásd, soha, soha senki
nem mondta, hogy te jó vagy.

Megcsaltak, úgy szerettek,
csaltál s így nem szerethetsz.
Most hát a töltött fegyvert
szorítsd üres szívedhez,

vagy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bizna benned.

Ez a vers szerzője legmélyebb s végső válsága idején, élete utolsó hónapjaiban keletkezett. Költője s kora élmény- és gondolatvilágának megfelelően élménye fölötté bonyolult. Értelmezésének eszközei közül ezért azt a kettőt, amely különleges szerephez jut majd, előre tanácsos kiemelni, az ún. alapmondat az egyik, a zeromorfema a másik.

(*Két elemző eszköz: alapmondat és szilencium*) A jeles dán nyelvész, Jespersen azt a műelemzés, különösen pedig a verselemzés számára termékeny gondolatot pendítette meg, amely szerint minden egyihetű autonom beszéd, egy mondatból nő ki s teljes mondatorganizmus rendeltségi viszonyban, függésben áll ezzel. Minél tudatosabban, „logikusabban” formált egy nyelvi megnyilvánulás, annál erősebb e függés, s annál termékenyebben hasznosítható az értelmezésben. Ez esetben hát termékeny lehet: az autonom zártság, a tudatos formáltság e versben rendkívüli: sajátja a költőnek és sajátja, látható volt, a verstípusnak is.

A másik eszköz a szilenciumoké. A mai stilsztikában, különösen a versmondattanban nagy figyelem fordul a szilencium, az ún. zeromorfema szerepére. A jelentést hordozó hangszünetére, szó- vagy mondatközi csendére, illetőleg elhallgatására. Fajtaí és funkciói változatosak és gazdagok. Közülük egyike a legfontosabbknak az, amely itt is nagy szerepet játszik majd: a lényegi logikai viszonyítást, illetőleg a lényegi grammatikai rendeltséget rejtő, illetőleg kifejező funkció.

Azért oly fontos ez, különösen itt, mert a kifejezett (kötőszavas) viszonyításoknál, rendeltségnél sokkal erőteljesebben, *evidenciaszerűen* sugallja a logikum jelenlétét, miközben tartalmát, minőségét viszont tisztázatlanul hagyja, kényszerítve így az olvasót, hogy figyelmét a tartalomra, minőségre összpontosítsa. Másrészt azért, mert a rendeltség többféle kiindulásához, értelmezéséhez, mondhatnánk: *policentrizmusához*, ad lehetőséget. S így a pontosan kifejezett, a jelzett viszonyítással szemben, amely a szöveget *egyetlen* hálóba fogja, *egyetlen* hálóval tartja össze, egymást keresztező, átfonó és erősítő *hálórendszerek* segítségével szövi, hurkolja eltéphetetlenül egybe. Az élmény igazságának sokoldalú, minden oldalú evidenciasugallma, a veresszöveg rendkívüli stabilitása – a próza-versé is – nem utolsó sorban ebből fakad. Íme, ebből a versből egy példa. Az első versszak harmadik sora (Légy, ami lennél: férfi) az előzőkhöz kapcsolható következtető, de ellentétes módon is: (*ezért*) légy, ami lennél: férfi; – (*ennek ellenére*) légy, ami lennél: férfi. De el lehet indulni a harmadik sorból is, s akkor magyarázó vagy okhatározó viszony jöhet létre: légy, ami lennél: férfi (*hiszen úgyis*) (*mert úgyis*) Tudod, hogy nagy nincs bocsánat.

Ezek a jelöletlen viszonyítások, természetesen, megnehezítik s bonyolítják az alapmondat meghatározását, amitől elemzésük különben elválaszthatatlan, s amihez elemzésünknek el kell vezetnie. Számolni velük e verstípusnál, amelyben az intellektualitás oly nagy szerepet játszik, s e költőnél, aki szerint „a líra logika”, elsőrangú feladat.

Mi tehát itt az alapmondat?

Ez: „Légy, ami lennél: férfi.”

(Valódi döntés, vagy egzisztencialista döntés?) Az alapmondat képlete tehát azonos Kosztolányi Számadáséval: felszólító mondat, véghatározós-jelzős vegyületű alanyi mellékmondat. S nemcsak a mondatképlet; azonos a mondat alánya s állítmánya is: „Légy, mi vagy: boldogtalan” — olvasható ott, „Légy, ami lennél: férfi” — olvashatni itt. Azonos tehát a két költő gondolatélményi, kérdő és felelő: szembenéző pozíciója? Nem. Kosztolányinál jelentő módot találni a mellékmondatban. A választás, a döntés, a felszólítás egzisztencialista értelmű: az ember önmaga lényegét választhatja, azt, ami *már van*, ami már eleve, sorsszerűen adva van. A választást, a döntést, a lehetőséget így, az erkölcsi személyiség önmegalkotása szempontjából, időzőjelesen kellene használni. József Attilánál viszont a létigének a feltételese áll: azzá légy, ami nem vagy, ami akkor *lennél*, ha külső-belső helyzeted önmegalkotásodat, személyiséged megalkotását megengedné.

De nem áll-e éppen így még a Számadás szerzőjénél is közelebb Heideggerhez, hiszen a tárgyi helyzettel szemben az alanyi lehetőséget kell választania, s az adott alanyi lehetőségnek, az egyénben rejtőző adott lehetőségnek a tárgyi valóság fölébe helyezése egyik legjellegzetesebb princípiuma a freiburgi bölcseletnek? Annál inkább indokoltnak látszhat e sejtés, mivel a választáshoz, a döntéshez, az önfelszólításhoz szorosan hozzátartozik itt is a *bűn* fogalma, akárcsak Heideggernél, aki éppen az önmegszólítás problémájának keretében fejti ki a *Schuld*, a *Schuldgefühl* fogalmát, amely a korszak valamennyi gondolkodója közül nála játszik legfontosabb szerepet.

(A felszólítás tartalma) Az első és alapkérdés: mi az önfelszólítás, a didaxis tartalma, mit jelent: „légy férfi”? Indirekt módon kell haladni a felelethez: mi nem az, azaz mivel van szembe állítva ez a követelmény. Kosztolányinál ez világos: azzal a magatartással, szereppel, mely az „örök komor kisebbséggel” szemben a többségre, a „többi”-re, a „szokott”-ra, az „átlag”-ra jellemző, s melyet ezeddig a költő is magára vett: „boldog akartál lenni”. Milyen szerepet utasít el József Attila?

A nyolcadik strófa harmadik sora *következtető* mondat: „Most hát a töltött fegyvert, / szorítsd üres szivedhez”. Minek a következtében? Az előző három strófában a költő azokat az alapmagatartásokat sorolja föl, melyeket élete során végigpróbált-tapasztalt, hogy általuk kibontakoztassa, megtartsa, megmentse életét, személyiségét. Mindegyik hamis szerepnek bizonyult, mindegyik olyan szerepnek, amely nem vágott egybe személyiségével, amelyben személyisége lényege sohasem nyilvánulhatott ki, sohasem juthatott érvényre, amelyben soha nem láthatta meg senki, ki ő. „Soha, soha nem mondta senki, hogy te *jó vagy*.” Azaz annak a következtében, hogy nem talált olyan szerepet, amelyben személyisége lényegét megtarthatná, kibontakoztathatná, megnyilatkozathatná.

Két további mozzanat megerősíti, bizonyossá teszi ezt az értelmezést.

(A felszólítás magyarázata) Az egyik a következő. Az említett három strófa (5–6–7.) nem csak első része, előtagja egy *következő* mondatnak („Most hát a töltött fegyvert . . .), hanem egyben második része, utótagja egy *magyarázó mondatnak*; nem csak premisszája egy konklúzióknak („a töltött fegyvert szorítsd üres szivedhez”), hanem argumentuma egy tézisnek. E magyarázó mondatnak az első felét, az *argumentált tézist* a harmadik-negyedik strófa foglalja magába. Egy sor negatív értelmű állítást: tiltást találni ezekben. Mégpedig egy sor alapvető általános ember-társadalmi magatartásnak, szerepnek a tiltását: *ne vádoldj*; *ne fogadkozz*; *ne légy komisz magadhoz* [ne vádold a társadalom oldaláról magadat sem]; *ne csatlakozz*. S végül állító összegezésüket: *maradj földöslegesnek*.

(Itt azonban csak egy pillanatra, közbevetőlegesen, meg kell állani. A negyedik strófa utolsó sorai eredetileg így hangzottak: „És ezt az emberiséget magaddal együtt vedd meg”. Az átalakítás okaira s következményeire később majd vissza kell térni. Most azt kell hangsúlyozni, hogy az előző állító felszólítás (maradj fölöslegesnek) a tiltóknak társadalmi összege-zése; ez (és ezt az emberiséget . . .) viszont etikus, értékítéleti summázatuk.)

(*Személyes és általános a magyarázatban*) Az 5., 6., 7. strófa tehát személyes életanyag-gal, tapasztalattal igazolja, magyarázza a 3–4-be foglalt tiltás-állítás jogosultságát, megokolt-ságát. A 4. és 5. strófa között levő, a magyarázó mondat elő- és utótagja között levő szilen-ciumos kötés a *hiszen, mert hiszen, hiszen csak*-féle jelölt, kötésszavas kötetést helyettesíti: „[Hi-szen] emlékezz [csak, magad is] hogy hörögtél . . . könyörögtél . . .” „[Hisz csak] emlékezz, hogy [magad is] hörögtél . . . könyörögtél . . .”. Egyszóval nem vállalhatók a lehetséges álta-lános szerepek: a személyes tapasztalat hamisnak, személyiségtorzítónak, méltóságvesztőnek bizonyította valamennyit.

(*Az alternatíva*) A másik bizonyító mozzanat az utolsó, a 9. strófában található. Ez a szakasz egy *választó mondat* második fele, utótagja. Első fele, előtagja az imént tárgyalt követ-keztető mondat: „Most hát a töltött fegyvert . . .” Az a következtető mondat a *konklúzió*, ez a választó a *konklúzió alternatívája*. Ez a választó, ez az alternatíva azonban egy *feltételes-meg-engedő-időhatározói* alárendelést rejt. S ez rendkívül fontos. A szakasz első és második sora, mondata közt álló s kapcsolatos kötőszó, — mint oly gyakran, ez esetben is — más rendeltséget, viszonyt fejez ki. A feltételes-megengedő időhatározói főmondat *úgy-, akkor-, az esetben-féle* rámutató szavait helyettesíti. A főmondat tehát ez: „S remélj még hű szerelmet”. A *szerelem* is, mint az előzőekben említett kapcsolódás-, viszony-, szerep-lehetőségek is, pars pro toto-s szimbolikájú: a legintenzívebb kapcsolat, a legszemélyesebb szerep lévén, *minden* kapcsolat, *minden* szerep helyett is áll. Bizonyítja ezt a mondathoz fűzött *magyarázó* mellérendelés, amelyben minden, a személyiséget kibontakozni s megtartani segítő emberi viszony és szerep legalapvetőbb feltétele és eredménye van adva: „hisz, mint a kutya, *hinnél* abban, ki *bízna* benned.” Az a két feltétel, amely a mondott konklúzióhoz vezető (Most hát a töltött . . .), megpróbált és megtapasztalt szerepeknek nem volt tulajdona. Csakhogy: a főmondatot felté-teles-megengedő mellékmondat előzi meg ebben az alternatívában: „Vagy vess el minden elvet,” —: *ha* elvetsz minden elvet, *úgy, akkor* remélj, remélhetsz . . .

(*Nincs alternatíva*) Így ez az alternatíva nem alternatíva; nem az a társadalmi, az erkölcsi, az intellektuális ember számára. Animális alternatíva, „a kutya” hitének, bizal-mának alternatívája. Azaz nincs alternatíva — *nincs szerep*.

A szerep egyetemes jelentősége — volt róla szó — a késő-polgári társadalomban nagyobb-ra nőtt, mint minden addigi társadalomban. Szerep és magatartás, szerep és személyiség azo-nosulása egyre nehezebbé vált, egyre inkább a szerep hasonította magához a magatartást, a személyiséget. A korszak roppant szövevényében a polgári renddel szemben állók számára is rendkívül nehézé lett oly magatartás kialakítása, oly szerep kiválasztása és kiformalása, amelyben a személyiség autonómiája, kibontakozása biztosítva volt. József Attila számára pedig egészen különleges egyéni helyzete, adottságai a lehetetlenségig fokozták e nehé-zséget. A személyi kultusz és a szektásság előretörésének s a párttal való kapcsolata meg-zavarodásának is bizonyosan tetemes része lehetett ebben.

(*Valamennyi szerep elutasítása*) József Attila személyiség-válsága tehát nem *egy szerep* kétségessé válásában s elutasításában nyilvánult meg s tetőzött, hanem a korszak kínálta *valamennyi szerep* elutasításában. Mindens zerep, amelyen át közeledtek hozzá, s amelyen át ő közeledett, a legmélyén, intellektusa, etikuma számára illuzóriusnak, hazugnak bizonyult. Ennyit jelent: „megcsaltak, úgy szerettek, csaltság s így nem szerethetsz”; vagy ez: „hamis tanúvá lettél saját igaz pörödnél”. *Ezért, e szerepek világában kell „fölöslegesnek maradnia”, s e szerepek árán nem szabad „csatlakoznia”.*

(*Személyiség és izolált én*) De nem így járt-e el Heidegger is? Gajdenko szerint, Heideg-

ger igen élesen látja, hogy a későpolgári társadalom minden magatartásfajtáját mélyen áthatotta a személyiségtorzító, -gátló, -bomlasztó elem. Csakhogy Heidegger ezt látván, nem e kor polgári társadalmára által kínált szerepeket utasítja el, hanem bármely társadalom által alkotott s nyújtott minden szerepet és magatartást. S valójában, persze, ugyanakkor, e társadalom egy igen jellemző szerepébe, a kívülálló, abszolút módon izolált egyén arisztokratikus izolációjába vonult vissza, s, — az egyéni tragikus-arisztokratikus létvállalás pozíciójából — kora társadalmi szerepeivel együtt elvetette a társadalmi szerepet, a társadalmat, emberi szerepeivel az emberi szerepet s az emberiséget, mint az emberi érték, a személyiség megalkotásának terét s értelmét.

(A személyiség feltétele: a közösség) József Attila eljárása éppen ellentétes. Az elvetett szerepek legfőbb hiánya számára éppen abban rejlett, hogy hiányzott belőlük ama közösséget megteremtő elem, amely közösség etikus-intellektuális személyiségét megvalósítani, megtartani segít. Az ily közösség számára előfeltétele s egyedüli tere, eszköze a megvalósításnak és megtartásnak, s fordítva, a valódi közösség (és szerep) ismérve számára e segítés. Ebben az értelemben „csalták meg”, midőn szerettek, s „csalt” midőn szeretett. Ezért lett az utolsó versszakban a vágyott alternatíva a „hű szerelem”, s ezért lett ennek magyarázata a valódi közösség két alapfeltétele: a *hinnél* s a *bízna*. De, ugyanakkor ezért nem alternatíva ez az alternatíva mégsem: oly feltételhez fűződik, amely a társadalmi, etikus intellektuális személyiséget megsemmisítené: „vess el minden elvet . . .”

(Kommunikáció — milyen áron?) Itt ismét jól láthatjuk egyrészt költőnk és a Számadás Kosztolányija, másrészt költőnk s az egzisztencializmus különbségét. A Jaspers nyomán járó egzisztencialistáknak alapvető kategóriája, követelménye, megoldásjavaslata a kommunikáció. Ez a kommunikáció kétségtelenül kölcsönös igényű, de egyedi, vagy társas (csoport) s nem társadalmi. S ez a kommunikáció túl vagy innen levőnek véli magát „minden elven”, magát tételezi főfő elvül, előfeltételül és szerepül; misztikus, voluntáris, érzelmi. Kosztolányi, akit az igaz szerep hiánya éppúgy gyötört, mint József Attilát vagy Babitsot, nem Jaspers nyomán járt, de végül is a Semmivel szembenéző kétségbeesett szorongásában elven inneni s túli szerepekbe, tisztázatlan, hamis és szentimentális szerepekbe is menekült. Ezért jutott a Számadás egy-egy részletében a patetizáló verbalizmus közelébe.

(Az „ember” megvetése — az ember megértése) S itt, e ponton nyeri el jelentőségét a negyedik strofa említett változtatása. Főlősleges volna tagadni, hogy az első változat csakugyan mutat rokonságot Heideggerrel. „Ezt az emberiséget”, amely ily szerepekben, személyiség nélkül, méltóság nélkül tud, hajlandó élni, s magadat, ki hajlandó voltál életedért ily szerepet vállalni ([hisz csak] emlékezz, hogy hőrögtél, . . . könyörögtél . . . hamis tanúvá lettél . . . csaltál . . . megcsaltak, úgy szerettek [s te elfogadtad]), vedd meg.” A „Man”-nal szemben, a „Man” világába hullott, menekült én-nel, a verfallenes Ich-hel szemben mutatott heideggeri megvetés rokona e felszólítás.

Az indukáló indulat, a szorongató életérzés zárt, intellektuális élménnyé, *gondolatélménnyé* formálódása folyamatában, dialektikájában azonban ez a kezdeti, indulati magatartás az ellenkezőre fordult át, a megvetés megértéssé, az ember szégyene az ember mentségévé lett. A változás következtében nem változott meg a kor-adta szerepek elutasítása, de megszűnt a viselkedéssel, vállalással kapcsolatos értékítéleti történetiellen általánosítás. A gondolatélményben a hamisan, történetiellenül általánosító indulat a történeti értésnek, megértésnek adott helyet. A következő szakaszok szilenciumos kötésű magyarázó mondata ([hiszen csak] emlékezz [magad is]) a változás következtében kétfős értelművé, funkciójúvá lett: megmaradt továbbra is a kor-adta szerepek elleni személyes érvek gyűjteményének s átváltozott az emberiség, a kor emberisége melletti érvek gyűjteményévé. „Emlékezz [ugyanis magad is] könyörögtél”, emlékezz, hogy ragaszkodtál léted, életed fönntartásához s mit megtettél érte. Ezt teszik ők is. Élnek és vannak, ahogy tudnak, ahogy e kor, e társadalom, e szerepek, körülmények, keretei közt lehet. Majd ha ezek mások lesznek, mások lesznek ők is. Nem lesz létük, életük

méltóság, személyiség, szembenézés nélkül való. Előfeltétel, hogy az élet, az ember fennmaradjon. Egyszóval a kort és társadalmát s szerepeit igen, de „ezt az emberiséget ne vedd meg.” —

Ideje azonban visszatérni az alapkérdéshez. Az eddigiek nyomán, úgy tűnik föl, megokoltan lehet immár kimondani, hogy az önfelszólítás tartalma valóban ez: „Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez”.

(*A befejezettség elfogadása*) Öngyilkossága elhatározásának tényét jelenti tehát e két sor? Talán — igen. De ezt — biológiai értelemben is véve a szót — határozottan állítani, bizonyítani nem lehet. Határozottan csak azt lehet kimondani, hogy a költő erkölcsi személyisége fenntartása föltételének megszüntét, totális hiányát s így egyéni emberi élete végének szükségszerűségét is konstatálja. Az utolsó versszakban foglalt (animális) alternatíva ugyanis, mint erről fönt szó volt, eleve elesik. Funkciója, a struktúra szempontjából, az, hogy aláhúzza e döntés szükségszerű voltát, s ugyanakkor kiemelve választáson alapuló, erkölcsi jellegét.

Véletlenül hullott-e József Attila a szárszói vonat kerekei közé vagy szántszándékkal vetette magát oda, beszámíthatatlan idegállapotban tette-e ezt, vagy keserűen józanul, e vers szempontjából tökéletesen mellékes. A vers megalkotásának élményfolyamatában, élményében intellektusa számára élete végének ténye befejezetté, elkerülhetlenné és *elfogadottá* lett. S a bűn mozzanata éppen ebben rejlik. S ebben a vele járó érték mozzanata is.

(*A bűn*) A bűn kérdésének tisztázása alapvető kérdése e vers értelmezésének (s a költő s az egzisztencializmus viszonyának is).⁹ A szó, a fogalom, a probléma fontosságát a költő sokszorosan kiemelte. Először is szilenciummal. Pontos, jelzett interpunkciója e sornak ez volna: A bűn — az nem lesz könnyebb; vagy ez: A bűn: az nem lesz könnyebb; vagy ez: A bűn! — az nem lesz könnyebb; vagy ez: A bűn? — az nem lesz könnyebb. Másodszor: az élre dobással. Harmadszor: a mondat alany értelmező jellegű duplázásával: *A bűn, az nem lesz könnyebb.* Negyedszer: a névmási alany (*az*) nyomatékosításával: ennek ejtésideje és ereje jóval hosszabb az átlag névmásénál. Ötödször: a jambusi jelleg erős érvényesítésével. Hatodszor: a határozott névelővel. Nem *egy* bűn, nem *ez* vagy *az* a bűn nem lesz könnyebb, hanem *a* bűn. De nemcsak nyomatékosító szerepe van az *a* névelőnek. Jelzi azt is, hogy a versen belül van adva *a* bűn mibenléte.

Ezért először is tisztázni kell a szó, a fogalom viszonyát az alap gondolattal, az alapmondat tartalmával. E második versszak összetartozó mondatkomplexusában tárgyias alárendelésről van szó. A főmondat: „*köszönjed*”. Ez értékjelenlét konstatálása. A következő kérdés, tárgyias alárendelésről lévén szó: *mit* köszönj, s a felelet: hogy *bizonyosság* vagy. Ez az érték-mozzanat megjelölése. Ez a mondat azonban csak formális-grammatikai szempontból ennyi. Lélektanilag-logikailag, szilenciumos kötéssel, hozzátartozik az előző: *mire nézve* vagy *bizonyosság*? hogy: hiába hull a könnyed. Ez az értékmozzanat formális tartalomhatározása, amely azonban éppen formálisságánál fogva további kérdést követel meg a konkrét erkölcsi tartalom iránt: *miért* hull hiába a könnyed? Mert: a bűn, az nem lesz könnyebb. A *bűn* tehát mondatsovévény magja, központja.

A *bűn* szót magában foglaló mondat azonban grammatikai-logikai továbbkérdést követel. Kérdése lehet ez: *milyen, melyik bűn* nem lesz könnyebb? — azaz jelzői mellékmondat felelhet rá; vagy ez: *mikor, hogyan* nem lesz könnyebb a bűn? azaz mondathatározó-időhatározói-feltételes mellékmondatról lehet szó. A mondat pedig, amelyhez e két kérdés bármelyikét kapcsolni lehet, kizárólag ez: „Légy, ami lennél: férfi.” Vagyis az alapmondat. A két mondat között az összetartozást, különben, a szilenciumos viszonyításon túl, a *létige* azonosan logikai jövőideje is nyilvánvalóvá teszi.

Természetesen, az említett policentrizmus következtében, a vers első sora főmondatának is alá lehet rendelni a *bűn* szót tartalmazó mondatot. Ámde végül akkor is a „Légy, ami

⁹ Nem kell figyelmeztetni, milyen nagy szerepet játszik utolsó korszakában a *bűn* fogalma s a hozzákapcsolódó fogalomkincs; s éppen az esztétikailag legteljesebb értékű versekben (Talán eltűnök hírtelen, karóval jöttél stb.)

lennél”-hez jutunk el, csakhogy kerülővel. Ami viszont alapmondattal volt mellett is bizonyított. A dolog tehát így áll: az önfelzárkózó alapmondattal tartalmának realizálása (légy, ami lennél: férfi) *bűn*-nel van föloldhatatlan viszonyban, *bűn*-t von maga után. Ugyanakkor azonban a *bűn* teljesedése, illetőleg jelenlétének végleges bizonyossága értékmozzanatot is rejt, amely viszont csak az önfelzárkózás tartalmának realizálásával érvényesülhet. (Gyertyán Ervin gondolatgazdag József Attila-könyvében érinti, más szempontból, a *bűn* kérdését; Forgács László, más lévén problematikája, nem.)

(*A személyiség autonómiája és a bűn*) Mit tesz mármint a „realizálás”, a költő élete végének „időelőtti” elfogadása ki nem javítható, helyre nem hozható következményű tény, bűn-né? Önelvű, öntörvényű, öncélú személyiségének kibontakoztatását, megvalósítását. E ponton, látszólag, ismét nagyon közel került Heideggerhez, akinél, mint szó volt róla, központi szerepet játszik a bűntudat s éppen az önfelzárkózás magyarázatában is. S Heidegger hatásának egyik közvetlen fő tényezője, mint erre Gajdenko is rámutatott, a személyiség autonómiájának, (– melynek problémáját a polgári filozófia megnyugtatóan nem tisztázta –) előtérbe állítása volt. A *bűn* fogalma is ennek távlatába van nála állítva. A *Sein und Zeit* szerint, (egészen leegyszerűsítve a dolgot) az ember alapvető bűntudata abból a tényből származik, hogy az ember mindig érzi, nem elég erős, hogy akarja, hogy megvalósítsa a maga „lehetőségeit”; érzi, hogy „létezése”, véges, egyetlen élete nem lesz teljes „létté”. „Grundseind, d. h. als geworfenes existierend, bleibt das Dasein ständig hinter seinen Möglichkeiten.” Ez az érzés ősbibb, előbbi mint bármilyen tudás. „Ursprünglicher als jedes Wissen darum ist das Schuldigsein”. Ez konstituálja a lét alapvető meghatározásává a *Sorgé*-t. „Das Schuldigsein konstituiert das Sein, das wir [ti. Heidegger] Sorge nennen”. A *Sorge*-t, amelynek kiáltása az önfelzárkózás (284–286.). Világos, hogy Heidegger a későpolgári kor intellektuális emberének azt a nagyon fontos és nagyon is jogosult alapérzését ragadta meg, hogy személyisége kibontakoztatásának elmaradásáért *valahogy ő* maga is mélyen *jelelős, hibás*. Világos azonban az is, hogy itt ismét az abszolutizálás, sőt a mitizálás eszközhöz nyúlt. S az is, hogy az okokat és az eredményeket itt is az izolált, a társadalommal szembefordított egyén szemszögéből nézte.

(*A „bizonyosság”*) A személyiségnek, mint fő emberi értéknek kibontakoztatását elmulasztani József Attila is bűnnek vélte. Innen a látszólagos találkozás. De ő a későpolgári korszak és társadalom kérdésének, következményének tudta. A személyiség elsikkadása Heideggernél a „*Man*”, az emberi többség ellen való bizonyosság lett, nála viszont *bizonyosság* e kor és rendje ellen; e világ ellen, amely csak oly hazug szerepeket nyújt, melyekben az élet fenntartásának lehetősége az erkölcsi személyiség megőrzésének lehetetlenségéhez van láncolva. De arra is, hogy törvénye az etikus emberi létnek, hogy az intellektuális fejlődés, fejlettség bizonyos fokán túl a személyiség integritása és méltósága nélkül élni nem lehet. S így, implicit módon, arra is, hogy más világ kell, e méltóságot és integritást biztosító világ. Történeti, társadalmi, általános emberi törvényt igazol bűne: ezért „köszönni való” a bizonyosság, így van a *bűn* mozzanata érték-mozzanattal egybeforva.

(*„Bocsánat” és „bánat”*) Ez a szociális távlat és jelleg felel a „*nincs bocsánat*” és a „*hiába hát a bánat*” mibenlétének kérdésére is. A felütő két sor, mondtuk, szilenciumos kötéssel az alapmondattal mellett közvetlenül a második stróféhoz is kapcsolható. Jelentése is kettős. Nincs bocsánat e szerepeket elutasítónak, e szerepek lényegét fölismerőnek e szerepek világában: „Hogy bizonyosság vagy erre, legalább ezt köszönjed”. S *nincs bocsánat* önnön etikuma, etikus intellektusa részéről a fölismerések következményei elől kitérőnek. „*Nimmer können wir zurück*”, mondotta egy hasonló kérdésekkel gyötrődő, de egészen más eredményekhez jutó német előd. „*Hiába hát a bánat*”, ezért hát (következtető): „*Légy, ami lennél: férfi*”. Vagy fordítva: „*Légy, ami lennél: férfi*”, hiszen immár úgyis (magyarázó). „*Tudod, hogy nincs bocsánat, hiába hát a bánat.*” Az emberi világnak, gondolkodásnak, etikumnak éppúgy megvannak a maga kérielhetetlenül érvényesülő törvényei, akár a természetnek: „*A fű kinő utánad.*”

(*A verstípus kiteljesülése — a struktúra teljessége*) De hátra van még egy kérdés. Ez a verstípus, mondtuk, a kései József Attila korában és költészetében bontakozott ki legteljesebben. Fogantató élményéről ezt bizonyítani, az eddigiek után, nem kell. Csakhogy skolasztika volna s romantika és szellemtörténet az élményt allítani a mű helyébe.

De a műfaj, a műtípus kiteljesülését megérezni, intuíciósan, sokkal könnyebb, mint bizonyítani. Nem is igen lehet másképp, csak azzal, ha a verstípus strukturális elemei funkció-intenzitásának az élmény-intenzitással való *együtt*-növekedését érzékeltetni sikerül.¹⁰

A típusnak magának, persze nincsen struktúrája. Csak egyedi műveknek van. De, mint modell, a típus természetesen, csupa strukturálisan lényeges elemből áll. Ezek, akárcsak a valódi, az egyedi mű esetében, a rétegelés segítségével ragadhatók meg. S mivel most immár az érintett művek élményi rokonságát bizonyítani nem kell, az egyes rétegek áttekintésében az egyszerűbb, a formális utat is lehet választani. Azaz el lehet indulni a verstípus szó- és szintagma-struktúrája felől.

(*A szókincs*) A szókincs legfontosabb jegye az erkölcsi jelleg. Balassinál: háladatlanúság, bűn, jutalom, törvénytevő, vétek, bosszú, szemérem [szégyen]; jót tenni, [bűn következtében] elvészni, megtorolni, rábizni, elviselni, jó, rossz, rút, gonosz stb. Faludinál: megbecsül; legyaláz, megaláz, magasztal, boldogít, lenyomorit, érdemre tekint, számot ad, okos, jó, vak [erkölcsi tekintetben] stb. Kőlcseynél: hitványság, hiábavaló, virtus, oktalanság, hit, remény, nagyság, hír, boldogság; dicső, józan, szent, bölcs, szép, jeles, hű, rút, rendületlen; tanítani, szemet hűyni, megvetni stb., stb. Vörösmartynál, mivel idézett verséből a didaxis hiányzik s mivel inkább csak szemlélet s nem egyben szembenezés, főképp pedig nem számvetés, jellemző módon, miközben a verstípus egyéb nyelvi jellegzetességei jelen vannak, az erkölcsi jellegű szó és szintagmakincs alig (minek?, reménység, büszke, férfi napjaid). Aranyánál: vigasz, öröm, bánat, remény; kímélni, kívánni, élvezni, hinni, elégedni, vonakodni restül stb. Reviczkyknél: rossz, dőre, bölcs, bűnös, bűvös, szennyes, ronda, önző; erény, hiúság, vád, gyönyör, börtön, öröm, rend; megáldani, üdvözíteni, küzdve élni jobb, vád éri, sajnálni stb., stb. Az erkölcsi szó- és szintagmakincs Babitsnál nincs jelen — látszatra. Esete azonban nem Vörösmartyé. Mert az *egész*, (látszatra csupán fenomenológiai s kultúrfilozófiai kérdésmegközelítés), *egy* erkölcsi mozzanatnak van alávetve: „csak posta *tudtál* lenni”. Azaz mintegy fordított módszerét vitte itt is keresztül, s ez egy szón át így az *egész* vers erkölcsi jelleget nyert. Annál nyíltabban, egyértelműbben erkölcsi részleteiben is Kosztolányi szókinccse: szégyen, elégedetlenség, bírói tábla, hűség, lelki vád, részvét, törvény, hős; gyáva, bátor, jó, hitvány, ragyogó, oktalan, szent, igaz; szépítget, vall, istenít, megért, elveszt stb., stb.

A szó- és szintagmakincsek ez az erkölcsi jellege József Attila idézett versében nemcsak hogy jelen van, de sokkal töményebb is, mint az eddigi versek bármelyikében. S két mozzanat által különleges nyomatékot is nyer a vers erkölcsi szóanyaga. Az egyik az, hogy e szóanyag a nyelv szókinccse erkölcsi részének primér ősrétegéből került ki. (bocsánat, bűn, -bánat, férfi, könny; csalni, szeretni, megvetni, bízni, köszönni, vádolni, remélni; jó, hű, igaz, könnyű). A másik az, hogy ez a szókincs, a végső választás, döntés, ítélet jegyében, minduntalan jogi, sőt: törvényszéki színeződésbe játszik át, izgalomig fokozódó feszültséget sugallva (bizonyosság, titok, tanú, pör, pártfogó; hamis, igaz, romlott, fizetett, komisz; fogadkozni, tanúvá lenni, könyörögni, elvetni, titkot meglesni). S ami nem kevésbé fontos: ez az etikus szókincs nála inkább, mint bárkinél, szociális etika bélyegét viseli.

Hasonlóképpen követhetnék végig a verstípus szóstruktúrájának további jellegzetességeit is, pl. elvont, intellektuális jellegét, sorsra célzó voltát, vagy heurisztikus színezetét. Az előbbi kettő azonban túlságosan is nyilvánvaló, az utóbbit viszont tanácsosabb a verstípus gesztus-struktúrájánál említeni.

¹⁰ HANKISS ELEMÉR tett erre, éppen József Attilával kapcsolatban, figyelemreméltó kísérletet. (Kritika, 1966. 10. sz.)

(A mondatstruktúra) A verstípus mondatstruktúrájának jellegzetes vonása, mint ezt már többször említettük, alárendelés tekintetében az, hogy oly függések dominálnak benne, melyek az ok- és időhatározói alárendelés valamely változatát, szövödményét képviselik (feltételes mód, megengedő mód, következményes mód, stb. Például, Balassinál: *Ha hozzád hajlana... Azért felejtst el, mert...*; Bizoníts ezzel is meg... *Mert* nem illik; Faludinál: *Ha* szépen vezetett, *Ha* miben kedvezett...; És megint boldogít, elhiggyed *bár*; Kölcseynél: *S [ha]* kedv emel vagy bú temet (Szépnek s rútnek hűnyj szemet), *Mert* mozogjon avagy álljon E parányi föld veled... Mind csak hiábavaló. Aranynál: *Hisz* szép ez az élet (Fogytig *ha* kiméled... Ezzel *ha* elégszel, még várhat elégszer — s így tovább). A mellérendelés tekintetében pedig, ennek megfelelően, a következtető és magyarázó az uralkodó válfaj, színezve gyakran a választó-ellentétessel. Ennek az ok-időhatározói s magyarázó-következtető mondat- struktúrájának középpontjában azonban gyakran alanyi-jelzői alárendelésű alapmondat áll, kötőszóval kifejezett vagy szilenciumos kötéssel.

(Mód, idő, idejűség) Szorosan kapcsolódik a mondatstruktúra kérdéséhez a verstípus két másik rétegének kérdése: az idő- és az állítmánystruktúráé. Az előbbi tekintetben az a jellemző, hogy majd mindig mindhárom idő s mindhárom idejűség jelen van a versben, az utóbbiban pedig az, hogy rendszerint mindhárom mód föltalálható benne. Az életrajzi, leíró, a csupán hangulat- és érzelem-kifejező lírai verstípusokban az idők és idejűségek rendszerint egyműiek, párhuzamosak vagy lépcsőzetesek, de ritkán metszik egymást, ritkán többsíkúak. De uralkodó az idő tekintetében a *jövő*, módében pedig a *felszólító*. A két elem többnyire összeolvadva, az alapmondat állítmányába, a rendszerint alanyi-jelzői alárendelésű alapmondat állítmányában összeolvadva jelenik meg. Az is jellemző a verstípus állítmányrendszerére, hogy benne az igei állítmány részese, nyelvünk átlagához képest, feltűnően nagy. S ezen belül különösen feltűnő a létige hangsúlyos jelenléte, gyakran éppen az alapmondatban is, s felszólító módban. (*Légy* mint szikla...; *Légy* te vitorabb...; *Légy*, mi vagy, *Légy*, ami lennél; vagy Szabó Lőrincnél: *Légy* tiszta, legalább a homlokodtól fölfelé... stb., stb.)

A dolgozat folyamán eddig elmondottak után mindennek nem kell külön magyarázatát adni. Elég megállapítani: e strukturális elemek jelenléte is tömény s funkciójuk is határozott József Attilánál. A kilenc strófában, a harminchat sorban, *negyvenegy* igei állítmányt találunk s ebből *tíz* létigés. És éppen a legdöntőbb pontokon (*Légy*, *ami lennél*; *bizonyosság* vagy; *hisz ember* vagy; a *bűn*, az nem *lesz* könnyebb; *nem mondta senki*, hogy te *jó* vagy). Az igei állítmányokból tizenöt felszólító módú, s harminc második személyű; s mellettük még tizenkilenc esetben fokozza névszókhoz kapcsolódó második személyű személyrag (szívédhez, pörödnél, utánad, könnyed, stb.), az önmagával való szembenézés maradéktalanságának élményét. Az említett mondat-függésztés hatékonyságának pedig sajátos fokozása az, hogy az idő-, okhatározói feltételes-megengedő elem mindig magyarázó vagy következtető jelleggel kapcsolódik. Ez a *mellérendelés* egyrészt az evidencia sugalmát erősíti; hisz a mellérendelés mindig több, véglegesebb bizonyosságot sugall, mint az alárendelés; de erősíti azáltal is, hogy fokozottan érvényesülhessen a verstípus építkezési s vele hangmeneti és ejtés-sajátsága: a *szentenciózusság* (pl. Megcsaltak, úgy szerettek, Csaltál s így nem szerethetsz; A fű kinő utánad; Tudod, hogy nincs bocsánat, hiába hát a bánat). Rendszerint minden sor külön mondat. Mondatrész- vagy szintagmaátvitel ritka. A jambikus sorok, melyek, mint e többnyire időmértékes verstípusnál, itt is rövidek, ítéletekként s általános érvényű szólások gyanánt hangzanak, koppannak. A ragrímekig egyszerűsített rímelés, a párhuzamos és ellentétes mondatképletek végtelenül egyszerűre s áttetszőre tisztult, egymást fokozó váltakozás-ritmusa, a gondolat-ritmus folytonos szerkezeti jelenléte aztán még felfokozza s az *egésznek* biztosítja a szentenciozitást s ennek hatékonyságbeli következményeit. S anélkül mindezt, hogy például az egyhangúság veszélyét idézné föl, mint Kölcsey középső strófaiban vagy a virtuóz játékét, mint Faludinál, vagy a maxima megverselését, mint Reviczkyknél, vagy a „gekünstelt” jelleget, mint Babitsnál, vagy a kinyilvánítás verbalista pátozsaét, mint Kosztolányinál.

A bonyolulton túli egyszerűség ez s nem pedig az azon inneni; a végsőig tisztult és tisztázott gondolatélményé.

(*Kép- és gesztus-kincs*) Kép-struktúrájának és gesztus-struktúrájának egyetlen s egybetartozó vonását említjük meg. Tudjuk, — újabban Emil Staiger feszegette sokat, nálunk pedig már Arany beszélt róla, — a líra folyvást ötvöz magába epikus s drámai elemeket, s helyes proporciójuk a líra egyik legdöntőbb kérdése. Líránk, különösen az angol s német lírához képest, nem mindig szerencsés e tekintetben. Tiszta líraiságát fölös szcenírozottság (valóságos vagy látomásos szcénában), biografikusság, keretesség, eseményesség gyakran nyűgözi. Ez a verstípus, érthető módon, sokat vesz lényegébe mindkét műfaji elemből, főképp a drámából. Gesztusstruktúrájának legalapvetőbb eleme a drámáé, a dialógé, a szenvedélyesen vitázó, érvelő, bizonyító dialógusé, amelynek azonban mindig csak egyik felét halljuk: Annál hatékonyabb, „drámaibb” viszont ez a hallott fél, mennél inkább jelen van benne, rejtve, a dialógus másik fele, a nem hallott. Azaz minél mélyebb, tisztázottabb, súlyosabb a válság konfliktusa, azaz a dialógus hallható fele minél súlyosabb ellenállásain át jut el a didaxishoz a nem hallhatóé. A *Vanitatum* ezek következtében oly tömény atmoszférájú s a *Magamról* ezek hiánya miatt marad többször a megverselt maxima szintjén. Hogy e versben az ellenállásoknak minő sorsáról van szó, arra nézve elég e tekintetben a *bűn* és az etikus parancs egymást föltételező ellentétes mozzanatára, a 15–16 sor sajátos átfelműködésére, az emberiségnek adott bocsánat s a maga élete fölötti ítélet egymást magyarázó ellentétére, az élet és személyiség fenntartása kötelezettségének ütközésére s társaikra utalnunk, hogy lássuk, az ellenállások sora sehol sem ily magas feszültségű, mint itt. Ezért is oly kézzelfogható a gesztusstruktúra *ez elemének*, a drámai *dialógusnak* s az összes *többi* eddig említett strukturális elemnek az összefüggése. Például a szókincs (s vele a mondat szerkesztés és -hangmenet) *heurisztikus* jellegé. Miben áll ez? Egy példát vegyünk rá. Más-más eszközökkel megvalósítva, de szinte kivétel nélkül minden érintett vers erős, szinte agresszív, kihívó drámai emfázisú felütéssel kezdődik. Mindegyik felütés egy-egy hosszú drámai vívódás-folyamat végső s már megmásíthatatlannak szánt, érzett ítéleteként intonál, a lehető, a legyőzött, vagy legyőzöttnek vélt ellenérvekkel szemben. (Itt az írás, olvassátok...; De mit gyötresz engem...; A lantot, a lantot...; Rossznak mondod a világot?... Ki azt hiszed... Most már elég...) József Attilánál ez is hatványozódik intellektuális egyszerűségén, pontosságán, világosságán át: *Tudod, hogy nincs bocsánat*. Mint ahogy leegyszerűsödik s hatványozódik nála a verstípus jellegzetes drámai retorikája, pátosza, deklamációja s szonoritása is.

(*Életrajzi elem és általánosítás*)

A tiszta epikus elemet viszont ez a verstípus alig tűri meg, bár folyvást ötvözi. Sőt, a lírának az epikához közel eső elemeit is nehezen. Elbeszélés, elbeszélte jelenet, leírás nemigen van benne, sőt még a kerekre kirajzolt, a sokáig tartott, a végigvitt kép is ritka itt s zavaró is némiképp (pl. a *Számadásban*). Az utalásszerűre lényegített, a jelképszerűen föl villantott kép az uralkodó elem itt, mindenekelőtt pedig a szókép. S József Attilánál valóban szinte minden sor szóképszerű. Mégpedig utalással, jelképiséggel a maga egyedi sorsára, életére. Az epikus, életrajzi elem mint a dialógus érványa van nála jelen (5. 6. 7. 8. szakasz). S mint az egyéni általánosba emelésének s az általános egyedivé konkretizálásának eszköze. E két mozzanat egymást átható azonosulása, amely e verstípusnál különösen fontos és jellemző, egy fölvetett példában sem volt oly teljes, mint az övében.

A magyar olvasó, aki ismeri a költő tragikus életét és korát, *tudja*, hogy a vers minden egyes sorában egyedi motívumok transzformálódnak. De az újjeléndi olvasó, aki semmit nem tud sem a költő sorsáról, sem a korszak Magyarországaról, az is *érzi* azonnal, hogy egyedi motívumokra van alapozva, egyedi életmotívumokból nőtt ki az egész költemény. Állítsuk csak szembe e tekintetben Babits elemzett versével. Eljárásuk nagyrészt rokon, sőt azonos. Ugyanazt a fordított eljárást látjuk itt is, amelynek folyamán József Attila is a maga élete tényeit, motívumait kényszeríti szimbolisztikus szerep vállalására. De „a szelíd Dunántúl” s

„a csöpp Fogaras mellé, a „nyájas szőlőtőkék” és „hűvös havasok” mellé, a „dupla lábat unó szőnyeg” s a „cipőre ragadt por” mellé ő nem állítja a maga inséges *Ferencvárosát* vagy sanyarú Őcsöd-ét, bűzös lakásodúit, vagy sivár grundjait, konyhacementjeit vagy elnyútt lábbelijeit. Művészetének e fázisában, e legmagasabb művészi fokán alig él *ily* biografikusan-naturalisztikusan konkretizáló s egyeditő eszközökkel. A „Dunántúl” s a „Fogaras” mellé magyarázó csillagot kíván a verse az idegen olvasó, József Attila ekkor már oly eszközökkel konkretizál és egyedit, melyekhez nem kell csillag, melyek nem zavarják a mű autonómiáját. Másrészt vessük csak össze e szempontból versünket a *Számadással*. Az alapkonfliktus elmélyítése, rétegzése, valóság-sugallma ez utóbbiban mily vegyes s általános életelemek segítségével jön létre. Melyeket csak a konfliktus és a szembenézés hatalmas pátosza bír nagynehezen egybetartani s hitelesíteni, de még ez sem mindig. A saját élet s az egyetemes emberi lét egyszerre való s egymást feltételező átélése, újra átélése, a verstípus ez alapvonása, egy példában sem valósult meg jobban, mint az övében. — De elég. Talán elmondható immár nemcsak az, hogy költészetünkben a személyiség válságát József Attilánál alig járta meg valaki mélyebben, hogy e válság valódi diagnózisa és terápiája megjelöléséért alig tett nála valaki hatékonyabb, mert realisabb kísérletet. Hanem azt is, hogy a verstípusnak, mint a személyiségválság kifejezőjének nála csakugyan legszebb példái találhatók.

(*Mi a közös?*) Ezzel le is lehetne zárni a dolgozatot. Csakhogy az anyag egy föl nem tett kényserű kérdést sugall.

Ez a verstípus s ez az attitűdfajta korábbi korszakokban is előfordult. De szórványosan, kivételszerűen, egy-egy egyedi válság következményeképp. A XX. század második harmadában viszont egyes költőknél jellegzetessé lett. Például Babitsnál, a kései Kosztolányinál, Szabó Lőrincnél, a kései József Attilánál. A korszak jellemzőjeként fogható tehát föl a lírában. Van-e verstípus, ez attitűdfajta realizálói között valami e korszakra jellemző s költészettörténetileg is jellegzetesen közös és miben áll ez? Ez az első kérdés, vagy a kérdés egyik fele.

A második pedig ez: a XX. század első felében, második harmadában egyes hatékony polgári gondolkodóknak, elsősorban Freudnak és Heideggernek a gondolkodásmenetében, eszmemenetében, gondolatélményében fontos helyre került ez attitűdfajta s vele e verstípus fogantató élményi lényege s vele nyelvi megnyilvánulási formája. Van-e tehát ezek gondolkodása, élményköre s az említett költők gondolat- és élményvilága között is valami a korszakra jellemző közös?

Igen-nel felelni természetes volna, ha a föl sorolt nevek közt ott nem volna, proeminensen nem volna ott, József Attilaé. Föloldható-e e dilemma?

Aki a XX. század második negyedében, harmadában kellő etikus elszánás, intellektuális erő, műveltségi szint és esztétikai energia birtokában az emberi lét lényegét és viszonyait korszerűen törekedett megragadni, óhatatlanul szembetalálkozott a személyiség válságának alapvetővé s egyetemessé lett élményével, problémájával. S fordítva: aki a személyiség válságának központivá, alapvetővé lett problémájával, élményével akart szembenézni, óhatatlanul szembe kellett találnia az emberi lét lényegének s viszonyainak kérdésével, korszerű megragadásának kérdésével. E kényszerűség jegyében, az impresszionizmus program-szerűen relativista pillanat-s hangulatkultusza, szubjektivista empirizmusa után s a szimbolizmus individualista, voluntarista önkifejezési, életérzés-kifejezési s nagyrészt csupán érzelmi-indulati töltöttségű, vizionáló eufóriája után a lírában egészen más tendenciák érvényesültek. Az egyéniség helyét, kultuszát a személyiség nehéz problémája foglalta el.

Fölhasználták e tendenciák képviselői az impresszionizmus és szimbolizmus stíluslemeit, mint például a bemutatott módon Babits. Ezért nehéz volt elválasztani őket a túlélő impresszionizmus és szimbolizmus nagy tömegű s a nagyközönség körében most igazán népszerű epigonhadától (példa lehet az „Ady”-s Mécs László esete erre). Annál is inkább, mivel az a két filozófiai irányzat, melynek jelentős része volt a két stílustörekvés gondolati, magatartásbeli megalapozásában, a pozitívizmus, illetőleg a vitalizmus, e korban még erősen hatott. Egy

angol esszéíró az önmegszólító verstípust különösen kedvelő Gottfried Bennről szólva a Seindichtung, a Wesendichtung, a Persönlichkeits-Dichtung megjelöléseket használta a líra ez új tendenciáira. Létköltészet, lényegköltészet, személyiségköltészet, a szembenézés költészete: az előd két nagy iránnyal, az impresszionizmussal és a szimbolizmussal szemben mondanak is valamit e megjelölések.

Mert Babitsnak ugyan például voltak szimbolista s voltak impresszionista versei is. De nem volt soha szimbolista vagy impresszionista költő. Kezdeti, játékosan, bravúrosan, kissé tetszelegve kísérletező, szerepjátszó korszaka utáni s végig megőrzött magatartását és stílusát szokták újklasszicistának, újklasszikusnak mondani. Az „új”-előtagú megjelölések azonban ritkán szerencsések. Részint, mert a szellemtörténet stílustipológiáját, ellentétpárjait sugallják. Részint, mert az epigonságnak, az önelvőség hiányának árnyát idézik föl. S Babits egy pillanatra sem volt epigon, s magatartása sem volt soha régebbi magatartások újjáélése. Mégis, az irányára javasolt megjelölések között, ebben van tán ezeddig a legtalálhatóbb szóhasználati lelemény. Klasszikus Babits költői magatartása a szónak Goethétől reprezentált, az Orfikus ősigék Goethéjétől reprezentált értelmében. A történelemként tekintett, felfogott társadalom tényeihez való viszonyának, tényei közt elfoglalt magatartásának lényegét kívánta megfogalmazni, tárgyilagosan, pontosan. A líra önkifejező jellege ezen keresztül, ennek alárendelve érvényesült nála. Így azonban a társadalom, a történelem, a világ, a lét lényegének kérdésével is szembe kellett kerülnie és néznie. Azaz az impresszionizmushoz, a szimbolizmus-hoz képest csakugyan lét-, lényeg-, személyiség-költészet volt ez, a szembenézés költészete. Kosztolányi viszont nemcsak hogy impresszionistának indult, hanem az is maradt sokáig. Utolsó pályaszakaszán azonban magatartása — *szándékában* legalább — alapvetően megváltozott. Illyés Gyula mondta róla találón, hogy a lényeg embere, a lényeg költője lett. Hogy léteinek lényegkeresése szubjektivista, szélsőségesen szubjektivista volt, hogy a Semmihez hanyatlott, számunkra *most* közömbös. A krízises életérzés, a személyiségválság gondolatélményében született *szándék* a fontos számunkra *most* Kosztolányinál, éppúgy mint Szabó Lőrincnél is, aki, ismeretes, az avant-garde-dal, főképp az expresszionalizmussal indult. Az expresszionalizmussal, amely, köztudott, éppen az impresszionizmus és szimbolizmus említett vonásai, az impresszionista és szimbolista jelzett magatartása ellen volt lázadás, „a lényeg” nevében és szándékával. Mint a mozgalom egyik főfő teoretikusa, Kurt Pintus mondta: a jelenségeken keresztül a lényeghez akart hatolni; akár a jelenségek elhanyagolása árán is (*Menschheitsdämmerung*. Berlin 1920. Bevezetés). Az igazat, az igazit akarták, nemcsak a valódit.

S amint az indulás izmos kölcson-elemei lehámlottak művészetéről, még világosabb lett, hogy valóban az emberi lét lényegének ostromlója ő is kezdettől s egyre hevesebben, bár nagyrészt szubjektivista szemlélet alapjáról, szubjektivista módon ő is.

Mégis, hangoztatjuk újra, csak a közvetlen előirányokhoz képest találók e megjelölések: létköltészet, lényegköltészet, a szembenézés költészete; önmagukban túlságosan is általánosak, (s más korokra is illők) ahhoz, hogy alkalmazni lehessen őket. Nem is a megfelelő elnevezés nehéz feladványának megoldása e dolgozat feladata. Mindössze arra kell, az anyag sugallmának megfelelően rámutatnia még, hogy e költők, gondolkodók s József Attila élménye sok ponton érintkezett. Életérzésük, hangoltságuk az élmény kezdeti, primér, indulati-érzelmi fázisa tekintetében sokban rokon, sőt, azonos az övével. S így sokban pszichológiai, alkotás-lélektani attitűdjük is. S vele stílusuk is. Ők azonban polgárok voltak; egyenesen a polgárság védelmezője is némelyikük. József Attila pedig proletár, s alapmagatartásában mindvégig szocialista. Ennek megfelelően a primér életérzésbeli indítás az intellektuális élmény-folyamat dialektikájában, a megformált élményben, műben nála egészen más, nem egyszer az övékével határozottan ellentétes végjelentéshez, összjelentéshez jutott. Stílusbeli azonosságai mellett lényeges stíluskülönbségeik jórészt ebből fakadnak. Az azonban mindenesetre bizonyos, hogy költészetének, stílusának, főképp utolsó korszakáinak értelmezése e polgári gondolkodók és költők s társaik művével, stílusával, gondolatélményével való összevetés nélkül alig lehetséges.

ÜBER DEN GEDICHTSTYP DER SELBSTANREDE

Die Studie befaßt sich mit der Selbstanrede im Gedicht, die in der ungarischen Lyrik, aber auch in anderen Literaturen eine so bedeutende Rolle spielt (vgl. die Dichtung des Deutschen Benn und des Spaniers Machado). Der erste Teil der Studie verfolgt die Voregeschichte des Gedichtstyps; er wirft ein helles Licht auf die gesellschaftlichen und psychologischen Vorbedingungen der Voreignisse und die Umstände seiner Entstehung. Dieser Gedichtstyp ist zumeist das Produkt der Persönlichkeitskrise, die in der Rollenkrise zum Ausdruck kommt. Er enthält eine Anrede, eine Aufforderung des Intellekts an die mit der Angst der Zukunft, mit der Anarchie der Rolle ringende Persönlichkeit, die Erwägung ihrer Lage und eine „Didaxis“ zur Bekämpfung der Krise. Dieser Gedichtstyp ist dem Gedankenerlebnis entsprossen, von par excellence ethisch-intellektuellem Charakter. — Der zweite Teil der Arbeit befaßt sich mit der charakteristischen bürgerlichen Erklärung der Persönlichkeitskrise im 20. Jahrhundert, dem Lösungsversuch des Existentialismus, vornehmlich mit der Anschauungsweise von Martin Heidegger. — Im dritten Teil der Arbeit analysiert der Verfasser eingehend je ein solches Gedicht von drei hervorragenden ungarischen Lyrikern des 20. Jahrhunderts, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi und Attila József und stimmt sie auf die Erklärung Heideggers ab. Kosztolányi steht der Gedankenwelt des Existentialismus nahe, das Gedicht von Babits zeugt vom Erlebnis und von der gedanklichen Verhaltensweise, die eher mit der Phänomenologie verwandt ist, während das Gedicht von Attila József die verwandten Grundmotive im intellektuellen Erlebnisprozeß zu einer Deutung führt, die der des Existentialismus entgegengesetzt ist. Die Deutung der Persönlichkeitskrise ist bei Attila József von sozialem und geschichtlichem Charakter. — Der abschließende Teil der Studie untersucht, wie die Funktionsintensität der Struktur, der Strukturelemente der analysierten Gedichte in der Lyrik des 20. Jahrhunderts zugenommen hat.

I

Radnóti Miklós első versesköteteiben kevésbé szokás elmélyedni, mint a többiekben, s mivel kétségtelenül nem közkeletű lírai nyelven megfogalmazott versekről van szó, félreértésükkel vagy félígértésükkel is gyakran találkozunk. Helyes értelmezésük egyébként nemcsak azért tartozik a nehéz feladatok közé, mert a költői nyelv bonyolult eseteinek, különösen a modern költészet nyelvi eszközeinek jelentéstanáról csak kevés valóban tudományos ismeretünk van. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a nyilvánosságnak szánt verseiben az akkori viszonyok között a konvenciókat elvetni akaró stílusának igényein túl is, kénytelen volt valamilyen képes beszédhez folyamodni. Az így megszületett képek a költői alkotás sajátos természete szerint azután egy bizonyos autonómiát követeltek ki maguknak és további képek asszociálódtak hozzájuk. Ez a kényszerűség a költői nyelv számára végeredményben komoly nyereséget jelentett, és nem kis mértékben fokozta gazdagságát. Radnóti képei különben bonyolult, metaforikus jellegük és meghökkentőnek látszó eredetiségük ellenére sem szélsőségesen önkényesek: egy forradalmat váró nemzedék közös érzelmeiből, sőt jelképrendszeréből születtek meg, de ezen túlmenően egy általánosabb emberi szimbolikából is sokat merítettek. Többé-kevésbé szándékolt homályosságuk, a racionálisan egyértelmű jelentés bizonyos mértékű felfüggesztése mégis kétségtelen bennük, amit akár úgy is mondhatnánk, hogy a denotáció hagyományosan közérthető stílusával szemben inkább a sejtelmesebb, diffúzabb és globálisabb konnotáció felől közelíthetők meg. Ezért a továbbiakban talán nem lesz érdektelen megkísérelnünk, hogy Radnóti avant-garde versei jelentését a költő által meghúzott határok közé szorítsuk.

A kényes, eltévedések veszélyét is erősen magában hordozó vállalkozáshoz az ad biztatást, és talán némi jogcímet is, hogy e sorok írója valaha ugyanazon intellektuális és művészi klíma alatt élt, amelyben a költő jelképrendszere és formavilága kialakult. Ezért nem titkolja, hogy ez a kísérlet, ha tetszik esszé, inkább a megértésre, mint a bírálatra törekszik.

Egyik vallomásában arról beszél, hogy jelentős inspirációkat kapott az avant-garde lírájától, az izmusoktól: „Dokumentumai közt költőiségem kezdeti állapotában izgalmas és kalandos utazásokat bonyolítottam le.”¹ 1930 tavaszán, amikor első verseskötete, a *Pogány köszöntő* megjelent, már túl volt ezeknek az utazásoknak első állomásain. Kötetét egy bizonyos mértékig határozta, de a további fejlődés felé annál inkább szélesebben nyitott ars poetica jegyében állította össze, mivel az utóbbi egyik legfontosabb tétele épp az állandó kísérletezés követelménye volt. És bár ezt az ars poeticát sohasem foglalta rendszerbe (az akkori magyar viszonyok között sohasem beszélhetett teljes nyíltsággal arról, amit a költészetről és saját költészetéről gondolt) egyik-másik, jórészt sommás megnyilatkozásából mégis képet kaphatunk róla. Abban az előadásban például, amelyet a harmincas évek legelején tartott a szegedi egyetem egyik diákcsoportja számára, a következőket mondotta:

¹ KŐHALMI BÉLA: *Könyvek könyve*. Bp. 1937. (Vö. BATÁRI GYULA: Radnóti Miklós-vallomásai olvasmányairól. ItK 1963. 729.)

„Fordulóponton állunk. Az egész világon, beleértve a gyarmatosított népeket is, új világnézet van kialakulóban.

A régi hitek és meggyőződések elvesztették erejüket. De mégis csak azok a beidegzettek, egész nevelésünk sajnós, múltunk és tudattalanunk azokkal van teli. Az új hitet a régi fogalmak kiritikáján át nézzük. Egy összeomló és kezdődő korszak közt állunk, amelyben a régi világnézet romjai szervesen keverednek össze az épülő, új világnézet fölrajzolható vonalaival, és azok, akik állást foglalni nem képesek, természetesen tanácstalanul állnak a kor jelenségeivel szemben. Ezek, higyük el, nemcsak a művészettel szemben állnak idegenül, hanem mindennel az égvilágon. Az emberek nagy tömege még a régi formákat hordja, azokon át gondolkodik és lát a szemeivel. Ezek a formák pedig ma üresek már.

Az új művészet mindig valami újat hoz... Új látást, az új világnézet új formáinak megértését...²

Ezeket a sorokat is csak akkor értelmezhetjük úgy, ahogy a költő elgondolta, ha tudjuk, hogy nyilvánosság előtt nem mondhatta meg nyíltan, hogy miről van szó: az „új hit, az új világnézet” ugyanis a kommunizmus világnézetét jelenti. Ekkor már évek óta kommunistának vallotta magát, s költészetében is a kommunizmus útját választott ember világát akarta kifejezni. Nem elsősorban, és nem is feltétlenül valamilyen a közvetlen politikai munka szolgálatában álló költészetre gondolt (bár ezt a lehetőséget sem zárta ki mereven a költészet lehetséges megnyilatkozásai közül); igazi lírikus módjára inkább az adott társadalom rossz volta feletti keserűségéből és a megújulásba vetett hit boldogságából fakadó érzelmeket akarta megmutatni. Ez a szándék, különösen első két kötetében, erős emocionális jelleget kölcsönöz költészetének. Verseit, mint látni fogjuk, állandóan a keserűség és a boldogság egyazon forrásból származó érzelmi dialektikája hatja át. Valóban egy olyan kor költője, „amelyben” (hogy előbbi szavait ismételjük) „a régi világnézet romjai szervesen keverednek össze az épülő világnézet fölrajzolható vonalaival”.

Ars poétikájának további lényeges tétele, hogy az épülő új világ, vagyis a szocializmus költészete, új, forradalmi poétikát, különösen új költői nyelvet követel. Erre már az idézett szegedi előadásában is utal, s esztétikájának jónéhány évig talán épp ez lesz a leghatározottabban vallott és legszabatosabban kidolgozott tétele.

Határozott ellensége volt mindenféle nyelvi konformizmusnak; meg volt győződve arról, hogy a költői nyelvnek, főképp a költői képnek erős szemantikai értéke van, szinte önmagában is eszméket, ismereteket közöl s hogy a kifejezési forma épp annyira világnézeti „engagement”, mint az, amit általában tartalomnak szoktak nevezni: „A forma árulkodik” írja egyik jegyzete alcíméül, majd így folytatja:

„Forradalmi művész formálása forradalmi, nyelvkezelése is az, hogy is lehetne más! És viszont. A nyelv elárulja a költőt. Csalhatatlanul. A használt jelző árulkodik. Mert ez lehet nem forradalmi is. És akkor hiába forradalmi tartalom az, amelyet ez esetben nem tud kifejezni. Nem nevelhet, vagy ahogyan általában mondjuk, nem hathat.”³

Közelebbi összehasonlító elemzés nélkül is nyilvánvaló, hogy ezek a gondolatok jórészt az avant-garde baloldalához, köztük nem egy kommunista költő hitvallásához állnak közel. Mégsem készenkapott tételek csupán: olvasmányai érlelő hatására, saját költészete értelmével és saját költői gyakorlatával való vívódások közben születtek meg, s ami a leglényegesebb, már első kötetében valóban újszerű, markáns költészetet eredményeztek.

² A Radnóti Miklósné birtokában levő kiadatlan kéziratból.

³ Jegyzetek a formáról és világszemléletről. (RADNÓTI MIKLÓS: Tanulmányok, cikkek. Bp. 1956. 118.) Az aláhúzások a költőtől valók.

Már az első verseskötet, a *Pogány köszöntő* Radnótiját (az expresszionizmussal és a szürrealizmussal érintkező vonásai ellenére is) nehéz lenne valamilyen meghatározott iskolába besorolnunk. A költői manifesztumok korában sem egyszerűsítette le magát semmiféle manifesztum téziseihez, s bár minden jelentős avant-garde megmozdulást ismert, leginkább csak egy tételüket, a keresés, a kísérletezés igényét vallotta magáénak.

A kötet alaphangját a világ dolgaiban való egyetemes részvételben, az emberek és a természet iránt érzett mélységes szeretetben jelölhetjük meg: „testvéreim a milliók” olvassuk a kötet egyik önarcképszerű versében (*Sírlýsikoly*). Egy másik ilyenben (*Szegénység és gyűlölet verse*) a milliók sorsában való részvétel vágya már a munkásosztály sorsával való azonosulás irányába konkretizálódik. Élményalapú versről van szó, azoknak az éveknak az emlékére, amikor a csehországi Liberecben textiltechnikusi tanulmányokat végzett és az üzemi gyakorlatok során maga is dolgozott az egyik gyárban. Valóban saját magáról beszél, amikor azt írja, hogy

... Kezeim kemény munkáskezek súlyával csapdosták
a combjaimat és a gyárak lányait szerettem...

Mégis kétségtelenül erősen stilizált, a fizikai munka fáradtságának személyes élményét túlhangsúlyozó önarcképről van szó (a helyenként expresszionista módra harsány képek is ezt bizonyítják), hiszen a munkássors hétköznapiiban legfeljebb alkalomadtán vett részt. Bár az azonosulás vágya a marxizmustól megérintett költő világnézetétől sem független, őszinte érzelmekből fakadt, aligha lehet véletlen, hogy ez a verse magányosan áll a többi között; csak a kéziratban maradt zsenéi között találunk néhány hasonlót. Úgy látszik maga is rájött az ilyen, alkalm szerű élmények viszonylagos hitelére, mert többé sem a munkásosztállyal való azonosulásnak a most említetthez hasonló, romantikus kísérletével, sem az ezt kifejező patetikus expresszionizmussal nem találkozunk nála. Maga az önarckép talán azokban a sorokban a leghitelesebb, amikor „a szegénység dalát” ordítja az „aranynehű kazánok felé”... Ilyenkor saját élethelyzetéről is beszél, hiszen tanulmányai befejeztével csak annak a vállalati alkalmazottnak sivár perspektívája vár rá, amelyről később majd így ír naplójában: „Egy évig technológia Csehszlovákiában, ”praktikus pályára készülök. Hazajövet magán-tisztviselő vagyok. Ostoba gazda, munkaidő: míg tennivaló van az irodában. Két és fél évig kibírom. Végül egy este beverem a tollat az íróasztal lapjába...⁴”

Sokkal gazdagabb és őszintébben átélt önarckép bontakozik ki a *Májusi igazság* c. verséből, amelyet a *Népszava* egyik májusi számában közölt. Ennél a versnél azért is érdemes egy kissé elidőznünk, mert a mondanivaló kényszerű bújtatásának szép példájával állunk szemben.

A címadó „májusi igazság” közkeletű allegóriáját még a *Népszava* legegyszerűbb olvasói is csak úgy értelmezhetnék, hogy az a szocializmus igazságát jelenti. Maga a költő (közvetlen környezete előtt ez sohasem volt titok) azonban még többet értett-érezett bele a képszerűen meglevevített fogalomba. Az a „virágosan felcícomázott május”, amely „tegnap” az utcákon járt, a magyar tanácsköztársaság vörös májusának utcai felvonulásainak gyermekkori emlékét jelenti számára, amelyek színes, népünnepélyes forgataga alighanem magával ragadta az akkortájt tízéves kisfiút, sőt valószínű, hogy vizuálisan is ez maradt a legelevenebb emléke az akkori mozgalmas napokból. Ezt az emléket egyébként a családi hagyomány is ébren tartotta benne: édesapja 1919-ben vörös katona volt, az édes mostohák közé tartozó nevelőanyjáról is úgy beszélnek a visszaemlékezések, hogy a költő „erősen szociális érzéseit ő táplálta, s amikor a kommunisták hatalomra kerültek, örömtől ragyogva, megváltást várva erősen dolgozott érdekükben, házbizalmi tisztséget vállalt és sok politikai tárgyú könyvet

⁴ Naplójából. Vö.: Radnóti Miklós. Szerkesztette: BARÓTI DEZSŐ. (Bp.) 1959. 64.

olvasott . . .”⁵ Mihelyt ezt tudjuk, a következő strófának az a mondata is határozottabb jelentéshez jut, hogy a „májusi igazság útját taposom”, hiszen a proletárforradalom melletti hitvallását olvashatjuk ki belőle s az utolsó sor („utam átkozott vetés, késői vetés mulasztott májusokba”) nosztalgikus szomorúságát sem találjuk érthetetlennek: a líra képes beszédeivel azt a felismerését mondja el, hogy egy elbukott forradalom árnyékában kell a maga írói és emberi útját végigjárnia. Ez a gondolat a vers írása táján, és még később is sokat foglalkoztatta, sőt a forradalom után felnőtt nemzedéke jobbjaival együtt elnyomott élete kulcsát látta benne. Magától értetődő tehát, hogy a versé sűrítődött meditáció során villanásszerűen bár, akkori személyiségének további lényeges vonásai, vagyis az érzelmi világát erősen betöltő szerelem s a világban való részvételének egy másik jelentős megnyilatkozása, a lelkes természetelmény is elénk kerülnek: a maga módján mindkettő a szabadság irányába való kitörés lehetőségét jelentette számára. A szerelem és a természet képei azonban már csak azért sem feszítik szét a különben is szürrealista jellegű laza asszociációkra felépülő verset, mert amikor a munkásosztály ünnepét annak ősi, folklorisztikus gyökeréig is lenyúlva „virágokkal felcicomázza” jelenteti meg, máris poétikus lehetőséget teremtett arra, hogy arcképében szerelme mellett „a kezét nyaldosó barnaszemű özek” és „a hajába fészket rakó cinkék” is helyet kaphassanak. A csendes szomorúság végül egy egyetemes testvéri kitárulásban oldódik fel s ezzel még azok számára is megsejtet valamit a vers képeinek kollektív vágyakkal való összefüggéséből, akik nem tudják feloldani kétségtelenül bonyolult jelrendszerét és nem gondolnak arra, hogy a szocializmus útját járó költő vallomásától van szó.

Ezt a szocializmus felé irányuló útkeresést a kötet egyéb verseiben már nem könnyű nyomon követni. Felszínes olvasásra valóban semmiféle politikai vagy szociális indulatot nem fedezhetünk fel bennük s magának a költőnek sem volt szándékában, hogy ilyesmi közvetlen kifejezésére törekedjék. Közlebbi elemzésük azonban mégis megmutathatja, hogy jórésük a *Májusi igazsággal* rokon eszmei-érzelmi világból való.

Bevezető sorainkban már utaltunk arra, hogy a Radnóti költészetébe való behatolás nem kis mértékben a képei, vagy ha tetszik a jelei mögött meghúzódó bonyolult jelentések felfedezésén áll vagy bukik. Verseit, sajátos természetük miatt, szinte úgy kell megközelítenünk, mintha a fogalmak közvetlen kifejezését háttérbe szorító festményeket elemeznénk, ami természetesen azt követeli meg, hogy erősen kiszélesítsük a velemzés nálunk szokásos kereteit és néha szokatlan terminológiával éljünk: elméleti igazolásuk viszont széttörné egy Radnóti-tanulmány lehetséges kereteit.

Ifjúkori költészetének jellemző sajátosságát egyébként maga a költő is erős festőiségükben látta: „Költőiségem (mit mondjak helyette) nagy veszélye az izmusokra való hajlam s ez a bennem levő vizuális örültségből táplálkozik. A látomásokat nem tudom mindig rendbehozni s ezt az eredendő örültséget csak táplálta ifjúkorom nagy kalandja, a francia szürrealisme tanítása. A fegyelmetlenségéből erényt csináltam akkor . . .”⁶

A *Pogány köszöntőben* megjelenő „látható” líra, nagyjából a vizualitás két ősfarmája, a sötét és a világos körül csoportosítható.

Sok versében szomorkás-keserű emberek és tájak jelennek meg előttünk, egy őszbe bukó természet sötét, felhős hegyeit, tarlóit, árkait, pocsolyáit, a lekaszált fűvek megtört vonalát látjuk bennük. Máskor esteledő város, fekete kapualjak, komor tűzfalak, sáros utcák, sivár lámpafény vagy sápadt hold, embertelen gépek, verejték, szénpor, fáradt munkás, meggörnyedt asszony gyerekekkel a hátán, lassú, komor pásztor vagy éppen koldus képei jelennek meg előttünk. A színek sötétesek, csaknem egyhangúak, még az időnként megjelenő fehér is csak mint a szorongó aggodalom képe kerül elénk. A vonalak lefelé tendálnak, vertikális elemeket alig találunk bennük, egyébként sincsenek éles, határozott kontúrjaik. Sohasem sérti

⁵ özv. BODA GYULÁNÉ szíves közlése.

⁶ Naplójából. 1943. nov. 16. (Kiadatlan.)

meg ugyan erőszakosan a látott világ *texture sensuelle*-jét, a természet elemeinek nem-rationális kiválasztása és a részletező realizmust elmellőző metaforikus sűrítettségük képeit bizonyos mértékig mégis a költő lelkivilágának hordozójává teszi, a képek során élénk táruló képzeletbeli városból, illetve tájból kielemezhető lelkiállapot pedig egy szorongó, akadályokkal körülvett, gondokkal, aggodalmakkal küszködő és az adott környezetével konfliktusban levő emberről, a költő személyiségének egyik oldaláról vall: mögötte akkori élethelyzetét, a kényszeredetten elviselt, de valójában sohasem vállalt s így a munka örömétől megfosztott hétköznapiok szürkéséget fedezhetjük fel.

Egyébként kevés teljesen önmaga felé hajló verse van; aligha véletlen, hogy a vizuális elemek épp ezekben a leginkább álomszerűen elmosódtak, ha tetszik, szürrealisták. A legtisztább típusukat alighanem a *Variáció szomorúságra* képviseli. Természeti képekből épül fel, de ezek mindvégig egyben a fájdalom képei. És bár az előző nemzedék lírai szótárából való s ekkor már kissé konvencionális frazeológiájával indul, a „fájdalmak kertje”, a „könnyes folyók”, mégis szuggesztív módon közlik velünk azt az elmosódó, csaknem tárgyaltalan szomorúságot, amely ebben az időben úgy látszik őszintén hozzátartozott személyiségéhez. „Miklós szomorú fiú volt”, mondja róla nem is egy visszaemlékező rokon. Különbözn inkább a már jellemzett nehéz élethelyzetéből fakadó kedélyállapotról (erre élete végéig hajlama lesz), nem pedig tudatos világnézeti pesszimizmusról van szó s maga a kedélyállapot, amint a múltidejű elbeszélés sejtetni enged, máris kezd az emlékezésben feloldódni:

Nézd én a fájdalmak kertjéből jöttem . . .
ahol sírást hozott
a köd a hold a hó
az ég az ég az ég is !

A hasonló inspirációból fakadó erősen önarcképszerű *Csendes sorok lehajtott fejjel*-ből már világosan kiolvasható, hogy „a fájdalmak kertje”-nek egyik oldala kétségtelenül az árvaság és a magányos gyermekkor. A vers kissé modoros, szántsándékkal meghökkentésre törekvő második részének még inkább kedélyállapot-jellege van, mint az elsőnek, és így aligha lenne helyes határozott erkölcsi állásfoglalást, pl. a család és a gyermek feltétlen elutasítását kiolvasnunk belőle: még egy esztendő sem telik el majd s a *Boldog hajnali versben* a meddőség dicséretének visszaénekelését halljuk tőle. De a *Csendes sorok lehajtott fejjel* sem kétségbeesetten szomorú; ha, az előbbi versben a múltidő használata, most a felfelé ívelő optimizmust sugárzó kép figyelmeztet arra, hogy szomorúsága állandóan múltófélben van:

— — — — — és ha hajnalban a
csillagok hívnak, egymást karolva
mégis, együtt indulunk ketten
a napfény felé.

De még az ilyen, a költő lelkiállapotát középpontba helyező, pusztán táj-lelkiállapotnak tűnő versek „zokogástól rengő rétjei” is azonnal a falu vagy a város bánattal terhes objektívebb tájai felé terjednek ki, mihelyt meggondoljuk, hogy maga a költő csak egyike azoknak az embereknek, akiknek nehéz sorsáról beszél s akikkel a szeretet és a részvét épp közös bajaik miatt fűzi össze. Az a szem néz itt szét a világban, amely egy elesett, vagy épp nyomorgó sorsokkal teli társadalmat lát maga körül. A sötét tónusú versek sorozatának rendszerint együtt megjelenő komor tájai, emberei ilyen összefüggésben már nem egyoldalúan szubjektívek. Maga Radnóti is annak idején sokat beszélt barátainak arról, hogy a társadalmi lét számára ekkor már épp a marxizmus tanításai segítségével tudatosított nyomasztó voltának vizuális kivetítésére törekedett bennük.

És ha bár az osztályharc kifejezése valóban sehol sincs közvetlenül jelen a versekben, lehetetlen ki nem éreznünk belőlük azt a szenvedő emberről szenvedő emberre irányuló fájdalmas kapcsolatot, a hozzá hasonlók sorsában való részvételnek azt az igényét, amely „költőiségét” is nemsokára a társadalmi harcban való közvetlenebb részvételre kényszeríti. Különben már az első verses kötet néhány darabja minden elmosódottsága ellenére előlegez valamit a következő kötetek élesebb, komorabb és egyre határozottabb, társadalmi tendenciákat megragadó verseiből.

Ilyen pl. a kötet legszebb darabjai közé tartozó *Naptestű szűzek, pásztorok és nyájak*, amelyben már az *Újmódi pásztorok énekének* alapmotívuma érlelődik. Bár elsősorban a költő szomorúság lelkiállapotának (az előbbieknél tárgyiasabb) változata, reális tájélmény is húzódik meg mögötte, egy Szlovákiában töltött nyár emléke. Különösen az első két sor tűnik látottnak, hogy a tájba beleérzett elégikus szomorúság a második strófában azután nyíltan a költő személyes szomorúságába ömöljék bele, a zárósorok viszont általánosabb szomorúságról beszélnek:

csak naptestű szűzek, pásztorok és nyájak
jönnek le lassan a falu felé, hol
terhes felhőkben már összegyűl a bánat.

Radnóti akkori gondolkozását ismerve, aligha lehet kétséges, hogy ebben a versben nemcsak a saját bánatát vetíti rá a tájra, hanem a nyomorgó felvidéki falvak objektivebb emléke is belejátszott alakulásába. A képek hangulata elégikus, lefelé tendáló vonalak, sötét, egyenesen feketés színek uralkodnak benne, csak a naptestű szűzek erotikus inspirációjú képe visz egy villanásnyi fényt bele.

A vers ritmusában egyik legutóbbi méltatója magyarosra – modernre hangolt antik ritmusélményt fedezett fel, ami annál is inkább elfogadható, mert Berzsenyi Radnótinak kora diákéveitől kedves költője volt; talán rokonának érezte csendes szomorúságát. Radnóti szomorúsága azonban fiatalosabb, kevésbé rezignált, inkább lázadásra hajló s ezt akár még a versek ritmusának áradó meggyorsulásában is felismerhetjük.

Más versei, néha ismét antikos-berzsenyis ízekkel, városi környezetben variálják a tájba beleérzett elégikus kedélyállapotot. Az *Este, asszony, gyerekkel a hátán* pl. belső felépítésében is a *Naptestű szűzek* ... rokona. Vonalai épp úgy lefelé görbülnek, mint az előbb, a színek is sötétek, csak hogy most épp nem a szűzek és a pásztorok ballagnak lefelé a hegyről, hanem a költő. A lefelé ballagás ismert lélektani tendenciája itt épp ezért most bánatosabb szívre vall, mint előbbieken s az egész versen végigvonuló melankóliát csak az asszony és a gyermek felé irányuló együttérzés humánuma enyhíti valamennyire.

Az *Advent. Kései ember* látszólag viszont objektivebb portré, amelyben nem a táj, hanem az együttérzéssel ábrázolt ember hordozza a költő szomorúságát: a gyengédséget árasztó karácsonyi szimbólumokkal is elmélyített azonosulás oly nagy mértékű benne, hogy jónéhány sorát akár a költő önarcképe gyanánt olvashatjuk:

(Talán gyermek is még ő és félti a
mennyből az anygalt; tegnap még kis
szőke szakálla felett az ajkain
felpattant néha a lázas öröm!)

De ma már csak megy vézna fenyővel
a hóna alatt; fáradt két lába
két érett gyümölcs a sárban csattog!
és énekel szegény.

A *Pogány köszöntő* egyéb versei egy szerelem világosan ragyogó, valóban antik, pogányos életörömmel telített világába vezetnek el bennünket. Az érzelmeiket ezekben is jórészt a táj hordozza, akárcsak az előbbieken, de felhős hegyei fölött hirtelen felderül a fény, ragyogás vesz körül mindent: a költő (az ő szavait idézzük) „szertefűtyölte szomorúságát”.

A kötet egyik nagyobb ciklusában, *Az áhitat zsoldárait*ban egy modern *Csókók könyvét* kapunk, egy erősen bensőséges, a csókon kívül minden másfelé lezárt pszichofizikai teret: a költő, ahogy az csókolózás közben szokás, lehúnyja a szemét, körülötte levő világ prózai képei előtt, s csak azt a testi-lelki valóságot éli át, amit csók közben is érzéklni lehet, a kedves közvetlen, biológiai jelenlétét és az Erosz egyetemesebb személyfelettibb fellángolását. Képei: „az egymásba akadt, csodálkozó szemek”, a „karcsú ujjak”, a „tenyér gödrei”, a „fogak szerelmes vacogása” akarva – nem akarva mélylélektani elemzésre csábítanak. Ez azonban most csak mellékútra vezetne el bennünket, így elégedjünk meg annak leszögezésével, hogy jórészt boldog optimizmussal teli kitárulkozással vannak tele: a kedves kezének „csúcsos ujjai”, hogy csak egy képet ragadjunk ki a kínáló sok közül, a költő „élete zenés tornyaivá nőnek”, ami a pszichológus számára már nemcsak erotikát hordoz, hanem egy általánosabb magasztalórés, az új lehetőségekhez nekiindulás lelkiállapotát is kifejezi. Néha azonban, bár jóval ritkábban, a zaklatottság, fenyegetettség is belekomorlik a boldog áhitat soraiiba.

A szerelem ebben a ciklusban is a Radnóti-versekből sohasem hiányzó tájjal olvad össze. Egy bizonytalan körvonalú, csaknem álombeli tájjal, amely sokkal inkább a költő lelki rezdüléseinek tere, mint akár korábbi, akár későbbi verseiben. Elmosódó vonalai is arra figyelmeztetnek, hogy a férfinak és a nőnek a csókolózás álomhegyen kívül, az élet realitásában megvalósuló szerelme még csak korai, kísérletező állapotban van jelen *Az áhitat zsoldárait* ciklusában.

És benne van az a költői kísérletező kedv is, amely a szerelem lírai kifejezésének új, az előző nemzedék szerelmi lírájától eltérő lehetőségeit keresi. Radnóti kétségtelenül *Az áhitat zsoldárait* csodás ligetei”, „forró”, „színes madarai”, az „égből lehozott fénylő csillagai”, furcsa univerzumának megteremtése során jár a legközelebb a szürrealista versalkotás technikájához, az értelem által nem ellenőrzött, vagy alig ellenőrzött félálomszerű automatikus íráshoz. Az utóbbi, tiszta, következetes eljárását (ha ugyan van ilyen) sohasem tette magáévá (elméletével különben is a *Pogány köszöntőt* követő években ismerkedett meg közelebbéről), s *Az áhitat zsoldárait*ban is legfeljebb valahol a határon járt, ezekben az erősen illógikus asszociációkon alapuló versekben ugyanis erősebb a tudat, főképp pedig a művészi megformálás állandóan jelenlevő igényének kontrollja, mint a szürrealizmus tipikus alkotásaiban. Valójában a ciklus egyetlen darabja sem a kötetlen asszociációk álomképszerű rendtelenségével kerül eléink. Rövid, rendszerint jól felépített, bár minden mondattani ortodoxia nélkül megjelenő, körmondatszerű versek most is épp olyan, verstani székákba ugyan nem szorítható, de mégsem teljesen szétolvadó numerozitással rendelkeznek, amelyek csakis spontán versömlés során aligha születtek volna meg.

A *Pogány köszöntő* további szerelmes verseiben a befelé tendáló, szinte erotikus misztikájú áhitata félhomályából már frissebb és konkrétabb tájakba, egy állandó tavaszi-nyári napsütésbe lépünk át, ahol a „lelkes földeken csörren ütődő szárba a búza”, „a tarlón sikongva jár a lány, ha fúj a szél a szoknyák alatt”, „részeg madarak énekelnek”. A boldogságtól dinamikus tájat nemcsak a két szerető állandó jelenléte s a „csattogó” természettel együtt csattogó csókjaik teszik erotikussá; akkor is egészséges, pogány életörömmel teli világ maradna, ha nem látnánk őket.

Ez a boldog táj alig ismeri az idő fogalmát, ami egyébként a szerelem pszichológiája ősrégi tapasztalatai közé tartozik. Olyan, ellentétes évszakok élnek együtt benne magától értetődő egyidejűségben, tehát nem a jelenbe beszűrődő emlékekben, mint az ős és tavasz, legfeltűnőbbben a kötet címadó versében:

Megmosakodtunk! tornyok között,
fákon pihenő szélben és most
megőszült fák közt csókokkal tarkán
pogány szemekkel kitavaszkodtunk!

A testünket nézd! együtt fakad a
rüggyel a drága hús és napbadobált
csókjaink után boldog torokkal
igy, istentelenül fölsikoltunk.

Ez a rendellenes idő, ha egyáltalán lehet időnek nevezni, a kicsinyes hétköznapiak racionális időbeosztásával szemben már azért is a szabadságnak egyik ritka megvalósítható lehetőségét jelenti a költő számára, mert tulajdonképp éppúgy magával a szerelemmel azonos, akár a táj. Ott, ahol mégis valamiképp racionálisabb idő keveredik a versbe, az vagy mint a szerelem irracionális időtlenségét megzavaró momentum jelenik meg s felriadástól való félelemmel párosul (*Erdei ének valahonnan*), vagy éppen egyenesen, boldog mámorban tör előre (és ez a gyakoribb), de a félelem is, a bátor előretörés is egy leginkább meghatározhatatlan jövőszerű idővel esik össze: egy olyan ifjú beszél itt, aki szembenáll jelenével és sokat vár a jövőtől. Az a körülmény, hogy a szóban forgó versekben az előbbieket sötétes, ködös színeit és lefelé tendáló vonalait, hirtelen derű, világosság és hatalmat, magabiztosságot, messzire tekintő kitérülést reveláló vertikális vonalak foglalják el, mintha szintén valami ilyesmiről vallana. Egy nyitott, nem elmosódó, nem a végtelenben elvesző, de mégis kozmikus tér áll előttünk, ahol a nap és csillagok is a szerelmesek lábánál hevernek:

Fázol? várj, betakarlak az éggel,
hajadra épül a hímzett csillagok
csokra és holdat lehellek a
szemed fölé.

(*Szerelmes vers Boldogasszony napján*)

Másutt azt mondja szerelmes magukról: „mi vagyunk most a fű, a fa, a part, az öröm is” (*Tavaszi szeretők verse*), ami a költő ekkori világszemléletének a panteizmus fogalomkörébe való besorolására adott alkalmat. Valójában mégis nehéz lenne azt állítani, hogy Radnóti a *Pogány köszöntő*ben akár a szó legtágabb értelmében vett filozófikus költészet igényével szólalna meg, ennek épp az ellenkezője igaz: a költő leginkább emocionális telítettségű, az intellektuális elemeket leginkább háttérben tartó kötetéről van szó. Az azonban legalábbis elgondolkoztatásra késztet, s ha másért nem, a költő szubjektív szándékainak megismerése miatt sem érdektelen, hogy ő maga a kozmikus kicsengésű, lelkes természetélményét sohasem érezte ellentétessnek már az első verseskötete megjelenése idején is tudatosan vallott, egyébként inkább szintén érzelmi síkon átélt, mint tételes materializmusával – még ott sem, ahol egy felszínes olvasás valamilyen panteista frazeológiával való érintkezést fedezhetne fel. A panteista jelzőt legfeljebb akkor fogadhatnánk el, ha a fogalom nem szabatos használóihoz csatlakozva, azt a sok változatban ismert jelenséget akarnánk jelölni vele, amikor a művész különös intenzitással ad hangot annak az érzésének, hogy maga is a természet egy része és mintegy összeolvad vele. Ez azonban még egyáltalán nem azonos a panteizmus filozófiai álláspontjával, az utóbbi ugyanis a természetnek istennel való azonosulásán alapul, amiről az ekkorra már mindenféle vallásos hiedelmet eldobott Radnótinál szó sem lehet. *Köszöntője* valóban „pogány köszöntő”, a szó istentelen értelmében is, a költő nem utolsósorban az ilyen értelmezés lehetősége miatt választotta ki verseskötete címét. Nem volna helyes, tehát, ha a költő és a természet bensőséges kapcsolatát valamilyen, akár csak pl. pogány természetvallás

felől próbálnánk megközelíteni. Ha filozófiai összefüggéseit akarjuk keresni, akkor ezt csak a költő materializmusának lírai megfelelőjében, a világi anyagi egységének poétikus átélésében ismerhetjük fel.

Talán itt kell néhány szót szólnunk a Radnóti-féle tájak nagyfokú mozgalmasságáról: a csendélet, „a halott természet” statikus világával szembeállítva legtalálékosabban talán dinamikus tájaknak nevezhetnénk őket. Legfőbb tulajdonságuk, hogy mindig „történik” bennük valami. Nem különösképp a szó epikus, elbeszélő értelmében felfogható eseményekre gondolunk, ha ilyesmi nincs, vagy alig van jelen a versben, még akkor is állandóan az anyagi világ örök mozgása gyorsan egymásba olvadó vizuális, motorikus, akusztikus megnyilatkozásainak pillanatfelvételeit kapjuk tőle. A *Tavaszi szeretők verse* tizenkét rövid (mindössze három vagy négy szót tartalmazó) sorában előbb a csókok öröme „harsog a fák közt”, majd *árnyékkal* veszi körül a szerelmesek testét a táj, a „fűvön jény terül”, a fákon *pattan a hajítás, csörgető* fekete tücskök zaja hallatszik. Még a sötét tónusú tájak körül is ott kavarog ez a gyors mozgás, legfeljebb kevésbé dinamikus, ami arra figyelmeztet, hogy a szerelmes versekben sem csupán a boldog szerelem gyors ritmusának kivetítéséről van szó (természetesen erről is), még csak nem is pusztán a pszichológiai vagy épp biológiai szférákra ledukálható ifjúkori türelmetlenségről, hanem egy olyan általánosabb mozgásélményről, amely valahol a költő materialista világnézetével és forradalmas vágyaival is érintkezik. Magát az összefüggést, akár a költő egyik jegyzetével világíthatjuk meg: „Világszemlélet lényegileg mindig a formában fejeződik ki, mert ezen keresztül válik valósággá. És mert a műalkotás társadalmi produktum, s mert a világnézet a társadalommal szerves, ezt a világnézetet természetesen megjelenési formájában hordhatja és hordja is. A mondanivalóval kölcsönösen alakítják egymást, de kell is, hogy alakítsák.”⁷

A *Pogány köszöntő* verseiben még kétségtelenül nem feltűnő ez az összefüggés. Most még főképp a szerelmet éli át abban a tudásban, hogy ezzel is a világ anyagi mozgásában vesz részt, de közben már érlelődik költői magatartásának az a későbbi kötetekben kibontakozó sajátossága, amely a természet mozgását a történelem mozgásának kifejezésére használja fel.

Nem mondunk újat, amikor azt állítjuk, hogy a szerelmi érzések az életfilozófiával, ha tetszik világnézettel való összefüggése minden mélyebb szerelemben felismerhető, a Radnótiéban is.

Mert vajon pusztán a sors ajándékának kell tekintenünk, hogy nem ismerte a szerelem kínjait s hogy az előtte járó generáció lírájában, ha tetszik, Adytól Apollinaire-ig még erősen központi helyet elfoglaló „Mal Aimé” gyötrődő vágyakozása sohasem kap helyet nála? És hogy a Rossz legfeljebb kívülről, egy ellenséges társadalom fenyegetésein keresztül komorlik be abba a napfénytel teli univerzumba, ahová már a *Pogány köszöntő* versein át belépünk? Aligha. Ez a komplexusok nélkül feltörő, friss, egészséges érzés így sohasem születhetett volna meg a testi szerelmet szigorú korlátok közé szorító s gyakori büntudattal beárnyékoló zsidó-keresztény világkép és (akár laicizált) kispolgári derivátumainak teljes felszámolása nélkül. Ehhez viszont elsősorban a materializmus filozófiája segítette, ha pedig ez igaz, akkor az sem meglepő, hogy a régi erkölcs helyébe nem valamilyen anarchista vagy nihilista szerelemkoncepció lép, hanem éppenséggel egy új szerelmi erkölcs körvonalai kezdenek kibontakozni benne. A *Pogány köszöntő* szerelmes verseiben ugyanis nemcsak az Erosz ujjongó felszabadulása új, előremutató elem, hanem a bennük megjelenő emberi kapcsolat természete is. Nem véletlen, hogy Radnótinál hiába keresnénk a szerelmi költészet (egészen a huszadik századik számtalan változatban inkarnálódott) két alaptípusának, a légiessé idealizált romantikus Muzsának vagy az erotikus büntudatot felébresztő, egyébként szintén romantikus Végzet Asszonyának a jelenlétét. A kedves nála már nem távoli, sejtelmes valaki, nem Verlaine „femme inconnue”-je,

⁷ Jegyzetek a formáról és a világszemléletről. (RADNÓTI MIKLÓS: Tanulmányok, cikkek. Bp. 1956. 115.)

nem is Ady héjjanásának „vijjogva, sirva, kergetőzve” megjelenített tragikus nősténye, sőt még Szabó Lőrinc vagy József Attila modernebb szerelmi lírájának vívódásait sem hordozza. Egyszerű, természetes, mint az a táj, amelynek fénylő füvei, fái, búzavetéseai között jelenik meg előttünk. Nem a férfi világtól független, hódolatot vagy meghódítást követelő külön entitás, hanem a férfi univerzumának magától értetődő része, amellyel szerves egységgé olvad össze. Radnóti versei annyira a közös, mindkettejük által végigélt élményekről beszélnek, hogy a szerelmi boldogság vallomása gyakran a szerelmet óhajtó vagy követelő férfi hagyományos egyszámú helyett mind a két szerelmes nevében egyszerre beszélő többszámúban, két test, két lélek közös ritmusával tör fel bennük. Olvassunk csak bele egy pillanatra ezekbe a versekbe: „Boldog csókjaink öröme harsog a fák közt és árnyékkal áldja testünket a táj” (*Tavaszi szeretők verse*); Fejünket majd szépen lehajtjuk, most a bokrok közt hálunk, mint a madarak (*Erdei ének valahonnan*); torkunk áhitatot küld a ködök után és megsimogatjuk a napot; stb. (*Ó fény, Ragyogás...*)

Nem két különálló ember, a pár szerelmeköltészete ez, ahol a nő sokkal közvetlenebb módra inspirálja a költőt, mint a régebbi szerelmi lírában.

Kétségtelen, hogy a párokat jellemző erotikus, morális, politikai, sőt izlésbeli közösségből a *Pogány köszöntő*ben még túlnyomórészt csak az erotikus közösség sugárzik bele a versekbe, s a kedves arcának egyéb vonásai szinte fel sem villannak. Ebben azonban semmi meglepő sincs, hiszen ismert tény, hogy az erotika egyoldalú eluralkodása minden egészséges szerelem kezdeti szakaszát betölti, — bár akik közelről láttuk a költő magánéletét, jól tudjuk, hogy ez a morális, sőt politikai kapcsolat már az első verseskötet megszületése idejében megvolt. A *Pogány köszöntő* szerelmes verseit már csak ezért is vétek lenne valamilyen „anarchista-nihilista” erkölcstelenségnek ajándékoznunk: nem ez, hanem épp az ellenkezője, az individuuum önzésén túlmutató, ezért egyetemes értékek felé is kitérő szerelmespár morálja érlelődik benne. És mint ilyen, szorosan hozzátartozik ahhoz, az emberiség dolgaiban való egyetemes részvételhez, amely Radnóti Miklós líráját már ekkor jellemzi.

III.

Második verseskötete 1931 tavaszán jelent meg és az *Újmódi pásztorok éneke* volt a címe. Ez a kötet cím is alighanem hozzájárult Radnóti költészetének valamilyen idillikus, bukolikus lírával való azonosításához, pedig a költő épp az ellenkező jelentést szánta neki.

A pásztor az emberi művelődés ősrégi szimbolikájához tartozik s az évezredek során gazdag költői jelentéstartalommal telítődött. Ismeretes, hogy milyen nagy helyet foglal el a különböző vallások jelképrendszerében. Úgy látszik, Radnóti is számolt az ilyen értelmezés lehetőségével, mert abban a pásztori világban játszódó versében (*Beteg a kedves*), amelyre a kötet címének értelmezését jórészt felépítjük, egyenesen arról beszél, hogy „elfajzott az apjától tanult lenge imáktól”. A pásztor másik arca különben a pogány, az egyetemes néphit szerint közvetlen kapcsolata van a természeti erővel, jól ismeri a füvek és a fák, vagy az égitestek titkos tulajdonságait. Az ilyen pásztor már közelebb áll a pásztor azon fogalmához, amelyet Radnóti kötete címébe bele akart summáznai, de nem idegen tőle a pásztorokhoz épp a költészetben annyira hozzátapadt szerelmes gyengédség vagy épp erotikus atmoszféra sem. Ebben az időben erősen érdeklődik az antik, ha tetszik pogány pásztori költészet iránt, különösen Theokritos egyik idilljét, a *Paraszt hexametereket* (Babits fordításában) szeretne felolvasni barátainak. Talán nem is az idilli hangot, hanem a szerelmi együttlétnek a saját verseivel rokon természetes tisztaságát érezte ki a görög költő soraiból.

A kötet cím azonban azt is erőteljesen hangsúlyozza, hogy nem akármilyen, hanem *újmódi* pásztorok énekét tartalmazza. Jelentésének lényegét is épp az *újmódi* jelzőn keresztül kell megragadnunk. Utaltunk már arra, hogy az „új” Radnóti frazeológiájában a kommunizmus eszmevilágával azonos, ezt nevezi „új hit”-nek, „új világrend”-nek, amikor nem beszélhet

nyíltan róla. Abban pedig, hogy ezt a jelzőt, kissé groteszk módon épp az inkább archaikus, mint modern érzelmi velejáróval rendelkező pásztorokhoz kapcsolta hozzá, legközvetlenebbül egy magyar kommunista író, Szilágyi András *Új pásztor* című regénye inspirálta. A magyarországi könyvkereskedésekből kitiltott regényt (Párizsban, a *Monde* magyar osztálya adta ki, 1930-ban) lelkesen terjesztette barátai között és különösen befejező sorait szerette idézni:

Ime: elérkezett a fűrge kísértet a völgybe.
A vörös kakasnál is fűrgebb:
A forradalom kísértete.
Nemsokára megrázza a legmagasabb hegyormokat is.
Először a kicsi kenyérért harcolnak.
Azután a nagyobb kenyérért.
Mi lesz ennek a vége?
Lázadás?
Nem!
Forradalom!
Az összes faluk és összes városok és összes
síkságok és hegyek lázadását forradalomnak hívják!

A regény a hegyi pásztorok osztályharcát egyébként erősen a szabad, természetes szerelem erotikus atmoszférájával veszi körül; ez csak eggyel több ok volt arra, hogy a költő kedves olvasmányai közé sorolja. A pásztorok az osztályharc hordozójává való megtétele sem önkényes írói trouvaille: a pásztor szó gazdag jelentéstartalmához a lázadó is hozzátartozik: olyan emberről van szó, aki kivüláll a falu hagyományos közösségén, szokimondóbb, kötetlenebb, szilajabb, mint a többi és, amint a magyar pásztorélet történetéből is tudjuk, könnyen a társadalom nyílt lázadóivá válik: betyárrá szabadítja fel magát.

De ott szerepelt a pásztor a költő új baráti körének, az épp a szóbanlevő kötet megjelenése táján összeverődni kezdő „Szegedi Fialok Művészeti Kollégiuma”-nak jelképei között is. Rózsa Sándor szülőházájában valóban nem sok kellett ahhoz, hogy lázadó fiatalságunk a maga őseit lássa a puszták betyár-pásztoraiában, abba pedig, hogy valamennyien „újmódi pásztorok”-nak éreztük magunkat, már a kép Radnóti-féle értelmezése is belejárt. Buday György egyik kisméretű fametszetén pl. egy vörös fényű ötágú csillagra bámuló bethlehemi pásztorok láthatók. A metszet titkos jelentése az volt, hogy „a Szegedi Fialok” az ötágú csillag felragyogását várják . . . Egyik-másikunk, közöttük magának Buday Györgynek arcvonásai egy kis beleérezéssel felismerhetők az egyébként groteszk felfogásban stilizált expresszionista metszeten, bár ez a stilizáltság azt is magával hozta, hogy igazi jelentését csak a beavatottak értették. Ezért kerülhetett rá később kollégiumunk „hivatalos” levélpapírára, sőt néhány kiadványunk címlapjára is.

Nem véletlenül időztünk el ilyen sokáig a háromszavas címnél; Radnóti költői nyelvének a látszólag ártatlan metaforák mögött meghúzódó politikai jelentései természetére és azoknak a kollektív jelentéstartalmakkal való összefüggésére akartunk egy újabb példával rámutatni. Elkalandozásunkat különben azért sem érezzük egészen hiábavalónak, mert közben talán Radnóti Miklós második verseskötetének atmoszférájából is sikerült megéreztetnünk valamit.

A kötetben az „újmódi pásztor” előbb felvázolt önarcképét néhány további önarcképeszerű vers teszi élesebbé. A *Kedd és szerda között* c. még az előző kötetben megismert a „variációk szomorúságra” elmosódóan melankólikus hangját hordozza, de ez a melankólia hamarosan már lázadó keserűségbe torkollik bele. *Szerelmes keseredőjében* már világosan megfogalmazza, hogy keserűségének az az ellenséges világ az oka, ahol még mindig párásan gőzölgnek a „gazdagok szusszanó tájai”, az igazakat viszont „a naptól is lécekkal élővják” s ahol a költő és

kedvese „fiatal élete” mindig a tilosban lőtt „szép nyúl” sorsára van kárhoztatva. Egy kissé még mindig szürrealista verstechnikával, alig összefüggő és gyakran meghökkentő képekből felépített versbe már jóval több társadalmi helyzetre vonatkozó konkrét utalás vonult be, mint az előzőkbe. Az így konkrétabbá váló képek nem csupán azért érdemelnek figyelmet, mert a maguk módján az akkori Magyarország egyre élesedő társadalmi problémáira utalnak, az önarcképbe való bevonulásuk a költő lázadásának egyre jobban növekvő konkretizálódását, ars poeticájának politikusabbá válását is elárulja. Alighanem ezzel függ össze, hogy az önarckép jellegű mondanivaló egyik-másik versében az egyesszámból többesszámba tevődik át, mintha már nem elégednék meg azzal, hogy csak saját sorsa felől panaszkodjon, most már ő is az „egész nép nevében” akar szólni:

Fulladás a borba izetlen
szalonnás kenyér szánkba ragad
.....
és lábaink eloldott csószogása
hangzik imának a csillagos égre
ha esteledik: mert hangosodnak
rossz, vézna kutyák és féloldalt
billen gazdag zsákokban a zsákmány!

De nemcsak a növekvő társadalmi elégedetlenség képeinek konkrétabbá, realisabbá válását figyelhetjük meg ebben a versben és néhány hozzá hasonlóban. Emócionális dinamikájuk is egyre jobban növekszik, átkokról, káromkodásokról „kan dühök”-ről hallunk bennük s ez a düh sodorja tova a komor férfikórusok hosszú, tirádaszerű mondatait, amelyek minden sora, mintha egyszerre mindent világgá akarna kiáltani, állandóan újabb és újabb keserűségekkel válik terhesebbé.

Ez a dühös elkéseredés nem is egy változatban kerül elő az *Újmódi pásztorok éneke* verseiben. Ott van pl. a balladás hangú *Elégia vagy szentkép szövegetten*-ben. A vers munkanélküli csavargója, akit nyomorékká gázolt egy gróf autója és aki hiába perel a kártérítésért, csak addig hiteles, amíg jellemének lázadó, káromkodó (vagyis a költő ekkori önarcképéhez hasonló) vonásait villantja fel, a talán túlságosan is direkt társadalmi tendencia viszont egy kissé csinálnak, szentimentálisnak hat benne, alighanem azért, mert a költő társadalmi indulata túlságosan emócionális jellegű ahhoz, hogy azt egy epikus jellegű kompozícióba tudja áttenni. A társadalmi tendenciájú portré megalkotásának szándéka azonban így is figyelmet érdemel, mert az előző kötet tájba ékelt és ott elmosódó portréi után most már a nyílt társadalomábrázolás igényéről vall.

Egyelőre mégis azok a portréi elevenebbek, életszerűbbek, amelyekben a társadalmi indulat az előbbinél kevésbé epikusan és nyilvánvalóan jelenik meg, bár annak is kétségtelen jelentőséget tulajdoníthatunk, hogy portréi mindig az akkori társadalmon kívülrekedt embereket ábrázolnak s hogy rendellenes vonásaikat ábrázolásuk groteszk líraiságával is fokozza. Az a festő, „akinek merész fenekét hálóval fonja a kőhöz a pók” s aki „Krisztust vázolja Judás csókja alatt”, épp azért jelenik meg elevenen előttünk, mert vonásaiban a költő lázadásának egy másik arcát, meghökkentő pózokban, vagy még inkább nyelvi trouvaile-okban megnyilatkozó elgroteszkizést ismerhetjük fel. Az önarckép groteszk változatát képviseli az az ötsoros kis vers, amelyben Krisztushoz hasonlítja magát, hiszen Krisztus is „szőke volt”, akárcsak ő, „és lányok álmodtak véle éjjelenként” (*Arckép*). Groteszk figura jelenik meg továbbá a kötet második, az előbbinél életszerűbb csavargó-versében (*Elégia egy csavargó haláláról*), amelyet csak a költő konvencióknak fittyet hányó, legényes hetykeségének közvetlen jelenléte, s nem valamilyen jellemábrázolás szándéka tesz hitelessé. Egy villoni—brechti rokonságú ágrólszakadt szatírt sirat el benne, aki „már jótőgyű szűz angyalokkal viaskodik most az égi kazlak tövén”.

Az *Elégia egy csavargó haláljáról* egyike volt azoknak a verseknek, amelyek miatt a szóban forgó kötetét elkobozták és a költőt vallásgyalázás, közszemérem sértés és társadalmi rendelleni izgatás vádjával bíróság elé állították. És bár semmiféle ügyészek nyelvén sincs hajlamunk szólni, el kell ismernünk, hogy az ilyen versek nem egy vonása valóban sérthette a jámbor és korlátolt polgárok „közszemérmét”. Egyébként nem valószínű, hogy Radnótinak valóban szándékában volt bármiféle szemérem sértegetése. Inkább csak egészséges fiatalágának természetes szexualitását kiabálta világgá, az a társadalom azonban, amely a szerelmet csak a vizenyős idealizmussal és álszeméremmel leplezett polgári házasságok prózája vagy a prostitúció valamilyen formájában tudta elképzelni, az erotika bármilyen megnyilatkozásában hajlamos volt lázadást keresni: ezeknek az éveknek alig van olyan valamirevaló írója, akit ne vádoltak volna közszemérem sértéssel.

A vallásos hit tárgyainak Radnótinál jelentkező profán, egy hívő lélek számára talán túlságosan is profán beállítása (az, amit az ügyész vallásgyalázásnak nevezett) viszont valóban nem választható el a polgári társadalom elleni lázadás magatartásától. Így jelenik ez meg pl. a francia szürrealistáknál is, Radnóti hazájában pedig, ahol az egyház volt a legnagyobb földbirtokos s olyan középkori privilégiumokat élvezett, mint Spanyolországot nem számítva, akkor már sehol sem, és ahol az egyház és az állam s véle együtt az uralkodó osztály létérdekei szorosan összefonódtak, a vallásos világnézet rombolása még indokoltabb és még veszélyesebb volt, mint a laicitás bizonyos fokát elérő országokban. A maga logikája szerint tehát nem kevés igaza volt a félféudális Magyarország ügyészeinek, amikor a vallásos kultusz tárgyait profanizáló versekben (a kötetben több ilyen is akad) „társadalmi rend elleni izgatást” is látott.

Az *Újmódi pásztorok éneke* tájai szintén a portrékhoz hasonló felfogásban élekednek és gazdagodnak. A *Pogány köszöntő* még könnyen elhatárolható sötét és világos verseinek, a szerelmes versek életörömmel teli kitérülésének és a komor versek szomorúság-variációinak érzelmi zónái kezdenek egymásba futni, mégpedig úgy, hogy a komor tájbrázolásokba is beragyog valamelyes fény, de ugyanakkor a derűsebb tájakba is, ha másképp nem, látens módon szintén befeketedik valami a költőt ellenségesen körülvevő világ árnyékaiból.

Ezzel a jelenséggel párhuzamosan a tájkép már gyakran politikai mondanivalóval telítődik, legerőteljesebb talán a *Hajnali elégia* néhány sorában, ahol az előző kötet még csak sejtelmesen, borongó sötétes árnyékai most dühös elkeseredéssel komorlanak felénk:

Már jegenyék árnyéka gyászolja csak
régen fekete kenyerünket s fák
tudják csak patakok partján,
hogy fejszés emberek lábnyomán fut
össze most sírva az őszi víz fénylő
pocsolyákba s átkok gyűjtik, s mérges
kőpések dagasztják csobogóra!

A többstrófás vers egészen azonban végig egymásbaoldódó sötét-világos érzelmi vonalak futnak végig: a sötét a jelenidő „fekete kenyere”, a világos, sötét kivilágító a forradalmas jövőnek az a hajnalodása, amely felé a vers mindkét érzelmi zónát egybefogó utolsó sorai is kitérülnek:

kiteljesedett nyomorunk fölött vörös
hamvakkal visszük szét hajnalodó életeinket!

A Radnóti-féle táj egy újabb variációja az olyan természetbe beleolvastott erotikus életkép, amelyben a költő közvetlenül nincs jelen. (*Tavaszi vers. Vihar után.*) Saját világát vetíti ki mégis, a szerelem és a lázadás egyszerre jelentkező életörömet, amelyből talán mégis

a táj, s ezen keresztül az őt körülvevő társadalom forradalmasításának (a „forradalom” fogalmának szokatlan, ha nem épp groteszk kiugratásával is hangsúlyozott) vágya a leglényegesebb:

A fák vörös virágokat láznak
éjjel és vidám csavargót ölelnek
most a recsenő ágú bokrok alatt;
csak a lány sivít, karmolva teste
tavaszi forradalmán . . .

(Tavaszi vers)

A tájnak a költő növekedő valóságérzékét kifejező élesebbé, konkrétabbá változása különösen a szegedi táj valóságához lokalizálható képeknél feltűnő. 1930 őszétől Szegeden egyetemi hallgató, s vizuális fantáziáját láthatóan már az első napokban megragadták a Nagy Magyar Alföld először látott színei. A tiszai és a marosi tájak távoli zöldje s az Ég végtelen kékje felé nyitott város, amellyel a költő épp egy buja, mediterrán ősz erotikus illatai között kezdett ismerkedni, virágos, fásított utcáin és terein belül állandóan őriz valamit a szabad természet közvetlen jelenlétéből s a folyó lassú, simogató közelsége, primitív tutajaival, groteszk halászbarkáival, verőfényével, erős színekben játszó alkonyaival és éjszakai sejtelmességével néha egyenesen kozmikus arányúvá tágítja ki a megragadó látványt. A *Pogány köszöntő* tájai Radnótijának így alig egy lépést kellett tennie, hogy ezt a természetet is magáévá tehesse s hogy már az egyik szegedi első versében leírhatta róla, hogy olyan, „mint kedvesem szemekéjkje”. (*Zaj, estefelé*) Mégis, egészen más szegedi-tiszai táj jelenik meg itt, színei erőteljesebbek, válogatottabbak, stilizáltabbak és néha groteszkebbek is.

A táj impresszióinak visszaadása legfeljebb egy, és sohasem elsődleges tényező ezekben a versekben; csak azt a néhány motívumot emeli ki belőle, amire éppen szüksége van, de azt is sokkal erősebben magához hasonlítja, mint az az impresszionista versekben szokásos volt. Inkább újrendezi és kiszélesíti a látott világ képeit s ez sem halk, elmosódó hangulatok visszaadása, hanem a maga dinamikus lelkiállapotának expresszív kivetítése érdekében történik. Továbbra is gyakoriak nála az optimizmust, előre törést kifejező, magasba ívelő, vertikális vonalak, a nap, a csillagok állandóan befénylenek a versbe, fák, madarak emelkednek az Ég felé, a több alkalommal megjelenő tornyoknak is egy felfelé törő optimizmus (és az ezen belül jól elférő erotikus szimbolumérték) ad igazi értelmet. A fákból, virágokból, madarakból, tornyokból összeálló, fiatalos Szeged-kép sok rokonvonást mutat azokkal a motívumokkal, amelyeket az épp akkor összeverődni kezdő avant-garde írók és művészek, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának jövődöbéli alapítói desztilláltak ki maguknak a tiszaparti városból és nem utolsósorban gazdag folklórából.

A valóban látott táj képeinek „szegedi fiatalos” újjárendezése és kiszélesítése különösen a *Télre leső dalban* feltűnő. A vers „hattyas tavai” és a „Tisza felé hajoló halas patakai” ekkor már régen csak azokban a szegedi népdalokban léteztek, amelyekkel a költő új barátainak egyik kiadványából egy szegedi népdalok egy csokrát a hagyományos folklór-motívumokat modernné stilizáló Buday György rajzaival együtt bemutató kis kalendáriumból ismerkedett meg. Az így kapott képek már csak azért is szervesen beilleszkedhettek akkori versei jelképrendszerébe, mert tájlátása valahol rokona volt a Buday-féle expresszionista és szürrealista hatásokat magába olvasztó szemléletnek. A *Télre leső dal* tájának az újsága, hogy a képek által hordozott jelentéseket most már félreérthetetlenül társadalmi kicsengésű értelmezésekkel hangsúlyozza: a hattyastavak a „gazdagok hattyastavai”-vá szélesednek, a virágok vörösse forradalmasodnak s az első strófának a költő fiatalos életkedvét hordozó nyári boldogsága a második strófára ősziésbe komorul:

Nyár volt pedig; de szegény menyasszony és
vőlegény előtt még most sem nyílt ki
életük rózsafája, kék májusunk
vörös orgonát dobált fiatal
díszül kalapunkra: már hóba bukó
esők tarka színeink nyomorítják s
takarót vár a fészkes vetés!

A *Tétre leső dal* egyik legszebb példája a tájból kiinduló sötét és világos érzelmi zónák már említett egymásba futtatásának: a két ellentétes hangulat szételemezhetetlen egységbe olvad össze benne, bár nem válik teljesen egyenrangúvá. A beleborongó elégia ellenére is inkább egy előretörő, fiatalos lendület életerős színei-képei dominálnak benne, az a „vörös orgonákat dobáló” dacos hetykeség, amellyel oly gyakran találkozunk az *Újmódi pásztorok éneke* verseiben. Nem is egy képe egyébként a népköltészet ősrégi jelképei közül való, de egy modern költő átrendezésében kerül élénk. Folklorisztikus atmoszféráját csak fokozza, hogy alaphelyzete (a szegénységükről panaszkodó szeretők és gazdagok világa elleni lázadás) számos népdalban, balladában előkerül s talán ez is hozzájárul ahhoz, hogy a szociális mondanivaló annyira magától érthetődően hatja át az *Újmódi pásztorok éneke* egyik kiemelkedő darabjának számító vers minden sorát.

Mégsem valamilyen népieskedő helyzetdalt kapunk (maga a vers súlyosabb képekkel terhes és nyugtalanabb dinamikájú annál, hogy dalnak nevezhessük). Ha egyáltalán népiesnek nevezhető alkotással állunk szemben, akkor a romantikus költő szerelemkoncepcióját a folklóre motívumaival kifejező *Kölcsey* „népdalai”nak modern, a szürrealizmussal rokon laza asszociációs képalkotó fantáziából megszületett leszármazottjáról van szó. A folklorisztikus inspirációk ilyen megragadása meglehetősen egyedülálló irodalmunk akkortájt erősödni kezdő népies törekvései területén, a magyar költők közül talán egyedül csak József Attila „népiessége”-vel rokonítható s nyilván nem véletlenül: a folklór motívumainak felhasználása egyiküknél sem valamilyen „narodnyik” ideológiából táplálkozik, hanem az elnyomottak világával való azonosulásuk egyik oldala. Ha pedig képzőművészeti analógiákat akarunk keresni, elsősorban Chagall neve jut az eszünkbe. Radnóti valahogy úgy rendezi át és tölti meg saját, nyugtalan érzelmei dinamikájával a magyar folklór motívumait, ahogy ezt Chagall teszi az ukrán folklórral. A *Kis kácsa fürdik* c. versében még inkább nyomon követhető ez a kapcsolat, ebben a közismert, régi népdal kezdőképét hangolja át hetykén erotikus életképpé. (Lényegét talán úgy tehetnénk át a képek érzéki vizualitását elszűrítő prózába, hogy egy meztelenül fürdő leány a költőt kívánja maga mellé . . .)

Azok után, amit a groteszk iránt érzett hajlamáról elmondottunk, nem meglepő, hogy a folklorisztikus elemek saját világához idomított átrendezésének egy másik útját épp ez kínálta számára. Már az előbb idézett *Kis kácsa fürdik*-ben is némiképp ilyen irányba formálja tovább a népdal kezdő sorait. Eljárását már pusztán az is groteszkké teszi, hogy egy olyan szöveg váratlan vagy épp meghökkentő variálására vállalkozik, amelyhez egyébként inkább az éneklő gyermekhangok naív hangulata tapad.

A kötet *Két groteszk* címmel egymásba kapcsolt két kis versében a folklorisztikus elemek jelenléte már nem annyira nyilvánvaló, mint az előbbieken, de különösen az elsőben (*Péntek éji groteszk*), ahol a tiszaparti táj látott elemeivel keveredik, mégis könnyen nyomon követhető. A vers kezdőképe pl. (A hajnali csillag felkacag) akár ismét egy közismert népdal kezdősora variációjaképp (Feljött már a hajnali csillag) fogható fel, a középpontban álló jelenet (az alvó kedves ébresztése a fűzfa alatt) pedig valahol a Csipkerózsika-motívium archetípusaival érintkezik s a két szerető életéért a fák tetején harcoló manó (talán a kedves „felébresztését”, a két szerelmes boldogságát zavaró társadalmi — családi tilalmak kivetítése) szintén a népmesék világából való, a motívumok újrendezése viszont továbbra is azzal a szürrealizmustól

mégérintett, csaknem szabadasszociációs eljárással történik, amelyről az előbb már szoltunk, de a képek sora így is olyan erőteljes kis verssé áll össze, amely a szegedi táj egyik vonását is, a költő lelkivilágának egy rezdülését is hitelesen örökíti meg.

Az Újmódi pásztorok énekének egy másik kiemelkedő verse, a *Tápé, öreg este* képei is inkább groteszk voltak, mint modorosságuk felől közelíthetők meg.

Amikor a költő ismerkedni kezdett a nyomorát vasárnaponként népviselete derűs színeivel elkendőző Szeged melletti kis faluval, az már régen bevonult az irodalomba és képzőművészetbe. Voltak akik csak az impresszionista visszaadásra csábító felszínt, vagyis az idilli festőiséget ragadták meg, néha még az a Juhász Gyula is, aki legerőteljesebb verseiben azután majd a parasztélet elesettsége jelképeké teszi meg a falu kopottas Krisztus-keresztjét és azt a tragikus-groteszk vonásokkal ábrázolt tápai lagzit, amely körül a halál kaszál... Radnóti kétségtelenül a Juhász Gyula-féle hagyomány folytatójának látszik, pedig (és ez el kell gondolkoztassa azokat, akik túlságosan komolyan veszik az irodalmi hatásokat) ekkor még, bármennyire furcsának tűnhet, alig ismerte Szeged nagy költőjének tápai verseit, arról nem is beszélve, hogy mindig kínos tudatossággal tartotta távol magától az előző generáció felől érkező könyv-inspirációkat. Tápai versében is alig van juhászgyulás vonás, vagy ami van, az a falu valóságából szűrődött bele.

Tehenek füstölgő szerencselepenyecinek groteszk képével kezdődik, mintha már az első sorokban el akarná kerülni a színek impresszionista ragyogtatásának kínálkozó kísértését. A továbbiakban is az este sötétje vonul végig a versen („nem csillagzik az ég, mert angyalaink magukra húzták a fekete takarókat”), a parasztemberek is „sötéten” jönnek hazafelé a kopár, téli akácok között, szeretkezésük sincs azzal a ragyogó fényvel körülvéve, amely az akkori Radnótinál különben sohasem hiányzik, ha a szerelemről szól; most papirosokkal körülcsavart gyertyák („a papírral ápolt glóriák”) az ilyen, kocsilámpa helyett használt gyertyákat jelentik) pislákoló világossága veszi körül ezt a szegényes, animális világot; csak a tejesköcsögről álmodó gyermek és macska hoz valamelyes derűt. A tápai nyomor ugyan nincs közvetlenül jelen a versben: ez inkább Radnóti már több változatban megismert egyetemes emberszeretetének megfogalmazása akar lenni, mint valamilyen lírai helyzetjelentés a parasztság társadalmi állapotáról. Az egész versen végigvonuló groteszk képek sorozata a parasztság akkor divatos, romantikus eszményítésével szemben mégis az itt folyó élet lehetetlen, groteszk voltára utal s ezt hangsúlyozzák a komor színek, köd, csillagtalanság, lefelé tendáló vonalak is (az „eldől” ige kétszer kerül elő a versben).

Kifejezetten a társadalmi életkép igényével fordul viszont a falu felé a *Keseredő* indulatot hordozó soraiban. A komor versek közé tartozik ez is, talán ez a legkomorsabb valeményiök között: a növekedő nyomoruktól való félelmükben magzataikat meggyilkoló parasztlányokról szól. Tragikus alakjaikat néhány, egyéb, szintén a paraszti nyomort szuggeráló nyers kép veszi körül („holdas gond pipál ma házaink lukán”; „rí a rét s föld a magot is undorral kihányja”) s még az a kevés fény sem pislákol bele a versbe, amely a *Tápé öreg este* parasztlájkait valamennyire mégiscsak megvilágítja. A komor s az érzelmes lelkek számára talán illetlen képek már-már egy naturalista nyomorábrázolás határán járnak, expresszív, sűrített dinamikájuk azonban megmenti őket a fotografikus részletezés veszélyeitől. A képek nyilvánvaló valóságélemei ellenére ez a vers, egyben ismét lelkiállapotot is hordoz, a költő dühös, elkeseredés, s így joggal a közvetlenebb líraisággal megfogalmazott átkozódó hangjának, pl. a *Kedvetlen férjtiak versének* objektív változatát láthatjuk benne.

A komor színek azonban ismét világossá derülnek, mihelyt a szerelmes verseket körülövező tájakba lépünk át. A *Boldog hajnali vers* mintha már címével is a *Keseredő* tragikus komorságát ellenpontozná, a „holdas gondot pipáló házak” helyett ugyanis itt még a verebek is vidáman „pengenek” a ház előtt, „az útszéli porban” s a „kölykeiket lilára szorító leányanyák” átkok, káromkodások csaknem naturalista hangján való megjelenítését pedig a kedves „áldott testé”-nek egyenesen himnusz-szerű felmagasztalása foglalja el: még az árnyékok is

vidámak körülötte, „mert tudják, mire tél lesz, megjön a gyermek” . . . És bár a középpontjában megjelenített helyzet csak vágyalom, nem pedig teljes valóság, a *Boldog hajnali verset* mégis joggal a modern magyar szerelmi költészet legszebb, leggyöngédebb művei közé sorolhatjuk. Ellenállhatatlan lírai hitelét alighanem az adja meg, hogy szervesen nőtt ki a költő világából; a már említett jövőbenező anticipációinak egyike. Ennek megfelelően képeit újra az optimizmus, az élet erejébe vetett hit magasba ívelő vonalaival (röpülni készülő madarak, napravirradás) rajzolja meg:

De hallod, bokorban a madár
Már leengedi szárnyát, repülni
készül s énekel! nézd napravirradás
ez, mert szerelemre születél s
ébredő lépteidről a kert
lelkesen újra kivirágzik.

És ha a kedves alakját (úgy, ahogy ezt a *Pogány köszöntő*ben már láttuk) továbbra is hajlamos egy állandóan a Kozmosz felé kitérülő természetbe beleágyazva megjeleníteni; („Széllal füttyölj és tájékpírtónak kelj égre a nappal”, — biztatja egyik apró, felkiáltászerű versében); a kötet tájaihoz és emberalakjaihoz hasonlóan neki is egyre több egyéni vonását ismerhetjük meg, bizonyosságul annak, hogy a szerelem most már nemcsak a világ prózájából való kitörés nagyszerű kalandját jelenti, hanem az összetalálkozás megrészegető mámore után, anélkül, hogy valamit is veszített volna poétikus varázsából, a költő mindennapjaiban is magától érthető helyet kezd elfoglalni. „Szőke, pogány lány a szeretőm”, mutatja be immár testi valóságában, az pedig, hogy a szeme kék, az egyik olyan verséből derül ki, amelyben szerelmének alakja a szegedi táj reális képei között jelenik meg (*Zaj, este felé*), egy másiktól pedig még a foglalkozását is megtudjuk: „Kislányt tanított és magával hozta fehér nevetését...” (*Szerelem*).

Az ilyen megnyilatkozások önmagukban is arról vallanak, hogy a szerelmes párnak már a költő első kötetében megismert belső kapcsolata most már tovább formálódik és erősödik. A pár megmaradásának rendszerint az szokott a próbaköve lenni, hogy az egymásratalálás testi mámorát milyen mértékben követi a szeretett lény egész személyiségének vállalása s a férfi és a nő személyiségének a pár személyiségévé való összehangolása és további gazdagodása.

A *Pogány köszöntő* csaknem egyoldalú erotikus koncentrátsága után ez a gazdagodás legtartalmasabban most a pár világnézeti közösségének lírai témává való válásában nyilatkozik meg. „Csak fű van, és fa; nap, hold, csillagok s állatok vannak a tarka mezőkön”, halljuk a kedves szájából is a költő materialista hitvallását.

A gyengéd *Beteg a kedves* erősen rejtjeles sorait szintén itt érdemes tovább feloldanunk s rámutatnunk arra, hogy amikor az „újmódi pásztorok népe”-ből (tudjuk, hogy ez mit jelent) valónak mutatja meg a szeretett leányt, akkor a helyenként egyenesen népmeszerű stilizálás mögött valójában közös politikai élményükről, az illegális kommunista mozgalomhoz fűződő kapcsolataikról beszél. Magából a versből azonban akkor is kiviláglik, hogy egy újfajta, ha tesszük újmódi szerelemkoncepció szólal meg benne, ha a Radnóti-féle pásztori világ igazi jelentésének ismerete nélkül olvassuk. Az egész verset ugyanis a szerelmi érzés olyan felfokozott természetessége lengi át, amilyenek ekkor már alig van nyoma az igazi szerelemtől elidegenedett polgári költészet világában. Azokon a képeken át például, amelyekben a költő arra kéri halott atyját és anyját, hogy gyógyítsák meg beteg kedvesét, a szerelem és közelebről a pár szerelmének Radnótinál nem először és nem utoljára megjelenő rejtett mélységeibe pillant-hatunk bele, hiszen most már a gyermekkor ágyát-asztalát is közös szerzeményé teszi és a saját múltjába, sőt annak a legbensőségesebb szférájába vezeti el szerelmesét, hogy még

emlékeiben se kelljen nélküle maradnia. És ez mindössze csak egy példa volt arra, hogy a költő szerelmét az *Újmódi pásztorok éneke* verseiben már az a bensőséges gyengédség is átítatja, amelyet századunk érzelmi életének elemzői olyannyira a pár lélektanának középpontjába helyeznek, hogy a romantikus „amour-passion”-nal szemben egyenesen „amour-tendresse”-ről szóltak beszélni.

Ez a *gyöngédség* (a biedermeier világból való magyar kifejezés csak részben fejezi ki azt a bonyolult érzéskomplexust, amelyről itt szó van, és amelyet talán nem is véletlenül nehéz anyanyelvünkön megközelíteni), egyáltalán nem a passzív érzelem, nem két ember minden más felé lezárt világát, a romantikusok egymás-börtönét kíséri. Így Radnóti életében-költészetében sem a költő sokat emlegetett idilli hajlama, hanem annak a felismerése élteti, hogy a számára adott társadalom elidegenítéssel fenyegető világában a párban egyesült két ember személyiségét védő, megőrző és továbbfejlesztő gyöngéd kapcsolat egyben az ellenséges környezettel való szembehelyezkedés lehetősége vagy épp harc biztos fedezéke is.

A szerelem tehát ismét új változatokkal gazdagodott a költő második verseskötete során, szerelmes verseiben ugyanis a huszadik század egyik legprogresszívebb emberi kapcsolatáról, egy olyan kapcsolatáról van szó, amelyen belül a nő valóban egyenrangú társ, aki a férfival együtt vívja szabadságharcát, osztozik munkájában, gondjaiban és politikai elképzeléseiben, szerves, oszthatatlan része tehát a *pár* szélesebb emberi közösségek felé kitérő mikrokollektívájának. Radnóti lírájának egyik legjellemzőbb sajátossága továbbra is épp a szerelem változatainak nemcsak érzelmi, hanem morális, sőt politikai irányban is történő állandó gazdagodása lesz. Az egyenrangú szerelmes pár költészetének ez a magyar lírában meglehetősen új hangot jelentő megteremtése azonban már ekkor is ahhoz, a férfi és a nő új kapcsolatait megragadó modern szerelmi lírához sorolja, amelynek legkitűnőbb énekesei épp a szocialista vagy a szocializmushoz közelálló költők közül kerültek ki. (Desnos, Eluard, Aragon etc.)

A költő formavilágának az *Újmódi pásztorok éneke* csaknem minden sorában megnyilatkozó gazdagodásáról, konkrétabbá, reálisabbá való keményedéséről már előbbiek során is állandóan szólnunk kellett. Az eddig elmondottakat azzal kell kiegészítenünk, hogy az első kötet egy kissé még formátlan versömlései vagy ujjongó felkiáltásai után, költeményeinek felépítése, ha tetszik, szerkezete is kezd zártabbá válni, sőt valamelyes epikus elbeszélés felé alakulni, ami ismét az objektív világ realitásának nagyobb mértékű tudomásulvételéből következik. Valami ilyesmit jelent az is, hogy a még mindig egyeduralkodó szabadversen belül fellépő hagyományos ritmusképletek, (amelyek egyébként már az első kötetben állandóan jelen vannak) most már nem egyszer a népdal kollektív örökségéből táplálkoznak.

Költészetének középpontjában azonban továbbra is saját, lázadó személyiségének *kifejezése*, az új világért harcoló ember lelkivilágának feltárása áll, de egyre erősödik benne az az igény, hogy az őt körülvevő társadalom megváltoztatásért kiáltó képét *dbrázolja*. Két első kötetében pályája „meredek út”-jának csak első lépéseit teszi meg ugyan, de — és sorainkkal épp ezt akartuk bizonyítani, az első lépések sem voltak valamilyen céltalan labirintusba veszők. Radnóti első verseskötetei nemcsak az avant-garde költészet egyéni színeiben gazdag magyar változatát képviselik; későbbi pályafutásának sem jelentéktelen előőrsei.

LES PREMIERS VOLUMES DES POÈMES DE MIKLÓS RADNÓTI

Les poèmes des deux premiers volumes des oeuvres de Radnóti quoiqu'ayant sous beaucoup de rapports des traits communs avec la poésie expressionniste et surréaliste, ne peuvent être classés dans aucune de ces deux tendances. C'est un talent original, expérimentateur et en quête de son chemin qui parle dans ces poèmes. Dans ce temps Radnóti se déclare déjà communiste, mais ses poèmes ne sont pour la plupart pas nés d'une prétention directe d'agitation politique, mais de l'intention de donner un réfléchissement lyrique du monde de l'homme souffrant et aspirant au bonheur au milieu d'une société hostile. Cette intention prête un caractère très émotif à la poésie de Radnóti. Un trait fort caractéristique des poèmes des premiers volumes est le pittoresque et pour cette raison ils ne peuvent être interprétés que par une analyses des images. Radnóti exprime les nuances fines de sa vie émotive surtout par des paysages. Le paysage chez lui est toujours plein de mouvement, de dynamisme: le poète projette sa foi dans le mouvement matériel du monde sur la nature et il révolutionne le paysage. Dans les poèmes de Radnóti le paysage et les hommes trahissent souvent les émotions révolutionnaires du poète. Le paysage aussi est l'élément essentiel de sa lyre amoureuse dont se dégagent déjà les contours d'une nouvelle morale amoureuse fondée sur les droits égaux de l'homme et de la femme.

Szabó Dezső sümegi fegyelmi ügye

Szabó Dezső önéletrajzát Budapest ostroma közben, mikor az öregedő szerző éhezve didergett a pincében, 1914 tavaszával, a Sümegen lezajlott fegyelmi ügyének leírásánál szakította félbe a halál.¹ Ezt a fegyelmi ügyet Szabó Dezső irodalomtörténeti értékelője, Nagy Péter csak röviden említi. Legfeljebb annyit jegyez meg róla, hogy „egy blaszfémianak minősített könnyelműen tréfás kijelentéséért akasztanak most fegyelmit a nyakába, és helyezik át Ungvárra.”² Véletlenül rátaláltunk a sümegi reáliskola iratai között³ a fegyelmi ügy iratainak egy részére, amelyekből megismerhetjük a konkrét vádat, de egyben Szabó Dezső védekezési módszerét is. Az így nyert kép talán egy vonással hozzá fog járulni a fiatal, szenvedélyes Szabó Dezső jellemzéséhez, de az iratokból megismert pontos adatokból arra is következtethetünk, mennyire őszinte öregkori visszaemlékezéseiben.

Szabó Dezső 1913 őszén került — fegyelmi határozattal — Székelyudvarhelyről Sümegre. A 4 osztályos alreál tanári kara mindössze 7 tagból, összes tanulólétszáma 113 főből állt. Az iskola élén álló Kellemen Károly igazgató már 1885 óta itt működött, 1893 óta igazgatóként. Nagy erőfeszítéseket tett, hogy az iskolát 8 osztályos főreállá fejlessze, de hasztalanul, főleg azért, mert a község semmiféle terhet nem tudott erre a célra vállalni. A tanárok ebbe a kis falusi iskolába való beosztásukat valósággal büntetésnek tekintették, ha tehették, igyekeztek mielőbb elkerülni, tehát a tehetségesebb, mozgékonyabb tanárok gyakran változtak. Mentek, ki Temesvárra, ki Kecskemétre. Összezőrdüléseiken az igazgató annyira nem tudott úrrá lenni, hogy némelyik tanár hétszámra nem is beszélt a másikkal. Néha veszekedésüket még áthelyezésük után is folytatták hivatalos és nem hivatalos irásokban.⁴

A tanárok közül Dehény József még 1913 szeptemberében engedélyt kapott arra, hogy öt negyedikes polgárista leányt mint magántanítványt gimnáziumi különbözeti vizsgára készítsen elő. Közük volt a polihisztor múzeumvezetőnek, Darnay Kálmánnak, az állatorvosnak és a gyógyszerésznek a lánya is. Az igazgató csak azt kötötte ki, hogy az oktatás délután 1—3-ig a reáliskola egyik tantermében történjék, mert egy korábbi sűrűlódás miatt elhatározta, nem engedélyezi, hogy bármelyik reáliskolai tanár a polgári iskolában bármilyen tevékenységet fejtsen ki.

1913 november elején Dehény néhány napra hivatalos engedéllyel elutazott Sümegről, és Szabó Dezsőt kérte meg, hogy magánóráin helyettesítse. Szabó Dezső az órát végigtréfálta a tanítványaival, ezt valószínűleg őszintén írta meg önéletrajzában. Tréfálás közben az egyik leánynak nyakán függő Mária éremre mutatva megkérdezte: „Mi jár az ön nyakában tánc-lépést? Ja tudom már annak a zsidógyereknek az anyja, aki Názáretben vagy Betlehemben született.” A leányok ezt mint nagyszerű tréfát szerte mesélték a városban, úgy, hogy a visszatérő Dehény már elbeszélte az igazgatónak, magánbeszélgetésben, hogy „Hallotta, mit mondott Szabó Dezső? . . . Restellem, hogy így viselkedett”. Az igazgató azt mondta, ő is restelli ezt, és meg is fogja mondani Szabó Dezsőnek. Ezt a beszélgetést Dehény József elmondta Németh János sümegi plébánosnak, aki a reáliskolához kinevezett „püspöki biztos” címet is viselte, noha ennek nem sok értelme volt, mert a reál állami iskolaként működött.

¹ Szabó Dezső: Életeim. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. II. köt. 572. oldalon említi 1944. dec. 22-i kelettel, hogy már éhezik. A sümegi fegyelmiről az 578—9. oldalon ír. A könyv utolsó lapja 583. 1945. jan. 5-én halt meg.

² NAGY PÉTER: Szabó Dezső indulása. Irod. tört. füz. 22. sz. Bp. 1958. 33. Szabó Dezsővel legutóbbi irodalomtörténeti munkáinkban másutt is Nagy Péter foglalkozik. Így NAGY PÉTER: Szabó Dezső. Bp. 1963. Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1965. 111. köt. 111—113., A magyar irodalom története szerk. Sötér István Bp. 1966. VI. köt. 190—199.

³ Zalaegerszegi Állami Levéltár. Sümegi gimnázium iratai. Iktatott iratok 5. csomó. Elnöki iratok 1879—1919.

⁴ U. o. 1911. évi eln. 1, 7, 1913. eln. sz. nélkül

Néhány nappal később az iskolai hitoktató Somlyai Ambrus (nevére Szabó Dezső tévesen emlékszik, és őt „Horváth”-nak nevezi), elment a reáliskolai igazgatóhoz, és a plébános nevében intézkedést kért Szabó Dezső vallást sértő kifejezése miatt. Ekkor az igazgató még könnyen elsimíthatta volna az ügyet, de hűen a más tanárokkal szemben tanúsított korábbi magatartásához, hivatalos képet vágott, és a panasz bejelentését írásban kérte. November 22-én már meg is kapta a plébánosnak objektív hangú levelét, melyhez csatolta Somlyai hitoktátónak Szabó Dezső fent idézett szavait idéző jelentését, és az ügyben vizsgálat elrendelését kérte. Itt megjegyzem, hogy Szabó Dezső az önéletrajzában sokkal szelídebben fogalmazza meg a panaszolt mondatot. Szerinte csak annyit mondott volna: „Ki ez a néni, nem a betlehemi kisgyermek anyja?”⁵ Ennek a fogalmazásnak nem volt az a köztöködő éle, ami egyébként Szabó Dezsőnek annyira sajátos volt, úgy hogy fel kell tennünk, a hitoktató feljelentésében foglalt szavak hangzottak el. Egyébként ezt a fegyelmi során Szabó Dezső soha nem tagadta, és az egyik leánya tanúként is vallotta, hogy azt mondta Szabó Dezső, ami a feljelentésben volt. Arról azonban, amit e feljelentés után tett, ami cseppet sem volt diplomatikus, és ami oly tökéletesen jellemző a fiatal „Donkisottra”, önéletrajzában mélyen hallgat.

A plébános levelének vételekor ugyanis Szabó Dezső betegen feküdt lakásán, az igazgató erre írásban szólította fel, hogy a feljelentésben állítottak valóságáról és az ügy körülményeiről haladéktalanul tegyen jelentést. Erre még az nap a következő választ kapta:

„Igen tisztelt Igazgató Úr!

Somlyai Ambrus úr személyem iránti szíves érdeklődésére tisztelettel a következőt válaszolom:

1. Az én időtöltésem a lányokkal teljesen magánjellegű volt, ott azt beszéltem, amit akartam, a dolgokra nem is emlékszem s az ott mondott szavakhoz semmi egyházi vagy iskolai felsőségnél köze nem lehet.

2. Somlyai Ambrus úrnak nyílt keresztényi eljárásáért testvéri ölelésem küldöm.

Az igen tisztelt Igazgató Úrhoz maradok őszinte tisztelettel

Sümege 1913. nov. 22

Szabó Dezső
tanár és Ambrus testvére
a Krisztusban.”

A levélben foglalt merev elutasítást és a hitoktató iránti epés gúnyt az igazgató még sem tűrhette, és még az nap még egy felszólítást küldött Szabó Dezsőnek, melyben fellépésének alapjául utalt arra, hogy az eset az iskolai helyiségben történt, kétségbe vonta, hogy az esetre nem emlékeznek, és a hivatalos levélre megfelelő hangú választ kért. Szabó Dezső még az nap újabb, egészen hivatalos levelet írt, de abban sem volt sok köszönet.

„Igen tisztelt Igazgató Úr!

Nagybecsű átiratára a következőket vagyok bátor felelni.

Dehény József tanár 5 leánytanítványát 3 órán át privátelőadásokra elvállaltam. Ez egy egészen magántermészetű ténykedés, mert azt, hogy Dehény J. az iskola egy termében pénzt keres, hivatalos jellegű dolognak el nem ismerhetem.

Hogy ott mit és miről beszéltem a lányoknak, erről csak a *lányok szüleinek* vagyok felelős, s bármelyik szülő rekriminál, kellő magyarázattal és elégtétellel szolgálok.

Természetesen ez nem érinti az Igazgató Úr iránti feltétlen tiszteletem és nagyra-
becsülésem.

Sümege 1913 nov. 22.

Kiváló tisztelettel
Szabó Dezső”

Érdemben most sem felel, rabulisztikusan megkerüli a kérdést, és feljebbvalója iránt éppen nem mutat tiszteletet.

Az igazgató még aznap harmadik levelet is írt Szabó Dezsőnek, kifejtette, hogy minden körülmények között korrektül kellett volna viselkednie, és ha úgy történt, ahogy a feljelentés előadta, ezt a maga részéről helytelennek tartja, és a jövőben ilyen nyilatkozatoktól tartózkodjék. Ez utóbbi levelét másnap közölte a plébánossal is.

Tehát az igazgató ügyetlenül és határozatlanul, de igyekezett az ügyet elsimítani. A plébános azonban ezzel nem elégedett meg. Újabb és újabb levelekben követelt határozot-

⁵ Szabó Dezső: Életeim. II. 578.

tabb, hivatalosabb és erélyesebb fellépést. De nem pihent Somlyai Ambrus hitoktató sem. Arra ugyan természetesen nincs adat, amit Szabó Dezső önéletrajzában állít, hogy a gyóntatószékben próbált volna a leányokból terhelő vallomásokat kicsikarni, de hivatalos beadvánnyal fordult a polgári leányiskola igazgatójához, akivel a reáliskola igazgatójának korábban sűrűdásai voltak, gondoskodást kért arról, hogy a „vallásában mélyen megsértett” leányok a jövőben olyan helyen meg ne fordulhassanak, ahol „akár hitük, akár erkölcsük veszélyben foroghat”. Azzal fenyegette az igazgatót, hogy ha megfelelő intézkedéseket nem tesz, a tanfelügyelőségénél feljeleníti. A légkör olyan feszült lett, hogy Szabó Dezső két tanártársa rendkívüli tantestületi tanácsülés összehívását kérte, a támadások elleni kollektív védekezés megbeszélésére, az igazgató pedig hosszú felterjesztésben panaszkodott a tankerületi főigazgatónál, hogy Németh plébános úgy viselkedik, mintha felettese lenne, utasítgatja, rendelkezik vele. Ez ellen védelmet kért. Hogy a tantestületi ülésen mi történt, sajnos nem tudjuk, a jegyzőkönyvnek csak egy töredéke maradt fenn. Most azonban már érdemi védekezésre készült. A magánórákra járó polgáristák szüleitől nyilatkozatot kért (ezt utóbb Szabó Dezsőnek tulajdonította) arról, hogy leányaikat nem látják erkölcsileg és vallási szempontból veszélyeztetve, újabb nyilatkozatot vett Szabó Dezsőtől, melyben ő most már — az inkriminált kifejezést nem tagadva, de el sem ismerve, komoly hangon kijelentette: „Dehény József leánytanítványai — egészen magánjellegű érintkezésben mondott — valamelyik mondatom félremagyarázták: kérem az igen tisztelt Igazgató Urat, hogy abban az esetben, ha valamelyik szülő ez irányban érdeklődne vagy nyugtalanodna, szíveskedjék megnyugtatni, hogy minden vallássértő gondolat annál is inkább távol volt tőlem, mert elveimnek nem szoktam kiskorúak között propagandát csinálni s az ilyen bárki részéről elítélem. *Becstelennek tartanám azt az oktató személyt, ki tanítványaival bármily idea érdekében paktálna.*

Sümege 1913. dec. 3.”

December 4-én az igazgatói irodában kihallgatta az esetről jelen volt leányokat. Ebben igaz van Szabó Dezsőnek visszaemlékezéseiben. Valósággal megható, mennyire kiálltak mellette a tanítványai. Az öt leány közül négy nem is volt hajlandó emlékezni arra, voltaképpen mit mondott Szabó Dezső, csak az az egy ismerte el, hogy a kifogásolt mondat elhangzott, akinek a nyakán a Mária érem volt. Valamennyi — bár külön-külön hallgatták ki, — egybehangzóan állította, hogy az egész órán át tréfált velük, akármint mondott, csak tréfának vették. Semmi bántót nem mondott, senkinek semmiféle érzését nem sértette.

A plébános azonban most már ezzel sem elégedett meg. Minthogy az igazgató a rendelkezésre álló adatok alapján nem volt hajlandó fegyelmi vizsgálatot elrendelni, és az ügyet felsőbb hatóságának jelenteni, a plébános Kárpáti Kelemen székesfehérvári tankerületi főigazgatóhoz fordult, az pedig már 1913. december 15-én felhívta a reáliskola igazgatóját, terjessze fel az ügyben keletkezett iratokat, és tegyen részletes jelentést. Kellemen igazgató december 16-án (vagy 26-án, az írás nem világos) hosszú jelentést írt, ebben azonban inkább csak magát mentegette, ő korrekciót járt el, nem „járt egy úton” Szabó Dezsővel, mulasztás nem terheli. Finoman mentegeti ugyan Szabó Dezsőt is, de olyan érvekkel, amik inkább ártottak neki, mint használtak. Pl. Szabó Dezső azt hitte, a Mária éremet viselő leány református, mert atyját ismerte, tudta róla, hogy református, ezért csodálkozott az érem viselésén.

A tankerületi főigazgató jó idő múlva határozott csak, 1914. március 14-én kitzúta a fegyelmi vizsgálatot március 23-ra. A fegyelmi vizsgálatról természetesen már nem maradtak iratok a gimnáziumban, csak az eredményt tudjuk, áthelyezést Ungvárra.

A fegyelmi ügyről ma is különböző legendák keringenek. Egyik szerint a fegyelmi voltaképpeni oka az lett volna, hogy Szabó Dezső Ramasetter Vincének az iskola előtt álló szobrát lepiszkította. Ennek semmi nyoma nincs. A másik néhai Schuster Oszkártól, az eger-szei gimnázium nagy hírű klasszika-filológia tanárától származott, aki a fegyelmi vizsgálaton részt vett. Szabó Dezső is említi önéletrajzában, hogy a tankerületet egy tanár vagy igazgató képviselte, akinek nevére nem emlékszik. Schuster állítólag egy magánbeszélgetésben megkérdezte Szabó Dezsőt, hogy miért tette ezt. Erre Szabó Dezső azt felelte volna, hogy a nyakban viselt Mária éremhez azért nyúlt hozzá, hogy így alkalma legyen megfogni a kislány mellét. A válasz nagyon hasonlít Szabó Dezső eljárására, de aligha valószínű, hogy így történt. Ha nem is hihetjük el azt a nőknél elért rengeteg sikert, amivel Szabó Dezső önéletrajzában dicsekszik, és szemmel látható az a törekvése, hogy magát mint kitűnő pedagógust állítsa be, akkor is úgy tűnik, hogy önéletrajza volt arra, tanári helyzetével vissza nem él. Nem fér kétség ahhoz, hogy ha a fegyelmi ügy során tett írásbeli nyilatkozatai, ha nem is ügyesek, mindig teljesen őszinték, és a tanári becsületről a december 3-i nyilatkozatban vallott felfogása nem engedett volna meg ilyen kisiklást.

A fegyelmi úton való áthelyezését alkalmasint nem is annyira a feljelentésben foglalt kifejezésnek, hanem a hitoktató kíméletlenségének, és saját nyilatkozatai gyűnyorosságának köszönhette, saját magának és Sümege város kulturális fejlődésének igen nagy kárára.

Degré Alajos

Móricz Zsigmond és Holics Janka első találkozásai 1902-ben

Az irodalomtörténet művelői előtt közismert, milyen mély hatással volt Móricz Zsigmond életére, egész életművére első feleségével, Holics Jankával kötött házassága és hozzáfüződő szerelme.

Nemcsak a nagy író külső élete folyását, magánéletét és családi körülményeit határozta meg döntő módon ez a házasság. Nemcsak egyéni boldogságának és későbbi boldogtalanságának volt kútfője ez a nagy szerelem: kapcsolatuk az író teljes életművére rányomta bélyegét.

Ha túlzásnak hat is, sok igazság van a később oly boldogtalanná vált feleség keserű szemrehányásában, hogy ti. Móricz Zsigmondot ő „tette” nagy íróvá. Valóban az író csaknem minden nőalakján felismerhetők Janka testi-lelki tulajdonságai, jellemvonásai, asszonyi viselkedésének jellegzetes nyomai. Még az író olyan nőalakjain is, amelyeket nem kifejezetten róla mintázott, amelyeket nem közvetlenül ő „ihletett”. Maga Móricz Zsigmond írja egy helyen: „(Janka) neki minden volt a művészetben: a hősnő, a dajka, a proletárnő, a géniusz, az édesanya és a szerető . . .”¹

Szerelmük és házasságuk történetét vagy ezek egyes epizódjait — néha egészen nyers realizmussal, máskor a mesemondás színes idealizálásával — az író sokszor feldolgozta műveiben és önéletrajzi visszaemlékezéseiben. Ez írásokból meglehetősen részletesen ismerjük egymáshoz kapcsolt életük, kezdetben boldog, majd mind jobban elhidegülő házasságuk történeteit.

Kevésbé ismerjük összeismerkedésük és szerelmük kezdő szakaszait, az első találkozások történetét, amelyek sorsukat egybefűzték, a közös életút kezdetét, amelyen elindulva együtt haladtak a tragikus végkifejlet felé.²

Mint tudjuk, Holics Janka 1901 júniusában kapta meg elemi népiskolai tanítónői oklevelét Pozsonyban. Minthogy a Felvidéken nem kapott állást, pesti barátnője, Fűkő Boriska hívására az év őszén feljött a fővárosba, hogy elfoglalja a barátnője által ajánlott kispesti beosztást. Az állás elfogadásában része volt annak az akkor még komoly szándékának, hogy Budapesten megszerzi a polgári iskolai tanítónői oklevelet is.

Fűkő Boriska nemcsak állást szerzett Jankának, hanem lakást és ellátást is biztosított részére saját családja körében. Fűkőkék akkor a IX. ker. Tűzoltó utca 21. számú kétemeletes házban laktak.³ A fiatal tanítónő innen járt ki naponta villamossal a kispesti magán polgári iskolába.⁴

Ebben az iskolaépületben ismerkedett meg Móricz Zsigmond későbbi feleségével egy iskolaköri összejövetel (piknik) alkalmával, ahogy ezt *Fáklya* című regényében később reális hűséggel megírta.

A köztudat is, az irodalomtörténet is csak annyit tud Móricz Zsigmond életének erről a szakaszáról, hogy Jankával való megismerkedése után hatalmas lánggal lobogott fel a fiatal költő szerelme — mert akkor még költő és drámaíró akart lenni. Az első találkozást követő hónapok történetéből ezen kívül mindeddig alig tudunk valami konkrétumot.

Pedig a fiatalok első találkozásainak történetét, ha nagyon vázlatosan is, maga Holics Janka jegyezte fel Móricz Zsigmond ismeretes fiatalkori munkanaplójában, az ún. Fehér Könyvben. Ha ezeket a kétségtelenül „hiteles” adatokat beleillesztjük az 1902. év első felének más forrásokból felderíthető eseményeibe, szinte teljes, hiánytalan képet kapunk a későbbi nagy író és fiatal szerelme első találkozásainak történetéről.

*

A Móricz Zsigmond Fehér Könyve 203a. oldalán látható gyorsírással szöveg — Móricz Miklós olvasása szerint — a következő:

„1902.

1. Először találkoztunk jan. végén
2. (Másodszor) a Gyermek-előadáson
3. a Nőegyleti Bálon, márc. 8.
4. Majthényinénál, húsvétkor
5. Első vizit . . . az István úton, húsvét másodnapján

¹ Míg új a szerelem. Regény. M. Zs. Összes művei. Bp. 1959. 51.

² Ennek a tájékozatlanságnak egyik fő oka, hogy mindeddig szinte semmi sem került elő, illetve nyilvánosságra korai levelezésük — legalább is Móricz Zsigmond Holics Jankához intézett első leveleinek — anyagából.

³ A Budapesti Lak- és Címjegyzék (Címtár) 1902. évfolyamának 1119. lapján olvasható: „Holics Janka, tanítónő. IX., Tűzoltó utca 21.” Ugyanennek a kötetnek 1009. lapján Fűkő János honvéd huszárszázados azonos lakáscíme is olvasható.

⁴ Az egykori iskolaépület ma is megvan Kispesten a Lenin tér 5. szám alatt. Az iskola bejárata akkor a Tóth József utca (ma Tarcsay Vilmos utca) 1. számú kapun volt.

6. Ápr. 26. a Városligetben voltunk

7. Május 1-én (vagy elején?) Majthényinél

8. Akkor maga Kisújszállásra ment; mikor visszajött, meglátogatott a Márton utcában és Zsani névvel hármában elmentünk a Múzeum Képtárába."

Az utolsó (8.) pont fogalmazása döntően bizonyítja, hogy e feljegyzéseket maga Janka jegyezte be MórícZ Zsigmond naplójába. E fontos életrajzi feljegyzések — érthetetlen módon — mind-éddig elkerülték a kutatók figyelmét, pedig segítségükkel fényt deríthetünk MórícZ Zsigmond életének erre a legkevésbé ismert, de sorsdöntő szakaszára is.

Vegyük sorra a feljegyzéseket és az egykorú források egyéb adataival kiegészítve derítsük föl a mögöttük történt eseményeket.

1. Az első feljegyzés sem a pontos dátumot, sem a találkozás színhelyét nem közli. A *Fáklya* című regény közléseiből és más életrajzi adatokból tudjuk, hogy ez az első találkozás a kispesti iskolában rendezett teaestélyen történt, ahová MórícZ Zsigmond a Hildenstab-család társaságában ment el. Az iskola igazgatónője ilyen téli teaestélyek rendezésével is igyekezett a nehezen boldoguló iskola társadalmi és anyagi bázisát megerősíteni. A meghívottakat művészi műsorokkal is szórakoztatták. Az 1902. január 25-i teaestélyt is ilyen „művészi esemény”-ként hirdették meg a helyi sajtóban. Erdős Mór Hubay Jenő Csárdajelenetét játszottta hegedűn, Gessler zenetanár cimbalmon játszott, Póka Gyula zongorázott. Volt a műsoron „monológ” is, ami szintén hozzátartozott akkor az ilyen rendezvények kellékeihez. A műsor után táncmulatság következett, miközben a házilag készített büffét kiárusították. Ezt a bevételt fordították aztán a jótékony célra.⁵

Itt találkozott tehát legelőször a fiatalok. Amikor Janka visszaemlékezett erre a találkozásra, már nem tudta pontosan a teaestély napját. Ezért találjuk a szakirodalomban is hol a januári, hol a februári hónapot emlegetni. De a helyi sajtó közléseiből kétségtelenül megállapítható, hogy ez csak a január 25-i teaestély lehetett első találkozásuk napja. A találkozás részleteit, a környezet leírását a *Fáklya* IV. könyvének 3—6. fejezeteiből ismerjük.

2. A fiatalok második találkozása a „gyermekelőadás” 16 nap múlva követte az elsőt. A polgári leányiskola ifjúsága február 10-én színelőadással egybekötött jelmezes bált rendezett a Kispesti Színházban az iskola szertárai javára. Eljártak Muray Károly, *A párisi baba* és a *Tolcsvainé végrendelete* című egyfelvonásosokat, meg a *Hamupipőke* című mesejátékot.

A kis szindarab szereplőinek névsorában *Hildenstab* Jucika nevét is olvashatjuk. (A januári teaestélyen tulajdonképpen az ő révén ismerkedett meg MórícZ Zsigmond Jankával, aki Jucika tanárnője volt.) A színelőadást követő „baba-bál”-ból a megjelent felnőttek is kivették részüket. Ez a táncmulatság nyújtott újabb alkalmat a fiatalok találkozására.⁶ Minden bizonynyal ez az ifjúsági színelőadás módosította Zsigmondot arra az elhatározásra, hogy a korábban megkísérelt, de befejezéshez soha sem jutott drámai színművek helyett ő is megpróbálkozik énekes-zenes szindarabok írásával. Nem sokkal az ifjúsági előadás után elutazott Kisújszállásra és ott nagy lelkesedéssel hozzáfogott *Poddy* címmel tervezett vídám operettjének megírásához.

3. Nem sokáig volt azonban maradása Kisújszálláson. Itt — munkanaplója szerint — február 22—25. napjain foglalkozott az operett-írással. Naponta mintegy 300 sort írt meg belőle. Valami módon híret vette, hogy a Kispesti Jótékony Nőegylet március 8-án hangversennyel egybekötött táncestélyt rendez. Erre már február végén szétküldték a meghívókat. A szerelmes fiatalembert ez a hír és Janka utáni vágyódása visszahívta Kispestre.⁷

Március 8-án ő is megjelenik a táncmulatságon és az azt megelőző hangversenyen s ekkor találkozik harmadszor Jankával. A hangversenyen Erdős Mór most is Hubay Csárdajelenet-ét adta elő, Cséka Aladár zongorázott, a műkedvelők pedig bemutatták *Gondinet Valami hibája van...* című vígjátékát.⁸

„A mulatság kitűnően sikerült s azon a megjelent közönség igen jól mulatott” — írta öt nappal a mulatság után a helyi lap, hozzátéve még, hogy „Kedélyesség dolgában egyik legjobban sikerült mulatsága volt a szezonnak”. E mellett anyagilag is szép sikert jelentett a Jótékony Nőegylet „szociális alapja” javára. Az anyagi sikerhez hozzájárult a felülfizetésekől és a tombola tiszta hasznából származó bevétel is. A felülfizető urak névsorában *MóricZ Zsiga* (így!) nevét is olvashatjuk. Majthényi Miklós barátjával együtt 2—2 koronát fizettek a jótékony célra.

Ez a 2 koronás „felülfizetés” az ő akkori anyagi helyzetében figyelemre méltó áldozat volt, amelyet — a segítő szándékon túl — Janka felé irányuló gesztusként kell értékelnünk. Végre is nem árulhatta el ideálja előtt, hogy 2 koronát sem tud jótékony célra áldozni.

⁵ L. a Kispeszt-Szentlőrinci Friss Újság 1902. jan. 14., 18. és 25.-i száma 1. oldalain.

⁶ L. Kispeszt-Szentlőrinci Friss Újság 1902. febr. 9. és 12. száma 1. oldalain.

⁷ Ennek a vágyódásnak emléke az *Az utcán* című verse, amelyet április 9-én írt, illetve jegyzett be a *Fehér Könyvbé*. (E versről a következőkben még lesz szó.)

⁸ L. az id. helyi lap 1902. febr. 22. és 28-i száma 1. lapjain.

Ugyanebben a báli beszámolóban Holics Janka nevét kétszer is olvashatjuk: először a megjelent leányok névsorában, másszor a tombolanyereménytárgyat adományozók között. Ő ezzel az adományozással tett eleget a konvencionális szokásoknak.

Nevüknek a helyi sajtóban olvasható közlése „hitelesíti” Janka feljegyzését: valóban itt találkoztak harmadszor ezen a nőegyleti mulatságon, ahol Móricz Zsigmond megint tanulhatott valamit a vígjátékirás „tudományából” is.

3a. Egy héttel a nőegyleti bál után március 15-e volt. Janka feljegyzései nem tesznek említést arról, hogy ezen a napon is találkozott volna Móricz Zsigmonddal. Viszont az író 1925. január 5-én kelt, házasságuk 20. évfordulójára írott levelében arra emlékezik, hogy (Janka) „a verses drámatöredéket, amit neki vittem *március 15-re*, nem értette...”⁹

Valószínű, hogy Janka emlékezetéből kiesett ez a — talán csak futólagos, talán az iskolai ünnepélyen történt — március 15-i találkozó. Egészen bizonyosra vehetjük, hogy az író jól emlékezik: még 23 év után sem felejtette el ezt az élményét. Nem felejtette el, hogy amilyen lángoló hittel nyújtotta át akkor „szép szerelmének” a maga írói elhivatottságának bizonyoságaképp a drámai töredéket, a leány éppen olyan értetlen közönnyel, meg nem értéssel fogadta a szokatlan „ajándékot”.

De a közönyös, rideg fogadtatás nem vette el az önbizalmában rendületlen író kedvét a további erőfeszítésektől. Újból előveszi vígoperettje fogalmazványát és hozzáfog annak második kidolgozásához. Sietni szeretne a befejezéssel, hogy a kész színdarabbal s annak másorra-tűzésével mihamar előállhasson. Nagyon kellene már nemcsak az erkölcsi, hanem az anyagi siker is. Nemcsak írói elhivatottságát, de — hovatovább — partiképességét is igazolni szeretné Janka előtt.

4. A szorgos írói igyekezet közben hamarosan újra találkozunk: március 30-án, húsvét vasárnapján, Hildenstabné, a kispesti postamester nő (Jucika édesanyja) otthonában.¹⁰

Hildenstabné nagyon szerette, nagyrabecsülte leánya fiatal tanítónőjét, akit — a családi emlékezők szerint — jogász fia jövendőbelijének szemelt ki. Így két okból is szívesen látta családjá körében, ahol — ekkor még — Móricz Zsigmond is mindennapos (ha ugyan nem állandó) vendég volt.¹¹

Janka szíve e húsvéti látogatás idején még szabad volt — legalább is Móricz Zsigmond irányában. A fiúval eddig mindössze három-négy alkalommal találkozott s talán észre sem vette még annak némán forrongó nagy szerelmét. Tudott-e róla vagy sem, hogy öt Majthényiné a saját fiának szánta feleségül, ma már nem állapítható meg. Neki már volt választottja még a pozsonyi diákevekből s ekkor — 1902 tavaszán — még nem hervadt el egészen az a reménye, hogy „Jenő”-höz fűződő álmai egyszer valóra válhatnak.

Nyugodt lelkiismerettel ment el tehát húsvétkor Majthényiné családi otthonába. A kedvelt és nagyrabecsült tanárnő kereste fel a szeretett és rajongó tanítvány szülői otthonát. Móricz Zsiga bizonyára alig titkolható örömmel fogadta ezt a látogatást, hiszen — végre — meghitt „családi” körben is egyútt lehetett ideáljával. A Hildenstab-család félig-meddig a saját — messze élő — családját helyettesítette ebben az időben. Hildenstabné — a közös szellemi érdeklődésen túl — talán azért is látta szívesen a maga házában a fiatal Móricz Zsigát, mert őt meg eladósorba került (bár a fiúnál hét évvel fiatalabb) Jucika lánya jövendőbelijének szánta. A sors — és a szerelem — azonban merőben másként keverte a fiatalok jövőjének kártyáját.

Arról nem tudunk, hogy Majthényi Miklós gondolt-e valaha is a Jankának való udvarlásra, vagy tudott-e édesanyja házassági tervéről. De Móricz Zsigmond ekkor már biztosan tudta, merre visz az ő szerelme útja. Annyi bizonyos, hogy ezen az 1902. évi húsvét vasárnapon még a régi, zavartalan, meghitt barátságban találkozott a Hildenstab-család és a két vendég.

5. A húsvéti találkozó alkalmával bizonyára szóba került a fiatalok között a másnapi látogatás terve is. Az akkoriban még nagyon kedvelt és divatos szokás, a húsvéti öntözködés, kedvező alkalmat nyújtott Móricz Zsigmond legelső látogatására Jankáék István úti lakásában. Ekkor ugyanis Janka nagymamája, özv. Hrencsik Mártonné és ennek nővére, Dolinszky Jozefine, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* két kedves öregje, — már mint Zsani néni és Pepi néni — is felköltözött Gömörből a fővárosba s itt a VII. ker. István út 3/a számú házban vett ki lakást.¹²

⁹ L. MÓRICZ VIRÁG: Apám regénye, 90.

¹⁰ Janka gyorsírásos feljegyzéseiben kétszer is „Majthényiné”-nak nevezi tanítványa édesanyját. Pedig ezt a nevet a családban csak az asszony első, válással végződött házasságából való Miklós fia, Móricz Zsigmond barátja, viselte.

¹¹ „Nálam egészen frivol és súlytalan játéknak tűnt fel, — írja jóval később Móricz Zsigmond is — hogy egy lánnyal kacérkodtam, akit koros barátnőm a saját fiához szánt.” L. a *Míg új a szerelem* című életrajzregény. 151.

¹² L. Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. A Franklin Társulat kiadása. XIV. évf. 1902. május — 1903. április kötet. 927. és 1135. — A Címjegyzék előző, 1900. és 1901. évi kötetiben még nem szerepel nevük, a következő 1903. és 1904. évi kötetek szerint pedig már a IX. ker. Márton utca 35/c alatt laktak.

Nem véletlen, hogy „Zsani néniék” az István úton kerestek lakást, amely pedig elég távol esett Kispesztől, ahová Janka akkor tanítani járt. A lakás megválasztásában — s egyáltalában Zsani néniék ama elhatározásában, hogy Budapestre költöznek — bizonyára a Janka sorsa, a helyzetén való könnyítés szándéka vezette az idős rokonokat.

Janka anyagi helyzete akkor — a kispesti magániskolától kapott jövedelmét tekintve — a szerénynél is szerényebbnek volt mondható. Kis fizetését nyilván teljes egészében át kellett engednie — a lakás és ellátás fejében — a sokgyermekes Fükő-családnak, amely maga is igen szerény viszonyok között élt.¹³

Az István úti lakás kibérlése után Janka elköltözött a Fükő-családtól. Bármennyire szívélyesen fogadták is és bármily odaadóan segítették is Fükőkék a kedves barátnőt, saját rokonai, nagymamája és idős nagynénje körében helyzete anyagilag is, egyéb tekintetben is elviselhetőbbé vált. Kévs keresetét most már magára költhette s emellett nem neki kellett egy sokgyermekes család háztartásában segítenie, hanem őt szolgálták ki a szerető rokonok.

Meglepő mégis, hogy miért nem a későbbi Márton utcai lakást vették ki mindjárt a Pestre költöző nagymamáék, amely jóval közelebb esett Kispeszthez, mint az István úti lakás. Ezzel Janka a közlekedés szempontjából rosszabb helyzetbe került, mint Tűzoltó utcai lakásában volt. Ő maga vallja Móríc Zsigmond *Szentlőrinci emlék* c. elbeszélésében, hogy „sokszor elkéstem reggel az előadás kezdetén a villanyos miatt . . . Pestről kijárni (elég terhes volt) és nem is tudtam olyan jókor kelni”.

Az István úti lakás kiválasztásában kétségtelenül Jankának az a terve befolyásolta a nagymamát, hogy a fővárosban meg fogja szerezni a polgári iskolai tanítónői oklevelet is. Még Fükő Boriskához intézett október 1-i levelében is azt írja: „Most . . . újra felébredt bennem az az évek óta lappangó vágy, hogy csak tovább, előre . . . Lehet, hogy tán nagyravágás ez, vagy csak ambíció, nem tudom, de szívesen leteszek előbbi tervemről¹⁴ a mostaniért cserébe. Pláne, ha csakugyan úgy van, mint írod, jövőre talán meg is valósíthatom mostani ideámat . . .” Ugyanennek a levélnek elején is azt írja, hogy „a kínálkozó állást elfogadni s a felsőbb képezdét lehetetni, fő vágyam lenne, csakis az anyagi megélhetés tart vissza. . .”¹⁵

Miután elfoglalta állását a kispesti iskolában, szinte magától értetődően, de talán az igazgatónő hivatali biztatására is, megerősödött benne az elhatározás, hogy elvégzi a polgári iskolai képzőt s így a magasabbfokú képességgel megszerzi a magasabb fizetéshez való igényjogosultságot is.

Éppen ebben az időben építtették a városligeti István út és a Hermina út sarkán a polgári iskolai tanítónőképzőt is magába foglaló Erzsébet Nőiskola új épületét. Az 1902. év júniusában már készen állott az új iskolalapota, amelyben szeptemberben meg is indult az oktatás.¹⁶

Nyilván erre való tekintettel határozott úgy a vashegyi családi tanács, hogy a nagymama (és nővére) Pestre költözve itt, az épülő Erzsébet Nőiskola közelében béreljen lakást, hogy Janka minél kényelmesebben folytathassa majd tanulmányait.

Bizonyára szóba került ez a kérdés a fiatalok beszélgetései során is. Ezek a tervezetések lendítették Móríc Zsigmondot is ama szándéka felé, hogy 1902 őszén beiratkozik a tudományegyetem bölcsészeti karára és ott tanári oklevelet szerez. „Persze, ha Janka tanítónő, neki legalább is tanárnak kell lennie.” (Móríc Virág im. 61. l.) De ezek az ő tanári pályára irányuló tervezetései éppen úgy nem váltak később valóra, mint a Janka polgári iskolai oklevelének megszerzését célzó terv. Pedig sorsuk minden bizonnyal másképp alakul, ha továbbtanulási terveiket mindketten valóra váltják.¹⁷

Miért nem valósultak meg hát a fiatalok továbbtanulási tervei?

Móríc Zsigmond később — *Míg új a szerelem* c. regényében — úgy nyilatkozik, hogy Janka (nyilván 1902 tavaszán) hirtelen-váratlanul elveszítette minden érdeklődését és ambícióját a továbbtanulás iránt. Korábban az iskolában mindvégig „tökéletes tanuló” volt. Valóságga arra született: iskola-dísznek. Mindig, minden tanítója dicsekedett vele. De — különösképpen — mire a tanítónőképzővel végzett, pont kifáradt. Már arra nem volt energiája, hogy továbbtanuljon, a tanárnőképző már *sok volt* neki.¹⁸

¹³ L. az 1901. október 1-én kelt, barátnőjének, Fükő Boriskának írott levelét. (Móríc Virág, i. m. 59–60.)

¹⁴ Ti., hogy falusi tanítónőnek menjen el „az istenke háta mögé is”, hogy nagymamáját ott magához vehesse.

¹⁵ L. MÓRICZ VIRÁG: im. 59–60.

¹⁶ L. Nemzeti Nőnevelés. 1903. 8–16. és 68–81.

¹⁷ Az 1902. év szeptemberében Móríc Zsigmond — mint tudjuk — Kisujszálláson, a nagybátyja vezetése alatt álló gimnáziumban, mint „negyedik éves tanárjelölt” kapott — ideiglenesen — helyettes tanári állást.

¹⁸ L. im. 1959. évi kiad. 188. — „Aminth asszony lett — írja a regény más helyén Móríc Zsigmond — sajátjaos módon beszűntette a tanulást, a tudomány, a művészet, a szellemi fejlődés iránti érdeklődést . . .” — „Mint asszonynak, semmi kedve nem volt többé olvasni . . . szinte lenézte a könyvet. Soha többet nem tűnt fel benne semmi továbbművelődési vágy . . . Ő végzett a tanulással, életre adta magát, alkotó (ti. munkás, dolgozó) életre. . .” (Uo. 183. és 188.)

Igy távolodtak el szellemileg egymástól mindjárt ismeretségük, majd házasságuk kezdetén, ami egyik csírája volt együttélésük későbbi boldogtalanságának.

Móricz Zsigmond visszaemlékezése magyarázza meg azt is, miért vált céltalanná 1902 tavaszán a nagymamáék István úti lakásválasztása: Janka ekkor már elhatározta, hogy nem tanul tovább és megelégszik népiskolai képesítésével. Ezért a család 1902 tavaszán elhagyta az István úti lakást és átköltözött a IX. Márton utca 35/c alatti házba.¹⁹

6. Alig egy héttel a húsvét-másodnapi vizit után Móricz Zsigmond munkanaplójában, a *Fehér Könyvben*, új lapszámozást kezd. Mintha ezzel is jelezni akarná, hogy „új fejezet” kezdődik az életében. Az új számozású 5. oldalon két verse van az írónak 1902. áprius 9-i dátummal. Ezek egyike a már említett, Kisújszálláson fogant „költemény”. Ez a legelső olyan verse, amely Jankáról szól. Döcögő költőietlenségével is hűen kifejezi írója akkori lelkiállását. Bár a szerelem szó elő sem fordul a gyöngé kis versben, mégis elárulja, hogy költőjének lelke — a távolban is — állandóan tele van a szép leányra való emlékezéssel.²⁰

Egy héttel később újabb verseket ír a *Fehér Könyvbe*. Ezek egyike ismét a költő érzelmevilágáról számot adó lírai vers. Címe ennek is *Utcán*:

Tudom is én, mi gyötör belül.
Szobából ki, megyek, tán csak elül.
Igen: El-öl. Hisz percről-percre nő,
Nincs hely, hogy Rá ne emlékezne ő . . .

Ekkor több mint két hete már, hogy nem találkoztak. Pedig — ha Janka is akarta volna —, akár naponta találkozhatnak, mert a leány ugyan el van foglalva iskolai munkájával, de az állástalan Móricz Zsigát semmiféle kötelező elfoglaltság nem korlátozta. Janka azonban még mindig tartózkodó. Nem fogadja a fiú udvarlását, nem szorgalmazza a találkozásokat.

Igy csak április 20-án kerül sor újabb — hatodik — találkozásjukra. Erről Janka feljegyzése csak ennyit mond: „Április 26. a Városligetben voltunk.”

A találkozó pontosnak látszó dátuma körül némi zavar van, talán a gyorsírásos szöveg hibás olvasása miatt. Valószínűleg az április 20-i dátum a helyes. Ezt látszik megerősíteni az a tény, hogy a *Fehér Könyvben* 1902. április 20-i keltezéssel egy *Epilógus* című vers olvasható, amely minden bizonnyal ennek a sétának élményeiből fakadt. Itt nincs tévedés a keltezésben: világosan olvasható a Móricz Zsigmond kézírásával megírt vers alatt.²¹

A meghittnek induló ligeti séta „eredménye”, hogy a költő újra csalódik. Látnia kell, hogy még mindig nem jött el az ő tavasza, neki még mindig nem nyílik „szerelem-virág” s az a „pompás virág” nem az övé, bizony.

Az *Epilógus* után 3 hónapig nem írt újabb verset Jankáról vagy Jankához. Bátortalan és alacsony röptű, fantáziátlan „szerelmi” lírája elhallgatott.²²

¹⁹ A *Harmatos rózsza* kevés valóság-elemének egyike az a regényrészlet, amely Dávidházi Zsolt első vizitjéről számol be a leány nagyanyjánál: „Bealkonyodott. Az öreg néni nem tudott hova lenni az álmélkodás től s már szinte félt a világ szájától, hogy a fiatalembert, akitől ő csak feszít-vízítet várt, ittragadt és úgy megül, mint egy k l o k a.” (Ti. kottós). Im. 3. kiad. 101.

²⁰ Ezekre az időkre így emlékezik később egyik, Magoss Olga-hoz írott levelében: „Én . . . abban az időben . . . csak a könyvekbe, a témáimba (voltam szerelmes) . . . Most (ti. Jankával való megismerkedése után) futottam az utcán, kacagtam, táncoltam s verset írtam (bár nem tudtam). . .” L. Móricz Zsigmond levelei. Szerk. F. CSANAK DÓRA.

A kis vers szövege a következő:

 Az utcán

Ha szép leányt látok,
Biz' Isten, megállok.
Gyöngé szemem alig látja,
Hogy nem te, más lány a'.
De ha téged látlak,
Biz' Isten, meglátlak. . .
Gyöngé szívem nagyot dobban,
— So'se nézlek másnak.

²¹ A vers szövege:

Hány boldog pár kacaja cseng a Városligeten!
Csak én vagyok fáradtan, ridegen,
Jaj, ő is idegen!
Borongok: soh'se nyílt még nekem szerelem-virág, —
S ő ragyogó arccal beszél históriát
Rólad, kis hóvirág.*
Már vége, vége! Hajh, csalódtam: nem nyit tavaszom.
Az a pompás virág már nincsen itt, bizony:
Nem az enyém, bizony.

* (Talán ez a „hóvirág-história”, ez a hóvirág-motívum bukkán fel a *Harmatos rózsza* hóvirág-postájában s talán ez a tárgya a Gulyás Istvánnak 1902. június 9-én írt levelében említett *Hóvirág* című versének is.)

²² Ehelyett — egy héttel az *Epilógus* után — a Pestre került bugaci legényről ír verset, akinek az apja még csikós volt, de a fia már Pesten sztrájkol. (Tulajdonképpen Kispesten, az ottani Hóherceg-gyárban, Innen való a költő eme legelső munkásmozgalmi élménye.)

7. Jankával — április 20-a után — megint csak vagy két hét múlva, május elején találkozik újra. Ismét Majthényiné otthonában. Móricz Zsigmond még ekkor is a Hildenstab-család otthonában tartózkodik s valószínű, hogy a találkozó május 2-án történt, amikor az iskolákban az 1896. évi Millénium évfordulójáról emlékeztek meg és tanítási szünetet tartottak.

Figyelemre méltó, hogy Janka még ekkor is elment a Hildenstab-családhoz látogatóba. Ez azt mutatja, hogy sejtelve sem volt a család — elsősorban „anyámka” — családottságáról és iránta táplált növekvő ellenszenvéről (amiért a „hűtlen” Zsiga Juicikától hozza pártolt.²³ Erről a hetedik találkozóról egyébként semmi további részletet nem tudunk.

A találkozás után Móricz Zsigmond megint elutazott Kisújszállásra „feljeleni”, (ahogy Móricz Virág írja). Itt újból nekilátott nehezen születő vígoperettje átdolgozásához. Foglalkozik Csák Mátéról szóló balladájának írásával is. Közben roppant türelmetlenül várja az Uránia című folyóirathoz beküldött Reviczky-tanulmánya megjelenését.

8. Június elején már megint Kispesten van s innen tudatja Szász Károly szerkesztővel *Petőfi utca 70.* alatti új lakása címét. A fiatalok újabb találkozására ekkor került sor. „Mikor (Kisújszállásról) visszajött, meglátogattam a Márton utcában . . .” — olvassuk Janka feljegyzését.

Erre a látogatásra valószínűleg június 8-án került sor, amikor Zsani néniivel együtt elmentek a Képtárba. A látogatás során bizonyára büszkén és önérzetesen mutatta meg a családnak az Urániában akkor megjelent első irodalmi tanulmányát: frói tehetségének és elhivatottságának ezt a kézzelfogható bizonyágát.

Ez az első siker magát is fellelkesíti. Annyi reménytelen vergődés és sikertelenség után végre biztatónak látszik a jövő s most már Zsani néniék is nagyobb bizalommal fogadják. Valószínű, hogy féltve őrzött *Fehér Könyvét* is ekkor mutatja be a családnak, amelybe bele voltak ragasztva két év előtti debreceni újságíró korának irodalmi alkotásai is. Így került sor arra is, hogy Janka — szemérmesen, gyorsírással — belegegyezhesse a *Fehér Könyv*be első találkozásai dátumait. Ezért nem esik már szó a feljegyzésekben arról a június 26-i találkozóról, amelyet viszont maga Móricz Zsigmond írt meg *Szentlőrinczi emlék* című írásában.²⁴

Az elbeszélés szerint ezúttal Janka Petőfi téri iskolájából indultak el együtt és siettek a lőrinci Erzsébet ligetben rendezett mulatságra. Ha hihetünk ennek az emlékeknek, ez volt az első alkalom, amikor Janka végre őszintén kiöntötte szívét a bizalmába fogadott fiú előtt. Ezzel a juniálissal végződött Móricz Zsigmond és Holics Janka első találkozásainak sorozata. Júliusban Janka már hazautazott szüleihez. Ide küldi július 27-én a költő a „Kedves Janka Nagysám”-nak címzett verses levelét.

Így múlt el Pesten és Kispesten az az 1902. évi tavasz, amely az irodalomban, mint a fiatalok „gyönyörű” és „rettenetes emlékü” tavasza él tovább. Az öt hónap alatt mindössze nyolc alkalommal találkoztak. A többi idő az el nem apadó sóvárgásé, az egyre hevülő, de viszonzatlan vágyódásé volt És a levélíráse. Cizne Mihály közlését, hogy ez időben félóránként írja a fiú Jankához szóló szerelmes leveleit, maga Móricz Zsigmond is megerősíti a *Míg új a szerelem . . .* egyik visszaemlékezésében.²⁵

Móricz Virág közlése szerint „a karácsonyi vakáció”-ra hazautazó leánynak is írt Móricz Zsigmond ilyen szerelmes levelet. Ugyanitt azt is írja Virág, hogy mikor Janka újév után visszajött Pestre, elkezdődött kettejük szerelmének „ártatlan, izgatott, hódító hajszája”, ahogy ez „írva találta a Harmatos rózsában”.²⁶

Ez a közlés azonban éppen olyan regényes pontatlanság, mint az író nő sok más életrajzi adata is az *Apám regényében*. Az 1901. év karácsonyán Janka még nem is ismerte Móricz Zsigát, aki így a hazautazás előtt nem is írhatott neki levelet és nem is várta a leányt vissza a vakáció után. Ha pedig arról lenne szó, hogy ez a levélírási 1902. karácsonya előtt történt, akkor meg az az állítás nem felel meg a valóságnak, hogy 1903. tavaszán kezdődött volna el a fiatalok szerelmének „hódító hajszája”.

A fiatalok első találkozásának története tehát nem így és nem úgy zajlott le és szerelmük sem olyan külső események során bontakozott ki 1902. tavaszán, ahogy „írva vagy a Harmatos rózsában”, hanem — hiteles adatokkal bizonyítva — pontosan úgy, ahogy a fentiek során előadtuk.

Afra János

²³ Amiről — ha egyébként nem tudták volna is — a postán keresztülhaladó szerelmes levelek alapján értesülhettek.

²⁴ Megjelent a Világ 1915. július 25-i számában.

²⁵ 192. l.

²⁶ Im. 39–40.

József Attila *Medvetánc* c. kötetének egyik példányát a költő így dedikálta:

Kedves ápolónővérkének
Zentai Rózsinak
Bp. 1937. aug. 18
Siesta Ujd. 7.

József Attila

Ez a kötet néhány hete került hozzám: magától az egykori ápolónővértől kaptam. A dedikáció bizonyítja, hogy Attila 1937 nyarat már a Siesta szanatóriumban töltötte.

Zentai Rózsi így emlékezik meg a költőről:

„Áldom a sorsot, hogy ismerhettem ezt a kiváló nemzeti nagyságunkat. Sokat beszélt magáról, a családjáról, de csak derűs dolgokról. Bővebben nem tudtam róla semmit. De mikor megtudta, hogy korán elvesztettem az édesanyámat, és milyen küzdelmes volt az életem, olyan megbecsüléssel volt irántam, tele volt emberséggel, utólag jöttem rá, azért, mert ő is árva volt. Találónan írja egyik versében: születtem, elvegyültem, kiváltam. Tudása bámulatos volt, és ez az okos, felnőtt férfi, lélekben gyermek maradt. Egyszerűség, becsületesség és mélységes emberszeretet jellemezte József Attilát. Két hónapig voltam mellette. Bejáró kezelőorvosa Dr. Bak Róbert volt, rajta kívül csak szerkesztő társa járt be hozzá, Ignotus Pál, aki biztatta mindig: írjon verseket, a lap várja, és azonnal közölni is fogják. De ezt Attila meg sem ígérte, ez már nem ment. A nap legnehezebb szakasza a Barbaril nevű gyógyszer beadása volt. Minden tudásom össze kellett szedni, hogy ez sikerüljön. Vele éreztem, de hittem benne, hogy ez használni is fog. Attila más véleményen lehetett, mert azt mondta, ha kikerül a szanatóriumból, a gyógyszerárakban található összes Barbarilt összetöri, ne kínozzanak vele másokat. Nagy Endréhez is baráti szálak fűzték, és mint egy kisfiú, olyan derűsen mesélte többször is, hogy a Japán Kávéházban ültek és a lapokban feltűnt nekik egy Odol pályázat. Kapásból rögtön irtak is rá, Nagy Endre prózában, Attila versben. Persze tréfából született a pályázat, és komolytalanságánál fogva el sem küldték. Ez nekik csak játék volt.

Lelkiismeretesen végeztem a munkám, sok örömem volt benne. Kezdő ápolónő voltam, vizsga után, mikor hozzá kerültem. Tele igyekezettel, és boldogan, hogy megkereshetem a kenyerem. Attila bátoritanul, de megkérdette, hallottam-e már Róla valamit. Elkövettem azt a hibát, hogy megmondtam az igazat, hogy nem ismerem. Mondtam, vidékről jöttem fel, és ott nem is lehetett alkalmam hallani róla. Nem sokat értettem a dologból, csak azt láttam: ez rosszul esett Attilának. Lehagoldt volt és szerettem volna helyrehozni hibámat. A folyosó volt a mi társalgónk, ott mindig érdeklődtek Attiláról. Én a legjobbakat mondtam róla, de egyúttal érdeklődtem is, és amit hallottam, azt lelkendezve, meséltem Attilának: milyen sokan ismerik, ki személyesen, ki újságból, ki hallomásból. Ilyenkor jó napja volt, és én igyekeztem, hogy minél több ilyen jó napja legyen. Minden szavamért vállalom a felelősséget. Azt is meg kell írjam, szánalom volt ránézni, olyan megtört volt, és félelmetesen komor volt mindig. A sors kegyetlen csapásokat mérhetett rá, amivel az ő gyermek lelke nem tudott megbirkózni. Nagyon figyelt mindenkit, ki jóakarója neki és ki nem. Még az jutott eszembe, hogy utánam jó barátom, Vig Erzsike került Attila mellé. Az ő idejében vitték haza, ami nem ment egészen simán. Attilának nagyfokú félelemérzése támadt, nem értette hová is viszik. Két nővére jött érte, és akkor vitték Szárszóra.”

Az ajánlásban szereplő Ujd. 7 az Új Dépandanz épületet jelenti. A súlyos betegek egy másik épületszárnyban voltak elhelyezve, itt a közepesen súlyos betegek feküdtek. Attila dr. Káldor Miklós főorvosnak volt a betege, az ápolás költségeit, az ápolószemélyzet tartását Hatvány vállalta. Rózsi nővér idejében azonban a költségeket csökkenteni kellett. Attila erről nem tudott. Naponta több levelet írt, majdnem mindet Flórának címezve — az ápolónővérnek azonban sokszor nem volt pénze postabélyegre, így a levelek egy részét nem tudta feladni.

Attila az öngyilkosjelöltek között szerepelt, s így kétszeresen figyelték rá: szobájának ajtaja mindig nyitva volt, éjszakánként Rózsi nővérnek is bent kellett aludnia. Egyszer egy óvatlan pillanatban Attilának sikerült elhagynia a szobát, Rózsi nővér csak később vette észre, ekkor utána szaladt, s mikor utólérte, azt mondta neki tréfásan: „Bármilyen fessen megy is Attila, azért nem engedem egyedül!” A beteg költőnek annyira jól esett a „fessen megy” kifejezés, hogy elnevette magát, majd az ágyszélére telepedve hangosan hahotázott. Aznap egész nap jó kedve volt.

Rózsi nővért egyébként kedvelte. Amikor ő szerkesztő úrnak szólította, egyenesen megkérte: „Hívjon csak bátran Attilának!” Rózsi nővér ettől kezdve csak idegenek jelen-

létében használta a hivatalos megszólítást. Ignotus közvetítette a híreket a családtagoknak, mivel nekik nem volt szabad bemenniök. Attila állapota nem volt nyugtalanító, „erősen le volt győgszerezve”. Tilos volt a látogatás, s ez Flórára is vonatkozott, akit nap mint nap hiába várt. Örökké szerelméről beszélt, s mindent vele kapcsolt össze. Mikor belázasodott, azt hitte, neki is tüdőgyulladás van, mint Flórának.

Szerelme egyszer bekönyörögte magát a portán, beszélte Rózsai nővérrel, aki már-már hajlandó lett volna megszegni a tilalmat, hogy a szerkesztő úr kedvére tegyen, de Flóra lemondott a találkozásról.

Mikor Rózsai nővér a szanatóriumba került, még nem ismerte Attila verseit. Észrevette, hogy ez bántja a költőt, ezért megkérte, szavaljon neki. Attila ekkor lassan, eltűnődve, szomorúan elmondta neki legkedvesebb versét: a Mamát.

Mások megpróbált neki magyarázni a költészetéről, de ingerült lett, összeszidta a nővért, amiért nem figyel rá. Rózsika érezte, hogy Attilának jobb partnerre van szüksége, ezért behívta hozzá az egyik beteget, akiről tudta, hogy ismeri az irodalmat. Sokáig beszélgettek. Este Attila megenyhült hangon mondta: — Maga mégis többet ér, Rózsai nővér, mert maga megkeresi a kenyerét!

Augusztus közepén Rózsai nővért más beteghez helyezték. El kellett hagynia a költőt. Utoljára még kezét fogott Attilával, s ezt mondta: — Nem akarok ám magáról rosszat hallani! — Attila ekkor elővette a töltőtollát és legkedvesebb kötetét, a *Medvetáncot*, neki ajándékozta.

Várhídi Gyuláné

Gulyás Pál irodalmi elvei

Gulyás Pál a tudatos, esztétika-formáló költőkhöz tartozott. Elmélet és alkotás szorosan összefügg nála, verseihez gyakran csak „ideológiájának” ismeretében közeliedhetünk. Tanulmányai, vitacikkjei, kritikái,¹ melyek irodalmi elveit összefoglalják, nehéz olvasmányok: metaforikus fogalmazásuk gyakran szabadul el az értekező prózában szokatlan költői szavlatok és sejtelmek felé, gondolatmenetüket versbetétek, idézetek, spekulatív okoskodások szaktják félbe, mondanivalójukat az egymásba fonódó gondolatok, ötletek, szóképek, utalások hálójából kell kiszabadítanunk.

Helyzete és hajlama már indulásakor könyvek közé, a műhely magányába zárta. Beteges testalkata, zárkózott természete, életkörülményei, melyek nem engedték kitörni Debrecen falai közül, korán megakadályozták, hogy osztály- és „versenyháza”: Szabó Lőrinc mintájára a fővárosban keresse a sikert. Tétova próbálkozásai sorra kudarccal jártak: a *Nyugat* tábora nem fogadta be, a *Napkelet* (amelynek lírai pályázatán első díjat nyert) körül pedig nem alakult ki költői környezet. Budapest nemigen vett róla tudomást, sőt Babits provinciális irodalmiaskodással vádolta meg: „Csokonai is tanult és tudatos költő volt, akár Gulyás Pál, de ő tanultságát arra fordította, hogy mennél európaibb legyen, s nem hogy mennél debrecenibb”.² Gulyás tehát dacosan vállalta Debrecen, s tevékeny szerepet vitt az ottani fiatal írók, művészek mozgalmában. Barátaival, Juhász Gézával, Kardos Lászlóval, Kardos Pállal alapította meg az Ady Társaságot (1927. június 19.), Benyovszky Pállal, Juhász Gézával, Reitz Antallal pedig a rövid életű *Alkotás* című folyóiratot (1927 júniustól novemberig).

Babits látta, hogy Gulyás költészetének könyvek a Múzsái, nem figyelt fel azonban a fiatal költő műveltségére. Gulyás az ifjú irodalom egyik legolvasottabb elméje volt, hatalmas nyelvtudásával (ismerte az ógörög, izlandi, középfelnémet, finn és román nyelvet is), magányos szelleme mohóságával vetette magát a világirodalom és a filozófia után. Aischylos, Dante, Schiller, Hölderlin és Madách olvasása alakította ki szemléletét, módszer a nagy költői művekből sugárzó „ideák” befogadása és továbbgondolása lett. Az előbbi névsor azt is sejteti, hogy a kultúra nagy összefüggéseit kereste, a világképek kialakulása és szerkezete érdekelte. Hamarosan eljutott Nietzschéhez, a német vallásbölcselethez és a szellemtörténet tanításához. Tanulmányaiban még később is felhasználja a szellemtörténeti iskola egy-egy konstrukcióját, pl. Prohászka Lajos *Vándor és bujdosójának* tételeit. Bölcselekedő hajlama és szellemtörténeti olvasmányai vonzzák a metafizikához: elméleteit általában a metafizikai okoskodás holdudvara vette körül, az elméleti következtetést gyakran a „transzcendenciák” irracionális világába játszotta át. Így lényegült a környezet: az alföldi táj élménye, és az irodalmi örökség: Csokonai, Fazekas, Földi természetkultusza panteizmussá *Misztikus ünnepi asztal* és *Tékozló* című kötetekben. Érdeklődése a kultúra szerkezete, igénye a metafizika iránt s a — verseiben

¹ Csupán folyóiratokban, napisajtóban és kéziratban olvashatók. A Magyar Élet kiadónál 1944-ben meghírdetett *Nyugaton át Kelet felé* című kötet nem került sajtó alá.

² Könyvről Könyvre. Debrecen. Nyug 1934. II. 501–503.

is kifejezett — válságtudat vezeti Oswald Spengler „kultúrmorfológiájának” bővületébe. Spengler nagy műve: a *Der Untergang des Abendlandes* nálunk is hamarosan népszerű lett, *Jahre der Entscheidung* című könyvéből Németh László is tanult. Gulyást Spenglerhez a tudományba szivárgó intuíciós módszer, a történelemfilozófiában érvényesülő metafizika, a „kultúra” és a „civilizáció” szembeállítás és a „kultúrkörök” elmélete vonzotta. Költészete gyakran fogalmazta meg a történelem kilátástalanságának tudatát, festett sötét víziókat az európai kultúra pusztulásáról. Szorongásai kaptak elméleti igazolást Spengler kultúrpeszimizmusában: „Egy spengleri hangulattal küzdöttem magamban, a kultúrák és civilizációk hiábavalóságának dilemmájával, amelyből oly nehéz menekülni”³ — a német filozófus hatása halálig tartott. Korát történelmi sorsfordulónak, az európai civilizáció alkonyának érezte, hatalmas ellentmondásaira keresett orvosságot, s úgy érezte, ezt a mítoszban találhatja meg. Aki elfogadta a „kultúrkörök” elméletét, és saját korát a „civilizáció” kultúra-ellenes uralmának érezte, annak a kultúrák ősi és első szakaszához: a mítoszhoz kellett visszatérnie. Gulyás ezért látta a polgári társadalom válságának, a kor diszharmonijának ellenszerét a mítosz zárt és harmonikus világképében. „Néha egy többezeréves könyvben van elrejtve a friss élmény kulcsa”⁴ — az emberről, a történelemről, a civilizációról szerzett tapasztalatainak magyarázatát az ősi mítoszokban vélte megtalálni. Egyik jellemző verse szerint a „mythosok határán” élt, egyforma gonddal mélyedt el a görög (Homéros, Aischylos), keresztény (Biblia, Dante), ógermán (Edda, Nibelung-ének), keleti (Védák, Taoteking) mitológiában és a népköltészet (pl. a román Ale Mortului) mítikus rétegeiben. E nevek és művek Gulyás gondolkozásának főbb tájékozódási pontjai. Bennük kutatott az ember történelmi sorsának értelme, a spengleri módon értelmezett kultúra természete után.

*

Gulyás irodalomszemlélete megőrizte Spengler és a szellemtörténet hatását, a harmincas évektől mégis a népi mozgalom elveinek, különösen Németh László harmadikutas ideológiájának vonzásába került. A népi líra hatása már korábban érvényesült verseiben. Kezdetben a formakeresés játékos kísérletezésében, később tudatosabban fordult a népköltészethez. A mozgalmal kialakuló kapcsolatú (a népi írók debreceni bemutatkozása 1931-ben, barátsága Németh Lászlóval, részvétele a *Válasz* alapításában) ugyancsak a népiek költői törekvései felé irányította. A népköltészet különben sem volt idegen tőle:ársaihoz hasonlóan benne kereste a magyarság népi jellegének és ősi világképének tükröződését. „A népiség legmélyebb, legszemélytelenebb rétegeit visszahúzódtak a folklórhoz”⁵ — hirdette, és ennek ősi, pentaton rétegeit kutatva jutott el 1936—37-ben a *Kalevalához*.

*Út a Kalevalához*⁶ című tanulmányában fordult elhatározó módon a finn népköltészethez, dolgozta ki irodalmi elveit. A személyes vallomás hevületével számolt be a mintaképre találás élményéről. Nagy gonddal mélyedt el a szöveg filológiai és folklórisztikus problémáiban. A finn *Kalevala*-kutatás (különösen Julius és Kaarle Krohn) eredményeit használta fel, s az eposz értelmezése ettől kezdve életre szóló feladatot jelentett számára.⁷ Benne találta meg azt az *irodalom-modellt*, melyet eddig a görögökben, az *Eddában*, a világirodalom nagy mítoszaiban kerestt. Nagy tanulmányában így fogalmazta meg a *Kalevala*-modell jelentőségét: „bemutat egy pentatonikus lényegre redukált, s abból újrafeljesztett, újrahatványozott népiséget, amely folklórjellegének fölibe nőtt, s átütötte a folklór-öncélúság meddő korlátait”⁸. A *Kalevalára* épülő irodalom-modell a népiség, a kollektivitás és a természetélmény elemeit foglalta magába. A népiség elvét nemcsak a *Kalevalában*, hanem általában az ősi irodalmakban: az *Eddában* és a görög klasszikában is fellelte.⁹ A népiség fogalma mellé állította a fajiságot: ezt azonban nem etnikailag, hanem — Németh László módjára — erkölcsileg próbálta értelmezni, a nyelv, a történelem és a kultúra egységében határozta meg. A kollektivitás a népiségből következett. Gulyás szerint a műalkotásnak a népi közösség kollektív élményeit kell kifejeznie. Ezt a gondolatot hangoztatta már az Ady Társaság drámaivitájában¹⁰ és Homéros-tanulmányában¹¹ is. A költészet kollektivistá felfogásának csak látszatra mond ellent Gulyás személyes magánya: indulása óta figyelemmel kísérte a német expresszionizmus eredményeit, irodalomszemléletét bizonyára ennek erős kollektívizmusa is áthatotta. A természetélmény szerepének hangsúlyozását a debreceni költői hagyomány, a népi ideológia és antiurbánus indulatai magyarázták.

³ Képek a Kalevalából. KeN 1940. 21. sz. 10—12.

⁴ A kritika. Válasz. 1934. 267.

⁵ Út a Kalevalához. Válasz 1937. 195—219.

⁶ I. h.

⁷ Vö. Képek a Kalevalából. i. h., Utószó a Kalevalához. Magyar Élet kiadása. Bp. 1943., A tisztá dallam népe. Vigília. 1943. 178—181.

⁸ I. m. 219.

⁹ Vö. Aischylos élmény. Sziget. 1939. 51—62. és Edda-tanulmány (kéziratban).

¹⁰ A magyar dráma válsága. Debreceni Ujság. 1931. jan. 25. 8.

¹¹ Homeros 1936-ban. Pécs 1940. Magyar Éjszakák. I.

Gulyás a harmonikus ember kialakítása érdekében tartotta fontosnak a természet visszahelyezését a kultúra forrásai közé. A gépesített világban elidegenedett embert akarta visszavezetni a *Kalevala* természetközelségéhez, ősi nyugalomához.

A *Kalevala* tanulmányozása szinte átformálta Gulyás gondolatvilágát: világképe, amely a világirodalom nagy mitológikus eposzainak és az irracionalista filozófia modern mestereinek hatására alakult ki, egyszerre új tartalmat kapott. Versei egyre inkább a *Kalevala* megoldásait követték, az eposz hatására a mindennapi életet, személyes barátait is mitizálta (*Veres Péter, Sinka Istvánhoz*), sajátos kontrasztot teremtett a filozófikus mondanivaló és a népi, a *Kalevalától* kölcsönzött forma között. Verseit mitológikus metaforák árasztották el, nehezen érthető kalevalás utalások tették talányosakká. A *Kalevala* alapján kialakított irodalom-modell egész elméletté növekedett, ahogy Németh László „új görögséget” hirdetett, úgy ajánlotta ő a *Kalevalában* képviselt népiség, kollektivitás, természetközelség eszményeit az ifjúság figyelmébe. Kodolányi János publicisztikájához hasonlóan ő is a finn példa követésére serkentett. A *Kalevala*-modell szabta meg igényeit az irodalommal szemben, ennek mérlegén értékelte kortársait, sőt az utolsó száz év irodalomtörténetét.

Gulyás a huszas évek történelemszemléletét — Szeckfü Gyula megállapításait — követte a kiegyezés utáni korszak, véleménye szerint, „anorganikus szellemű” irodalmának elítélésében.¹² A *Kalevala*-élmény előtt még Arany Jánosban látta költői eszményképét: „Költészete hitből, fájdalomból és bölcsességből megépített nemesség”,¹³ s a szellemtörténet Arany-képével érvelt Németh László Arany-értelmezése ellen. A *Kalevalában* talált irodalom-modell nevében azonban szakított a szellemtörténet megállapításaival, elítélte Prohászka Lajos „magyar finitizmus”-elméletét, és egy merőben új irodalmi tudat kialakítására szólított fel. Ekkor már az átértékelés igényével nyúlt a nemzeti klasszicizmus eredményeihez, Aranyt felrótta, hogy a klasszicista formaeszményekhez ragaszkodva nem hatolt le a népi műveltség ősi mélységeibe: „a magyar klasszicizmus egy formai befejezettség tökélyével, egy klasszika-fikcióval elibe vágott egy lényegi befejezettségnek, s eltorlaszolta a magyar szó mélyebb rétegei alatt lappangó erőket”.¹⁴ Aranytól valójában a lönnroti tettet kérte számon, s ennek elmaradását a nemzeti klasszicizmus „tragikumának” érezte. Még élesebb kritikával fordult — Ady kivételével — a *Nyugat* írói felé. A modern magyar irodalmat gyakran vádolták individualizmussal, túlságos szubjektivitással, a huszas évek lírájának tárgyias fordulata valóban e szubjektivizmus ellenhatásaként jött létre. Gulyás is túlságos individualizmusban marasztalta el a *Nyugat* költőit, egyéni helyzete, kivülrállása és ellenszenv miatt indulatosabban is, mint szükséges lett volna. A modern magyar lírában csak az „individualizmus fáraó-rendszerét”, „az egyén hisztériáját” volt hajlandó látni, a népiség és a kollektivitás esztétikai elveit kérte számon tőle, s ez egyoldalú ítélethez vezetett: „Idegei motorját túlságosan az egyéni akarat forgatta, s túlságosan az egyéni látomások színvonalának volt kristálya”.¹⁵ Bírálatá különösen Babits felé vágott. 1929-ben még mestereként üdvözölte az Ady Társaság Babits-ünnepélyén (*Babits Mihálynak*), később viszont egyedül Dante-fordításának értékét ismerte el.¹⁶ A nemzeti klasszicizmus és a *Nyugat* elveinek és eredményeinek korrekcióját a *Kalevalában* felfedezett eszmények követésétől várta: „Kiegészíti, azaz egy határozott lépéssel megtoldja azt, amit Aranyék csak félítig, egy kevésbé ősi, kevésbé lényeges kultúrrétegit lejutva alkottak” — állította szembe a *Kalevalát* a nemzeti klasszicizmussal, „Ez az erő van hivatva ellensúlyozni a Nyugat-korszak kóros eredményeit: személytelen nagyságával s természetlátásának mindent feloldó nyugalomával hivatva van kiegyenlíteni az egyéni színvonalak anarchiáját”¹⁷ — érvelt a *Nyugat* esztétikája ellen.

Velük szemben, mint a *Kalevalából* leszűrt elvek megvalósítójára-képviselőjére, Adyra hivatkozik. Ady költészetének értelmezése, szolgálata éppúgy kritikai tevékenységének állandó szövege, mint a *Kalevala*-kutatás.¹⁸ Ady költészetében a magyar művelődés ősi rétegeinek vulkánikus feltörését látja, a *Halotti Beszéd* és az *Ómagyar Mária Siralom* tragikus életérzését hallja megszólalni, Ady az ő számára a „mélység Anteusa”. „A magyar klasszicizmus formápját... szétveti egy atavisztikus lendület. Ő a magyar irodalom nagy földcsuszamlása: új rétegeket dob fel, amelyeknek újsága a nagy óság. Ady hozza a keletkezési hőt, a geológiai meleget”¹⁹ fogalmazza meg Ady-értékelését, amely azonban korántsem egyéni. Ahhoz az Ady-kritikához igazodik, amelyet — ha más-más árnyalattal is — Szabó Dezső, Makkai Sándor

¹² Madách. Válasz. 1934. 40–47.

¹³ Jegyzetek az Arany évfordulóhoz. ProtSz 1933. 11–13.

¹⁴ Tíz év Ady nevében. ProtSz 1939. 348–358.

¹⁵ Ut a *Kalevalához*. i. h.

¹⁶ Dante Kapujában. Katolikus Figyelő 1941. 12. sz. 10 — 11.

¹⁷ Ut a *Kalevalához*. I. m. 219.

¹⁸ Vö. A debreceni Ady. Debreceni Szemle. 1932. 179–182., Ady Rómában. ProtSz 1940. 20–23., Ady utolsó útja. Tiszántúl. 1941. jún. 15. 8., 1919 január 27. Tiszántúl. 1942. jan. 27. 4., Az Értől Párizsig. Magyar Ut 1942. 31. sz. 5–6., stb.

¹⁹ Tíz év Ady nevében. I. m. 354.

(akinek *Magyar fa sorsa* című könyvéről írta első kritikáját,²⁰) Féja Géza és Németh László képviselt. Ez az értelmezés Adyban a magyarság „faji” génuszát látta, tagadni igyekezett azokat a kapcsolatokat, melyek a költőt és műveit a progresszív mozgalmakhoz, eszmékhez fűzték. Így járt el Gulyás is: részben el akarta határolni Adyt a *Nyugat* polgári radikális törekvéseitől („Mert más Ady és más a Nyugat. Adynak magának, bár volt egy Nyugat körítése, de a körítésen belül trónolt és szomorkodott az Ady-magány”²¹), részben pedig magát Adyt bírálta azért, mert „a magyarság számára idegen, sőt magyarság ellenes, kapitalisztikus, álliberális tendenciával”²² szövekezett.

Ady mellett Bartók és Kodály zenéjében, valamint a népi írók műveiben találja meg a *Kalevalából* elvont kulturális képletet. Erdélyi József, Sinka István verseire, Tamási Áron, Veres Péter prózájára gyakran hivatkozik, mint a modern magyar irodalomban megleveendő „*Kalevala-lánc*” szemeire, Gellért Sándornak, a fiatal népi tehetségnek érvényesülését pedig ő készíti elő. Erdélyi József költészetét ő határolja el legelősebben a Petőfi-hagyománytól: „Ez a bihari vándorpoéta megtalálta valahol az országúton Petőfi lábnyomát. Belelépett a nyomba, s lestepedt alatta a föld. A magyar földből felsüvöltött az Ady-mélység.”²³ Ugyanakkor azonban nem áll az „őstehetőségek” kritikátlan bámulói közé: már az *Út a Kalevalához* című tanulmányban a „folklor jellegének fölibe nőtt” népiségre hivatkozik, a népi líra hivatását mindig a „népi” és a „nép fölötti” egységében, vagyis a népi szellem mitikus mélységeinek és az európai, sőt világkultúra távlatainak szintézisében jelölte meg. Ezt az elvet képviselik azok az írások, melyekben Sinka Istvánnal vitatkozva az „őstehetőségek” ösztönössége ellen lép fel.²⁴

Aki azokat a példákat keresi, melyek Gulyást esztétikai és kritikai elveinek megalkotásában ösztönözték, természetesen nem elégedhet meg a *Kalevala* hatásával. A *Kalevala*-értelmezésben kifejtett és a nemzeti klasszicizmus, a századforduló és a *Nyugat* irodalmával szemben érvényesített elvek a kor nacionalista elméleteinek fogalomtárához tartoztak. Szabó Dezső nacionalizmusa, Farkas Gyula irodalomtörténeteinek faji módszere, Karácsony Sándor „magyar gondolatformák” irányuló kutatásai nélkül nem érthetjük meg Gulyás szemléletét. Elveinek valódi „környezete” azonban a népi ideológia, ennek harmadik utat hirdető változata. Gulyás irodalom-modelljét ide kapcsolják mind elemei (népiség, fajiság, kollektivitás), mind elkötelezettség-igénye. Ezekben társa Féja Géza irodalmi programjának, még inkább Németh László „mélymagyar” és „magyar út” elméleteinek.

Németh László és Gulyás Pál kapcsolatának irodalomtörténeti jelentősége van. Némethről Gulyás írja az első jelentősebb tanulmányt, s már ebben megfogalmazza az akkor fiatal kritikus jelentőségét: „En Németh Lászlóban az ifjú magyarság új orientációját látom”²⁵. Jellemző a kritikái visszhang is: a *Literatúra* cikkírója a fiatalok nemzedéki vallomását hallja ki Gulyás írásából.²⁶ A harmincas évek Németh László vonzásának időszaka: a népi mozgalom szerveződése, Németh László ideológiája elhatározó szerepet kapott, hatásukra szakított Gulyás a szellemtörténet tételeivel s fogadta el a *Tanú* írójának gondolatait. Kapcsolatuk korántsem volt egyoldalú: Németh a *Kisebbségben* lapjain maga hivatkozik arra az indításra, melyet Gulyás nemzeti-klasszicizmus-kritikájától kapott.²⁷ A nevezetes vitáiratban Gulyás a saját elveinek igazolását érezte, a *Kalevala*-tanulmányban hangoztatott gondolatok később határozottan a „mélymagyarság”-elmélethez igazodtak. „Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan, de mélyebb valóságnak, egy legvégső célöszönnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek a tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következményekkel jár: a közösség felbomlásával”²⁸ — hangoztatja Németh elveit. Éppígy fogadja el azt a véleményt, mely a magyarság „keleteurópai” jellegét domborítja ki, és a magyar vers Németh Lászlónál jelentkező elméletét is magáévá teszi. A *Kisebbségben* megjelenését követő harcok során Gulyás áll a leghatározottabban a támadott szerző mellé, számos vitacikkben érvel Németh elmélete mellett.²⁹ Nem tartozik ide a két író kapcsolatának története, elég ha Gulyásnak a *Válasz* alapításában, a *Debreceni Káté* keletkezésénél betöltött szerepére, s azokra a Németh-írásokra utalunk, melyek a debreceni költő barátságánál méltatják.³⁰ Gulyás elfogadta Németh László elveit, irányítását, mégsem tarthatjuk őt csupán a *Tanú* debreceni követének.

²⁰ Makkai Sándor Ady-könyve. Alkotás. 1927. 1. sz. 21–23.

²¹ Földessy Gyula Debrecenben. Tiszántúl. 1941. máj. 11. 13.

²² Tíz év Ady nevében. I. m. 354.

²³ Erdélyi József: Villám és virág (ism.) Sorsunk. 1942. 149–150.

²⁴ A néppel és a nép fölött. Tiszántúl. 1941. dec. 25. 9–10., A néppel és a nép fölött. Válasz Sinka Istvánnak. Új Élet. 1942. 236–240., vö. Sinka István: Csípőfogó. Magyarság Útja. 1942. febr. 20. 5.

²⁵ Németh László. ProtSz. 1932. 375–388.

²⁶ Gulyás Pál–Németh László. Literatúra. 1932. 586.

²⁷ Kisebbségben. Budapest, 1942. Magyar Élet. I–II. köt. 34.

²⁸ Költők sorsa Debrecenben. Új Élet (Kassa). 1939. 5–6. sz. 354–365.

²⁹ A magyar irodalom végső kérdései. Napkelet. 1939. 193–199. (válasz Kállay Miklósnak), Öncsonkítás vagy visszametszés? ProtSz. 1939. 429–434. (válasz Joó Tibornak).

³⁰ A Tanú első éve. Tanú 1933. 365–368., A Válasz. Tanú 1934. 194–196., Tanú-évek. Kalangyá. 1938. 481–494., Gulyás Pál szobájában. Alföld. 1957. 1. sz. 1–23.

Kettőjük kapcsolata a termékeny gondolatcsereére épült, s Gulyás világosan látta saját szerepét, Németh koncepciózus gondolkodásának szeretett volna kritikai ellensúlyt adni: „Milyen lenne az Ellen-Németh László? . . . Lassú exponálás embere, metaforák elutasítója, illetve mérséklője az ítéletek nagyobb kohéziójával . . . Belterjes szellem, aki szembeállítaná vele — ki tudna Némethtel a sokban versenyezni? — a keveset.”³¹

*

Gulyás önrészesen nevezte magát vidéki, debreceni költőnek: helyzetében nem a provincializmus veszélyét, hanem a népelet és a természet közelségét érezte, úgy gondolta, hogy a *Kalevala*-modell és a „mélymagyar” szellemiség képviselője a vidéki költő „előjoga”. A modern városi civilizációt nem tartotta alkalmas közegnek a népi indítású líra számára, — sorsa, tapasztalatai, azok az eszmék, melyeket Spengler és Németh László műveiből szűrt ki egyaránt a „vidék” mellé kötelezték el. „A költészet, minél több benne a város, annál kevésbé költészet. Ennek egyszerű oka pedig az, hogy a város, legalább a mai formájában, maga is természetellenes alakulat”³² — már 1928-ban így nyilatkozott. A korabeli polgári lírát az artisztikum, a kombináció és a logika termékének tartotta, eszményeinek valóra váltását a vidéktől várta. Irodalmi decentralizációra törekedett, a vidéki írókra sajátos hivatást mért: „A vidéki írónak kész öröme vállalnia kell vidéki elszigeteltségét. Helyesebben robbantania kell folytonosan a rázuhant magasságot — eszméivel”³³. A vidék kultusza magyarázza azt a különleges szerepet, melyet Gulyás szülővárosának, Debrecennek szánt.

Mint tanulmányaiban: *A Génusz Debrecenben*³⁴ és a *Költők sorsa Debrecenben*³⁵ című írásokban kifejti, Debrecen hagyományai, irodalmi és szellemi öröksége közeli meg legjobban azt az irodalmi modellt, amelyet a *Kalevala* és a „mélymagyarság”-elmélet nyomán kialakított. Debrecen szellemi múltjában: Méliusz, Juhász Péter, Csokonai, Fazekas, Földi, Dószegi alakjában és művében találta meg a népiséget, a kollektivitást, a természetélményt és a „magyar” történelmi realizmus klasszikus példáit. Az alföldi nagyváros, amely évszázados hazai köztudat szerint az elmaradottság, a földhözragadt konzervatívizmus jelképe volt, Gulyás irodalom-szemléletében a népi irodalom Árkádiájává emelkedett. Ebben az értelmezésben — Csokonaiék hagyománya mellett — bizonyára a népi mozgalom, a *Válasz* debreceni kapcsolatainak is szerepe lehetett. A *Kalevala*-modell mellett megszületett a „debreceniség” fogalma, a finn példához kapcsolódott a magyar hagyomány. Láttuk, hogy Gulyás milyen elvek alapján bírálta a XIX. és XX. század irodalmi fejlődését. Debreceni tanulmányaiban veti fel azt a gondolatot, hogy e sajátos fejlődést Budapest hirtelen „kiugrása” és irodalmi központtá válása okozta. A fővárost „hímagyar”, „idegen” képződménynek látta, a „mélymagyarság” szelleme akkor érvényesült volna szerinte, ha Debrecen kapta volna meg Budapest szerepét: „A mai magyarság válságának egyik oka éppen az, hogy nem tudott kialakulni — ahogy ezt a hajdani debreceni költők ösztönük mélyén álmódták — Nagy Budapest helyett egy Nagy Debrecen”³⁶. Az irodalmi élettől e „mulasztás” helyrehozását várta: „Egy ideális magyar kultúr-közösség kialakításában Debrecen kell hogy kapja a főszerepet”³⁷. Érdekes, hogy az egyébként oly visszavonult és magányos költő mennyi szervező munkát vállalt magára, mikor Debrecen központtá fejlesztéséről volt szó. Résztvétele a *Válasz* alapításában, a népi írók mozgalmában (melynek valójában azt a feladatot szánta, hogy benne alakuljanak ki a vidéki szellemű irodalom keretei), szerepe az Ady Társaságban ezt a célt szolgálta, noha mindkét vállalkozása kudarcot szenvedett. A *Válasz*ban nem sikerült megszerveznie a vidéki írók műhelyét, az Ady Társaságban pedig végül is a jobboldalnak sikerült lobogóul felhasználnia Gulyás nevét és törekvéseit.

A kudarcok kedvellették meg vele a „sziget-gondolatot”. Németh László és Kerényi Károly eszméjét vette át, s a maga Debrecennek kulturális szerepét egy emelkedett szellemű műhely megvalósításában képzelte. A „sziget-gondolat” akár a népi ideológia, akár a polgári humanizmus közegeben született, eszmék kiérlelését, követésre intő példák felmutatását tűzte ki célul. Gulyás is ilyen kollektív műhelynek szerette volna látni városát, mely kapcsolatban a többi műhellyel dolgozza ki gondolatait. „Debrecen, amely most még Sziget, — Sziget-Debrecen —, de nem azért, hogy meddő módon elzárkózzék, hanem azért, hogy eszményét a közösség számára kiérlelje. Sziget-Debrecen keresi a többi sziget-társát” — írta a *Magyar*

³¹ Tanú. Németh László új arca. ProtSz 1933. 498—500.

³² Tompa László. Debreceni Szemle. 1928. 400—403.

³³ A vidék többre kötelez. Tiszántúl. 1942. júl. 26. 4.

³⁴ Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. Szerk. CSOBÁN ENDRE és HERPAY GÁBOR dr. Vármegyei Szociográfiák. 1940. 241—255.

³⁵ Debrecen 1939. Magyar Éjszakák III. Klny. az Új Életből.

³⁶ Költők sorsa Debrecenben. I. m. 19.

³⁷ Nyilatkozat. Tiszántúl. 1942. ápr. 21. 4.

Éjszakák című debreceni könyvsorozat mottója gyanánt. A „szigetek” egymáshoz fűzésének vágya okozta, hogy lassanként kapcsolatba került azokkal a körökkel és folyóiratokkal, melyek valamilyen műhely kiépítésére vállalkoztak. Barátja és szerzője lett Kerényi Károly körének illetve a *Sziget* című kiadványnak, a kassai Új Magyar Múzeumnak, a pécsi *Sorsunknak*, a Prohászka-körök neokatolikus szellemét képviselő *Új Élet* című folyóiratnak. Ez az a pont, ahol gondolkodása — ha a harmadik utas ideológia kereteiben is — de továbblépett. Kapcsolatkereső próbálkozásai során különféle világnézeti csoportokkal találkozott, polgári humanisták, szociális gondolkodású katolikusok, a népi gondolat képviselői, általában antifaszista erők felé nyújtotta ki kezét. Ez a magatartás nem fért össze a *Kalevala*-modell korábbi ortodoxiájával: Gulyás Debrecen hagyományaiban most már nem a „mélymagyarság” történelmi jelképét kereste, inkább a közvetítő, befogadó szellemet. Méliusz és Csokonai példájában a magyar lélek és az európai művelődés találkozására figyelmeztetett, Debrecen jelszavával az egyetemesség elvét hirdette: „Debrecennek kell a germán szellem is, amennyiben az eddai és herderi és goethei és schilleri—hölderlini távlatokon át érkezik, Debrecennek kell a héber szellem is, az ószövetségi nagy próféta-távlatokon át, kell a szláv szellem és kell a román szellem — a dosztojevskijji—tolsztoji—notre-damei—le mortului-i távlatokon át”.³⁸ Ez az új Debrecen-modell, az egyetemesség eszméje fontos szerepet kapott Gulyás utolsó éveinek gondolataiban. Nem alakította át világképét, nem szakította el azoktól az eszményektől, melyeket korábban a *Kalevala* nyomán alakított ki, de árnyaltabbá formálta őket, egyfajta kiegyenlítődedést ígért a „mélymagyar” gondolat és a világkultúra eszméje között. A szintézis igényében keresett egyensúlyt forradalom és hagyomány, magyar és európai, népiség és kultúra között. Úgy látta, hogy Debrecen hagyománya ezt a szintézist sugározza: „A népi és nem népi paradoxonát szintén csak a debreceni synthesis küszöbölheti ki, a közel másfélszázestendő példája”.³⁹ Nem árt emlékeztetni arra, hogy ugyanezekben az években Németh László is Csokonaiék világában vette észre a „paraszt dal és rokokó hajlongás”, „Európa és magyarság” különös ötvözetét.⁴⁰ Gulyás verseiben (pl. *Debrecen, ó-kikötő, Csokonai fuvalója*, stb.) és tanulmányaiban gyakran rajzolta meg Debrecen az egyetemesség példája gyanánt. Különösen Csokonai alakjában fedezte fel a kiegyenlítődedés klasszikusát: az életöröm és a tragikus magatartás, a közösségigény és a magányosság, a debreceni természetközelség és az európai kulturáltság egységbe foglalóját, Mozart magyar rokonát ismerte fel benne.⁴¹

Debrecen az egyetemesség példája lett Gulyás ideológiájában és verseiben, ő azonban nem tudott eljutni az igazi szintézisig. Világában helyet kapott a népiség és az emberiség kulturkincsének egy része, viszont éppen azok a haladó eszmei és művészi törekvések hiányoztak belőle, melyek az egyetemesség fogalmát a kor színvonalán fogalmazzák volna meg. Elképzeléseit csak részben tudta megvalósítani, egyetemesség igényének tisztaságát mindenestre meggyőző módon tanúsítják azok a nyilatkozatok, melyeket a nacionalizmus vad túlzásainak idején a magyarság és a szomszédos népek testvéri sorsközössége mellett tett. „Csak úgy magyar, hogyha a végtelen /világ szelleme fut át rajta, másként/ türes váz” — valotta a magyarság hivatásáról *Kassa kapui előtt* című versében.

*

Gulyás Pál irodalmi elvei, szemlélete magányos műhelyben alakultak ki. Az a vágy, hogy széttörje a köréje záródó kisvárosi láthatárt, s kapcsolatot teremtsen korának gondolataival, fűtötte eszméletét. A kor mozgalmaitól távol, az irodalmi élet peremén élve azonban hiába próbálkozott: egy légmentesen elzárt műhely gondolati konstrukcióira, valóságtól elszakadt idealizmusára talált csupán, s korának eszméi közül is csak konstrukciókkal találkozott. A szellemtörténet, Spengler kultúrpresszimizmusa és Németh László harmadikutas eszmeköre — hiába volt Gulyás filozófiai hajlama és iskolája — csupán zsakutcát jelenthetett. Bár élete végén eljutott az egyetemesség eszményéhez, ideológiája mégis délibábok kergetése, tévedések láncolata volt, sorsa pedig nem tudott felszabadulni, a magány és a bizonytalanság tragikus zsákmánya maradt. Becsülete nem engedte a jobboldalhoz szegődni, a népi mozgalom polarizálódásának idején távol maradt a baloldal képviselőitől. Két világ határán, egyre jobban magára láncolva magányának bilincseit áldozta fel életét téves eszményeinek.

Pomogáts Béla

³⁸ A Génusz Debrecenben. I. m. 252.

³⁹ Költők sorsa Debrecenben. I. m. 33.

⁴⁰ Kisebbségben i. kiad. 17.

⁴¹ Michael Csokonai Vitéz. Der Mozart der ungarischen Sprache. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1942. nov. 27. 11–12.

Megjegyzések Rusvay Tibor recenziójához

Az Itk 1965: 4. számában Rusvay Tibor ismertetést közöl a vajdasági író, *Majtényi Mihály Szikra és hamu* című kötetéről (532). A rövid cikk befejező mondata így szól: „itt van már az ideje, hogy az irodalomtudomány mostohagyermekait, tehát a déli avagy éppen északi tejtéstvéreinket megismertessük, alkotó munkájukat értékeljük, a magyar irodalomtörténet egészében elhelyezzük és a még fellelhető dokumentációt okos rendbe rakva, megadjuk a nekik járó eleve kötelező irodalomtörténeti megbecsülést”. Ezzel a kívánsággal csak egyet lehet és kell értenünk. Épp ezért furcsa és alig érthető, hogy az ilyen helyes és tudatos célkitűzést valló recenzens hogyan írhatott le olyan ismertetést, bármily rövidet is, amely nem felel meg ezeknek az elveknek. Mert nemhogy megbecsülést árasztana a kötetéről leírt néhány sor, hanem inkább azt a látszatot kelti, hogy az ismertető valószínűleg csak belekukkantott a kötetbe. Olykor tévedéseket ír le; nem beszél olyan fontos dolgokról, amelyekkel a kötet felvilágosíthatta volna őt, s a mellékesen odavetett tudálékos megjegyzései is meglehetősen tájékozatlanságról árulkoznak.

1. Majtényi ismertetett könyve *második* kötete egy emlékezés sorozatnak. Az *első* kötet (*A magunk nyomában*) már 1961-ben megjelent Újvidéken. Lehet, hogy Rusvay figyelmét annak idején elkerülte, de az már hiba, hogy a most ismertetett *Szikra és hamu* előszavát (*Könyvem elé*) is aligha olvasta el Rusvay. Hiszen abból megtudhatta volna, Majtényi részletes magyarázata alapján, a két kötet összefüggését, azonos célkitűzését.

2. Rusvay szerint a kötet „vegyes benyomást kelt abban, aki az irodalom tudójának íróasztalán lapozza”. A nem teljesen világos mondat, előzményével együtt, olyat kér számon az írótól, amit nem lehet. Majtényi igen helyesen és becsületesen járt el, amikor egy Móra-idejettel megmagyarázta első kötetének címét és célkitűzését; ugyanígy tett a 2. kötet bevezetőjében: tisztázta, hogy mit akar. A legfontosabb mondatot a fülön is idézi a kiadó: „Én abból indultam ki, hogy irodalmunknak ollómmal körülyesett fejezetei és a fejezetek szereplői vagy szikrává, vagy hamuvá váltak rég, és talán csak így, a mese hangján lehet őket újra, életesen felidézni”. Az is kiténik Majtényi állásfoglalásából, hogy elsősorban a halottakkal foglalkozik; csak célszókban, rövid villanásokban szerepelnek a még élő alakok. Könyve tehát szubjektív visszaemlékezés azokra, akiket sokan ma már alig ismernek, de akik kisebb-nagyobb szerepet vittek a vajdasági irodalmi életben. Ebben a műfajban kellemes, hasznos és fontos olvasmány Majtényi mindkét kötete.

3. Nem egészen pontosak azok a tájékozottságot sejtető megjegyzések sem, amelyekkel Rusvay a vajdasági irodalmi élet főbb vonalait vázolja fel. Például kár elfelejteni, hogy éppen Majtényi Mihály szerkesztette a nagymúltú *Hidat* a legnehezebb években, 1949 után. — Nem helyes a „délvidéki” irodalom bábái-ápolgatói (és aligha ápolgatói) sorából kihagyni *Szirmai Károlyt*, aki mozgatója, fenntartója, igényes szerkesztője volt a *Kalangyának* — egészen az 1941-i impériumváltozásig! — Nemigen lehet az itt tárgyalt irodalommal kapcsolatba hozni *Csáth Gézát*, hiszen ő épp 1919-ben halt meg. *Kosztolányival* viszont szoros kapcsolat alakult ki: riportokat készítettek a folyóiratok a *Pacsirta* Budapestben élő írójával, *Kosztolányi* írásai megjelentek az ottani lapokban. — Nem egészen érthető, hogy *Csuka Zoltán* és *Dudás Kálmán* hogyan kerülnek Rusvaynál egymás mellé: hiszen *Dudás* jóval fiatalabb, később is jelentkezett, nem tartozott a Majtényi által tárgyalt, két világháború közötti korszak vezető alakjai közé. *Csuka Zoltán* körül viszont erős avantgarde-csoport alakult ki: néhányuk egyben a munkásmozgalom kiváló harcosa is később. (Egyikük: *Löbl-Láng Árpád* — *Lőrincz Péter* emlékezéseinek kötetei mostanában kerültek és kerülnek ki a Forum kiadó nyomdájából.)

4. Úgy tűnik ki az ismertetés szövegéből, mintha a tárgyalt kötetben afféle anekdotikus hangon sor kerülne pl. *Arányi Jenő* emlékezete mellett *Szenteleky Kornél* ismertetésére is. Valóban egyszer-egyszer fel-felbukkan a korán elhunyt, „bácskai *Kazinczy*” *neve* ebben a kötetben, de *itt* nincs róla méltatás. Hiszen *ezt már elvégezte* Majtényi, igen mesteri módon, emlékezései *első* kötetében, a *Magunk nyomában* utolsó fejezetében, nyolcvan nyomtatott oldalon...

Ha ehhez hozzáteszem, hogy Rusvay Tibor egy-két mondata eléggé homályos és nehezen érthető, akkor még jobban megerősödik az olvasó abban a hitében, hogy a megírt recenzió és a fentebb is idézett befejező konklúzió aligha van szerves összefüggésben. Pedig Majtényi Mihály könyve megérdemelte volna a koncentráltabb figyelmet, a tények jobb ismeretében megírt, megértőbb hangú méltatást.

Margócsy József

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv ötödik és hatodik kötetéről

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1966. május 4-én az Egyetem Tanácstermében tartotta meg a magyar irodalomtörténeti kézikönyv egyes kötetéről rendezett vitának utolsó ülését. Az ülésen az V. és a VI. kötet együttesen került megvitatásra. A vitaindító referátumot Tamás Attila, a korreferátumokat Sükösd Mihály és Koczás Sándor tartotta. Az alábbiakban közöljük Tamás Attila referátumának teljes szövegét, majd a vitáról szóló összefoglalást.

*

Némiképp talán szokatlan, s mindjárt ellenvéleményre ösztönözhet, hogy olyasvalaki bírál egy művet, aki maga is beletartozik annak szerzői gárdájába. E korszak irodalomtörténeti feldolgozásának esetében azonban talán nem föltétlenül elvetendő az ilyen megoldás: közvetett módon ez is kifejezésre juttatja, hogy a bírálat ezúttal részben önbírálat. Vagy pontosabban: nem annyira arra a kérdésre keresnek az alábbiak választ, hogy egyes szerzők vagy szerkesztők hol és miben végeztek jó, ill. rossz munkát, hanem sokkal inkább arra kívánnak fényt deríteni: hogyan tükrözi ez a *kollektív mű* általában a huszadik század magyar irodalmáról szóló kutatások helyzetét, hol látszik legtöbbször a tennivaló a továbbiak során.

Mert úgy hiszem, ha ezt a két kötetet úgy nagy általánosságban összehasonlítjuk az előzőekkel, rögtön szembetűnik az, amin — tekintettel részint a távlat hiányára, részint az anyag gazdagságára és sokszínűségére — *egészében véve* nincs is mit csodálkozni: hogy ti. ennek a korszaknak az irodalomtörténeti fölmérése elmarad a többieké mögött. Megítélésem szerint elég nagy mértékben — s ez az, ami viszont már el kell hogy gondolkodtasson bennünket.

Semmiképpen nem arról van itt szó, hogy e kötetekben legnagyobb részben ne igényes, alapos, kellő színvonalon megírt tanulmányok szerepelnének, nem egyszer olyanok, melyek a korábbi köteteknek csak a legjobbjaival mérhetők össze. Adatokban, értékes világnézeti és forma-megoldási elemzésekben gazdag, magyar és világirodalmi kölcsönhatásokat egyaránt szem előtt tartó s egy-egy esetben egyszersmind csaknem művészi tollal megalkotott *portrékat* találunk mindkét kötetben (pl. a Szabó Lőrincről, Tóth Árpádról, Krúdyról, Németh Lászlóról mintázottat — de folytathatnánk a felsorolást tovább), sőt, a két világháború közti kritika és irodalomtörténetírás történetéről adott *összefoglaló* áttekintés szerzője is színvonalasan oldotta meg feladatát. Azt is el kell még mondanunk, hogy több tekintetben úttörő munkáról van itt szó, hiszen míg a korábbi kötetek szerzői igen gyakran már kész monográfiákra és tanulmányok sokaságára támaszkodhattak, itt például a Balázs Béla-, Illyés-, Szabó Lőrinc-, Németh László — tanulmányok íróinak legfőképpen kritikák vagy előszavak állhattak rendelkezésükre, s a Babitsról vagy Radnótiról írott tanulmányok is számottevő új felmérést tettek szükségessé. Még az olyan hatalmas feladatot jelentő munka elvégzésénél, amilyen az Ady-életmű felvázolása, ill. összegezése, sem lehetett valamiféle vezérfonal szerepét betöltő műre támaszkodni. Ezeknek a köteteknek mint *tanulmányok összességének* az értéke (vagy a közvetlen gyakorlati jelentősége) tehát aligha kisebb a korábbiakénál. Sőt. A fő probléma a köteteknek mint *egészeknek* a megoldatlanságában van.

Ha ugyan csak a rész-tanulmányok ill. esszék *arányainak* szempontjából nézzük a szerkesztést, akkor még általában megnyugtató eredményt kapunk, érzésem szerint tehát nagyrészt ilyen szempontból is sikerültnek mondható a két kötet. Ady, Móricz, József Attila életművének kiemelése mellett kiemelkedik Babits szerepe, kellő súllyal kap helyet Radnóti, Illyés, Németh László életműve, Lukács György munkássága, a különböző írói csoportok jelentősége is megvilágítást nyer, kellő mértékben kapnak helyet általában a kisebb írók és költők is. „A helyükre kerültek” a konzervatív, ill. hivatalos irodalom képviselői is, az időszak közelségére való tekintettel pedig alighanem helyes, vagy legalábbis elkerülhetetlen volt az is, hogy itt röviden néha olyan egyénileg kisebb súlyú életművek is fölmérettek, amilyenek a korábbi kötetekben nem jöttek számba.

Néhány ellenvetést azonban már itt is nehéz volna elhallgatni. Ilyen pl. az, hogy Barta Sándor lírája tizedannyi terjedelmet kapott, mint a Komját Aladáré. A terjedelem persze soha nem tekinthető merev értékmérőnek, de azért az is. Nem tudom, mi az, ami e két — Kassák nyomdokain indult, kommunisztává lett — lírikusnak az értékét ennyire különbözőképpen állapítja meg.

Az eddigi kutatások a művészi kifejező erő lényeges különbségeit vagy a két életműnek egymástól lényegesen eltérő tendenciáit nem elemezték ki: fölvetődik hát a kérdés, hogy vajon nem annak a konvencionálnak az utóhatása mutatkozik-e meg itt, melynek gyökerei végső soron Barta Sándor életének tragikus eseményeiig nyúlnak? (Ti., hogy míg hosszú évekig Bartáról nem lehetett szólni és írni, Komját számított a modern hangvételű agitatív kommunista költőnek.) — A másik kérdőjel a Weöres Sándorról szóló cikk terjedelme mellé kívánkozik. Mintegy negyede a hasonlóképpen semmi módon szocialistának nem nevezhető, de kiemelkedő tehetségű lírikusról: a Szabó Lőrincről írott tanulmánynak. Az irodalmi élet nagyjából egyenértékűekként tartja őket számon, s a róluk írt cikkekből és tanulmányokból sem derül ki, hogy ez a nézet téves lenne. Vajon nem megint egyfajta *konvenció* hatásáról van-e — legalábbis részben — szó itt is: arról, hogy egyikük életművének súlya mellett mindeztől *több* rangos írás tanúskodott, mint a másiké mellett? Értékében, súlyában, hatásában a Móra Ferencé és Mécs Lászlóé közé állítani a weöresi életművet — ez semmiképpen nem látszik elfogadhatónak. (Márpedig a Weöres-cikk terjedelme felelőn van a másik kettő között, s itt aligha hozható fel olyan érv, hogy az életművek viszonylagos bonyolultsága változtatta meg az arányokat Móra és Mécs javára.)

Lehetne még említeni néhány kevésbé szembeszökő esetet (pl. vajon indokolt-e, hogy Pásztor Béla fele akkora ismertetést kapott csupán, mint amelyet Hajnal Anna, stb.) az apróbb-nagyobb vitatható részleteknél azonban alighanem kár volna megállni. A voltaképpeni problémák nem nálunk kezdődnek.

Vegyük most ezeket sorra. Kezdjük talán a két kötet elkülönülésénél. A kötetek címe: *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, ill. *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*; ez utóbbin belül csaknem az egész művet átfogó rész címe: *A magyar irodalom a két háború között*. (Az 1945-től napjainkig terjedő felméréssel itt nem foglalkozom, minthogy ez merőben új, külön megvitatásra kerülő kérdéseket vet föl.)

Az első, ami szembetűnik, az, hogy a *kötetek címe nem fedti tartalmukat*. (Erre már több írás utalt.) Az egyetemi oktatás az e kötetekben tárgyalt anyag bizonyos részének — amolyan konvencionális címként — általában e kötetek címeit adta, de ugyanez így, egyértelműbb és pontosabb fogalmazást igénylő irodalomtörténeti alkotásban lenyomatva, rendszereségi alapnak tekintve már rendkívül furcsa. Gondoljunk pl. az 5. kötetbe szorított Kosztolányi-életműre, az évtizedekkel 1919 utáni eseményektől is elválaszthatatlan *Jónás könyvére* stb. (Néha a következő, az 1945-ös korszakhatáron innen levő, de még 1919 előtt tárgyalt alkotásokkal is találkozunk. E bizonytalan határ-megvonás eredménye azután, hogy az *Úri muri* c. regény az 5., a belőle ugyanezidőtájt írt színpadi mű viszont már a 6. kötet derekán található.) Ugyanez mondható el a 6. kötet kapcsán is — gondoljunk Illyésre, Németh Lászlóra, Szabó Lőrincre, Déryre, Darvasra, Veres Péterre és másokra — azzal a kétes értékű módosítással, hogy ott több író 1945 utáni pályaszakaszáról aránylag rövidebb fejlődésrajzot kapunk, amely rövidegség mintha kissé félszeg kifejezési módja volna annak, hogy az itt mondottak már kívül esnek a címben megjelölt határokkal körülfogott területen.

Gyakorlatilag az első kötet csaknem teljes egészében az *első Nyugat-nemzedékről* szól, a róluk adott portré-sorozatot illeszti bele az 1919-ig terjedő kor általános irodalmi-művészeti tablójába. Kassákékról ugyan a korképben való hely megjelölésén kívül is esik szó, ez azonban igazában nem nagyon illik már ide, minthogy őket *mint új jelenséget* a következő kötet vizsgálja részletesebben. És igen helyesen, minthogy itt új irodalmi és általános művészi *áramlat*, *törekvés*, *irányzat* jelentkezett, olyan, amely az 5. kötet megszerkesztésénél kiindulási alapul vett Nyugatnál *mint mozgalom* ugyan kevésbé, *mint irányzat* viszont már semmivel nem kevésbé egységes volt. (Vagy nagyobb lenne a különbség Kassák és Komját, mint Ady és Kosztolányi között? Aligha.)

A szerkesztés problematikussága abban mutatkozik meg ezzel kapcsolatban igen határozottan, hogy ennek az irányzatnak *mint egésznek* a *további sorsa* egyáltalán nem rajzolódik ki a kötetekből. A 6. kötetben a „fő áramlatok” között szerepel ugyan az *Avantgard és szocializmus: Kassák Lajos* c. tanulmány, ugyanitt azonban már külön szerepel Komját Aladár, majd — két fejezettel odább — a *Műfajok és műfaji törekvések* cím alatt találkozunk Barta Sándorral, és a *forradalmi avantgard lírájával*. A közbülső, az *Összefoglalók és útkeresők* c. fejezetben viszont csak az ott szereplő József Attila-, Déry-, Szabó Lőrinc-, Illyés-, és Radnóti-tanulmányok tájékoztatnak *külön-külön* arról, hogy mindegyikük életművében szerepet játszottak valamilyen mértékben az avantgard törekvések.

(A teljesség kedvéért tegyük mindehhez hozzá, hogy a *Szocialista törekvések*-cikk egyszer még külön is szerepel a kötet harmadik fejezetében.)

Hogy mindez így van, az részben még a periodizáció kérdéseivel függ össze: azzal az ellentmondással, hogy egyfelől merev történelmi *évszámokat* tekintett a szerkesztés irányadónak, másfelől viszont nem akart írói életműveket kettőbe vágni. Föltételezhetően nem csupán azért, mert így a kötet legfőbb értékeit alkotó portrékon esett volna komolysérelem, hanem azért is, mert az életművekben stílus, problémalátás stb. tekintetében, azaz: *művészi-historiai szempontból* viszonylagos belső *egységet* ismert föl, ezt pedig mindenképpen kifejezésre akarta juttatni. Úgy gondolom, hogy ez utóbbi szándék megvalósításával járt el helyesebben. Abban az esetben viszont, ha elismerte a szerkesztés ezt egyik szempontként, akkor *nyíltan* kifejezésre kellett volna juttatnia, hogy részint egymásba ízelődő, részint egymással párhuzamban futó *irodalmi mozgalmak és áramlatok története* egy-egy kötet, nem pedig *történelmi évszámok közé eső időszakoké*. Olyan áramlatoké természetesen, melyeket igen erőteljesen determinálnak bizonyos — főképp alkotóik indulásának éveiben vége menő — történelmi események és a kor társadalmi viszonyai. Ez nemcsak címadás kérdése, hanem pl. az is jelenti, hogy alkalmanként *külön* kell kitérni arra, ami az események közül a különböző áramlatok képviselőire általában pregnánsan meghatározó jelleggel bír. Mindenekelőtt pedig arról van itt szó, hogy ha huszadik századi irodalomtörténetírásunk nem évszámokkal egyértelműen körülhatárolható *időszakok irodalmi életének* rajzát kívánja adni, akkor az irodalmi áramlatok, többé-kevésbé közösnek mondható alkotásbeli *tendenciák* fölmérésére is kell vállalkoznia — nem is éppen utolsó sorban. Semmiképpen nem csupán egy-két lap terjedelmű végigpillantások erejéig, mint ahogy ez a 6. kötetben megtörtént.

Itt vetődik fel a kérdés: milyen alapon lehet végrehajtani ilyen tagolást?

A hatodik kötet bevezető része azt fejtegeti, hogy *stílus* szempontok alapján nem lehet a korszakot tagolni, ezért a *politikai* szempontot vette a szerkesztés irányadónak. Fenyő István *Népszabadság*-beli bírálata viszont mégis a stílus-szempontok érvényesítését kéri számon. Próbáljuk megnézni mindkét elgondolást a gyakorlatban.

Teljes egészében a 6. kötetről sem lehet elmondani, hogy a politikai szempont határozza meg a szerkesztet. (Az 5. kötetről azért sem szólok ebből a szempontból részletesebben, mivel az csaknem egészében portré-sor, de azért ott is tény, hogy pl. Ady nem a radikális politikai líra kiteljesítőjeként, Peterdi Andor, Gyagyovszky Emil és Várnai Zseni mellett, hanem a *Nyugalom* áramlatának, ill. mozgalmának részeként, Krúdy Gyula és Tersánszky Józsi Jenő társaságában szerepel.) A kommunista József Attila nem a szintén kommunista Madarász Emil mellé került, illés Béla Németh Lászlóval egy csoportban kapott helyet, Illyés nem Sinka István vagy — másik oldalról — mondjuk Forgács Antal oldalán található a kötetben, noha közel állt a szocialista mozgalomhoz és a népi írókhoz is odaszámítható. És sorolhatnánk még a példákat, melyek azt bizonyítják, hogy a megjelölt szempont szerinti osztályozás csak igen eklektikus módon valósult meg: más szempontok erőteljes érvényre juttatásával egyidejűen.

Önmagában véve egyfajta eklektikusság, illetőleg *több szempont egyidejű felvétele* azonban aligha róható fel ebben az esetben hibául: maguk a tények kényszerítettek itt erre. A bevezető rész utal is arra, hogy a külföldi irodalmi életének fölmérésénél hasonlóképpen bizonytalansággal találkozhatunk. És közelebről nézve: ha a régebben a marxista irodalomtörténeteszek közt általában elfogadott *realizmus-koncepció* alapján kísérelték volna meg a szerkesztők a kötet felosztását, akkor pl. — ha következetesek — a móríci életművet minden bizonnyal a művészi alkotásmódjában lényegesen kevésbé realista Adyé fölé kellett volna helyezni, ami erősen ellentmond az általában kialakult — és joggal kialakult — értékítéletnek. Emellett huszadik századi líráknak igen számottevő hányadát tévelygésnek, vagy jobbik esetben útkeresésnek kellett volna minősíteni. Ha viszont a Klaniczay Tibor által feltételezett, a modern törekvések sokféleségéből kirajzolódó egységes és uralkodóvá levő *modern korstílus* szempontjából kísérelte volna meg feladata megoldását a szerkesztés, alighanem megint csak kiemelkedő művészi teljesítmények szorultak volna méltatlanul a háttérbe. (Pl. Móríci életműve, Kassák prózája, Illyés költészete) sőt, — ill. másfelől — már az említett írókkal kapcsolatban is, még inkább pedig a „neue Sachlichkeit” jellegzetesen XX. századi törekvéseihez kapcsolódó, de egyszersmind a hagyományos realista törekvéseket folytató Nagy Lajos-i életműnél felvetődik az a kérdés is: *miben áll* vajon ez a bizonyos modernség. (Azaz: mennyiben modern pl. Nagy Lajos, vagy mondjuk Szabó Lőrinc?) — Tehát: vagy meglevő *jelentős értékek háttérbe szorítása* lenne itt is az eredmény, vagy a *modernség fogalmának* a realizmussal kapcsolatban újabban látotthoz hasonló *fellazítása*.

Az tehát, hogy sem az esztétikai, sem egy történelmi alapra támaszkodó stíluskoncepciót mint legfőbb értékmérő és csoportosítási szempontot nem tett magáévá a szerkesztés, valamint az, hogy mereven politikum-centrikus sem lett, az hibául aligha róható fel. A több-szempontúságnak a módszerét viszont nem csupán egyetlen-kelletlen, hanem nyíltan és tudatosan

kellett volna alkalmazni, ahhoz, hogy fel lehessen mérni a korszakot, a benne levő és egymást sokszor keresztező eszmei és stílustörekvésekkel együtt. A főleg *expresszionista* és *konstrukcionista* avantgard stílustörekvések pl. az említettekén túl kisebb mértékben még a babitsi lírán is éreztetik hatásukat, még Kosztolányi életműve sem marad érintetlenül tőlük, ott vannak Dsida Jenő és számos szocialista lírikus életművében, József Attila érett, korszakos jelentőségű, újszerűen realista költészete pedig szintén elképzelhetetlen nélkülük. A szigorúan *tárgyas*, „*sachlich*” ábrázolási törekvés igen erősek pl. Illyésnek némely alkotói periódusában, de nem kevésbé hatnak a *Mezletlenül* Kosztolányijára, s Nagy Lajos neve mellé ebből a szempontból oda kívánkozik pl. a Veres Péteré is. Megint másfelől a Mórircz *Boldog embere*, *Pillangója*, *Rózsa Sándora*, és némely más késői műve viszont rokonai Illyés, Erdélyi József *spontán jellegű epikai-lírai realizmusának*, amely Petőfi, Arany János bizonyos hagyományai továbbfejlesztésének tekinthető. József Attila szegényember-versei és dalszerű könnyedségű versei egyben-másban szintén rokoníthatók ezzel az iránnyal. Viszont a népi írók mozgalmán belül megintcsak elkülöníthető egy egészében véve *romantikusabb színezetűnek* mondható művészi törekvés, az, amelyik világradalomban egyfelől Garcia Lorca cigányromancainak, másfelől Gionónak a világával rokonítható, amely a magyar lírában legközelebből Ady lírájának mitologikus elemeihez, távolabbról a népballadákhoz nyúlik vissza: ez Sinka és részben Gulyás Pál költészetét jellemzi, néhány eleme helyet kap József Attila életművében, prózában Tamási Áron írásművészetében mutatható ki leginkább. (És újraleled majd Juhász Ferenc, Nagy László és mások lírájában s a korai Sánta Ferencnél.) Hasonlóképpen kiemelhetők a kötet által is futólag említett *klasszicizáló tendenciák*, melyek főképp Babits és a korai Illyés költészetét jellemzik, kisebb-nagyobb mértékben megfigyelhetők az induló Szabó Lőrincnél, legfőbb tendenciájukban nem állnak távol a harmincas évek derekának József Attilájától és Füst Milántól sem, leghatározottabb és legértékesebb realizációjukat pedig Radnóti Miklós költői életművében, kiváltképpen annak utolsó korszakában kapják meg.

E külön, de egymással nem egyszer összefonódó törekvéseken túl pedig kiemelhető általában is a két világháború közti líra világának kiszélesedése, az *én-központúságon való túllépése* — a korábbi *Nyugat*-korszak terméséhez viszonyítva. (Részben kivéve ez utóbbitól Ady Endrének ugyan szintén igen erősen én-központú, de egyszersmind határozottan közösségi érdeklődésű és indíttatású líráját.)

Abban tehát egyet kell értenünk a szerkesztővel, hogy a jelentős, kiváltképpen pedig a kiemelkedő huszadik századi írói életművek — főképpen nálunk — a megelőző korokéhoz viszonyítva *kevésbé foglalhatók bele* valamelyik stílus keretei közé. De azért *vannak* különböző szálak, *vannak* különböző írói-művészi törekvések, szükséges hát kimutatnunk — illetőleg: mindenkéltől felkutatnunk őket. Bizonyos fókig láthatólag törekedtek is ilyesféle rendszerezésre a 6. kötet szerkesztői, mikor a kötet tagolásakor felvették az *Összefoglalók és útkeresők* fejezet-címet. Sajnos, nem rajzolódik azonban ki: *melyek* a keresett (ill. megtalált) utak, így tehát *mit* foglalnak össze a szintézisteremtők. (Sőt, egészen határozott formában még arra vonatkozólag sem kapunk útbaigazítást, hogy az ott szereplő írók közül vajon mindegyik egyszerre útkereső is, meg összefoglaló is, vagy pedig, ha nem, akkor kik tartoznak az előbbi és kik az utóbbi csoportba.) Az pedig már végképpen bizonytalan, hogy *miért* inkább összefoglaló és (ill. vagy) útkereső mondjuk Déry Tibor, mint Kassák Lajos. És ha tovább megyünk ezen a vonalon, akkor el kell mondani: nem világos ennek a tagolásnak az *egész struktúrája*. Miért kapja a „fő áramlat” rangját a legkiemelkedőbb képviselőjeként Herczeg Ferenc nevével fémjelvezhető irodalom? Miért nem „útkereső” Szabó Dezső — legalább annyira, amennyire Nagy Lajos az? Miért „fő irány” Gábor Andor merőben egyéni életműve? (A hozzá hasonló tájakról induló Karinthy vagy Heltai egyáltalán nem jutott el oda, ahová ő.) És Balázs Bélának nem kevésbé egyedi életműve? (A magánytól a közösségig eljutást — amire az egyébként értékes tanulmány címe utal — nehéz „fő irány”-ként megjelölni, mikor ugyanezidőben a közösségi lírikusként indult Illyés „külön világ”-ba jut, az egykor a tömeggel együtt kiáltó József Attila köré pedig a Héttorony falai, eszméinek rácsai zárulnak mind szorosabbra, verseinek tanúsága szerint.) Nem egészen világos az sem, mit akar kifejezni a harmadik fejezet címe: *Műfajok és műfaji törekvések*; ill. az, hogy mennyiben ad ez a cím valamiféle fogódzót bármilyen összefüggés megértésében, ti. különféle műfaj törekvésekről nem szólnak az alájuk foglalt cikkek. — Talán itt említethető meg az is, hogy a folyóiratok ismertetése sem annyira a *fd irányok* közé, mint inkább a bevezető *általános* részbe kívánkozott volna.

Mindezt azért szükséges ennyire leplezetlenül kimondani, hogy lássuk: ha a másik fajta, a portrék megfestésén túl ábrázolási törekvéseket, tendenciákat is felmérő tanulmányok, fejlődésrajzok is helyet kaptak volna a kötetben, úgy ez a portréknak számbelileg és terjedelmileg bizonyára némiképpen kárára lett volna, sőt, ebből is eredtek volna további, nem minden mozzanatukban megoldható problémák, de *ilyen fokú* bizonytalanságot azért aligha eredményezett volna ez a megoldási kísérlet. (Egyébként némelyik portrénak a feldarabolását és bizonyos átfedéseket így sem lehetett elkerülni.) Már pedig, ha nem állunk is az „irodalomtörténet —

nevek nélkül" platformjának talaján, nem tűzhetjük ki legfőbb feladatunknak minél jobb *egyéni* fejlődésrajzok egymás mellé állítását, különösen akkor nem, ha irodalomtörténeti *szimézióra* törekszünk. Itt pedig még a meglevő igen futólagos áttekintések is csak az *irodalmi élet* kérdéskörébe vágó irodalmi csoportok munkássága fölött adnak áttekintést; így kerül aztán a *Bűn* és az *Iszony* szerzője az *Abel-trilógia* írója mellé, Erdélyi József társaságába, holott az általuk képviselt művészi tendenciák igencsak távolra esnek egymástól.

Ezen a tájon látszik a legtovább, feltételezhetően általános tanulsággal szolgáló s ezért leginkább megvitatandó kérdés.

Még az összegezéssel kapcsolatban vetődik fel egy igen fontos probléma; úgy gondolom azonban, hogy ennek érintésén túl ezúttal — ti. a kötetek megvitatása kapcsán — nem nagyon mehetünk: nagyobb súlyú problémáról van szó. Ez a szocialista realizmusról szóló fejtegetések problémája. A bevezető rész ide tartozónak minősít nem-szépírodalmi művet is (Illyés *Petőfi*je), fél művet (Kassák *Egy ember életének* az első része); ezt semmiképpen nem érzem szerencsésnek. Ezen túlmenően: a rész-tanulmányok nem is mondanak ezzel egybevágót. Sőt, az Illyés-tanulmány a korai Illyés-líráról sem mondja, hogy ez szocialista realista, noha a bevezető rész kimondja ezt. Radnóti költői életművének késői szakaszát is ide sorolja a bevezető — a rész-tanulmánnyal ezúttal összhangban — de ugyanezekről a versekről megtudjuk azt is, hogy ezek az *impresszionizmusnak*, az *expresszionizmusnak* és a *klasszicizmusnak* ötvözei. Ez a két kijelentés azáltal nem ölti a kötetben ellentmondás formáját, hogy a szerkesztő leszögezi: a szocialista realizmus nem stílus. Felvetődik azonban a kérdés: vajon szerencsés-e ebben az esetben irodalomtörténeti művekben egy *stílust* jelölő terminus technicus használata arra, ami *nem stílus*; ill. az, hogy vajon az az általánosabb kérdés: *mit valhat magának fenntartás nélkül egy szocialista társadalom* a közeli múlt és a jelen művészetéből, nem keveredik-e néha össze nálunk az *irodalomtörténeti rendszerezés* szempontjaival? (Kissé naiv formában fogalmazva meg a kérdést: mondjuk ötszáz esztendő múlva, mikor már minden bizonyos, hogy a művészetek alapján — előbb-utóbb szükségessé lesz ezen belül különböző korszakokat, különböző *irányzatokat* elkülöníteni egymástól. Ez pedig nem lehet csupán a távoli jövő feladata. Alighanem Majakovszkij, Gábor Andor és Radnóti életművét is szükséges elkülöníteni egymástól — nem csupán *egyéni*, hanem *általánosabb* különbségek alapján. Természetesen anélkül, hogy ennek során közös sajátságairól akár a legcsekélyebb mértékben is megfeledekeznénk.)

Itt érzem még megemlítendőnek, hogy a *Szocialista törekvések* cikk kimondja: „A két háború közötti korszak vezető szocialista irodalmi irányzatának a *forradalmi szocialista irodalom* tartjuk . . .”, ezzel szemben a bevezető rész nem emeli ki a szocialista realizmuson belül a *forradalmiság* fontosságát, s hihetőleg ezen az alapon sorolja ide Radnóti késői verseit.

Végül ide tartozó, sőt, itt tisztázandó kérdésnek érzem: vajon joggal szólhatunk-e arról, hogy a „marxista osztályharcos eszmeiségtől áthatott irodalom”-nak feladata, „a nemzeti irodalom rangjára emelkedni, ha majd a körülmények megérnek erre”? Hogy az egyéni-, osztály- vagy nemzeti érdeket kifejező alkotásoknak *egyetemes* jelentőségű kell lenniök, arról — úgy gondolom — teljes joggal szólhatunk, de hogy az osztályharcos irodalomnak mi lehet a nemzeti irodalmi *rangja* (nem jellege!) azt nem tudom. Hiszen a szerényebb értékű életművek is általánosabb, nem pedig nemzeti mércével mérve ítéltetnek kisebb értékűnek — a nagyobbak: József Attila, Majakovszkij, Neruda lírája pedig nagyobb értékű annál, hogy „nemzeti irodalmi rangjáról” kellene szólnunk. Alig hinném, hogy az említett szempontnak a felvétele segítené, ne pedig akadályozná a további kutatásokat.

Most már csak néhány részlet-megjegyzést. Vannak kisebb ellentmondások az egyes cikkek, tanulmányok között. Kassákról olvasva a „Füst Milán szabadversei” kifejezéssel találkozunk, noha a Füst-cikk — eléggé meggyőzően — rámutat arra, hogy Füst versei nem szabadversek. Öröndetes, hogy a Márairól szóló cikk rámutat az *Egy polgár vallomásainak* Kolozsvári Grandpierre Emil *Tegnapjával*, Remenyik *Bűnludátával* egy sorba állíthatóságára — kár viszont, hogy a Grandpierre — és Remenyik-cikkekben már nincs ilyen utalás. Veres Péter *Próbátétel* c. műve a kötet szerint „korszakos jelentőségű az irodalomtörténetben”, a *Pályamunkások* pedig még ennél is értékesebb alkotás; — mintha ennek a „népi” túlértékelésnek volna egysúlyú megteremtésére hivatott „urbánus” ellenpárja Déry életművének egyenesen *eposzi* magaslatoikba emelő méltatása — az egyébként színes és értékes esszé végső mondataiban. Nem érzem bizonyítottnak, hogy Móricz *Árvácskája* jellegzetesen *antifasiszta* mű volna — a Móricz-cikk sem mondja ezt — s valamely tragikus vég sejtelmét kifejező költemények antifasisztának minősítését is túlzottnak látom, az egyébként értékes összefoglaló tanulmányon belül. Végül: a kötet stílusának egészében szerencsésnek mondható sokszínűségé nemely esetekben túlzott szélsőségekig megy.

A kötet szerkesztésének számos értékéről lehetne szólni: arról, hogy részletes és igényes kitekintést nyújt a környező országok magyar irodalmának életére, vagy arról, hogy igyekszik az irodalmat a művészeti élet egészével való összefüggésében ábrázolni. (Alighanem gazdagabb és problematikusabb ez a művészi élet annál, hogy az adottnál sokkal részletesebb felmérést várhatnánk el *irodalomtörténeti* kötetől.) És mindezen túlmenve: a tanulmányok, cikkek színvonala is a szerkesztés igényességének egyik bizonyossága.

Az itt előadottak azonban mindenekelőtt *vita* alapjául kívánnak szolgálni, *kérdéseket* akarnak elsősorban feltenni. Ezért is éles többnyire a fogalmazás. Mint a bevezető szavak is utalnak rá: nem irodalomtörténészek szerkesztői-tanulmányírói munkásságának mérlegre vetése ennek az írásnak a célja, hanem a megoldandó közös *feladatokra* kívánta ráirányítani a figyelmet — alkalmanként arra is törekedve, hogy a megoldás lehetőségeinek némely irányát is megkísérelje kijelölni.

Tamás Attila

*

Sükösd Mihály korreferátumának elején röviden a kötetek tartalmáról szólt. Ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a kötetekben színvonalas, tartalmas tanulmányok sorával találkozunk, a bennük felhalmozott anyagot jónak, hasznosnak tekinthetjük. A kötetekkel kapcsolatos problémák éppen ezért nem tartalmi jellegűek, hanem elsősorban az egyes részek arányaival, a szerkesztés kérdéseivel függnek össze. E problémákra terve mindenekelőtt a kötetek egyes fejezeteinek, különösen a portréfejezetek terjedelmi arányait tette szóvá. Hangsúlyozta, hogy az egyes írói egyéniségeknek juttatott terjedelemben közvetve mindig értékelés is kifejeződik. Éppen ezért nem egyszer szembeötlő az irodalomtörténetileg azonos súlyú írók, költők esetében némely fejezetek túlságosan rövidre fogott, más esetekben meg ezekhez képest túlzottan is megnyújtott terjedelme. A kérdést konkrét példákon vizsgálva elsősnek, mint legkirívóbb esetet — a főreferátumhoz hasonlóan — Weöres értékelését említette. Weöres, emeltek ki Sükösd, költészetének minden problémájával együtt is jelentősebb költő, mint amennyit ebből a kézikönyvben neki juttatott terjedelemben sejtetni enged. Hasonló aránytalanság tapasztalható például a Török Gyulát illetve a Kaffka Margitot tárgyaló részek összevetésénél is — Kaffka javára, azt a látszatot keltve, mintha Török Gyula Kaffka Margitnál lényegesen kevésbé jelentős író lenne. Erősen vitatható továbbá, mondta Sükösd, hogy indokolt-e Tamási Áron önálló fejezetben való tárgyalása. Tamási életművének gyengéi, mutatott rá Sükösd, éppen mostanában válnak nyilvánvalóvá, ezért is kifogásolható, hogy a kézikönyv nagyobb teret szentel értékelésére, mint pl. Gelléri Andor Endre munkásságára. A Tamási-fejezet túlzott arányai méginkább szembetűnővé válnak, ha a Papp Károlyról, Remenyik Zsigmondról, Kuncz Aladárról szóló részekhez mérjük. Számos aránytalanságot lehetne felsorolni, folytatta Sükösd, az ötödik kötetnek a *Nyugalom*-mozgalom kisebb alakjait ismertető fejezetével kapcsolatban is. Ezzel szemben lényegesen megnyugtatóbbak a kiemelkedő írói pályákat bemutató portrék. Az Adyról, Móriczról, Babitsról, József Attiláról stb. szóló tanulmányok nemcsak tartalmilag kitűnőek, hanem egymáshoz való arányaikban is helyes mértékű tartanak. Talán csak a Juhász Gyula-portrén érződik még némileg Juhász Gyula jelentőségének megemlése.

Sükösd ezután általánosabban tért ki a kötetek szerkezeti, szerkesztési problémáira. Előjáróban megemlítette, hogy a korábbi kötetekhez képest e köteteknél a szerkesztési munka mintha gyengült volna. Közrejátszott ebben a szerzők erősen megnövekedett száma is, ami mint mindig, most is az egységesség rovására ment. A szerkesztési-szerkezeti kérdéseket részletesebben vizsgálva meg Sükösd elsősnek azokról a problémákról szólt, amelyek az író-portrékkal kapcsolatosak. Elismerte, hogy az ilyen portrétanulmányokra szükség van a kötetekben, de hangsúlyozta, kérdéses, milyen mértékben képesek ezek beleilleszkedni egy általánosabb és egységes fejlődésrajzba. A szerkesztés feladata, hogy a portréfejezetek és az egyéb részek közti szükséges egyensúlyt megteremtse. Ez az egység azonban, állapította meg Sükösd, a kötetekben nincsen kellően megoldva. A portréfejezetek nem egy esetben szervesen, idegentül illeszkednek az összefoglaló s egyéb fejezetek közé. A portrétanulmányokat illetően további problémaként említhető a portrék nem egy esetben tapasztalható szétszabdaltsága. Németh László vagy Tamási Áron drámairói munkássága pl. tárgyalásra kerül egyszer portrén belül, ugyanakkor újra szó esik róla a korszak drámatörténetét bemutató résznél. Ilyen esetben, mutatott rá Sükösd, ráadásul a két helyen is megtalálható értékelés nem is fedi mindig egymást. Szerkesztésileg erősen kifogásolható továbbá, folytatta Sükösd, hogy a két háború közötti irodalom tárgyalásánál a VI. kötet a kor íróit egyrészt *A korszak irodalmának fő áramlatai*, másrészt az *Összefoglalók és útkeresők* c. fejezetbe osztva méltatja. Az ilyen felosztásnak ellene mond, hogy az utóbbi fejezetben említett írók (József Attila, Illyés Gyula, Németh László, Nagy Lajos stb.) maguk is részesei voltak a korszak irodalmi áramlatai valamelyikének,

kiemelésük ezért aligha érthető. Ami pedig a korszak irodalmi áramlatait (konzervatív irodalom, „népi” írók mozgalma, polgári ellenzéki irodalom csoportjai stb.) illeti, azok felsorolását s a különböző írók, költők portrészerű elhelyezését (Balázs Béla, Gábor Andor stb.) ezeken belül esetlegesnek kell éreznünk.

A továbbiakban a történeti és művelődéstörténeti fejezetek problémájáról szólott Sükösd. Hangsúlyozta e fejezetek fontosságát, s elismeréssel szólt tömörségükről, ismeretanyagban való gazdagságukról. Kifogásolta azonban, hogy e fejezetek nem kapcsolódnak kellően a későbbi, irodalmi részekhez s így meglehetősen szerveetlenül állnak a kötetekben. A szerkesztésnek nagyobb gondot kellett volna fordítania arra, hogy a bevezető s az azokat követő részek között szorosabb összefüggés legyen.

Végül a kötetek egy-két fájó hiányosságát tette Sükösd szóvá. Mindenekelőtt a stílus-kategóriák kérdésének elszikkadását. A kötetekben érdemben pl. seholsem esik szó, mondta, a szocialista realizmus lényegéről, a magyar irodalom történetében betöltött szerepéről. Ugyanilyen értelemben nem a szimbolizmusról, a szecessióról stb. Ehhez hasonló hiányosság, hogy a kötetekben nem találni műfaji törekvéseket tárgyaló fejezeteket. Így pl. nem kapunk képet a magyar széppróza, a szociográfia, vagy épp a magyar líra fejlődéstörténetéről.

Befejezésül Sükösd röviden kitért még az ilyen, sok szerzőt felvonultató irodalomtörténeti szintézisek problémájára. Hangsúlyozta, hogy az efféle vállalkozásokra természetesen szükség van, de bizonyos arányeltolódások s más természetű problémák ilyen esetekben aligha küszöbölhetők ki. Az egy vagy csak néhány szerző által írt összefoglalásokra éppen ezért ezután is szükség van.

Koczkás Sándor korreferátumában elsősorban a VI. kötetrel foglalkozott. Bevezetőül elmondta, hogy e kötet megjelenését előzte meg a legnagyobb várakozás, majd részletesen elemezte a kötet megszületésének jelentőségét. Kiemelte, hogy e kötet, értékeit tekintve feltétlenül vetekszik az előzőekkel s még az V. kötetnél is inkább úttörő jellegű. Első kísérlet ez, mondta, a két háború közti korszak magyar irodalomtörténetének összefoglalására s ehhez még kevesebb előmunkálattal s még kisebb távlatlal rendelkezett, mint az V. kötet. Ugyancsak itt találkozhatunk első ízben, emelte ki *Koczkás*, a szomszédos országok magyar irodalmának alapos számbavételével. Úttörő jellegű a kötet abban is, ahogy megkísérli a két háború közti magyar irodalom fő áramlatainak felvázolását, bár e tekintetben nem egy ellentmondással is találkozhatunk.

Külön méltatta *Koczkás* a felszabadulás utáni 20 év magyar irodalmáról készült összefoglalást, amely ha erősen leíró jellegű is, mégiscsak az első próbálkozás e korszak magyar irodalmának számbavételére. E számbavétel külön érdeme, hangsúlyozta *Koczkás*, hogy mindég a művek közelében maradv a kísérli meg a fejlődés tendenciáinak a bemutatását. Hibául e részlet kapcsolatban tán csak az róható fel, hogy e fejezet nem eléggé értékelő jellegű s így nem emeli ki kellőképpen azt, ami a ma irodalmából minden bizonnyal továbbélő lesz. A pozitívumok sorában említette *Koczkás* a sok jó portrét is, ami mind a VI., mint az V. kötetre jellemző. Az utóbbit illetően külön is kiemelte *Koczkás* a Móriczról, Tóth Árpádról, s néhány kisebb egyéniségről található értékelést.

E pozitívumok ellenére azonban mégis valószínű, hangsúlyozta *Koczkás*, hogy a most elkészült irodalomtörténeti összefoglalás kötetei közül ez, a VI. lesz a legkevésbé maradandó. Bizonyos, hogy a kötettel kapcsolatos viták és bírálatok szükségessé teszik majd a kötet egészének újragondolását, ami minden bizonnyal kihat majd az előző kötet szerkezetére, anyagára is. *Koczkás* ezután áttért a kötet hibáinak, problematikus pontjainak tárgyalására.

A kötet ellentmondásait elemezve elsőnek *Koczkás* is egy szerkesztési problémát említett meg. Sükösdhöz hasonlóan kifogásolta az *Összefoglalók és útkeresők* c. fejezetben méltatott írók tárgyalásának kiszakítását az általánosabb összefüggésekből. E fejezetbe láthatóan olyan reprezentatívabb írói életpályák kerültek (pl. József Attila, Nagy Lajos, Radnóti, Illyés, Déry, Szabó Lőrinc stb.), amelyek nem kapcsolhatók maradéktalanul a korszak valamely irodalompolitikai csoportosulásához („népi” írók, urbánusok stb.). Hasonló okokból került külön fejezetbe (*Műfajok és műfaji törekvések*) számos kevésbé kiemelkedő írói, költői pálya méltatása. E szerkesztési eljárásból számtalan ellentmondás fakad, éppen ezért a két háború közötti irodalom tárgyalásának ez a felosztása nem tekinthető megnyugtatónak.

Koczkás ezután részletesebben szólt az 1919-es korszakhatár problémájáról. Felvetette, meg kellene fontolni, fenntartható-e az 1919-es korszakhatár olyan merev kezelése, mint ahogy az a kézikönyvben tapasztalható s mint az irodalomtörténetírásunkban általában is gyakorlattá vált. Hivatkozott néhány olyan kiemelkedő író pályájára, mint Móricz, Babits, akiknek az életműve, nemcsak hogy átnyúlik az 1919 utáni időszakra, hanem épp ekkor teljesebb ki. Az ő munkásságuk szerves része a két háború közti magyar irodalomnak, nem említésük ekkor feltétlenül hiányosság e korról készült irodalomtörténeti szintézisben. Ugyanigy az 1919-es korszakhatár felülvizsgálását sürgeti több más alkotói pálya (pl. Tersánszky, Nagy Lajos stb.) 1919 utánra való átnyúlása is.

Ezt követően Koczkás a szocialista irodalom kialakulásának problémájával foglalkozott. Megemlítette, hogy a magyar irodalom kettészakadása konzervatív és a Nyugat köré tömörült haladó irodalomra, már 1919 előtt végbement. Az 1920-as években jelentkezett egy harmadik irányú irodalom, a magyar szocialista irodalom, amelynek bizonyos csirái azonban már az 1919 előtti időkből is megtalálhatók. Koczkás kifogásolta, hogy az V., de különösen a VI. kötet ennek az irodalomnak a kialakulását, történeti fejlődését nem láttatja eléggé plasztikusan, eléggé a középpontba állítva. Rámutatott arra, hogy a VI. kötet a szocialista irodalmat teljesen szétszórta tárgyalja, s az így nemcsak hogy egybeesődik az egyéb áramlatokkal, hanem kialakulásának ellentmondásai sem láthatók eléggé.

A továbbiakban Koczkás a két háború közti magyar irodalom áramlataival kapcsolatban arról beszélt, hogy a VI. kötetnek ez áramlatok tárgyalása során meg kellett volna vizsgálnia, hogy van-e ez irányzatoknak saját esztétikájuk. Koczkás hangsúlyozta, hogy ilyenről a legtöbb esetben nem beszélhetünk. Így sok esztétikai azonosságot találhatunk pl. az avantgardisták és a „népiek” között. Ilyen alapon kell fiktívnek tekintenünk, mondta, a „népi” — urbánus ellentétet is. A két háború közti magyar irodalom áramlatait érintve kell szólni arról is, hogy a szocialista irodalom fogalmán belül az értékelések során háttérbe szorítottuk a tragikum átélésének és ábrázolásának problémáját. Az ilyen, a tragikumot, a tragikus életérzést tükröző irodalmat nem fogadtuk be a szocialista irodalom körébe. József Attila, Radnóti esetében pl. mentegettük költészetük ilyen vonásait ahelyett, hogy tragikum-élményeik valóságos összefüggéseit mutattuk volna meg. A tragikum érzésének megfogalmazása, hangsúlyozta Koczkás, nem iktatható ki a szocialista irodalom köréből.

Végül Sükösd korreferátumához hasonlóan Koczkás is hiányolta a műfajok fejlődés-történetének bemutatását. Helyeselte, hogy a kötetek külön fejezetet szentelnek az irodalom-történetírásnak, az esszének és kritikának (csupán ezeknek az irodalmat tárgyaló részek előtt való szerkezeti elhelyezését tette szóvá), de kifogásolta, hogy hasonló fejezeteket nem találunk a magyar regényről, a novelláról, a líráról. A kötetekben legalább ezek fejlődésének fő tendenciáit kellett volna külön fejezetben összefoglalni. E kérdések a kötetekben teljesen szétszórta kerülnek csak megemlítésre, amiből valamilyen egységes kép semmiképpen sem hámazható ki.

Befejező szavaiban Koczkás még egyszer emlékeztetett a kötetek pozitívumaira. A kötetek létrejöttét egyebek mellett már csak azért is jelentősnek kell tartanunk, mondta, mert alapot nyújtanak a XX. századi magyar irodalom különböző problémáinak s egy új szintézis-teremtés kérdéseinek megvitatásához.

A referátumot követő vitában elsőnek Nagy Péter szólalt fel. A VI. kötetrel foglalkozva felvetette, vajon megérett-e már a helyzet a két háború közti irodalom szintetikus értékelésének megalkotására. Emlékeztetett arra, hogy már a kötetet előkészítő viták során is kifejtette: az ilyen szintézist még korainak tartja s egyelőre inkább egyéni szintézisek megteremtését érzi szükségesnek s csak ezeket kellene követnie egy akadémiai összefoglalásnak. Hangsúlyozta, hogy véleménye e tekintetben azóta sem változott, a kötet megjelenését mégis örömmel fogadja. Jóllehet, a kötet inkább csak portrék ábrázolása s benne az irodalomtörténeti folyamatok jelzése kevésbé sikerült, megjelenése ennek ellenére lehetővé tette, hogy a szintézis-teremtéssel kapcsolatos további teendők napvilágra kerüljenek. Kifejtette, hogy a kötet alapvető újragondolását, majd gyökeres átírását Koczkáshoz hasonlóan, szintén szükségesnek tartja. Hangsúlyozta, hogy ennek során alaposan végig kell gondolni a műfaji problémákat, ami lényegesen átformálja majd a kötet egészét.

Az 1919-es korszakhatár kérdésével kapcsolatban megállapította, helyes volt Koczkás kérdésfelvetése. Emlékeztetett arra, hogy a korszakhatárok már-már fétissé váltak, felülvizsgálásuk feltétlenül szükséges.

Végül a két háború közti irodalom szintézisével kapcsolatos kételyénél is erősebb kétségének adott kifejezést a tervben levő, az utóbbi 20 év irodalmának történetét összegezni kívánó szintézist illetően.

Bodnár György felszólalásában, mint a VI. kötet egyik munkatársa a kötet létrehozásának, megszerkesztésének nehézségeiről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a kötet megszületését ugyan számos vita előzte meg, de ezeken nem sikerült minden problematikus kérdést megoldani. A szerkesztés kiindulópontja az volt, hogy a kötet történelmi-társadalmi szempontú rendszerezést nyújtson. Ettől azonban, főleg az újabb kutatások eredményeinek hatására némileg eltávolodott a stílus kategóriák szerinti rendszerezés felé. A kötetten ezért több ponton a kompromisszum, a kettősség jegyei érezhetők. A stílustörténeti rendszerezés nagyobb mérvű előtérbe állítása nem volt megvalósítható, mivel a stílustörténeti rendszerező elv még nincs kellőképpen kidolgozva. Hangsúlyozta, hogy a szerkezet bizonyos ellentmondásait magyarázza a kötet létrehozásához rendelkezésre állott idő rövidsége is s nem utolsó sorban a megfelelő elmunkálatok hiánya.

Komlós Aladár hozzászólásában részben a referátumok s a felszólalások különböző pontjait érintette, részben azok által nem említett problémákat vetett fel. A szerkesztés munkáját illetően szintén kifejezte, hogy az előző kötetek szerkesztésileg sikerültebbek, de kiemelte az azok által felölelt irodalomtörténeti anyag homogénabb jellegét s az előmunkálatok viszonylagos gazdagságát, ami a szerkesztés munkáját lényegesen megkönnyítette. Az egy szerzős szintézis szükségességét szintén elismerte, de véleménye szerint épp az ilyen művek megszületését segíti elő a most elkészült összefoglalás anyaggyűjtésével, a magyar irodalomtörténet minden részének sokoldalú feltárásával. Az 1919-es korszakhatár felülvizsgálását illetően egyetértett Koczás szavaival s Nagy Péterhez hasonlóan kifejezte, e felülvizsgálat kiterjesztését szükségesnek érzi az 1919-es korszakhatáron túl, néhány más korszakhatárra is. Ugyancsak Nagy Péterhez kapcsolódott Komlós, amikor kifejtette: a két háború közti s az azutáni korszak magyar irodalomtörténetének megírásához az időt még korainak tartja. Különösen problematikusnak érzi ezt, mondta, az utolsó 20 év irodalmát illetően. S ha egy ilyen szintézis mégis létrejött, mindenképpen túlzásnak kell tartani annak ilyen nagy 25 ezer példányszám-ban való megjelentetését. Majd a szlovákiai magyar irodalom történetét tárgyaló részzel kapcsolatban elmondta, a fejezet lektorálását feltétlenül szlovákiai szakemberre kellett volna bízni. Így könnyen kikerülhető lett volna számos súlyos melléfogás, adatbeli tévedés. Jelen-tősebb adatbeli tévedésekkel, mondta Komlós, egyébként más részekben is találkozni. Mint kirívó példát említette a VI. kötet 32. lapját, amely szerint a *Nyugat* a 20-as években nem foglalkozott filmkritikával, holott ez időben a *Nyugat*nak majd minden számában jelent meg bírálat filmről Hevesy Iván tollából. Kifogásolta Komlós továbbá, hogy a VI. kötetben sehol sem esik szó Rejtő Jenőről. Végül jelentős hiányosságként említette, hogy a kötetek nem foglalkoznak az ifjúsági irodalommal, s mellőzik az irodalmi ízlés szociológiájának kérdését is.

Illés László felszólalása elején kifejtette, nem ért egyet Komlós Aladár azon véleményével, hogy túlzás volt a VI. kötetet 25 ezer példányban kibocsátani. Hangsúlyozta, hogy a kötet nem csak szakkörök részére készült, hanem ennél szélesebb olvasóréteg, mindenekelőtt az egyetemi hallgatók számára is. A példányszám esetében tehát figyelembe kellett venni egy ilyen, oktatói és közművelődési szempontot is. Elismerte, a kötetnek valóban vannak hibái, de, hangsúlyozta, ezek nem olyan súlyosak, s főleg nem olyan jellegűek, hogy miattuk a kötetet vissza kellene tartanunk a nagyközönségtől. A hibák mellett, mondta Illés, semmiképp sem szabad kisebbíteni a kötet figyelemre méltó erőnyeit, azokat az eredményeket, amiket irodalomtörténeti, irodalomelméleti és esztétikai szempontból egyaránt meríthetünk belőle. Majd elmondta, egyetért Koczással, hogy a kötet szerkesztését, koncepcióját tovább kell gondolni, de elsősorban Tamás Attila referátumával szemben hangsúlyozta, a XX. századi magyar irodalom történetét aligha lehet stílustörténeti szempontból rendszerezni. Nincs ugyanis olyan alapvető esztétikai kategória, amely a politikai-társadalmi szempontok háttérbe szorításával a rendszerezés alapjául szolgálhatna.

Végül *Diószegi András* érintette röviden a felszabadulás utáni irodalom története megírásának kérdését. Az elhangzott kételyekkel szemben rámutatott arra, hogy a VI. kötet létrejöttével, a belőle kirajzolódott kép tanulságai birtokában másképp láthatjuk a század első két évtizedének irodalmát. Ugyanígy a felszabadulás utáni irodalom történetének megírása némileg szintén másképp láttatja velünk az előző kor irodalmát. S ez már önmagában is indokoltta teszi az utolsó 20 év irodalomtörténetének önálló kötetben való összefoglalását. Ezt egyébként nem nélkülözhetjük majd, épp mert jelenünk szempontjait hangsúlyozottabban tükrözteti, a VI. kötet újraírásánál sem.

Az ülés befejezéseként *Komlós Aladár* méltatta a vita eredményeit s kifejezte azt a véleményét, hogy a kézikönyvvel kapcsolatos viták ezzel nem tekinthetők lezártak, a kötetek végső értékének kijelölése még számos vitának, cikknek lehet a feladata.

Összeállította: *Láng József*

A két háború közti magyar baloldali drámai-színpadai avantgard problémájához

A magyar irodalom történetének VI. kötetében a két háború közti magyar dráma problematikájával foglalkozó tanulmány bevezetője kifejti, hogy a világháború utáni hivatalos magyar színpad — a kor társadalmi-politikai rendszeréből kifolyólag — válasz nélkül hagyta a modern dráma fejlődésének európai vonulatait. A múlt századi naturalizmus stílusjegyeiben megkövesedve részint a középosztály illúzióit, valamint konzervativizmusát, részint pedig a polgári rétegek színházzal kapcsolatos szórakozási igényeit szolgáltatta ki. Megemlíti, hogy néhány modernebb vagy haladóbb jellegű drámai törekvés bemutatását a baloldali indítékú, kísérleti jellegű színházak kezdeményezték, de megelégszik néhány csoportosulás és

előadás felsorolásával. A kézikönyv így érdemben nem foglalkozik a 20-as évek egész polgári jellegű színpadi kultúráját alapjaiban megkérdőjelező, a szocialista világnézet igényeként új műfajokat és irányokat életre hívó magyar baloldali színpadi avantgard problémájával.

Nem tér ki erre a mozgalomra, noha a két háború közti magyar színpad hiányolt új útjainak a kérdésére az említett problémakör tisztázásával sok tekintetben feleletet adhatna. A 20-as évek szocialista indítékú és avantgard jellegű dráma és színpadkísérletei ugyanis a modernebb európai és az ifjú szovjet forradalmi kísérletekre figyelve, valamint a közép-európai Preletkult színpadi programjához kapcsolódva éppen a válságba jutott magyar dráma új útjainak a lehetőségeit kutatták. Műfajaik kísérleti jellegűek voltak és koruk művészeti hullámlázmását tükrözték, de a polgári kultúra ellenében a szocializmus igenléséből születtek meg. A mozgalom eszméileg a baloldaliságot, a haladást képviselte, éppen úgy mint a más indítékoktól hajtott népi írók drámái mozgalma a 30-as években. Saját korukban színpadkísérleteiket a rendszer egymás után szüntette meg, a dogmatikus felfogás pedig a formabontás problematikájából kifolyólag az objektív értékelést tagadta meg tőlük. Így a két háború közti magyar dráma teljes folyamatában a 20-as évek baloldali színpadi avantgard-jának objektív bemutatása idősebb lett volna. Különösen akkor, ha már a kézikönyv a kor „műfajainak és műfaji törekvéseinek” megvilágítása céljából a dráma problematikájára külön fejezetet szentel.

A 20-as évek baloldali színpadi avantgard-jának a fellépése történetileg két szempontból volt indokolt. Egyrészt a hivatalosan színpadot nyert osztályszempontú drámák tartalmilag és formailag már nem a valóság, hanem csak a felszíni látszatvilág ábrázolására voltak képesek, másrészt pedig a társadalmilag elnyomott osztályok kultúrsumjából kifolyólag új közönség volt születőben, amely a polgárral ellentétes színpadi kultúra létrejöttét igényelte. Új közönség felléptével tehát tartalmilag és formailag új színpad kérdése merült fel.

A korabeli avantgard folyóiratok egyébként véres gúnyval támadták a rendszer színházi politikáját. Rámutatnak, hogy a magyar színházak egyik urává a cenzor vált, aki a „tradíció” és a „jó erkölcs” nevében keményen fogja a „színházi kultúra nyakát”. Az olyan darabok, amelyek nem a szórakoztató ipart szolgálták, hanem a kor keresztmetszetét akarták adni, a rend és az üzletemberek szempontjából előadhatatlanok voltak. Jobbára meg sem születtek, mert a sikeres magyar drámaírók saját cenzoraikká fajultak írás közben. Már le sem írták, amit a különböző „cenzurák” szempontjából aggályosnak vélték. Ez volt az oka — mint ahogy Bálint György megállapította — amiért „... az új magyar generáció nem produkálhatott egyetlen európai nivójú, komolyértékű kész drámaíró tehetséget sem...”¹

A középosztály saját illúzióinak az igazolását kívánta látni a színpadon, a polgárság pedig elfeledkezni akart, menekülni a valóság elől. A legsúlyosabb nemzeti problémákat létükben hordó osztályok azonban, ha anyagi és kulturális helyzetüknél fogva színházbajáró közönséget nem is képezhettek, de a belőlük származó egyes rétegek, mint a már intellektualizált munkásságnak és a rossz anyagi viszonyok következtében proletarizálódott középosztálynak, valamint az értelmiség egy részének, a színházzal, filmmel kapcsolatos igénye a tényleges valóság és nemcsak a látszat igenlése felé irányult. A 20-as évek elején tehát az eddig színházi közönséget kizárólag képviselő polgárság és középosztály mellett letagadhatatlanul körvonalazódott egy új közönségnek a fellépte is. A korabeli szakembereknek az volt a véleményük, hogy a válságban levő magyar dráma ügye ennek az új közönségnek a kielégítése révén oldódhat meg. „... Bármilyen paradoxon hangzik — hirdette Márkus László —, előbb közönség kell, hogy aztán lehessen színház...”²

Ennek az új közönségnek a lehetősége gazdasági-politikai harca és kultúrsumja indította a 20-as években a magyar színházi avantgard forradalmárait a polgári műfajokkal és a naturalizmussal szembe forduló szocialista jellegű színházi kultúra alapjainak a lerakására, mint ahogy mondták „... megmutatni a társadalmi erők szembenállását és az idők parancsa szerint új műfajokat szegezni szembe a polgári színjátszással...”³ Megnyilatkozási lehetőségük természetesen nem a hivatalos, hanem a hagyományossal szembe forduló „avantgardizmus”, meg az új közönség igényeként már megszületett munkásszínpadok frontján kínálkozott. A 20-as évek baloldali színházi avantgardizmusának az ügye így forrt össze a magyar munkáskultúra mozgalmával. Az újtók a két utat összekapcsolva járták végig. A baloldali avantgardisták ugyanis a szocializmus eszméjének művészi kifejezését — mint ahogy Tamás Aladár is vallja —, az izmusforradalmak egy-egy áttörési kísérletétől várták.⁴ Az új tartalomhoz meg kellett találni az új formát, „a mondanivaló szükséges eszközeit”.⁵ Ugyanezt vallotta Majakovszkij is: „... Az újról új szavakkal kell beszélni, új művészi

¹ BÁLINT GYÖRGY: Válság, Színház és Film. 1936. 1. sz. 2–3. 1.

² MÁRKUS LÁSZLÓ: Az új színház. Magyar Hírlap. 1931. május 10. sz. 19. 1.

³ LÖRINCZ LÓRÁND: Haladó színházi törekvések a Tanácsköztársaság utáni években (Palasovszky Ödön nyilatkozata). Kisalföld, 1959. február 15. szerda

⁴ TAMÁS ALADÁR: A 100%-a KMP legális folyóirata. Bp. 1964.

⁵ LÖRINCZ LÓRÁND, I. mű.

formára van szükség. Nem elég szobrot állítani a fémmunkásnak, az is kell, hogy különbözzék attól a nyomdász szobortól, amelyet még a cár állított...⁷⁶

Kiinduló pontjuk az volt, hogy a felületet „fénypépező” és az egyént középpontba helyező naturalista színház helyett „tömegsorsra szélesedő emberi sorsokat megjelenítő” színházat teremtsenek. A szórakozással süllyedt polgári színpad kátyújából a színházat vissza akarták vezetni ősi társadalomformáló, szociális funkciójához, ahol a történelmi-társadalmi igazságért folyó küzdelem fórumot nyer és a kor embere nemcsak szemlélője, hanem aktív tényezője a tömegakciónak mint színjátéknak. Mivel nem a fennálló világrend felszínét akarták másolni, hanem a születő új célkitűzéseit megjeleníteni, olyan művészi formákhoz fordultak, amelyek a másolási eljáráson túllépve a jelenben a jövőt szolgáló törekvéseknek a formai megragadásához mintául szolgálhattak. A jelen másolásával ugyanis a munkásosztálynak csak a kapitalizmus nyomása alatt tengődő, külső életformáját tudták volna ábrázolni, nem azokat a belülről forró erőket, amelyek a jelenben elnyomott osztályt a jövő letéteményeseivé emelték. Céljuk így kétirányú volt, ábrázolni a jelenben még elnyomás alatt élő tömegek felszabadulást célzó törekvéseit oly módon, hogy ezt az elnyomott társadalom keretei között kifejezésre tudják juttatni. Mintahogy a kor festészete a természet másolásán alapuló konvenciókon túllépve az ember „törekvéseit” ábrázoló egyes régebbi kultúrák kifejezési eszközeihez fordult, a színház magyar újtíói is az antik kórusokhoz, az óceániai őshimnuszokhoz az extatikus korok litániáinak a formaelemeit építették be pl. a tömegakcióit megtestesítő legjellemzőbb műfajukba; a kórusba és a kórusdrámába. A színjátéknak a szó, a mozgás, a zene egységén alapuló ősi elemeihez fordultak, a primitív népek színi megnyilatkozásaihoz, és ezekből az alapvető tényezőkből akartak merőben új színházi kultúrát felépíteni. Törekvéseik részben ezekkel az ősi elemekkel, részben pedig magával a naturalizmussal, mint stílussal szembeálló polgári jellegű izmusforradalmakkal, elsősorban az expresszionizmus és a szürrealizmus drámái megnyilatkozásaiival, de az induló szocialista színházi törekvésekkel, így Mayerhold és Piscator színi megvalósításaival mutatnak rokonságot.

A drámai szöveget kizárólagosan központba helyező, úgynevezett „irodalmi dramaturgia” mércéjével mérve ennek az átmeneti korszaknak a színi megnyilvánulásai nehezen értékelhetők. A Székely György-féle „komplex dramaturgiai” felfogás értelmében azonban a „színjáték” fogalomkörén belül drámaként elemezhetőek.⁷⁷ Eszerint: „... drámának tekintjük mindazokat a színjátéktípusokat, amelyek a komplex dinamikus színi kép bármely eszközzel-közeggel az emberi társadalom körén belül megvívott harcot, legyen az győzelmes vagy elbukásra ítélt, megmutatják. Dráma a fenti feltételeknek megfelelő minden énekelt, táncolt, recitált, prózában és versben elmondott és eljátszott színjátéktípus...⁷⁸ A modern felfogás értelmében a dráma irodalmi és színházi vonatkozásait különválasztani nem lehet, s... a drámaiság mai fogalma csakis színházi nézőpont alapján érthető meg...⁷⁹

A színházi újítóknek a honi hagyományok felől indulási lehetőségük nem volt. Az említett irányokkal való rokonvonások révén azonban az európai és a fiatal szovjet forradalmi törekvésekhez kapcsolódtak, és a magyar dráma és színpadi kultúra számára új utak lehetőségét nyitották meg. Erre a kapcsolódásra — színpadi, drámai vonatkozásban is — a Ma-kör bécsi, majd hazai évei, s a 20-as évek egyéb emigrációs és néhány honi baloldali avangárd fóruma adta meg az indulási lehetőséget. Drámai vonatkozásban tehát elsősorban a Ma, a 2×2, Ék, Egység, Diogenes, Panoráma, a Kassai Munkás, az itthon megjelentek közül a Dokumentum, a Munka, a „365”, s az Uj Föld, a 100%, az Együtt, a Forrás, a Magyar Irás, a 30-as években pedig a Színház és Film, a Munkáskórus, a Kórusművészet, a Világirodalmi Szemle, a Színpad és Független Színpad stb. Az expresszionizmus és a konstruktivizmus szemléletét egyesítő Bauhaus irány, meg a szovjet „tömegszínpad” megteremtésére vonatkozó törekvések hatottak a szocialista, sőt kommunista eszmeiség igényével fellépő, Bécsben publikált Mácza-féle aktivista dramaturgiára.¹⁰ Mácza a polgárság üzletté süllyedt színházával a kollektív társadalmi hitből fakadó „teljes színpadot” állította szembe. A „teljes színpad” szerint a dráma nem irodalom, a színpad nem képzőművészeti térlehetőség és a színjátszás nem előadó művészet, hanem mindegyik elem a színpad koncentrikus fogalmának az egyenrangú alkotó tényezője. A teljes színpad anyaga a cselekvés, Mácza János szavaival: „... a kollektív életöröm cselekvésének megélése egy vízióban...¹¹ Ez a cselekvés azonban mint a „lényeg kiteljesedésének szimbóluma” minden lehet, ami mozgás: szó, zene, fény, hang és mozgás is. Mivel a szocialista társadalomban a kultúra közös, így a színpadművészet is a tömeg és a színház intenzív együttműködéséből születhetik meg.

⁷⁶ Idézi: VARGA MIHÁLY: A szocialista realizmus fogalom kialakulásának kérdéséhez. Kötönnyomat a Helikon 1965/2. számából, 160. l.

⁷⁷ SZÉKELY GYÖRGY: Színjátéktípusok dramaturgiája. Színháztudományi Intézet, Bp. 1965.

⁷⁸ I. m. 166.

⁷⁹ RUDOLF MÜNZ: A dráma lényegéről. Színháztudományi Intézet Bp. 1965.

¹⁰ MÁCZA JÁNOS: Teljes színpad. Tanulmány. 1921–1919, Wien, 1921. Különszám.

¹¹ MÁCZA JÁNOS: Színpad és kollektív életöröm. III. Ma. Wien, 1920. V. évf. 1–2. sz. 12–14. l.

Noha a *Ma* lapjain, majd a 2×2-ben, s a már itthon szerkesztett *Dokumentumban*, valamint Barta Sándor bécsi *Ék*-jében tartalmi és formai szempontból a kor vajúadását tükröző drámakísérletek láttak napvilágot — nem egyszer aktivista hangsúllyal —, a körülményeknél fogva Máczák dramaturgiája a színházi gyakorlatban nem nyerhetett teret. Ezek az egyfelvonásosok azonban mégis a 20-as évek problematikájára világítottak és a XIX. századi szinten megrekedt magyar dráma megújulási lehetőségét szolgálták. A kézikönyv is hangsúlyozza, hogy a líra mellett a dráma rezonált legközvetlenebbül „a kor emberének a problémáira”.

A német expresszionizmus humanista célkitűzéseit és formai jegyeit Remenyik Zsigmondnak,¹² majd Mácza Jánosnak az August Stramm felől induló egyfelvonásosai¹³ és Nádass Józsefnek az expresszionizmus és a konstruktivizmus szellemében fogant *Einakter-e* tükrözi.¹⁴ Német Andornak a 2×2-ben megjelent *Az ingatag halott* c. színjátékának abszurd szemlélete az európai avantgard második korszaka felé mutat.¹⁵ Mácza János a Marinettiék által kezdeményezett „szintetikus drámai jelenetekkel” kísérletezett, a formát a szocialista embertartalommal megtöltve, a *Kassai Munkás*ban közölt egyfelvonásosa azonban naturalista,¹⁶ másutt pedig a Bauhaus irány architektonikus tér és szín elképzeléseit hangsúlyozza.¹⁷ Belülről kirobbanó forradalom, ütkeresés jellemzi Barta Sándor drámai jellegű munkásságát is. A szocialista, sőt kommunista eszméiség letisztábbban az ő összetett műfajú drámakísérleteiben jut kifejezésre. Egyfelvonásosaiban az epika, a líra elemei keverednek a dialóguson alapuló drámaisággal. Fő megnyilatkozási formája az expresszionista vízió, s mellette mellékjelenségeként dadaista konstruktivista, valamint a montázs technika elemei figyelhetők meg.¹⁸

Ezek az izmusforradalmak jegyében megnyilatkozó szocialista tartalmú drámakísérletek tisztán irodalmi funkciót tölthettek be, mégis a magyar színpadnak a dráma XX. századi vonulataihoz való kapcsolódását, az új tartalmú és formájú színház megszületésének a lehetőségét szolgálták. A 20-as évek elején fellépett, a Komját Aladár *Egységével* és a munkásszínpadokkal kapcsolatot tartó magyar baloldali színpadi avantgarde az ő törekvésük felől indult.¹⁹

A mozgalom irányítói Hevesy Iván és Palasovszky Ödön először az 1922-ben közösen kiadott manifesztumukban intéztek támadást a polgári kultúra ellen,²⁰ majd színházi vonalon az 1925-ben működő Zöld Szamár Színház programjával.²¹ A két háború közti munkásszínpadok legfontosabb műfajait; így a szocialista jellegű kórusműfajt a Tamás Aladárval közösen szerkesztett *Új Föld* esteiken (1926–27),²² a „világnézeti kabaré” és a „probléma színház” műfaját pedig a *Cikk-Cakk* esteiken hozták létre (1928).²³ Később Tiszay Andor bevonásával Piscator Vörös Zsivaj Revüjéhez hasonló „konferansz revüket” rendeztek a Rendkívüli Színpadon műsorainak keretében (1928).²⁴ A munkásszínpadok műsorait itt ezekben az avantgard színpadokon teremtették meg. A *Zöld Szamár*, az *Új Föld*, a *Cikk-Cakk*, a *Rendkívüli Színpad* több műfajú színház magvát hozdotta magában, így a „kabaré”, a „tömegszínpad” és a „mozgásszínpad” különböző fajtáit. Palasovszkyék fő célja azonban az volt, hogy a dialógus,

¹² REMENYIK „LÁSZLÓ”: *Vér*. Ma Wien 192 I. VI. évf. 3. sz. 31–35. I. Ez a szám nincs meg a Széchenyi Könyvtárban, Remenyik Zsigmondné volt szíves a rendelkezésemre bocsájtani.

¹³ MÁCZA JÁNOS: *Egyfelvonásos játék*. Ma. 1918. III. évf. 3. sz. 32–34.

¹⁴ *Einakter* von Josef Nádass, Musik und Theater Nummer. (különszám) Ma. 1924. IX. évf. Wien, 8–9. sz. A jelenet magyar fordítást NÁDASS JÓZSEF a rendelkezésemre bocsátotta. Magyar címe: a „Hatalmas úr”.

¹⁵ NÉMET ANDOR: *Az ingatag halott*. „2×2” Druckerei „Elbemühl” Wien, 1922. I. sz. A 2×2 folyóirati ritkaság, vezető könyvtárunkban, a Széchenyi Könyvtárban nincs belőle példány. A lapot Remenyik Zsigmondné szíves jóvoltából volt alkalmam tanulmányozni.

¹⁶ MÁCZA JÁNOS: *Emberek (jelenet)* A Proletkult bizottságának előadására Kassai Munkás, 1922. jan. 4. sz.

¹⁷ MÁCZA JÁNOS: *A fekete kandúr*. 1921. VI. évf. 9. sz. 122–125. I. Kompozíció. 1922. VII. évf. 7. sz. 36–44. I.

¹⁸ BARTA SÁNDOR: *Beszélgatók*. Ma. Wien, 1921. V. évf. 4. sz. 66–67. I. Igen. Ma. Wien, VI. évf. 1–2. sz. 5–8 I. *Építkezők*. II. felv. Ma. Wien, VII. évf. 1. sz. *Külvárosi panoptikum*. *ÉK*. Wien, 1923. szept. 1. sz.

¹⁹ Hevesy Ivánnal való beszélgetés alapján.

²⁰ PALASOVSZKY ÖDÖN—HEVESY IVÁN: *Manifesztum*. Bp. 1922.

²¹ 1925-ben Hevesy Iván, Mittay László, Palasovszky Ödön és Bortnyik Sándor megalapította a *Zöld Szamár* elnevezésű szatirikus színházat a Művész Színpadon.

²² Tamás Aladár és Palasovszky Ödön 1926 májusától 1927 áprilisáig rendezett *Új Föld* esteket a Zeneakadémián. A kézikönyv „A magyar dráma útjával” foglalkozó főfejezetének a bevezetője („Színházi viszonyok — Közönség” VI. k. 816.) megemlíti, hogy „... a kísérleti jellegű baloldali színházak vállalkoztak az olyan bemutatókra, mint Katajev A kör négyesgöcsítése (Új Színház), Majakovszkij Kék zubbonyosok (Új Föld együttes) című darabjára”. — Majakovszkij Kék zubbonyosok c. költeményének egy részletét az Alkohollelens Munkaszövetség szavalókórusra alkalmazva adta elő az Új Föld esteken három ízben. 1926. május 12-én, október 23-án és 1927. április 29-én. A szólót Pál Judit (Szántó Judit) és Hornyák Lipót mondta. (Az Új Föld estek műsorai Palasovszky Ödön tulajdonában).

²³ 1928 tavaszán Palasovszky, Hevesy és Tamás öt *Cikk-Cakk* estét rendezett a Zeneakadémián.

²⁴ Palasovszky—Tiszay Andor bevonásával 1928 őszén három Rendkívüli Színpad műsort tartott a Zeneakadémia kamaratermében.

a mozgás és a zene egységén felépülő új „drámai kóruszínpad” műfajait fejlesszék. A „szintetikus kórusdráma” lett volna a szocialista eszméiségű tömegszínpad első legfontosabb állomása. Ennek a célkitűzésnek a jegyében fogant a pantomim elemeit hangsúlyozó Prizma Színpad (1929).²⁴ Palasovszkyék törekvései lényegében a 20-as évek két nagy teatralista forradalmárának, az orosz Mayerholdnak és a német Piscatornak a célkitűzéseivel mutatnak rokonságot. Különösen az orosz forradalmi színpaddal való rokonság szembetűnő, amely szintén a színjáték tömegakcióvá való tételére törekedett, s az „élet külsőségeinek a másolása helyett” a belső összefüggések megjelenítését célozta. A színpad fő törvényévé a mozgást tette. A színészi technikát a biomechanika módszerével, a lényegretörés, a tömörség és az egyszerűség hármas elve alapján fejlesztette. Több alkotó által létrehozott és több műfajt is egyesítő színjátéktípusaikban a színjáték minden ősi és modern tényezőjét felhasználták. A színjáték cselekménye a régi egyenletesen ható fejlődés helyett a belső összefüggéseket feltáró dialektikus ugrások szerint haladt, sokszor szimultán felépítés szerint. A magyar színházi avantgard forradalmárait is hasonló eszmények fűtötték. Az 1931-ben bemutatott *Ayrus leánya* c. szintetikus kórusdrámájuk pl.²⁶ Márkus László kritikája szerint a naturalizmus széteső részletességével ellentétben a lényegre tört, a zene, a mozgás, a gesztus az akcióval együtt változó díszlet új szintézisében. A főszereplő maga a tömeg volt, amely „kórusá lelkesedve” jelent meg, mint a görög drámákban.²⁷

A baloldali színházi újtók kezdettől fogva a „szocialista színház” megteremtésére törekedtek. A különböző műfajokkal való kísérletek ezt a végső célt szolgálták, a kórusdráma létrejötte pedig megadta a lehetőséget a szocialista színház alapjának a lerakására. Ezt kísérelték meg a rendőrség által betiltott és csak a főpróbáig eljutott Toller *Gépromboló*kjának az előadásával,²⁸ s ugyanúgy a kórusműfaj addigi eredményeit bemutatni szándékozó „Szintetikus Kórusesttel”.²⁹

A baloldali színpadi avantgard műfajai csak az általuk programul választott „dialektikus színház” első lépései voltak, és — mint vallják — a történelmi fejlődésnek csak arra a bizonyos szakaszára voltak érvényesek. További terveiket és működési lehetőségeiket azonban a 30-as évek elején a rendőrség már lehetetlenné tette.³⁰

Ennek a mozgalomnak európai szintű drámaírója is akadt a drámaíróként mindmáig szinte ismeretlen Remenyik Zsigmond személyében. Mivel Remenyik drámai problematikája külön tanulmányt igényel, így csak a mozgalom célkitűzéseinek a szempontjából említjük meg, hogy első, a polgári társadalom kiüttlanságát marxista igénnyel bíráló s az epikus drámai formában megjelenő *Blöse ürek mindenkinek tartoznak* c. tragikomédiájának a bemutatására a baloldali színpadi avantgard akart vállalkozni. Ez a terv természetesen a mozgalom megszűnésével kútbaesett.³¹ Az említett mű mindmáig nem kapott színpadot, noha a maga korában tartalmi és formai jegyeit tekintve a magyar színpad legmodernebb törekvéseinek az úttörőjévé válhatott volna.

A baloldali színpadi avantgard műfajaival rokonságot mutató törekvések jellemezték a Kassák-féle *Munka-kör* színpadi stúdiójának a műsorait is. A 30-as évek munkásszínpadjai e célkitűzések szellemében működtek. Végül a baloldali színpadi avantgard életképes vívmányait a népfrontkorszak idején a Független Színpad mozgalma fejlesztette tovább. A 20-as évek nemzetközi hatásaiból fejlődő baloldali színpadi avantgardizmus itt talált kapcsolatot a magyar népi kultúrával.

R. Kocsis Rózsa

Szocialista irodalmunk filológiai kutatásának kérdéséhez

Szabolcsi Miklós programot adó tanulmányában hangsúlyozza, hogy irodalomtörténet-írásunk egyik legfőbb feladata „a magyar proletáriróadalom történetének kutatása, mégpedig mind az adatfeltárás, s az eseménytörténet megkonstruálása, mind az eszmei s esztétikai

²⁴ Palasovszkyék Madzsar Alice mozgásművészeti iskolájának a közreműködésével 1928 és 29 telén három Prizma estét rendeztek a Zeneművészeti Főiskola kamaratermében.

²⁵ *Ayrus leánya* (szintetikus kórusdráma). Koreográfiáját Madzsar Alice, szövegét Palasovszky Ödön írta, zeneszerző: Kozma József, színpadtervező: Fülöp Zoltán. A szöveggönyv gépelt kézirata Palasovszky Ödön tulajdonában. Előadták. 1931. április 28-án a Fővárosi Operett Színházban. Rendezte Palasovszky Ödön.

²⁶ MÁRKUS LÁSZLÓ: Új Színház. Magyar Hírlap. 1931. május 10. 19. l.

²⁷ Ernst Toller *Géprombolók* c. művének az előadását 1929. február 21–23 és 24-re hirdették a városligeti Budapesti Színházban, de csak a főpróbáig jutottak el. A rendőrség az előadást betiltotta. A darabot Palasovszky Ödön rendezte.

²⁸ 1930. május 17-re a 100% kórus és a Munkáskultúrgárda „Szintetikus kórusestét” hirdetett a Zeneakadémia nagytermében. Az előadás rendezője Tiszay Andor és a két kórusvezető; Tamás Aladár és Palasovszky Ödön. Az előadást a rendőrség betiltotta.

²⁹ Palasovszky Ödönnel való beszélgetés alapján.

³⁰ Palasovszky Ödön szíves szóbeli közlése.

problémák tisztázása, mind egyes írói portrék s életpályák megrajzolása”.¹ E megállapítás fényében vizsgálva irodalmunk történetének legújabb összefoglalását,² megállapíthatjuk, hogy a két utóbbi célkitűzés, vagyis az eszmei, esztétikai problémák tisztázása és az írói portrék s életpályák megrajzolása terén jelentős előrehaladás történt. Még e nagyarányú szintézis megvalósítása után is sürgető feladat maradt azonban az „adatfeltárás s az eseménytörténet megkonstruálása”, valamint, figyelembe véve a forradalmi emigrációnak csaknem az egész világon történt szétszóródását, éppily sürgető feladat, hogy feltárjuk, mi volt — Szabolcsi Miklós szavaival — „azoknak a közvetítő szerveknek a szerepe, amelyek az emigrációban született irodalmat eljuttatták hozzánk”. Ez a kérdés azonban fordítva, és a különböző emigrációs csomópontok egymás közötti kapcsolatát tekintve is érvényes. Ezen túlmenően, azt sem lenne érdektelen feltárni, hogy íróink mit vettek át a nemzetközi szocialista irodalom rendkívül gazdag anyagából, s szereteágazó kapcsolataikat tekintve, mivel járultak hozzá annak gazdagabbá tételéhez? Amíg azonban ezeket a kétségekívül bonyolult és hosszadalmas kutatást igénylő problémákat nem sikerül megnyugtatóan tisztázni, úgy érezzük, aligha beszélhetünk szocialista irodalmunk történetének filológiai megalapozottságáról.

Az ilyen irányú kutatás problémái — hiányos folyóiratok, elveszett, vagy ismeretlen-ség homályában maradt könyvek és egyéb kiadványok — közismertek, felesleges lenne azokat ismételnünk. Ennek a körülménynek azonban eleve óvatosságra kell bennünket intenie, mivel az alapvető filológiai adatfeltárás befejeztéig — de bizonyos mértékben még azután is — semmiképpen nem zárható ki az esetleges pótlások, szükséges korrekciók lehetősége. S éppen a filológiai kutatás erősen egyoldalú koncentráltága következtében —, amely nem veszi például figyelembe az amerikai magyar szocialista sajtóval, az *Új Előrével* s később a *Kanadai Magyar Munkással* fennálló kapcsolatokat — adatfeltárás, s eseménytörténet szempontjából meglepő pontatlanságnak, tévedéseknek lehetünk tanúi.

Ilyen mindenek előtt a Kiss Lajosról írott pályakép. Kiss Lajos könyvkiadásunk felfedezte ugyan, de a jelenlegi portré olvasása után joggal állíthatjuk, hogy irodalomtörténet-írásunk számára továbbra is — Szabolcsi Miklós szavait idézve — a „nálunk még fel nem fedezett” alkotók közé sorolhatjuk. A kézikönyvben olvasható portré szerint Kiss Lajost „a Tanácsköztársaság bukása után bebörtönzik, nyolc esztendő ül Szegeden a Csillag börtönben. Kiszabadulása után 1929-ben emigrál.” (779.), előzőleg viszont már arról értesülünk, hogy a korai huszas évektől emigrációban él (234.). Kiss Lajos regénye, a *Vörös város* is figyelmeztet, ha tekintetbe vesszük önéletrajzi vonatkozásait, hogy az író nem töltötte ki — Vácot, s nem pedig Szegeden — a börtönbüntetést, hanem 1921-ben cserefogolyként került a Szovjetunióba. Ezt alátámasztja az *Új Előrében* 1922-ben megjelent első verse,³ amely szerint a vers keletkezési helye: Vác—Moszkva. A költeményben Kiss Lajos száműzött győzőkként vágató hatalmakról, új rohamramenők áldott új hajnaláról beszél, akik „elme gyünk, hogy megint jöhessünk”. S hogy félreérthetetlenül ugyanarról a Kiss Lajosról van szó, a *Vörös város* szerzőjéről, idézünk az *Új Előrében* egy később megjelent verséhez írt rövid pályaképet.⁴ Eszerint: „Kiss Lajos elvtárs — betűszedő, aki most is nyomdában dolgozik. A Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása óta aktív harcosa volt, a diktatúra alatt a budapesti V. ker. pártszervezet titkára. A szociáldemokráciával összeolvadt pártban ő szervezte meg az első bolsevik pártszervezetet. A bukás után a börtönben kezdett írni. Autodidakta, valódi östehetség. Egy nagyobb regénye — a magyarországi proletárdiktatúráról — most jelenik meg — orosz nyelven.” Hogy a regény valóban megjelent-e oroszul, nem tudjuk, de az *Új Előrében* közölt, egyes fejezetek arról tanúskodnak, hogy a regény a húszas évek közepén lényegében készen volt, s csak teljes, magyar nyelvű kiadása tolódtott ki a harmincas évek elejére.⁵ Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy Kiss Lajos alkotó pályájának jelentős szakasza lezárult arra az időre, amikor a tanulmány írója annak kezdetét teszi.

Másik filológiai észrevételünk a *Vörös várossal* kapcsolatos „ellentmondó vélemények” kialakulásával függ össze (780.). A *Sarló és Kalapács* korabeli számai alapján meggyőződhünk arról, hogy az ellentmondó véleményeket éppen Lengyel József állítólagos „védelmező” bírálata váltotta ki, amely szerint Kiss Lajos „nemcsak elérte, hanem meghaladta az eddigi magyar proletárirodalom színvonalát”. Ezt a megállapítást többen úgy értelmezték, hogy

¹ SZABOLCSI MIKLÓS: A magyar proletárirodalom kutatásának kérdéseiről. ItK 1959. 178.

² A magyar irodalom története. VI. kötet. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó, és DIÓSZEGI ANDRÁS: A szocialista és baloldali radikális prózáiról irányzatok a két világháború között. MTA I OK 1965. XXII. 303—343.

³ KISS LAJOS: Száműzötték. Új Előre, 1922. jan. 12.

⁴ Mártírok emlékezete. Új Előre, 1926. jan. 22. (Melléklet)

⁵ Az Új Előrében megjelent regényrészletek: Elfogatás. A Vörös Gettóké című regényből. (1926. febr. 19. Melléklet) — Terror. Magyarország 1919 augusztus után. (1926. júl. 28. Melléklet) — Januári sztrájk. Részlet a Vörös város című regényből. (1926. dec. 28.) Kiss Lajos versei az Új Előrében: Itt az írás. (1925. márc. 27. Melléklet) — Vörös ítélet. (1925. ápr. 19. Melléklet) — Mese. (1926. febr. 19. Melléklet) — Ünnepek Homjakkóván. (1926. szept. 24.) — Vörös Moszkvában. (1926. okt. 14.) — Bacillus és gáz. (1926. okt. 16.) — Márciusi csendélet. (1927. ápr. 5.)

Lengyel József kritikája személyes élt, és Illés Béla ellen irányul, akinek az *Ég a Tiszája* éppen abban az időben jelent meg. A *Sarló és Kalapács* következők számában olvashatjuk Lengyel József nyilatkozatát, amelyben visszautasítja a személyeskedés vádját, s hangsúlyozza, hogy a két író, illetve mű közül nem kívánta „egyiket a másik rovására” dicsérni.⁶ S még egy adatot: a *Kanadai Magyar Munkás* 1942-ben közöl Kiss Lajostól egy elbeszélést, amely ha valóban azonosnak bizonyul, akkor az író életpályáját nem lehet a *Vörös várossal* lezártnak tekinteni.⁷

Filológiai tekintetben hasonló kiegészítésre szorul a Zalka Mátéról készített portré. A szerző a Zalka-portrét a „monumentális nagy regény” irányában igyekszik megrajzolni (782. l.), s közben megfélekedezik más, ténylegesen megvalósított művekről. Matheika Jánosnak a *Sarló és Kalapács*ban közölt írása Zalka Máté *Örök béke* című regényét a „legjobb háború ellenes írások egyikének” nevezi, s úgy tudja, hogy egy másik regénye, *A hős szabócska* 1928-ban jelent meg orosz nyelven.⁸ Ezek felkutatása az elkövetkező idők feladata. Egy következő regényéről Gyöngyös Iván visszaemlékezése tudósít. Gyöngyös Iván, aki Zalka Máté meghívására 1929 nyarán Belikiben tartózkodott, a következőkben idézi az író szavait: „miért olyan fontos nekem a Túl a ködön, ez a kis kolhozregény, amin dolgozom? Hát ezért. Mások persze szebben és jobban megírják ezt az óriási fordulatot a parasztság életében, de hiába, amikor magam előtt látom a nincstelen matolcsi földművelőt, meg a magyar falu egész népét, akkor bizsergni kezd az ujjam hegye, szeretném elmondani nekik, hogy van már szabad paraszt, szocialista paraszt is a világon.”⁹ A *Túl a ködön* még 1929 szeptemberében elkészült, de csak három év múltán, 1932 utolsó hónapjaiban jelent meg folytatásokban az *Új Előrében*.¹⁰ Regénye már azért is jelentős kell, hogy legyen számunkra, mert tudomásunk szerint ez az első, magyarul megjelent mű, amely a falu szocialista arculatának kialakulásával, a szocialista paraszt típusának megalkotásával foglalkozik.

Néhány megjegyzés a Gyetvai Jánosról írott portréval kapcsolatosan. Három regényének bemutatása után — a *Válságos éjszaka*, és két, első ízben német nyelven megjelent regény — a szerző arra a következtetésre jut, hogy „Gyetvai a negyedszázados újságíró tevékenység során már újabb szépirodalmi művet nem ír”. (776.) De Gyetvai János esetében olyan fonák helyzet állt elő, hogy éppen azoknak a lapoknak az adatfeltárása hiányzik, amelyeknek Gyetvai több mint két évtizeden át munkatársa, illetve szerkesztője volt — gondolunk itt a new-yorki *Új Előrére*, s annak későbbi folytatására, a *Magyar Jövőre*. Itt jelent meg folytatásokban az *Egy éjszaka* — ez azonos a mai *Válságos éjszakával* —, s ezt megelőzően a *Zsupka Eszter* című kisregénye, ami nem tudni, azonos-e a *Die Krähe* címen idézettel, továbbá, a húszas évek végén egy újabb kisregény, az *Ádám Péter*, „hátrahagyott írás a magyar forradalom történetéből”, majd a *Gábor barát országa*, s 1934 elején a Munkás Sajtó Szövetség adta ki *Sárga kutyák* című, amerikai munkástémájú regényét.

Soroljuk tovább a példákat? Gábor Andornak az amerikai magyar lapokban megjelent írásai az „Összegyűjtött művei” kiadása ellenére továbbra is az ismeretlenség homályában rejtőznek. Lehetséges, hogy „a nagyobb színpadi művek . . . színház és közönség híján kéziratban maradtak” (273. lap), de ami Lékai János vagy Gábor Andor drámáit illeti, azok meglepően hálás és értő közönségre találtak az Amerikába kivándorolt magyar munkások között. Gábor Andor drámája, *Az út* pedig valóságos diadalmenetben hódította meg az amerikai magyar munkásszínpadokat. S ami pedig a Magyar Forradalmár Írók és Művészek Szövetsége amerikai szekcióját illeti (235. lap), úgy az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy e szekció szervezője és első titkára Bálint Imre volt, aki az emigrációban vált magyar íróvá. S az *Új Előre* kapcsán megismerkedhettünk volna szocialista irodalmunk amerikai ágának képviselőivel, ha másként nem, utalásszerűen találkozhattunk volna Moór Péter, Román János, Egri Lajos, Varga József, William Weinberg, Kálnay Ferenc nevével — s névsorunk még korántsem teljes.

E néhány példán keresztül, reméljük, sikerült érzékeltetnünk az *Új Előre* szerepét és jelentőségét szocialista irodalmunk közvetítésében. Úgy véljük, a tengeren túli magyar lapok anyagának feltárása nagy mértékben hozzájárulhat szocialista irodalmunk történetének filológiai megalapozásához.

Kovács József

⁶ *Sarló és Kalapács*. 1931. III. 1. sz. 79. és 2. sz.

⁷ Halálvölgy. *Kanadai Magyar Munkás*. 1942. XIV. köt. 1. és 3. sz.

⁸ *Sarló és Kalapács*. 1937. IX. 251.

⁹ Zalka Máté: Válogatott elbeszélések c. kötetben. Budapest, 1952. Szépirodalmi K.

¹⁰ Néhány Zalka Máté írás az *Új Előréből*: *Hogya*. 1926. jan. 22. — *Megterés*. 1926. jún. 4. — *A cárért*. 1926. szept. 7 — 17. — *Az első május* 1. 1929. máj. 5. — *Lovaskaland rádióval*. 1929. aug. 18. — *Kievi dumálás*. (A bolygók visszatérnek c. regényből.) 1930. jún. 21. — *Túl a ködön*. 1932. szept. — dec. hónapokban. — *Ugrás a repülőgépről*. 1935. dec. 11.

Vezér Erzsébet

ADY ISMERETLEN LEVELEI KABOS EDÉHEZ ÉS KABOS IONKÁHOZ

Az itt közölt ismeretlen Ady-levelek — sajnos csak töredéke a teljes Ady—Kabos levelezésnek — Kabos Ilonka, Kabos Ede Londonban élő lányánál maradtak meg, és Hatvany Lajosné áldozatkészségéből kerültek haza fotokópiában.

Ady és Kabos Ede barátsága 1905 januárjával kezdődött, amikor Ady a Budapesti Napló szerkesztőségébe belső munkatársként belépett, és nagyjából azonos hőfokon egészen Ady haláláig tartott. Nem tartozott Ady viharos barátságai közé. Nem tarkították indulatos összetűzések és látványos kibékülések. Ady feltétlenül szerette Kabost, bízott benne, jó emberei közé sorolta. Egyik róla írt kritikájában mondja: „Kabos Edét nagyon szeretem, mint az apámat.” (*A jövő fészke*. Nyugat. 1908. dec. 16.). Egy későbbi írásában is fogadott apjának nevezi (*Az Érdekes Újság* dekameronja. Nyugat. 1914.) A *Budapesti Napló* korszakban szinte minden Lédához írt levelében említi, hogy Kaboséknál ebédel, tehát naponta volt érintkezése Kabos családjával is. Itt ismerte meg az akkor bakfissá serdült Ilonkát, akivel testvéri barátságot kötött, mint erről itt közölt levelei is tanúskodnak. Hozzá írja *Fehér lyány virág-kezei* című szép versét, mely a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben „Kabos Ilonka kedves kis húgomnak” ajánlással jelent meg. (Először a *Nyugat* hozta *Virág-kezek a fejemen* címmel 1909. jún. 16-án ajánlás nélkül.)

Kabos Ede radikális gondolkodású, jelentős publicista, közepes szépíró volt. Mikor Ady a *Budapesti Napló*hoz került, Kabos annak felelős szerkesztője, Vészi helyettese volt. 1905 októberben, mikor Vészi a sajtóirodához ment át, Kabos lett helyette a főszerkesztő. 1907 végéig volt a lapnál. 1913-ban mint az *Érdekes Újság* szerkesztője nyújt Adynak ismét fórumot.

Adynak kétszer is jutott az a nehéz feladat, hogy kritikát írjon Kabos regényéről. Ez azért volt nehéz, mert Kabos regényei nem jelentették a legmagasabb művészi szintet és ugyanakkor Ady fiúi barátság fűzte írójukhoz. Őt azonban értéktételeiben sohasem befolyásolta a barátság. Viszont páratlan emberi melegséggel tudta a legszigorúbb bírálatnak is élet venni, ha jó embereiről volt szó. Ez történt a már említett Kabos-kritika esetében is, mikor 1908-ban Kabos új kiadásban megjelent regényéről írt a *Nyugat*-ba. Kabos hibáit a korral menti: „Mennyire meg kell érteni mindent, ami a Kabos Ede írásaiban nem tökéletes, halvány; avagy hiányzó.” Majd megható gyöngédséggel teszi hozzá: „És mégis — mégis mennyi mindent nem látnánk máma, ha Kabos Ede nem néz előttünk a szemüveges szemével.” Másodszor 1910-ben *Kabos Mária látogatói* c. elbeszéléskötetéről írt bírálatot. Ezzel az a megdöbbenő dolog történt, hogy a *Nyugat* egy másik figyelő-cikkkel együtt visszaküldte Adynak. Fenyő Miksa 1910. márc. 9-i levele így indokolja ezt: „A két figyelőt visszaküldjük. A Kabos-ról írott ugyan nem rossz dolog, de határozottan megbántanád vele Kabost s erre elvégre semmi szükség. Azt hiszem magad sem akarod.” A bírálat később mégis megjelent a *Nyugat*-ban (*Kabos Ede könyve*. 1910. ápr. 16.). Nem lehet tudni, hogy Ady átírta-e, húzott-e belőle, hozzáírt-e, de abban a formában, ahogy megjelent, egyáltalában nem lehetett bántó Kabosra, legalább is semmivel sem inkább, mint előző kritikája. „Ő korán érkezett ember volt, kor és dívat ellen hadakozó és tele annyi érzéssel, amennyi belőle az ő idejében a legnagyobb magyar lírikust csinálhatta volna.” — írja róla ugyanakkor, amikor azt is meglátja, hogy „a címadó novella Anatole France receptje szerint készült”. Nem tudjuk, az életrajzok, emlékezések sem tesznek róla említést, hogy Kabos valaha is megnehezelt volna Adyra kritikái miatt. Továbbra is a legszívélyesebb maradt viszonyuk, amiről egyébként az itt közölt levelek is tanúskodnak.

Az alább következő levelek és levelezőlapok nem jelentenek felfedezést sem az Ady—Kabos barátság történetében, sem pedig egyéb vonatkozásban. Mégis rendkívül fontosak, mert nem egy életrajzi tény rögzítéséhez, nem egy adat dátumhoz kötéséhez és nem egy levél pontos keltezéséhez adnak támpontot. Kabosnak és Kabos Ilonkának egy-két Adyhoz intézett levele megvan ugyan hazai irattárainkban, de Adynak egyetlen levelét sem ismertük

eddig, amelyet Kabosékhoz írt. Míg Kabos „Kedves Bandi fiam”-nak szólítja Adyt leveleiben, addig Ady mindvégig megőrzi a tiszteletteljes „szerkesztő úr” megszólítást.

Az első levélben (1) párizsi a keletbélyegző, a jól kivehető dátum pedig 1906. szept. 5. Ebből az időszakból, Ady második párizsi tartózkodásának idejéből ez az egyetlen Kabos level maradt meg, holott bizonyára sokkal sűrűbben leveleztek, hiszen Kabos ekkor még a *Budapesti Napló* szerkesztője volt és Ady csaknem minden írását ennek a lapnak küldte. Az itt jelzett, érdekesnek mondott, elveszett cikket, *A nárciszok városából* címűt Bölöninek is említi egy levelében.

A levelek zöme 1908 és 1909-ből való; legtöbbjüket Érmindszentről és Kolozsvárról keltezte. 1907-ben karácsonyt szokás szerint otthon tölti és csakhamar meglesi a betegség. Első levelét Kabos Ilonkának (2) már rossz hangulatban írja. Febr. 20-i kelettel Kabos Edétől és Ilonkától közös levelet kap. Ebben a *Nyugat* legutóbbi számában (1908. febr. 16.) befejezett *Magyar Pimodán* c. cikkéről tréfásan írja Kabos: „Hanem ami a Pimodán befejezését illeti, — az fene keserű tormaízű. Ady Lőrinc uram nagyot üthet a lován, hogy ilyen alkoholmámor nélkül szükölködik ez a befejezés. Mért nem íttad le magadat, hogy ne lettél volna ilyen keserű? Nincs egyáltalán semmi borod...?” Erre válaszol Ady a 3. számú febr. 24-iki keltű levéllel, amely betegsége elhatalmasodásáról tanúskodik. A 4. számú levélben Ady Kozma Andor címét kérdezi. Kozma Andor volt a Magyar Írók Segélyegyletének főtitkára, aki mindig készségesen állt Ady rendelkezésére, valahányszor anyagi ügyekben hozzá fordult. Ez alkalommal is csakhamar megérkezett Kozma márc. 13-án kelt levele, melyben többek közt ez áll: „Pénzünk nem sok, de özvegyünk, árvánk bőven van. De azért Ady Endre számára kell hogy legyen 200 K. mikor egészségéről van szó.” Az 5. számú levelezőlap bejelentí pesti látogatását. Valóban, 1908 márciusában néhány napig Nagyváradon és Budapesten volt. Ezután betegségéről panaszkodó rövid lapok mennek Kaboséknak (6. 7. 8.). A 7. számút párizsi képeslapon írja Érmindszentről. Címzése is tréfás. Nyilván kicsit jobb hangulatban írta. A 9. számú lap már a küszöbön álló párizsi utazást jelzi a kétnapos kilátásba helyezett pesti átutazással. Ennek dátuma tehát közvetlenül a párizsi utazás előtti lehet. A 10. számú lapot Párizsból hazatérve, a duk-duk affér után és Kabosról szóló bírálatának megjelenése előtt írja, mintegy a budapesti hangulatot kémlelve-tapogatva és elejét véve a bírálatát való neheztelésnek. 1909 januárban ismét Párizsba utazik. Innen ír rögtön megérkezése után Kabos Ilonkának egy keserű hangú lapot (11). Ezután már csak a kolozsvári idegklinikáról ír Kaboséknak, aránylag sűrűn. Megérkezése után azonnal (12), és rá néhány napra, mivel még választ nem kapott, újabb levelezőlapot ír (13). Ez utóbbi segítségével, mivel azon a postabélyegző jól kivehető, datálhatjuk egyik Lédának írt levelét is, melyben ugyanazt mondja el a New York portásáról, amit Kabos Ilonkának megírt. Ismerjük Kabos Ilonka válaszelevelét július 8-áról, melyben mindkét levél megérkezését nyugtázza és örül Ady „friss, jókedvű” levelének. A 13. számú levél azért is érdekes, mert megcáfolja Ady Lajost, aki bátyjáról szóló életrajzában (*Ady Endre*. Amicus, 1923. 132. l.) azt írja, hogy „a város ódon levegője újság és élmény volt számára: . . . Budapest amerikás és parvenü zajossága után Kolozsvár nemesen és magyarul konzervatív hangulata rendkívül kellemesen lepte meg és egyben lekötötte”. Lédának ekkoriban írt leveleiben is ugyanolyan kevéssé hízelgően nyilatkozik Kolozsvárról, mint Kabos Ilonkának. A 14, 15, 16, 17 és 18. számú levelezőlapok hangja azt bizonyítja, hogy Ady gyógyulása jól haladt Kolozsvárt, és hangulata is igen sokat javult. Augusztusban Lédához utazik a Bázeli melletti Rheinfeldenbe. Innen hoteljének képét küldi el a 20. számú képes levelezőlapon. Ezután ismét Párizsból ír két levelezőlapot (21, 22). Utóbbiit Kabos Ilonkának arra a kérdésére (1910. március 2-i levelében), hogy dolgozik-e sokat. A 23. számú levélben sem kelet, sem postabélyegző. Feltehető azonban, hogy Érmindszentről írta Kabos Ilonkának 1911. ápr. 14-i alább idézett levelére válaszként: „Édes Bandim, apustól hallottam, hogy beteg vagy, és bár csunya tőled, hogy Párizsban egész idő alatt egy betű erejéig sem gondoltál rám, nagylelkűen megbocsájtok, és szeretettel jövőök hozzád. Nagyon sajnálalak fiam és hiszem, hogy most már egészen összeszedted magad otthon. Mikor akarsz Pestre jönni és mikor akarsz dolgozni már? Oly rég nem olvastam újat tőled. Próbálj meghízni és egészséges lenni. Itt nálunk valami érdemes új nincs. Apus nem tud dolgozni, tele van vezércikkkel. Anyus ideges, és téged rokonai gesztussal köszönt. Én dolgozom, közbe néha két-három napig nyögök, aztán megint jó. Szóval élünk. De egyáltalán itt minden alszik. Most nagyon megrázott Czigányék dolga. Írjál, magadról, a dolgaidról. És gyere fel hozzánk. Isten áldjon, szeretettel ölel Ilonka húgod. Apus, anyus tisztelnek. Édes anyádnak kezét csókolom.”

Ezután már csak két néhány soros lap következik (24, 25.) inkább udvariassági szöveg-gel, életjelképpen.

1

Carte Postale

P. bélyegző kelte: Paris, 5. 9. 06.

Expédié par
E. de Ady
3 Rue Casimir-Delavigne

Nagyságos Kabos Ede úrnak,

*Budapest, Eötvös u 33.
Hongrie*

Kedves szerkesztő uram,
verseimet most írom, ugyancsak most készül egy kis tárca (majd talán keddre odaér). A versek azonban szombaton nagyon idejében ott lesznek. Úgy veszem észre, hogy két levelem elveszett. Mert a bennük küldött cikkeknek régen közölni kellett volna lenni. Egyik pláne érdekes is volt és sajnálom. Egyébként pedig teljesen megbízhatatlan ez a büdös, francia posta. Egy pár sort nem kapok tőled? Legközelebb hosszú levél. Üdvözet a redakciónak. Ölel
hú fiad

Ady E.

2

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: 1908. jan. (?)

Nagys. Kabos Ilonka kisasszonynak,

*Eötvös-u 32.
Budapest*

Édes Ilonkám, ezt a lapot úgy nézd meg ám, hogy Érmindszenten vásároltam, a szövetkezet boltban. Az Isten tudja, mikor jutok föl hozzátok, semmiféle jegy-operációm nem sikerült. Még egyszeri utazásra se kaptam semmi jegyet, s nem is kaphatok. Majd csak lesz valahogyan mivel már panaszkodni se tudok. Mamád kezeit csókolja, téged s édes apádat ölel

Ady Endre

3

Postai levelezőlap

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király 1908. febr. 24.

Nagyságos Kabos Ede úrnak,

*Eötvös u 32.
Budapest*

Kedves, jó Szerkesztő úr, ne hidd ám, hogy nincs itt bor, sőt. Megláttad volna, bár megláthattad volna, ha lejössz. Majd meglátod egyszer. Ellenben erő és kedv nincs semmi. Nem tudom én, mikor lát engem Budapest. Nyavalygok fizikailag, de még jobban másképpen. Nem tudom, mi lesz velem. Titeket szeretnélek látni. De más értelme csak úgy volna Budapestnek, ha onnan mehetnék mindjárt tovább. De teljesen gyáva és reménytelen lettem. Önagysága kezeit szeretettel csókolom, Ilonkával együtt öllelek

Adyd

4

Postai levelezőlap

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király [március eleje]

Nagyságos Kabos Ede úrnak

*Eötvös-u 32.
Budapest*

Édes Szerkesztő úr,
légy kegyes s írd meg nekem a Kozma Andor címét minél előbb. Mi újság? Hogy vagyok? Itt olyan sár van, hogy még a madár lába is sáros. Én hűségesen nyögök. Lázás vagyok, köhögök, nem alszom. Feleséged kezeit csókolja szeretettel, Ilonkát s téged ölel fiad Ady

5

[Ady kézírásával] Levelező Lap

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király 1908. márc. 12.

Nagys. Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32.
Budapest

Édes Ilonkám, úgy nézd meg, hogy ez az anxyz Mindszenten vevődött a szövetkezeti boltból. Nemsokára csak beállítok váratlanul hozzátok. Édes anyád kezét kétszer csókolom, téged és édes apádat öllelek

A. Endre

6

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király 1908. ápr. [?]

Nagys. Kabos Ede

Eötvös u 32.
Budapest

Édes Szerkesztő úr, hat nap óta nem tudok aludni. Csak a düh tart vissza az öngyilkosságtól. Semmi jó, és új. Nem jöhetsz el húsvétra? Mindnyájatokat szeretettel ölel

Ady Endre

7

(Kép felirata: Les Boulevards.)

Ady kézírása: Levelezőlap

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király 1908. [április]

Ngs. Kabos Ilona Irina Annunciata kisasszonynak

Budapest
Eötvös u. 32.

Kedves Ilonka, látod milyen szép Páris? De Érmindszent se csúnya. Egyébként még mindig nem tudok aludni. Add át dupla kézcsókom édes anyádnak s ölelésem édes apádnak. Írok levelet is, ha nem leszek ilyen bolond. Üdvözlöl öreg cimborád

Ady

8

Képes levelezőlap

Érk. p. bélyegző kelte: Budapest 1908. ápr. 26.

Nagys. Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32.
Budapest

Édes Ilonkám, nagyon beteg vagyok: soha ilyen nem voltam. Nem tudom mi lesz velem s mikor láthatlak benneteket. Öllelek, csókollak mindőtöket

Ady/Endre

9

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király 1908 [április—május]

Ngs. Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32.
Budapest

Édes Ilonkám,

ha édes apád s anyád haragszik is reám, te bizonyosan nem. Te elhiszed, hogy nagy baj van itt nálam. Hiszen te voltál az én legfrissebb és legmélyebb új megértőm. Békítsd ki apádat s mamádat, mire én (átutazóban két napra) odaérek. De addig írhatnátok is. Ölel szerető szegény [többi olvashatatlan]

10

Postai levelezőlap

Érk. p. bélyegző kelte: Budapest 1908. dec. 12.

Nagyságos Kabos Ede úrnak, író

Eötvös-u 32.
Budapest

Édes, jó Szerkesztő úr,

csak, hogy tudd: élek, gondolok rátok s talán nemsokára látlak benneteket. Karácsony után megyek egy szanatóriumba s átmenve Budapesten megkereslek benneteket. Bolond, beteg, furcsa dolgok történtek velem s néha azt hiszem, hogy így van jól. Most már legalább tisztán láthatom, hogy egyetlen barátom sincs. Ónagysága kezeit csókolom, Ilonkát s téged ölellek szeretettel Adyd

11

Carte Postale

P. bélyegző kelte: Paris 1909 [január vége]

Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32.
Budapest.

Megérkeztem, bánom, mint a kutya, hogy idejöttem. Szeretettel gondol rátok

Ady Endre

12

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Kolozsvár 1909. jún. [28. v. 29.]

Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32
Budapest

Édes, kis Ilonka húgom, itt vagyok, rosszabbul, bolondabbul, mint valaha. Címem: ideggyógyászati klinika. Sok, leírhatatlan baj esett velem közben. Gyertek, látogassatok meg. Ölel mindőtöket Ady

13

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Kolozsvár 1909. júl. 4.

Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32
Budapest

Édes, kis Ilonka húgom, ahogy ideérkeztem, azonnal irtam neked is. De a New York portásával küldtem ki a leveleimet s úgy látszik, elsikkadtak. A Nyugat se kapta meg, édes anyám se. Hát húgom, eszek, mint egy farkas. Egyelőre pompás dolgom van. Lukács isteni orvos és ember. Kolozsvár bög a butaságtól, de ez is jó nekem. Hát ti mit csináltok. Édes anyád kezeit sokszor csókolja, téged és édes apádat formálisan csókol

Adytk

14

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Kolozsvár 1909. júl. 8.

Nagys. Kabos Ede író úrnak,

Budapest
Eötvös u 32.

Kedves Szerkesztő úr, ölel mindőtöket

Ady Endre
gyógyuló beteg az idegosztályban
Kolozsvár

[Képfelirat: Magy. kir. egyetemi klinika.
Ideg- és elmegyógyászat Kolozsvár]

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Kolozsvár 1909. júl. 22.

Nagys. Kabos Ede író úrnak

Abbazia
Pension-Schalk

Édes szerkesztő úr, én bizony nem maradok itt tovább aug. elsejénél. Talán, ha egy-két garast szerezhetek, elmegyek valahova utókúrára. Jobban vagyok vagy nem vagyok, az ördög tudja. Az azonban istenugyse igaz, hogy elhülyültem. Csak ennek volna komoly alapja és állandósága. Hát te hogyan élsz, mulatsz Shaw olvasásán kívül? Ilonkától ma kaptam egy keserves kártyát. Meddig maradsz Abbaziában? Lehet, hogy aug. első felében már Pesten leszek. Ólél szerető fiad

Ady Endre

[Képfelirat: Magy. kir. egyetemi klinika.
Ideg- és elmegyógyászat. Kolozsvár.

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: 1909. júl. 22.

Nagys. Kabos Ilonka kisasszonynak

Budapest
Eötvös u 32.

Édes Ilonka húgám, aranyos, jó nőcske vagy, hogy csak nyomorult kutyának titulálsz. Pedig több vagyok: komisz, elhülyült, dög, tehát döglött kutya. Veronált pedig már csak nagyonnéha veszek. Bort azonban két nap óta iszom 3—4 decit. Nem dolgozom s csak aug. 1-ig maradok itt. Lehet pár napra fölmegek a Magura hegységbe. Édes apád ma írt egy pár gonosz sort. Reinitz, a betyár, a gombos cipős Lavotta, miért nem ír? Én nem tudom az ő címét, viszont én ismert közintézetben lakom. Édes anyád kezeit szeretettel csókolja s téged igazán csókol

szerető bátyád:
Ady Endre

[Képen Ady kézírásával:]
Adyék házikója Érmindszent.

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: Kolozsvár 1909. júl. 23.

Kabos Ilonka kisasszonynak,

Budapest
Eötvös u 32.

[A szöveget a lap képes felén kezdi, tehát az Érmindszentre vonatkozik]
Édes Ilonkám, itt nem tudok én élni s itt ittam a többek között sokat. Megkaptad tegnapi kártyám? Csókol szerető bátyád Ady
P. S. Megállj, nem dicsérted meg a „Nyugat” új Ady-verseit.

Képes levelezőlap

P. bélyegző kelte: 1909. júl. 28.

Kabos Ilonka kisasszonynak,

Abbazia
Pension Schalk

Édes Ilonkám,

hát Abbaziában vagytok ebb' a kutya melegben? Az én címem most már: Érmindszent aug. 1-től. Valószínűleg Pestre is fölnézek csókol benneteket szerető bátyád Ady

19

Levelezőlap

P. bélyegző kelte: Basel 25. VIII. 09.

Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32. III.
Budapest Hongrie

Kedves Ilonkám, címem: Rheinfelden Hotel des Salines, E. de Ady de Diószád stb. Mert ez fene előkelő és drága hely. De pompás fürdőket veszek, kirándulgatok. Édes anyád kezét csókolom, édes apádat ölelem. Köszönts Reinitzot, Czigányt. Írj, mi újság? A Pesti Naplóban megjelent egy kis tárcám? Csókol szerető bátyád.

20

Carte Postale

P. bélyegző kelte: Rheinfelden 29. VIII. 09.

Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32
Budapest Hongrie

Kedves Ilonkám, még nem válaszoltál bázeli kártyámra. Mi újság? Írj valami engem érdek-
lőt. Ha lap volna ilyesmi, küldd be. Az egész csaláival együtt csókol bátyád: Ady
Reinitzot ölelem.

21

Carte Postale

P. bélyegző kelte: Paris 1910 [január]

Nagys. Kabos Ilonka kisasszonynak

Eötvös u 32
Budapest Hongrie

Édes Ilonkám, igaz, hogy meghalt édes apád apja? Semmit se tudhatok meg rólatok. Én Párisnál egyetemben az özönvíz előtt állok. Bár már túl lennének rajta. Főképpen én. Szere-
tettel ölel mindőtöket

Adytk

22

Carte Postale

P. bélyegző kelte: Paris 1910 március

Mmlle Ilonka Kabos

Eötvös u 32
Budapest Hongrie

Drága Ilonkám, köszönöm kedves leveledet. Nem dolgozok, nem várok semmit, nem mulla-
tok, nem élek. És nem bánom, akármilyen lesz. Csókol mindnyájatokat szeretettel hú bátyád
Ady Endre

23

[Érmindszent 1911. ápr. 14. után]

Kedves Ilonkám,

köszönöm a leveledet, mely sohase jöhetett volna jobbkor, illetve rosszabbkor. Félek, hogy ha később jött volna, még azt a kis futó, de szép örömet se adhatta volna, mint most. Nem affektálok most már semmit: végem van. Nem is jó részletezni a kínjaimat, s mindazt, ami bizonyos. Akármilyen próbálok, csak egyre rosszabbul leszek s már a félperces örült álmoknál tartok. Talán egy hónapon belül fölmegek Bpestre egy napra. Ha addig bírom s lesz hozzá még erőm. Köszönöm, hogy gondoltok reám, csókollak mindannyiatokat

Ady

P. bélyegző kelte: 1912. júl. 5.

Kabos Ilonkának, Lányi Ernő címén

Kamarás
(Szabadka mellett)

Édes Ilonka húgom, ne haragudj reám, mert dancs, figyelmetlen aggastyán vagyok, de téged változatlanul szeretlek. Mulass jól. A viszontlátásig Bandi bátyád

P. bélyegző kelte: Ér-Szent-Király 1914. júl. 14.

Nagyságos Kabos Edének
„Érdekes Ujság”Váci körút
Budapest

Drága szerkesztő uram, ha fölszaladhatok Budapestre, egy látogatásnál meglátod, hogy változatlan, sőt tán még szeretőbb vagyok hozzád s tiedhez. Nagyon szeret s ölel fiad:

Bandi

Esze Tamás

A FIATAL ADY TEMESVÁROTT

Az *Irodalomtörténeti Közleményekben* újból a közönség elé került Franyó Zoltán cikke: *Ady Endre — mint temesvári díjnok*,¹ amely korábban a *Bánsági Üzenet* c. folyóirat 1957-ben megjelent első s egyben utolsó számában látott napvilágot.² Ne menjünk el szó nélkül mellette, itt az ideje, hogy összefoglaljuk a fiatal Ady temesvári tartózkodásáról szóló cikkeket, közleményeket mondanivalóit és közreadjuk azokat a dokumentumokat, amelyek róla ebből az időből fennmaradtak.

Ady temesvári tartózkodása iránt akkor támadt érdeklődés, amikor 1923-ban megjelent és Temesvárra is eljutott Ady Lajos Ady-életrajza.³ A könyv hatásáról így számolt be — a maga sajtósági stílusában — Pogány László a *Temesvári Hírlap* 1924. május 6-i számában.⁴

„Ady Lajos könyve Ady Endréről mint valami hatalmas kő cuppant bele a magyar irodalmi élet nem éppen sima tükrű tavába és a miatta keletkezett vita hullámai, bár csekélyebb rezgéssel, csak most gyűrűztek el mihozzánk. Nem mondhatni, hogy Temesvárótt, érdekességével arányban álló érdeklődés mutatkozott volna a könyv iránt, azonban egy bizonyos felfigyelés mégis észlelhető a Temesvári Hírlapnak a könyvről szóló múlt heti kritikája nyomán és amire eddig senki sem gondolt, szemfüles riporterek a húsz éves Ady temesvári időzésének történetét is kifürkészték, kinyomozták.”

A *Temesvári Hírlapnak* az a száma, amelyben Ady Lajos könyvének bírálata megjelent, hiányzik a budapesti könyvtárakból, ezért nem tudjuk megmondani, vajon érte-e kritika azért, hogy csak futólag, adatok közlésétől lehetőleg tartózkodva emlékezett meg a fiatal Ady rövid, de számára igen emlékezetes temesvári díjnoskodásáról. A közleményünkben megjelent dokumentumok arra vallanak, hogy Ady Lajos nem azért volt szűkszavú, mert nem ismerte a részleteket s nem is tulajdonított jelentőséget bátyja temesvári élményeinek, hanem szándékosan volt feledékeny: amikor könyvét írta, valamilyen okból már nem szívesen gondolt arra a családra, amelyhez korábban őt is erős szálak fűzték; arra az „ismerős”-re, aki Adynak állást szerzett a temesvári királyi táblán azzal a szándékkal, hogy egyengetni fogja az útját a bírói pályára.

¹ LXIX/1965. 199—204. Ady Endre — táblai díjnok úr címmel.

² „Az RNK írószövetsége temesvári fiókja magyar tagozatának kiadványa.”

³ Ady Endre. Budapest, 1923.

⁴ Ady Endre és a „temesvári asszony” című cikkében. *Temesvári Hírlap*. XXII/1924. 100. sz.

Miután beszámolt könyvében Ady budapesti jogászkodásának kudarcáról, ezeket írja:

„Ilyen körülmények között valósággal Kolumbus-tojásként hatott egy Temesvárról érkezett levél, amelyben családuknak egy Mindszentről elszármazott ismerőse azt írja: menjen el Bandi Temesvárra, ott a kir. táblánál 90 krajcár diurnum mellett díjnoki állást nyerhet. Havi 21 forintért kapni fog teljes ellátást, csöndes kis szobával, ahol — a régi barátoktól, a „rossz társaságtól” elszakítva, szépen készülgethet vizsgálataira. Aztán, ha majd elvégezte a jogot, s a bírósághoz óhajt menni, a díjnoki éveket beszámítják a szolgálatba, s egyszeribe aljegyzői kinevezést fog nyerni.

Ennyi csábító előny hatása alatt a családi tanács úgy döntött, hogy a jogász úr az 1897/8. tanévre iratkozzék be hát Budapesten, de nyomban menjen le Temesvárra, — mint Bandi tréfásan mondogatta — *jogtávhallgatni*. Úgy is történt.

.....
A III. félévre — szabványos módon — magyar közjogot vett fel Lechnertől, jogbölcseletet Piklertől, közgazdaságtant Földestől, nemzetközi jogot Csaradától, törvényszéki orvostant Csatárytól. A felvett tárgyak hallgatására persze, nem kerülhetett sor, mert ő szeptember végén, a tanárokkal való index-látomozás után, leutazott Temesvárra.

Hogy a diurnista-foglalkozás nagyon kevésbé volt ingyére, az nem lehet meglepő dolog; 90 krajcár pedig az akkori időben sem volt valami nagy összeg, s így — bár hazulról is érkeztek közben pénzecskék és élelmiszeres csomagok — a délelőtti díjnokoskodás mellett délutánonként még privát órákat is kénytelen adni az iroda-igazgató fiának.

Különbön magát a várost sem szerette semmiképpen sem. Akkor még nagyon is német-jellegű volt Temesvár, már pedig ő Goethe-nyelvvel élete fogyatig hadilábon állott. A csak teuton-nyelven beszélő öreg sváb-háziasszonya kedvéért azonban lassanként törni — még pedig a szó teljes értelmében: *törni* — kezdte a németet. Mint maga emlegette később, ő is — ungarisch-deutschul — *Tausender*-nek nevezte el a ház utcai részén lakó k. u. k. ezredest.

Temesvár tehát, no meg a diurnista-kenyér, hamarosan izetlenné lett a Bandi számára. Alighogy megtelepszik Temesvárott, heves vágyódást kezd érezni az otthon, a szülőkebb patria: a hehüpupás vén Szilágyság iránt.

Ez a lelkiállapot, a folytonos hazavágyódás, hosszú pauza után termékeny, bőségesen buzgó forrásává lesz új meg új verseknek. A zilahi helyi újság, a tisztességes hangú és színvonalú *Szilágy* tárcarovatában sirja el bánatát, melyet amiatt érez, hogy elszakadt a Szilágyságtól, a jó barátoktól és — Zsókatól. Egyik-másik ez időből való verse nem válik szégyenére a későbbi Ady Endrének sem (*Milyen az ősz?*). Valami ilyesfélét gondolhat róluk ő maga is, mert saját neve alatt ezek a költemények jelentek meg először. (Eddigi írói pszeudonymja: „Yda” és „Adieu Bandi” volt felváltva.) Három keserves hónapot (1897 okt.—dec.) valahogyan kihúz Temesvárott. Karácsony táján azonban súlyos beteg lesz: egy makacs influenza roppant elgyötri s közben a „Venus vulgívaga” útszéll rózsájának tövisai is megsértik. A kettős betegségtől teljesen elgyöngül, úgy hogy január elején az édes anyáknak kell elutaznia utána, s haza hoznia Érmindszentre.

A temesvári 3 és 1/2 hónap életének talán legszomorúbb időszaka volt. Még évek múlva is borzongva emlegette, hogy milyen irtózatos karácsonya volt az 1897-i: betegen, pénztelenül, fűtetlen szobában és egyedül töltötte a szent estét. Akkor fogadta meg, hogy bárhol lesz is, hacsak mód nyílik reá, karácsonyra mindig hazajő Mindszentre.”

Az a levél, amelyet könyvében Ady Lajos említ, ma már ismeretlen. De így, kivonatossan is beszélő dokumentum arról, hogy a mindszeinti Ady-család és a Mindszentről Temesvárra elszármazó familia nem csupán ismeretségben, hanem meghitt barátságban élt egymással. Adyék őszintén megírták Temesvárra a család jó barátjának „Bandi” esetét, erre jött válaszul a szíves hívogatás, felvillantva benne a jövő kedvező lehetőségét.

De hát ki volt az az „ismerős”, akinek nevét Ady Lajos elhallgatta? Ha más forrásból nem ismernénk is, megtudnánk Ady Lőrincének egy keltezetlen, de borítékjáról mégis datálható leveléből: 1897. november 11-én adták postára Érkáván, s 12-én érkezett meg Temesvárra. Címzése: „Tekintetes Makoldy Miklós úrnak királyi ítélő táblai iroda tiszt Temes vár királyi tábla palota.”⁶ A levél válasz Makoldyék egy másik, szintén ismeretlen levelére, amelyben egy olyan fényképet ígértek a családról, amelyen Ady is rajta van, s beszámoltak neki „rosz fija” könnyelmű életmódjáról és arról is, hogy valamivel megbántotta őket. Íme a levél:

⁶ A Magyarországi Református Egyház Gyűjteményi Főigazgatósága őrizetében van.

„Kedves Berta és Miklós

a várva várt kedves képet meg kaptuk mondhatom nagyon sikerült kép különösen a kedves aranyos margit igazi gyermek angyali szende arczát menél többet nézem anél több nézni valót talállok rajta te pedig kedves Bertám talán örök ifju akarsz maradni igazán le olvasom az arczotokról a lelki nyugotságot óh ne is ismerjétek meg soha azt a fájdalmat a mit szüle csak gyermekéért érezhet szivemből kívánom én nagyon meg vénültem és nagyon meg tört a sok lelki kin különösen most két holnap olta anyira meg viselt meg tört a hatalmas lelki és testi erő az egeségem alig hiszem hogy többé visza nyerjem orvos gyógykezel de legkiseb izgatotságtól is mentve kel legyen mert nagyon komojra változhatnak igaz nem nagy baj lene egy ki szenvedet lélekel keveseb lene na de ha lehet próbáljuk küzdeni tovább kérlek lelkem Bertám szivedből lelkekből engegy meg endrének ne haraguy rejá felejsd el neved egy perczig sem komojan legyenek jók hozá gondoljátok el hogy nem csak vele teszték jót avall hanem egy sokat szenvedet anyát is boldogitok igazosátok az ő utjait és a hejes irányt mutosátok meg neki hisz anyira biztam benetek talán joban mint önön magamba tehát ismételten kérlek szeresétek szegény rosz fijamat isten

álgyon beneteket minden áldásával számtalanszor csókol őszintén szerető barátnétek

Mari

hát a tanulás nem megy persze mert nincsenek könyvek kérlek Miklós lelkem mond meg Endrének várom a választ szeretném már más oldalát intézni a dolgoknak de várom az ő levelét”

Ez a levél az Ady- és a Makoldy-család meghitt, bensőséges barátságáról vall: a feleség „lelkem Bertám”, a férj „Miklós lelkem”. Atyafiságra azonban semmiképpen nem lehet következtetni belőle, hiszen Adyné így búcsúzik a Makoldy-házaspártól: „őszintén szerető barátnétek”.

Az említett családi kép ama példánya, amelyet Makoldyék maguknak tartottak meg, ezzel a levéllel együtt került elő.⁶

Egy későbbi visszaemlékezésből, Ady temesvári hivatalfőnöke fiának, Omaszta István-nak elbeszéléséből tudjuk meg, mi történt Ady és Makoldy között:

„Apám mesélte akkoriban, hogy Ady nagyon megharagudott érmindszenti ismerősére, Makoldy Miklósról és jó barátja, Ladányi Dezső társaságában igen erőlesen felelősségre vonta. Ady harcias hangulatában párbajra akarta kényszeríteni Makoldyt, a dolog azonban végül mégis békésen intéződött el az „Arany Ökör” kocsmaszála mellett.”

A két család barátsága megmaradt azután is, hogy Makoldy szép terve Endre boldogulásáról a birói pályán összeomlott. Adyék a történekeért nem Makoldyékot hibáztatták, s nem rótták terhükre fiuk rettenetes karácsony-estjét sem, amelynek részleteiről Ady Lajos nyilván Endrétől értesült. Éppen Ady Lajos leveleiből állapíthatjuk meg, hogy a két család barátsága töretlenül élt tovább. 1902. május 27-én megküldi Makoldynak a kolozsvári Egyetemi Kör 1901–1902. tanévi választmányáról készített, levelezőlapon sokszorosított fényképet.⁷ Az Egyetemi Kör elnöke dr. Bodor Antal,⁸ főtitkára Ady Lajos. Majd hat évvel később, 1908. június 13-án a családi levelezés régi, kedves hangján válaszol Makoldy egy hívogatására.⁹

„Kedves Miklós Bátyám!

Részben a Margitka levelére, részben a Miklós bácsi még június közepén írott levelére akarja ez az én mostani levelém megadni a választ. — Hogy csak most, annak az oka nemcsak az én elsőrendű levélírói restségem, sőt iszonyodásom (július és augusztus hónapokban) az irástól, — hanem az a körülmény is volt, hogy lehető biztos terminusok megírását terveztük e válasz-adásban.

S lám, még sem rukkolhatok elő biztos dátummal. Mint méltóztatnak emlékezni, az édesanyám fürdőre való indulását terveztük a temesváriki- (vagy le-?) rándulás időpontjával. S ez még most is csak függő dátum. Nagy valószínűség szerint e hó 22–25. között lessz. Napra való biztossággal azonban még mindig nem beszélhetünk. Haha, a szegény gazdálkodó ember ezer körülménytől, véletlentől van befolyásolva a maga dolgaiban.

⁶ A Ráday Könyvtár Ady-gyűjteményében van.

⁷ Ugyanott.

⁸ L.: GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. III. (Budapest 1941.) 660–662.

⁹ L. a 6. jegyzetet.

Akkor azonban — az említettem 22—25.-e között — nagy valószínűség szerint indulunk. S ha csak valami nagy és jelentős dolog közbe nem jő, a fürdés *előtt* Temesvárra is elnézünk, meglátogatandó a mi rég látott kedves, jó embereinket: Miklós bácsit és családját.

Természetesen: közben sok minden történhetik, s az édes apámmal még a nervus rerum gerendarum: a *pénz* irányában súlyos kis tárgyalásoknak kell előbb végbemenniök, — de hát én azért jó reménységgel vagyok az ut sikere iránt — s ennek előre is örülök. Mert valóban mind-ketten, édes anyám is, én is erősen vágyunk ám Temesvárra.

Addig még — természetesen — irni fogok, tudósítva Miklós bácsit a pontos érkezési időről.

A remélt viszontlátásig is a Berta néni és a Margitka kezeit csókolom, Bátyámat szeretettel ölelem.

Vagyok igaz tisztelő öccse

Érminsztent 1908. VII. 13 (*hétfő*).

Ady Lajos.

Makoldy Margit is — aki ekkor már eladóleány — igen hívogatja Ady Lőrincnéhez írt levelében Adyékát Temesvárra. Az ő levelére, amely nyilván Ady Lajosnéval együtt érkezett meg Temesvárra, így válaszolt Ady Lőrincné:¹⁰

„Kedves Margitkám

Kedves levelét ma kaptam a mire is a következőkbe válaszolok a levelet meg kaptam amit édes apa küldött de Lajos csak pár napja jött haza és így nem volt kivel határozni most pedig igen formán let meg határozva hogy énnekem el kel menem a váradi fürdőbe mert fáj a lábom és oda Lajos is le kísér és onan le megyünk temes vára de ez az aratás meg történte után lehet eléb nem mert a szegény falusi embernek az azévi küzdelmének a bére le aratni bé hordani és még a czeplés jön adig illetve az időközbe mehetünk és megyünk el nagyon szépen köszönöm kedves Margitkám a kedves figyelmét higyem meg rég óhajtot tervem sikerül azal ha mind anyiokat színről színre meg láthatom vagy is láthatjuk adig is a viszont látás reményébe édes anyukáját és apukáját üdvöljük magát számtalanszor csokolja

Mari nénye”

Ezekben a levelekben csak Ady Lőrincné és Ady Lajos barátkoznak Makoldyékkel, s Ady Endre? Makoldy Margit leánya, Hegyi Rezsóné Comsa Margit¹¹ elmondotta nekem, hogy „édesanyja elbeszélése szerint Ady Endre mindaddig, míg Párizsba ki nem ment minden nyáron megfordult Temesváron és diákkorában a vakációban is”. Valóban így történt-e? — ennek még utána kell nézni.

Ez a családi közlés is arra vall, hogy Ady is barátságban maradt a családdal. 1902-ben emléksorokat írt Makoldy Margit emlékkönyvébe, bizonyára egyik temesvári látogatása alkalmával. Az emlékkönyv megmaradt, egy budapesti gyűjtő birtokába került.¹²

Megszakadt-é, mikor és miért szakadt meg a két család barátsága? Kockáztassuk meg azt a feltevést, hogy Makoldyék szívesen adták volna leányukat feleségül Ady Lajoshoz, mint-ha a szíves hívogatás is erre utalna. Ady Lajos azonban 1910. június 27-én Kaizler Annát, Kaizler Lászlónak és Jakó Ilonának, egy Adyékkel közeli ismerős családnak a leányát vette feleségül, akit Ady Lajosné visszaemlékezése szerint Ady Lőrincné régen, már kislány korában kinézett menyének.¹³ Lehetséges, hogy a két család ekkor hidegült el egymástól.

*

A Makoldy-családról és Makoldy Miklós személyi adatairól is összegyűlt néhány dokumentum a kutatás során.

A család ismert őse Makoldi Sámuel erdődi predikátor.¹⁴ Nemes embernek tekintették Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1629. július 13-án kiadott ama diplomája alapján, amelyben a predikátorokat és maradékaikat megnevesítette.¹⁵ 1678-ban Makoldy János a szatmári iskola

¹⁰ L. az 5. jegyzetet.

¹¹ Tőle valók a Ráday Könyvtár Ady-gyűjteményében található temesvári darabok.

¹² Hegyi Rezsónétól vásárolta meg.

¹³ Az ismeretlen Ady, akiről az érminsztenti levelesláda beszél. Közli Ady Lajosné. (Budapest 1942. 29).

¹⁴ „Akosi Makoldi Sámuel nemességét elismerte egy királyi határozat, a miről a Gubernium 1624-ben Közép-Szolnok vármegyét értesíti.” PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája. VI. (H. n., 1904.) 65. — Közép-Szolnok vármegye 1775. január 28-án felszólítja Makoldi Sámuel akosi nemes és Makoldi Mihály érszentkirályi predikátort, hogy igazolják Makoldi Sámuelről való leszármazásukat, aki Bethlen Gábor 1629. július 13-án kiadott — a predikátori rendet megnevesítő — diplomája alapján, mint erdődi predikátor lett nemessé. A Ráday Könyvtár Ady-gyűjteményében.

¹⁵ RUGONFALVI KISS ISTVÁN: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. Theologiai Szemle. XII. (1936.) 286—301.

rektora, Kis-Hont vármegye nemesei közül való birtokos.¹⁶ Tőle származott Makoldy (Makódi) Mihály, aki 1775-ben — amikor a család nemesség-igazolási pert folytatott Közép-Szolnok vármegye előtt — érszentkirályi predikátor és már 1776 tavaszán, egészen 1773-ig, mint ákosi és nagykarolyi predikátor, esperese a középszolnoki egyházmegyének.¹⁷ Fiai: Sámuel¹⁸ és István. Az említett Makoldyak Makoldy Miklós ősei, mert a róluk szóló családi okmányok az ő birtokában voltak.¹⁹

Makoldy Miklós 1853. január 24-én született Érmindszenten. Szülei: Makoldy László és Ujvári Terézia. 1877. szeptember 13-án kötött házasságot Krasznamihályfalván Szőke Berta tizenhét éves hajadonnal.²⁰ Hegyi Rezsóné úgy tudja, hogy Szőke Berta apja, vagy talán nevelőapja református lelképítő volt.²¹ Csak a Makoldy- és a Szőke-család genealogiájából lehetne megállapítani, mi a valóság abban, amit Hegyiné a két család rokonságáról mondott: „Nem tudja, hogy nagyszülei a Makoldy- vagy a Szőke-család révén voltak-e rokonságban Ady Endre édesanyjával. Mint unokatestvérek tartották a rokonságot és gyakran látogatták egymást.” Véleménye a Szőke-rokonság felé hajlik: „A fényképeken Ady Endre édesanyja és Makoldy Miklósné, Szőke Berta nagyon hasonlítanak egymásra.”

*

Az Ady temesvári hónapjairól szóló cikkek közül legértékesebb Wilhelm Stepperé: *Andreas Ady als Tagschreiber an der Temesvarer kön. Tafel*, amely a *Temesvarer Zeitung* c. napilapban jelent meg az 1924. június 12-ét megelőző valamelyik számban. A napilap 1924. évi folyamata is hiányzik a budapesti könyvtárakból, tartalmát csupán a *Pester Lloyd* 1924. június 12-i, reggeli számában közölt kivonatból ismerjük.²²

A következő temesvári Ady-közlemény Tristis Vilmos novella-stílusban írt cikke a *Temesvári Hírlap* 1924. június 8-i számában: „A húsz éves Ady sok vihartól tépázott temesvári napjainak egyikét mondotta el Ady hivatalbeli társai és akkori kompániája néhány tagjának elbeszélése nyomán.” Stílusát címe is elárulja: *Veres Ferkó három Pengő forintja. Történet, melyben Ady Endre királyi ítélő táblai díjnak szomorú sorshúzásáról és hajléktalanságáról emlékezik meg a késői krónikás.*²³

Két esztendővel később a *Temesvári Hírlap* 1926. augusztus 8-i számában jelent meg Tristis hasonló stílusban írt újabb cikke: *Ady Endre, a házitánító.*²⁴ Ady hivatali főnökének, Omaszta Lajosnak két kisebb fiát korrepetálta. A cikk az idősebb fiú, István visszaemlékezése alapján készült.

Franyó Zoltán cikke 1957-ben részben kiegészíti saját kutatásai alapján az Ady hivatali működéséről szóló adatokat, az Omaszta-visszaemlékezéseket Tristis iratának felhasználásával közli.

Foglaljuk össze ezekből a cikkekből a hitelesnek tekinthető adatokat, lehántva róluk az átlagolvasó ízléséhez alkalmazott „hangulatkeltő” túlzásokat.

Ady 1897. szeptember 23-tól 1898. január 27-ig díjnokoskodott a temesvári királyi ítélőtábla segédhivatalában. A hivatal vezetője, Omaszta Lajos szeptember 23-án jelentette a tábla elnökének, hogy Stojkovits Mihály helyét Ady Endre joghallgató foglalta el a segédhivatalban.²⁵

Amidőn Ady később, 1909 októberében egy *Nyugal-matinéra* lelátogatott Temesvárra, Franyó Zoltánnak elbeszélte első temesvári élményeit:

¹⁶ Kishont vármegye 1781. június 20-án testimonialist ad Makoldi Sámuel és Makoldi István számára arról, hogy a vármegye 1678. évi protocolluma szerint Makoldi János, a szatmári gimnázium professzora a megye nemesi közé tartozott és kapusi birtokos volt, s ezért Tiszteletes Makoldi Mihály, akinek a kérvényező Sámuel és István fiai, szintén nemesember volt. A Ráday Könyvtár Ady-gyűjteményében. — Makoldi Jánosról. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. VIII. (Budapest 1902.) 432–433.

¹⁷ Eletrajzi adatait l.: PETRI: I. m. 66.

¹⁸ Az 1774. évi megyei összeírás szerint Ákos községben két jobbágya volt. — Az ő unokája lehetett a Szinnyeinél említett Makoldy Sámuel.

¹⁹ A Makoldy-család nemességigazolási iratai az Országos Levéltárban elpusztultak.

²⁰ Anyakönyvi kivonatok a Ráday Könyvtár Ady-gyűjteményében.

²¹ Szőke nevű lelképítővel azonban az erdélyi református egyház névtárában (Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára) nem találkoznak. Szőke Albert 1878–1881 között tanító Nagyfülpösn. (XXI/1878–XXIV/1881).

²² LXXI/1924. évf. 114. sz.: „In der Temesvarer Zeitung veröffentlicht Wilhelm Stepper sehr interessante Erinnerungen an den Temesvarer – Aufenthalt Andreas Ady. Sie können als schätzenswerter Beitrag zu der Biographie dieses grossen Dichters angesehen werden, um so eher, als selbst die Lebensgeschichte Adys von dessen Bruder Ludwig – bisher das zuverlässigste Werk über den Dichter – den Temesvarer Aufenthalt des Poeten nur ganz flüchtig streift und von dessen dortigen Leben nichts mitteilt.”

²³ XII/1924. évf. 127. sz.

²⁴ XXIV/1926. évf. 177. sz.

²⁵ Ez az adat Stepper cikkéből való.

„Milyen döbbenet fogta el, ahogy tizenkét év előtt a vasuti állomásról majdnem egy óra hosszat dőcögött vele a lusta lóvonat a József-városon és a belvárosi terpeszkedő, sivár, beépítetlen telkeken keresztül, egészen a város központjában levő „dikasztériális” palotáig. Ez a Bach-korszakbeli, iromba, kaszárnya-szerű épület, melyben még ma is sötét, rideg folyosók mentén a törvényszék és a tábla irodái sorakoznak, nagyon lehangolta Adyt; mikor felért az első emeletre — mondotta —, a legszivesebben azonnal megfordult volna, hogy szöjkék ebből a barátságatlan városból. De mégis erőt vett magán és a huzatos irodák útvesztőjében a legsötétebb keresztfolyosó végén, a patkányszagú táblai irattárban megkereste azt az érmindszenti ismerősét, Makoldy Miklóst, aki már előre egyengette útját. Vele együtt ment be rozváci Omaszta Lajos fétlőtáblai segédhivatali igazgatóhoz jelentkezni.”²⁶

1897-ben, amikor Ady Temesvárra került, a tábla segédhivatalában három irodatiszt dolgozott: rangsorban Makoldy volt az első, utána Udvardy Ferenc következett, végül pedig Farkas Géza. Ady idézett visszaemlékezéséből az látszik, hogy Makoldy az irattárt is kezelte. A díjnokok Udvardy keze alatt voltak.²⁷ Róla így emlékezik meg a *Temesvári Hírlap* szerkesztője Tristis cikkéhez (*Veress Ferkó három pengő forintja*) írt néhány soros bevezetésében: „A szereplők Ady kollegái: Feri bácsi, Ady közvetlen hivatali felettese, néhai Udvardy Ferenc, Udvardy Sándor rendőrtisztviselő édesapja.” A cikk mellett a szerkesztő Ady debreceni arcképét közölte ezzel a magyarázattal: „A képet hivatalbeli kollegájának és barátjának, Ladányi Dezső lippai nagykereskedőnek adta Ady Temesvárról való távozásakor, 1898 január utolsó napjaiban.” A kép abban tér el az eredetitől, hogy a másolat következtében Ady arca balfelé fordul.²⁸ Ady egy másik díjnoktársa „Veress Ferkó” volt. Nem bizonyos, hogy Tristis valódi nevét említi a róla szóló, nem valami izléses historiában. „Veress Ferkó legkedvesebb cimborája a Bandi gyerek.”

A történet arról szól, hogy „Veress Ferkónak pénze volt”, s miként verik el ezt a pénzt „a táblai segédhivatal úrai”. Így kezdődik:

„Nagy csend támadt a szenzációk közlés nyomán. Csodálkozás volt ez a csend, meglepetés komoly döbbenete, becstelenség, tisztességes hitetlenkedés. Az öreg Udvardy nagyot csapott az asztalra és egyszerűen kijelentette: nem hisszük, rágalom. Ha már az öreg Udvardy, a Feri bácsi ezt mondja, így kellett, hogy legyen. A Három csikó hosszú segédhivatali asztalánál az öreg Udvardy véleménye volt a hivatalos felfogás. Ez ellen hiába kapálóztak az asztalvégi ifjak. Feri bácsi mondta és punctum.”

Ezt a néhány sort azért idéztük, mert bepillantást enged abba a hivatali szobába, ahol Udvardy Ferenc — aki bizonyára nem öreg ember még, hiszen csak 1895-ben került a temesvári táblára — irányítja a „három csikó”: a három díjnok munkáját. Az volt a feladatuk, hogy — mivel akkor még nem igen voltak a magyar hivatalokban „kézzel való írást pótló gépek” — ők sokszorosítsák kézírásos másolattal a temesvári tábla végzéseit és ítéleteit. Frányó 1925-ben, amidőn „Ady díjnoki tevékenységének nyomai után” kutatott a tábla irattárában, abban a kézbesítő könyvben, amelyben a díjnokok az iratok átvételét igazolták, 255 esetben találkozott Ady aláírásával. Figyelemre méltó Frányó cikkének ez a néhány mondata:

„Később, 1944-ben Schiff Béla, a pár év előtt elhunyt temesvári újságíró említi, hogy Surdu Luca, akkori táblai aljegyző, az iratok kiselejtezése után is egy-kettőre vagy ötven olyan ügyiratot emelt ki, amelyeken Ady Endre névalírása látható. Ezeket az ítéleteket néha több példányban kellett leírni, hogy a másolatokat elküldhessék az érdekelt bíróságoknak. Amikor több másolatot készítettek, az egyik leíró díjnok hangosan olvasta a szöveget, a többi pedig egyidejűleg írta.”

²⁶ Az Ady-korabeli Temesvárról gondos tájékoztatást ad BERKESZI ISTVÁN könyve: *Temesvár szabad királyi város kis monographiája. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület XXXIV. közgyűlése alkalmára a Temesvár-kerületi Tanári Kör megbízásából írta* —. Temesvár, 1900. „A Belváros északi részén fekvő kormányzati épület három emeletes colossusa, vagy a mint közönségesen nevezik „dicasteriális palota”, Temesvár legnagyobb épülete. Van három udvara; van benne 273 szoba, 20 kamara, 34 konyha, 65 pincze és 27 raktár. A szabadságharc után felállított Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányépületének készült, de mire felépítették, akkorra már megszűnt a Woiwodina. Jelenleg itt van elhelyezve a Temesvárt székelő legtöbb állami hivatal, ...” (63–64. l. az épület képével.)

²⁷ Makoldy hivatali pályafutását a budapesti királyi ítélőtáblán kezdte, mint „járulnok”. Ez a furcsa elnevezés alighanem segédhivatali gyakornokot jelent. Nevével először 1886-ban találkozunk a járulnokok névsorában, a rangsorban ő az utolsó: a tizedik. Ekkor már 33 éves, hat éve már nős ember. Életéről nincs korábbi adatunk. 1890-ben ő a második járulnok. 1891. és 1893. között neve nem fordul elő „Magyarország tisztí cím- és névtára”-ban. 1894-től 1910-ig a temesvári királyi ítélőtábla segédhivatalában működik. 1894-ben ő harmadik, 1895-ben a második, 1897-től az első irodatiszt. 1897-től működik mellette mint második: Udvardy Ferenc. Makoldy 1911-től Budapesten a Curian teljesít szolgálatot, mint első irodafőtiszt, 1913-ban már a segédhivatali igazgatók egyike. Nyugdíjba vonulásának és halálának évét nem ismerjük.

²⁸ Az arckép hű másolata megtalálható Ady Lajosné említett könyvében: a 16. és 17. lap között.

A másolatokat ezután egyeztettek. Az iratok felzetéről kiderül, hogy ki volt a tisztázó, ki volt az egyeztető. Franyó most idézett soraiból arra gondolhatunk, hogy a már említett temesvári Ady-cikkeken kívül van még egy ismeretlen Ady-cikk is: a Schiff Béláé. Az iratok felzetei alapján Franyó még két táblai díjnokról szól: az egyik Deáreágo,²⁹ a másik pedig Gyertyánffy György első alapvizsgás jogász. Úgy látszik, Franyó beszélt Gyertyánffyval Adyról, de csak ennyi az, amit cikkében ő reá hivatkozva mond el:

„Gyertyánffy György, akit sokkal később végrehajtónak neveztek ki, elmondotta, hogy még Ady ottléte idején egy Forint harminc krajcárra emelték fel aapidíjakat. Ezzel javult kissé a díjnokok nyomorúságos helyzete.”

Stepper is hivatkozik cikkében Gyertyánffyra:

„Dem Amtskollegen Georg Gyertyánffy (jetzt Gerichtsvollzieher) klagte er oft, dass er nach Hause gehen und seine Amtswürde an den Nagel hängen wolle. Er habe die Absicht, Journalist zu werden.”

Ady temesvári lakásáról részletesen beszél Franyó a már említett cikkében:

„Makoldy közben már lakásról is gondoskodott. A levelében jelzett „csöndes kis szoba” a Józsefvárosban, az akkori Arany János-utca 13. (ma Ion Ghica-utca 12) számú házában volt. Az alacsony, vedlett vakolatú, sárga ház, közepén nagy tölgyfakapuval, ma is változatlanul olyan, mint amikor Ady Endre lakott benne. A kaputól balra lévő lakrésznek három szobája, konyhája és éléskamrája van. Egyik szobájának két ablaka az utcára nyílik. Itt lakhatott az a nyugalmazott közös hadseregbeli ezredes, akit Ady — aki keservesen törte a német nyelvet, — „Vetti néni” nevű lakásadónőjével folytatott kényszerű dadogásai során „Herr Tausender”-nek nevezett. Az udvar felől nyílik Ady egykori butorozott szobájának bejárata, — itt még ma is olyan állapotban van minden, mint akkoriban volt.

Az új díjnok úrnak lakásától a hivatalig naponta elég hosszú utat kellett megtennie, legtöbbször gyalog, mert az elsejét követő pár nap múlva már lóvasútra se tellett.”

Itt lett volna mindvégig Ady temesvári lakása? Ebben a szobában töltötte „beteg, pénztelenül . . . egyedül a szentesét?” „Vetti néni” rá sem nézett karácsony estjén a beteg fiúra? Stepper cikkéből megtudjuk, hogy „die alte Frau Wetti”, akiről a szerző azt is tudja, hogy Mercifalván született, bizony fukar teremtés volt, s nem is volt megelégedve lakójával, mert:

„Er kam Wochen hindurch jede zweite, dritte, oft jede Nacht mit Sang und Klang nach Hause. Guter Rat, Ermahnungen nichts fruchtete.”

Bizonyára panaszkodott rá Makoldynak, s Ady talán azért keveredett „lovagias ügybe” pártfogójával, mert az megintette őt. Lehetséges, hogy állandó pénzzavara miatt szobáját sem fizette rendesen, bár „Adynak nagy nehezen sikerült a havi öt forintos lakbért kiszurkolni otthon.”

Tristis pontatlan, regényeskedő cikkéből arra lehet következtetni, hogy Ady elköltözött vagy el akart költözni „Vetti néni”-től. A „Veress Ferkó” pénzéből való éjszakai mulatozás után, hajnali ötkor „a banda szétzüllött”.

„Hazamentek. Veress Ferkó ‚kivételesen’ hajléktalan volt. — Bandi te hogyan állsz lakás dolgában?”

Erre nem adhatott pontosabb választ Ady Bandi. Éppen költözködött. A lakásügy nem volt rendezve. Félig-meddig ő is hajléktalan volt.³⁰

Ekkor — bizonyára csak ebben az egyetlen egy esetben — történt, hogy Ady és „Veress Ferkó” az „Aranyszarvas” nevű, csak Lencz János-féle szálló omnibuszába húzódtak be rövid alváásra, s csak akkor ébresztették fel őket, amikor kiértek az állomásra.

²⁹ Talán olvasási hiba „Dereáno” helyett. Dereáno Vilmos 1903-ban albiró a lévai járásbírószágon.
³⁰ Omaszta Lajos — Ady egyik tanítványa — bátyja, Omaszta István elbeszélése nyomán — Franyó szerint — így emlékezett meg Ady szobájáról: „Novemberben történt, hogy Ady valami kiadósabb lumpolás után pár napig betegeskedett. Dermesztően hideg, fűtetlen szobában feküdt. Pista elindult az iskolába, de észébe jutott a beteg házitanító, és elhatározta, hogy inkább őt látogatja meg, mint a piaristák ódon iskola-épületét. Néhány hasáb fát hozott a hóna alatt és befűtött. Ady a pokrók alatt gubbasztott; az éjjeli szekrényen egy palack bor.” Ez a részlet azonban Tristis cikkéből került át Franyóéba, lényegtelen módosítással. Tristis az esetet Omaszta Istvántól hallotta. Az ő szövegét a cikkben idézzük.

Ady temesvári napjai bizony sivár napok voltak, bárhogy próbálgatják is a visszaemlékezők hangulatot színekkel ékesíteni. Miután unalmas és kedvetlenítő hivatali munkáját eléggé jól elvégezte, átadta magát a „szórakozásnak”. „Testet-lelket emésztő folyamatos italozás, dorbézolás és hetvenkedés jellemezte a századforduló táján és még azután is sokáig a hivatalokban veszteglő „úri fiuk” szórakozását. Valóban Ady volt-é kezdeményező ezekben, ő alakított-e kompániát maga körül, vagy csak beilleszkedett egy helyi társaságba? — ezt nem lehet eldönteni. Ha nem Adyból, hanem mondjuk „Veress Ferkó”-ból lett volna nagy költő, nyilván őt tenné meg a kortársak emlékezte a tapintatosan „mulatozásnak” nevezett baráti összejövetelek vezéregyéniségének. Tristis története Ady egy temesvári napját és éjszakáját villantja elénk. Udvardy okos tanácsára a három forintból nadrágot vettek a vásáron egy forint nyolcvan krajcárért „Veress Ferkó”-nak, elnyűtt, egyetlen nadrágja helyett. Ő a semmirevaló régít el is veti magától az árnyékszéken. Igen ám, de benne felejtette a megmaradt és mulatozásra szánt egy forint húsz krajcárt. Ki menjen el érte? Sorsot húznak, s Adynak jutott ez a dicsőtelen feladat. Következik a lumpolás, utána az omnibusz-kaland. Az Ady-kutatás semmit se veszített volna, ha elmarad belőle „Veress Ferkó” szomorú, helyesebben: elszorító esete. Megelégedtünk volna Stepper összefoglalásával a fiatal Ady könnyelmű temesvári napjairól:

„Im übrigen aber führte Ady schon damals ein zwangscheues Bohemeleben. Die Gelage und das Zechen setzten schon einige Tage nach seiner Niederlassung in Temesvar ein. Er hatte rasch seine Kameraden gefunden. Kollegen aus dem Amte, Beamte vom benachbarten Gerichtshof und junge Juristen aus der Stadt. Ady, der Zwanzigjährige, wurde von ersten Tage an der Führer in allerlei nächtlichen Unternehmungen. Er liebte den Wein und vertrug ihn in bewunderungswerter Weise; er verschaffte sich dadurch rasch grossen Respekt in der Gesellschaft. Hatte er ein paar Glas getrunken, so war er bald in glänzender Laune, setzte sich in eine Ecke, liess von Zigäuner alte ungarische Lieder spielen, und sang oder deklamierte. Er liebte besonders kleine Wirtschäuser und Spelunken, Vorstadt-Lokale, wo er sich zwanglos seiner Laune überlassen konnte, vornehmlich das Wirtshaus „Zum weisen Schiff” in der Bonnazgasse, wo er sich ganz besonders zu Hause fühlte. Ueberall hatte er seinen Lieblingskellner und seinen Lieblingszigäuner. Mit einem von diesem, dem alten Zigäuner Toni in „Goldenen Löwen”, war er derart befreundet, dass der Toni dem fast immer geldlosen, sonst aber galanten Ady zuliebe die beste zahlende Gesellschaft ohne weiteres im Stiche liess. Es waren wirklich patriarkalische Zeiten, wo man mit einigen Gulden in der Tasche ein grosser Herr sein konnte. Allerdings, bei Ady fehlten so ziemlich immer „die einigen Gulden”. Irgendwie wurden aber die notwendigen 1, 2, 3 Liter Wein doch immer zusammengebracht.”

Ez az életmód megrontotta Ady egészségét. A „Venus vulgivaga”-ra Tristis is utal egy mondatában: Ady és „Veress Ferkó” „vacsora után hosszabb ismeretlen és diszkrét jellegű kóborlás után állítottak be az Aranyzarvasba . . .” Stepper ezt írja:

„Auch bleib Ady häufig aus dem Amte aus, besonders nach durchzechten Nächten. Mitte Dezember erhielt dieses Ausbleiben einen tiftigeren Grund; damals hatte sich Ady den Keim zu seiner späteren tödlichen Krankheit zugezogen und musste längere Zeit zu Bett liegen.”

A Pester Lloyd szerkesztősége ezt a megjegyzést fűzte hozzá:

„Der Adyforscher Ladislaus Sándorffy²¹ den Zeitpunkt dieser Krankheitserwerbung versetzt auf einen späteren Termin und nach einer anderen Stadt.”

Franyó részletesen ismerteti a temesvári Ady anyagi helyzetét, részben Tristis másik Ady-cikke (*Ady Endre, a házitanító*) nyomán. Említi azonban — nem tudhatni milyen forrás alapján — Ady noteszét, amelyben számvetését jegyezte fel:

„Nem csoda, ha a sovány gázsi negyednapra úgy elfogyott, hogy még a mindennapi lóvasútra sem maradt. Ady csodálkozott a legjobban, — hová lett a pénz? Savanyú arccal számolgatta a kiadási tételeit, kis noteszében valóságos mérleget állított fel, de a bonyolult matematikai művelet végén csak azt állapíthatta meg, hogy a szó szoros értelmében „elfolyt” a pénz. Hogy mire ment el? Hát italra, borralalókra, cigányra, konflisra, nőre. A havi öt forintos lakbért még nagynehezen leszurkolta Vetti néninek,

²¹ Sándorffy Ady-cikkeit nem találtuk meg.

de a gázsi nagyobbik részét a különböző kávéházak és kiskocsmák főurai vették át a hónapvégi adósságok fejében. Úgy negyedike táján már csak a barátai segítségéből élt, azok húzták ki a bajból kisebb villámkölcsonokkal, míg megérkezik hazuról a kosztpénz.”

Az imént azt hallottuk, hogy Ady a lakáspénzt is nehezen tudta kiszorítani a szülői háztól, most arról hallunk, hogy még „kosztpénzt” is kapott.

Anyagi gondjain úgy akart segíteni, hogy elvállalta a két Omaszta-fiú: Gyula és Lajos korrepetálását. Erről szól Trisztis előbb említett másik Ady-cikke. Anyagát nem Ady tanítványaitól, hanem az idősebb Omaszta-fiútól: Omaszta Istvántól nyerte. „A napokban Temesvárott tartózkodott rokonai látogatására, s elmondott nekem néhány kedves epizódot Ady házitanitósága idejéből.” Valóban csak epizódokról van szó a cikkben: „Aranyos, jó fiú volt a Bandi, szerettük mindannyian és őszintén sajnáltuk, hogy elhagyott minket, olyan gyorsan” — a visszaemlékezéseknek ez a summája. Tudott banni a fúkkal:

„Tizedik esztendejük körül jártak a fiúk, eleven, jókedvű gyerek volt mind a kettő. Ady gyorsan megbarátkozott velük. Ehhez nálánál jobban senki sem értett. Tíz perc grammatika, öt perc természetrajz, három perc számtan — aztán jöttek a mesélések. De szívesen hallgatták a gyerekek! Olyan érdekes dolgokat tudott mesélni a házitanító, hogy alig engedték el, amikor már lejárt a hivatalos óra. Főleg tréfás dolgokat mesélt. Reggeltől-estig elszórakoztatta volna a gyerekeket, ha más dolga nincsen.”

Az apa is meg volt elégedve az instruktórral, pedig szigorú, fegyelmet tartó ember volt. Ady azonban kedvelte, „noha volt panasz ellene, a hivatalban is. Persze könnyebb természetű dolgok miatt”. Az Omaszta-, helyesebben az Omazta-család rövid történetét megtaláljuk Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* c.³² könyvében. Trencsén megyei eredetű, lutheránus család volt, Omaszta Lajos neve azonban még nem fordulhat elő az 1860-ban kiadott genealogián. Omaszta István két furcsa szokását említi Adynak: verseit az éjjeli edény alatt tartotta, a másik: a kapukilincsek letörögetése:

„Emlékszem, egyszer vagy negyven kilincs volt nála. Mind kapukról törte le őket. Engem is meg akart tanítani erre a művészetre, mert ő valóságos művész volt a kilincsetörésben. Alig, hogy hozzányúlt a kilincshez, már le volt az törve. Máig sem tudom, hogyan csinálta, hiszen nem volt különösebb ereje — magyarázza Ady egykori pajtása.”

Omaszta is tud Ady betegeskedéséről:

„Ady beteg volt negyedik napja. November végén, kutyahideg fűtetlen szobában feküdt. Omaszta Pista tévedésből az iskola helyett a házitanító szegény lakásába botorált. Hóna alatt néhány hasáb fát hozott, kicsit befűteni. Ady a pokróc alatt gubbaszott. Az éjjeli szekrényen egy palack bor.”

Omaszta István öt évvel volt fiatalabb Adynál. „A bor jó ízét ő magyarázta meg az ötödikes gimnazistának egyszer az Arany János utcai hónapos szobában”, úgy, hogy pertut ivott vele. „Gyakran meglátszott rajta az ital hatása. Részeg volt?” — kérdezte Trisztis Omasztától. „Nem lehetett volna ezt sohasem állítani, hangzott a válasz, de azt, hogy ivott, nem igen tagadhatta volna. Viselkedése mégis kifogástalan volt.” Mindegyik visszaemlékezésben szó esik Ady víg kedélyéről, tréfálkozó kedvéről, ötletes ugratásairól: „Olyan víg kedélyű volt, hogy néha órákon keresztül tréfa volt minden szava.” Omaszta ezt részben borozgatására vezette vissza.

*

A kép, amely most előttünk kibontakozott, nem igazolja azt az érzelmes, szinte melanchólikus rajzot, amelyet Bóka László készített *Ady Endre pályakezdése* c. könyvében³³ a Temesvárott „remeteskédő” fiatal Adyról:

„Itt nem lehet még kocsmáznai sem úgy, mint a zilahi diákdombi kocsmákban vagy Debrecenben, — nincs kívül, s a sváb kocsmáros sörissza, jámbor polgárokhoz van

³² VIII. (Pest, 1861.) 228.: „Trencsén vármegyei czimerleves nemes család. Címerlevelük a nevezett vármegyében 1602-ben hirdettetett ki. . . . De a család nagyobb része Békés vármegyében Csabán telepedett meg. Ez ágból többen Békés megyei hivatalt viseltek, így Lajos 1837-ben főadószedő volt.” Nyilván ebből az ágból származott „rozváci Omazta Lajos” a temesvári tábla segédhivatalának igazgatója.

³³ Ady Endre pályakezdése. Bevezetés az Ady-kérdésbe. Budapest, 1955. (Ady Endre élete és művei I.) 69—72.

szokva s országos vásárkor nem egy inkább becsukja a boltját, semhogy helyet adjon a rác marhakereskedők duhaj kedvének. Itt bizony nem lehet mást csinálni, megbújni szegényes szállásán, olvasni és írni és mérhetetlenül vágyakozni Zilah után, ahol ő most sem díjnok, hanem „városunk költője”. Mint a szárazzatett hal, úgy kínlódik, úgy vágyakozik és úgy érlelődik. Mert itt válik igazán költővé, elhagyatott remeteségében, itt írja az első olyan versét, mely alá már oda meri írni a nevét.”

Annál inkább egyetérthetünk azzal az értékeléssel, amit Bóka nyújtott a Temesvárot írt és a *Szilágy* c. zilahi napilapban megjelent verséről: *Milyen az ősz?* . . . A hazavágyás és a távolból is megszólaló diákszerlem verse ez. „Még nem Ady-vers, de már kétségtelenül vers”, de még valóban Reviczky hangján.

Hány verset közölt Adytól a temesvári hónapokban a *Szilágy*? Bóka szerint „1897-ben nem is jelent meg több verse”. Ady Lajos „egyik-másik ez időből való” verséről beszél, s azt állítja, hogy „ez a lelkiállapot a folytonos hazavágyódás, hosszú panasz után termékeny, bőségesen buzgó forrásává lesz új meg új verseknek”. A temesvári Ady-irodalom is emlegeti Ady verselését. Omaszta István így jellemezte Ady temesvári költészetét:

„Hát bizony sem én, sem a családnk nem is sejtettük akkoriban, hogy a mi kedves fiatal házitanitónk valamikor az új Magyarország legnagyobb költője lesz. Már akkor is írt ugyan verseket, ha jó kedve volt, némelyiket felolvasta nekem, de ahogy visszaemlékszem, ezek csak afféle könnyű fajsúlyú, szentimentális versikék voltak, minden eredetiség nélkül. Most, hogy Ady egész költői művét, páratlanul gazdag líráját ismerem, nyugodtan állíthatom, hogy azokban a régi versekben nyoma sem volt Ady képgazdagságának, forradalmi szenvedélyének, tragikus magyar viaskodásának. Inkább olyan alkalmi költemények voltak; az első szerlem sóvárgása . . . megcsalt álmok . . . a búcsúzás bánata . . . vagy pedig tréfás bökkversek, mindenféle aktuális témáról.”

„Nagyszerű volt ezután még gyakrabban meglátogatni a házitanitót. Micsoda finom vicceket tudott az mesélni. Hát még amikor azt a tréfás versét olvasta fel, amely úgy végződött: „És jégre vittél engemet”.

Erre a versorra még ma is, húsz év után, kitűnően emlékezik Omaszta István magyar kir. igazságügyminisztériumi főtitkárként.

A tréfás vers emléke Adyval kapcsolatban a legköltőibb. Valami lányról volt szó a versben. A lány elcsalta Bandit a jégre. „És jégre vittél engemet” — ma is fülében cseng a versnek refrainje. Amikor jókedvű volt Ady, mindig elszavalta. De szavalt más is. Az éjjeli szekrényben tartogatott egy csomó verset.”

Többnyire ilyen fajta verseket írt Ady Temesvárott. Bizonyára bőségesen akadtak közöttük szerelmes versek is. Kinek udvarolt Temesvárott? „Lányról sosem beszélt Ady?” — kérdezte Tristis Omasztától. Ez volt a válasz:

„Nem. Előttem sosem említett lányt. Nekem sose beszélt lányról. Nem láttam őt egyszer sem lánytársaságban. Makoldy Margit, Makoldy táblai hivatalnok, földijének a leányával volt jó ismeretségben, de nem udvarolt neki se, másnak se tudtommal.”

Makoldy Margit kislány volt még akkor. Később szép hajadonná serdült. Arcképe látható *Három eredeti magyar dal* c. szerzeménye címlapján, amelynek szövegét és zenéjét is ő írta. A korra jellemző érzelgős, gyenge verselmények Ákosi Makoldy Margit versei. Sem ennek, sem a *Tavaszi Napsugár* c. *4 Eredeti Dal* tartalmazó szöveges kottájának nincs évjelzése. Az előbbit azért érdemes említeni, mert első dala a korabeli szentimentális Rákóczi-kultusz szerény dokumentuma:

Hej! kétszáz esztendő óta
Sír, zokog a magyar nóta,
Oda hallott Rodostóra,
Rákóczy Nagy fejedelmünk
Készen áll az indulóra.

Nem sír majd a magyar nóta,
Mint kétszáz esztendő óta,
Itthon lesz a nagy Rákóczy,
Kossuthnak Magyarországot
Segít majd feltámasztani.

Kossuth apánk ketten lesztek,
Akik fiadnak segíttek
Szabaddá tenni e hazát:
Tartsd meg Isten a magyarnak
Kossuth Lajos édes fiát.

Tehát 1906-ban jelent meg „Kossuth Ferencz kereskedelemügyi k. minister úr ő nagyméltóságának mély tisztelettel ajánlva”. A címlapján levő két tulipán az akkor divatos tulipán-mozgalomra utal. A másik kottát „Lendvai Lilike kisasszonynak” ajánlja a szerző.³⁴

Egy másik temesvári lányról Franyó ír:

„Sokszor elgondolkoztam azon, hogy vajon ez a jóképű, szeretetreméltó Ady, aki olyan szép szerelmi verseket tud írni, vajjon kinek udvarol? Ki lehet az a temesvári lány, akihez mélyebb vonzalom fűzi? Nos, egyszer valahogy meghallottuk, hogy megismerkedett egy Gál Gizi nevű 18 éves masamóddal, aki gyakran megvárta, amikor a hivatalos óra leteltével kijött a törvényszéki palotából. Ilyenkor Ady elkísérte a csinos, nyúlánk, szőke leányt addig a belvárosi üzletig, ahol dolgozott. Ennyit tudunk meg temesvári flörtjéről, melynek emlékét egy később, 1900. január 6-án a nagyváradi „Szabadság” című lapban közölt vers is őriz: Dal az interurbán telefonról címen:

Gizust Temesvárt ismerém meg
Bájos, kacér lány, nagy hamis.
Igaz híve a nő-erénynek,
Fájón vallom be magam is.
A bucsun csókot kértem tőle,
S ő azt felelte dévajon:
Majd, ha Váradról diskurálhat,
Majd, ha megnyil a telefon,
Az interurbán telefon.

Gizust, a kis kacért, az édest,
Tegnap zavarba hoztam ám,
Felcsengetém sürgős beszédhez.
Tudom, pirult a kis leány.
Bejelentem, hogy a jövő héten
Bizonytal a szaván fogom,
Mert most Váradról diskurálok,
Mert hát megnyilt a telefon,
Az interurbán telefon.

Ady Dózsa-verseit Gagyi László *Barangolás Ady nyomában* c. „szeszélyes útirajz”-ában³⁵ temesvári élményéből származtatja:

„Dózsa György!

Lehet-e mélyebbet mondani a temesvári évekről? A mélységek mélyéről ragdta felszínre a gőg egész rendjét megfenyegető hatalmas jelképét. Micsoda érzések kavarghattak a sötétben vaksin másoló díjnyokban, aki már Zilahon is piros égálgjéről, égő falvakról indítja első nehéz sorait.”

Mi ne fogadjuk el ezt a hangulatkeltő, tetszetős állítást, amely Franyót is megkísértette. Ady fantáziáját nem ragadta meg a temesvári Dózsa-emlék, a Dózsa György kivégzésének helyén állított Mária-szobor az Erzsébet-úrosban, a Hunyadi út és a Dózsa utca sarkán.³⁶ Gagyi így ír erről az emlékműről:

³⁴ Mind a kettő megvan a Ráday Könyvtár Ady-gyűjteményében

³⁵ Igaz Szó. V/1957. 657–678. A folyóirat Ady Endre-emlékszámban. Egyik rajzos illusztrációja: Temesvár, az „Arany Ökörhöz”.

³⁶ Az emlékműről ezt olvashatjuk Berkeszi említett könyvének 72. lapján: „Mária-szobor a Dózsa György kivégzése helyén. A Belvárosból a Józsefvárosba menve, annak mindjárt a szélén, balról, egy szerény Mária-szobor ötlík szemünkbe, a melyet a hatvanas években emeltek, állítólag azon a helyen, ahol az 1514-ki parasztlázadás vezérét vastrónba ültették és tüzes vaskoronával megkoronázták. Történeti bizonyítékaink ugyan nincsenek arról, hogy a kivégzés csakugyan ezen a helyen történt, de annyi tény, hogy ahol a szobor most áll, már emberemlékezetet meghaladó idők óta volt valami kegyjel, hol a falusi nép összegyülekezett és imádkozott, hogy hasonló szerencsétlenségtől Isten mentse meg hazánkat. A nép mindig ezt a helyet tartotta a kivégzés helyének. Legújabbban tervben van már, hogy a mai szerény emlék helyett 20.000 korona költséggel egy nagyobb igényű kápolna emeltessék a kijelölt telken, melyet a város erre a célra fenn is tartott.” — A Mária-szobor képét l.: MÁRKI SÁNDOR: Dósa György. Budapest, 1913. Önálló melléklet a 496. és a 497. l. között.

„Franyó végigvezet az úton, amelyen naponta járt Ady. Ennek az útnak központi élménye a Hunyadi-vár, amelynek az ablakából 1514-ben a parasztból lett Bakócz Tamás biborosérek összevont szemmel nézte a parasztból lett Dózsa György kegyetlen megégetését. Perzselte-e az orrát az erdélyi paraszthős húsának szaga?

Nem vallott erről.

De Ady vallott.

Őt perzselte. Ő vállalta a megégetett Dózsát. Mit mondjunk többet?

A tüzes trón helyén ma egy kőbevésett szende Szűzmária mosolyog. Vajon nem kérdezte meg tőle a nehéz gondolatokkal viaskodó Ady: mit tettél azokért, akik harapták a meggyötört vezér húsából?

Semmit, nyilván semmit, hiszen ennek az elfinomított arcú szűznek egész életében a saját fiára kellett gondolnia.”

Ady ebben az időben még nem sokat törődött Dózsa Györggyel. Négy Dózsa-verse közül az első kettő (*Dózsa György lakomáján* és *Dózsa György unokája*) csak 1909-ben *Az Illés szekerén* c. kötetében *Az utca éneke* ciklusában jelent meg. Ha Dózsa alakja előbb is foglalkoztatta volna, ennek nyoma lenne korábbi költészetében. Az impulzust nem a temesvári emlék, hanem egy Dózsa-családdal való rokonság adta neki. Ady maga is említi, hogy a Visky-család révén rokonságban volt a diósadi Dózsa-családdal.³⁷ Erre a rokonságra utalhat a *Dózsa György unokája* c. versének első két sora:

Dózsa György unokája vagyok én,
Népéért síró, bús, bocskoros nemes.

Az eddig előkerült forrásokból: kéziratos dokumentumokból és a temesvári sajtóban megjelent Ady-cikkekből ennyit tudtunk megállapítani a fiatal Ady temesvári tartózkodásáról. Bőven éltünk idézetekkel, elsősorban azért, mert az anyag nehezen hozzáférhető, s kívánatos, hogy ezeket a szövegeket a további kutatás használni tudja. A kutató munkát nem fejeztük be ezzel a tanulmánnyal, s ha további igyekezetünk számottevő eredményeket hoz, arról is be fogunk számolni majd az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain.

Komlós Aladár

ADALÉKOK A NYUGAT ÍRÓINAK MŰVEIHEZ

Karinthy Frigyes, Kosztolányi és az Izé

Karinthy Frigyes életrajzíróinak elkerülte figyelmét az *Igy írtok ti* szerzőjének egy korai irodalmi szereplése: hogy felelős szerkesztője volt az *Izé* c. élclapnak, mely 1909. okt. 15-től 1910. jan. 7-ig élt. Pedig az *Izé* mint az egykori gazdag magyar élclapirodalomnak és a század-eleji magyar szellemi kivirágzásnak rövidéletű, de rokonszenves emléke, önmagáért is megérdemli, hogy számontartsuk. Főszerkesztőként Paulini Béla jegyezte a lapot, felelősként Carinti. (Igy!) Munkatársakul Ambrus Zoltánt, Heltait, Kosztolányit, Molnárt, Szép Ernőt, Szinit, Szomaházyt ígérte, rajzolói Egri (Igy!), Gulácsi (Igy!), Gara Arnold, Gyenis, Kubinyi, Oláh Sándor, Petz Margit, Perloth Csaba, Tipari Dezső, Ruszti Gyula, Vészi Margit, Vadász Miklós voltak, olyan művészgárda tehát, aminővel magyar élclap sosem dicsekedhetett; a lap titkár Turcsányi Elek.

Irodalomtörténetírásunknak általában az eddiginél jóval nagyobb figyelmet kellene fordítania régi élclapjainkra, a múlt század 50-es éveit, tehát száz év óta legjobb íróink gyakran feledésbe merült írásai bujkálnak hasábjaikon. Karinthy az *Izé*-ben jelentette meg (-inti) álneven *A kis Szűz* c. paródiáját s több folytatásban név nélkül *A Csömöri úttól egészen a Filatóri-gátig* c. Verne-paródiáját, Kosztolányi Wedekind *Az én síremlékeim* c. versének fordítását és *A vicéné* c. szép költeményét, amely fejlődésének érdekes dokumentuma s részvét-melegített realizmusával már mintegy kései novelláinak ígérete. De a műtörténet sem melőzheti — többek közt — Egri József Meunier-re emlékeztető, többnyire proletárokat ábrázoló erőteljes rajzainak számbavételét.

Az *Izé* fényes munkatársi gárda ellenére egy negyedévi fennállás után megszűnt, nyilván mert nem bírta a versenyt népszerű riválisaival: a Gábor Andor szerkesztette borsos

³⁷ FÖLDESSY GYULA: Ady minden titka. Ady-kommentárok. Budapest 1949. 77.

humorú *Fidibusszal* (amelybe Karinthy, Ambrus, Heltai, Molnár, Szomory, Kosztolányi, Szép, Kemény Simon is dolgozott) és a politikai élclapokkal, mint pl. a nagymultú, jólszerkesztett Borsszem Jankóval. Az *Izé* ui. tartózkodott mind a malackodástól, mind a harcos politikai gúnyolódástól. Paulini nov. 12.-én úgy is jellemzi: „A lap modern, de szigorúan családi jellegű és az is marad”, dec. 17-én pedig: „Az *Izé* nem üzleti vállalkozás, hanem szellemi részvénytársaság.” Csakhamar rá kellett eszmélniök, hogy az ő ártatlan és ártalmatlan „családi” humoruk nem kell a közönségnek. A karácsonyi számban Paulini az *Izé* nevében már aggodalommal kéri az olvasók támogatását és megvallja: „Telve aggodalommal és mégis reménykedve adtuk közre ezt a felhívást: Aggódunk, de nem a magunk életét féltjük!... a lapot féltjük. Féltjük a szemünk fényét.” „Nem számítunk a széles rétegekre, de igenis szükségünk van minden kultúremlerre, aki él e hazában. Mindegyikre az utolsó szálig!” A felhívás hasztalan volt: az *Izé* 1910. jan. 7. után nem jelent meg többé, legalább is az *ÖSzK*-ban, ahol könyvtáraink közül a lap egyedül található, az ekkorról keltezett búcsúszó nélküli szám az utolsó.

Izé, 1909. november 5. I. évf.

A vicéné

(Verses jegyzetek egy budapesti költő naplójából)

Egy pesti bérház aszfaltudvarába
Gyakran lenéztem csendes alkonyórán,
Mikor az agy a munkától kifárad
És únjuk az írást, az olvasást
S a fáradott szem is bámulni vágy csak:
És ekkor a kert szürke négyszögén
Egy furcsa borzas lény öltözött szemembe —
Oly ismerős és mégis ismeretlen —
S töprengve gondolkodtam ott magamban,
Hol láttam őt? ki ő? és mit csinál?
Töprengve gondolkodtam életéről,
Kis barna arca, bubos kontya, pupja
A megszokottság bánatát lehelte
És furta oldalam a bús titok,
Minő lehet az ő kis élete?

Ő a vicéné. A szemét cherubja,
Piszoktündérke, Porseprókirályné,
Kétségtelen, nem érdekes ma már —
Divatja-mult sujet, rossz Zola-téma —
S mi engem illet, most is jobb szeretnék
Lebegni halk, szimbolikus ködökben,
Elhagyni a szemétdör-poezist
És nagy vörös hattyúkról énekelni,
Mik csendben úsznak álmatag tavon,
Vagy aranyos versekben ünnepelni
A bús leányt, ki messze-messze innen
Fejemre gondol s kősa életemre
S az alkonyi csendben teát kavargat.
De mit tegyek? Úgy fáj az élete,
És most e percben, most, hogy észrevettem,
Bus lyra lesz ez az idegen élet
És összeolvad a szemét s a köny.

Egyszer, hogy ébredtem, reggel korán,
A szürkülő lépcsőn elémbotolt,
Vígán söpört, súrolt, törölgetett
S rikácsoló torkából dal szakadt ki.
Csak így hajnalba jár a folyosón,
Mert máskor ez a márványterület,
E szobros és színes üveg-fedett,
Tükrös, virágos, szellős palota

Szegénynek terra incognita volt.
De ilyenkor dalolt, mint árva pinty,
Oly bánatosan, öntudatlanul.
Hogy aki félfüllel hallotta és továbbment,
Kertekre gondolt s messze utazásra
És egy kicsit szomorúbb lett talán.

Aztán, hogy a nap odavilágolt,
Eltűnt e helyről és nyoma veszett.
Mit tett e közben? Isten tudja csak.
Szuszogva a szemét között kapirgált,
Piros vasalót lóbázott az éjben,
Fületlen gombokat rendezgetett,
Rossz gyertyacsonkokat gyűjtött csomagba,
Tolláskodott és rongyokat csavart.
Vagy hogyha az utas vonatra készült
S más nem akadt, a súlyos táska-rajjal
A lépcsőkön szorgalmasan farolt
S lihegve vette el a pár hatost,
És nyelvkiöltve kotródott tovább
Hunyász alázattal, oly lomposan,
Mint ki megszokta, hogy már rá se néznek.
Télen pedig, dér-esős délutánon,
Négy és öt óra közt, hogy fönn az égen,
A hóféhér telefondrótok alján,
Mint halk ívlámpa ég a kora hold,
Az égre nézett s eszelős dalokkal
Idézte a bús téli éjszakát.
Ha meg elúnta e suta merengést,
A kis benyilónál olvasgatott
Vén színlapot, bús újsághulladékokat,
Vagy egy elhasznált villamosjegyet.
De amint kellett, mindig megjelent,
Hogy gyorsan és olcsón szaladjon el
A rendőrért, bábáért, orvosért,
Mert születésnél és halálzásznál,
Örömmünnepnél és perpatvaroknál
Elengedhetetlen nemtő a vicéné
S szükség szerint pöröl, sir vagy nevet.

Csak egytől tartott, a házmester úrtól.
És este csendesén imádkozott
A láthatatlanhoz és látta őt,
Az óriási, jó házmester-pétért,
Aki bizonynyal jobb és szelídebb,
Mint földi kollegája s csenedebb is.
Lám ottan ül fenn égi trónusán.
Káprázatosan sok a kapupéNZ,
KövéR hasán egy irtó kapukulcs
S körötte kedves, piszkos angyalocskák.

Kis konty kacérkodott a feje búbján
S biz'isten senki sem mondhatta szépnek,
S bár a tisztaság papnője volt,
Minden mosdástól idegenkedett
S egész lényével mintegy ezt tagadta.
De még se ölte a szerelmi bőjt.
A megszorult diák szerelmi kosztját
Képezte néha hónap végivel,
Hogy az öreg nem küldte még a gázsit
S a húszéves tagokban állhatatlan
Tombolt az élet vad, csikói kedve.
Ilyenkor aztán este — s délben is —

A padláson, vagy hűvös félszer alján
A konyhalétől még mindig csöpögve
Előkerült a jutányos vicéné,
S a pásztoróra után ő köszönt még.

Éjjel pedig a kaput nyitogatta
S álmatlan álmából búsan riadt,
És már előre viszkedett a talpa,
Hogy meg se rikkant még a csengetyű.
Lidércnyomásos volt minden éjszakája.
Hiába nyílik néha csodaszépen,
A kávéház ezüst virágival,
A koncertekkel, forró premiérrel
Hiába, jaj hiába, ami szép,
A színes esték, a fekete árnyak,
Színház utáni lomha kocszizörgés,
S a bársonyos, muzsikás, altató csend.
Neki az éj egy lázas berregés csak,
Felrettenés, iszony és vacogás,
Felkelni nyomba — hol a gyertya, lámpa? —
És kaffogó papucsba menni, menni,
Félig aludva a hideg kövön;
Egy végtelenség ki a kapuig,
Hol kék havon, dagadt piros szemekkel,
Fázó talpakkal, nyugtalan topognak
A gőzfürdőből hazatérő lumpok
S sziszegve, káromkodva kotorásszák
Szakadt zsebükből a bús kapupénzt.

Ki vette észre? Ugye senkise.
Ki szólott hozzá csendesen: ki vagy?
Ki kérte tőle, hogy mikor búcsúzott,
Mikor kiáltott sírva egy utolsó
Jó éjszakát piszkos, kis életének?
Ki nézett egyszer e fátylas szemekbe?
Én belenéztem e bús ablakokba,
Melyek nem tükröznek, mi van belül,
Az ablakok mögött, csend-e, háború-e,
Csak tejszínűn derengnek reánk,
Mint elhagyott házak vakablakai,
És akkor láttam őt, hogy megy előre,
Fanyar közönnyel hogy lép lomha útján,
A porral, a szeméttel, a piszokkal,
A kúttal, a seprőkkel összenőve,
Míg elfelejti csendben a világot,
És elfelejti csendben önmagát.

Kosztolányi Dezső

Juhász Gyula és Karinthy Frigyes ismeretlen versei

A *Színházi Élet* 1927. 28. száma Karinthy Frigyes bevezetésével „költői versenyt”, igazában kis antológiát közölt a Margitszigetről szóló versekből, Ady Endre, Babits Mihály, Farkas Imre, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Kozma Andor, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Tóth Árpád, Vargha Gyula és Zsolt Béla tollából. A versek közül ismeretlenségük és szerzőjük miatt kettőt kell kiemelnünk: Juhász Gyula és Karinthy Frigyes verseit. Karinthy évtizedes barátságban volt Juhász Gyulával (lásd *Szegény Juhász Gyula* c. nekrológiát, *Nyugat*. 1937., 339. l.), nyilván az ő gondolata volt verset kérni a Szegeden élő költőtől. Említést érdemel, hogy első pillanatra Babits *Szeles délután a szigeti terrazon* c. költeménye is ismeretlennek látszik, de ez Sziget és tenger c. kötetében már 1924-ben napvilágot látott *Borús nap, de kezd már kiderülni* címen; a *Színházi Élet* belső változatnak csak első másfél sora tér el a könyvben találhatóétól, így hangzik: „Foglyok vagyunk ma, Vad szél a folyam felett a fába kap...”

MARGITSZIGET

Ülök egy vén padon, hol a régi költő,
Én ősom ült, a méléző Arany,
E táj nagy álmokat virrasztva őrző,
Áldott borúja, derűs árnya van.

Smaragdos ék a Duna kék szalagján;
A magyar isten boldog mosolya,
Míg ide ér, szelíd dal lesz a zaj már.
Az esti szélben zene száll tova.

Költőknek fészke, szeretők tanyája,
Itt vigaszát a bús szív megtalálja,
Az álmok és a rózsák szigetén.

Itt sétált szivarozva Bródy Sándor,
S az öreg szálló komoly ablakából
Látszik sok ifjú és édes regény.

Juhász Gyula

MARGITSZIGET

Mondjak valamit én is a Szigetről?
A sziget türethetően isteni,
Mint festő, meglehetősen ésbontónak
Volnék kénytelen festeni.

Rendes körülmények között a költő
Ilyet csak álmodni szokott,
Hogy elbűvölőnek tartsam, ez ellen
Nem találok semmi okot.

Fenti szerény véleményekhez
Támogatásul vagyok bátor
Mellékelni a Tölgyekről szóló verset
Arany J. középiskolai tanár tollából.

Azonkívül kérem becsatolni
Ady idevágó jegyzőkönyvét,
Neki a sziget bevallotta
Múltjának minden titkát és könnyét.

Karinthy Frigyes

Babits Mihály ismeretlen verse

A *Független Magyarország* c. hetilap 1910. március 15-én, fennállásának 10 éves jubileuma alkalmából ünnepi számot adott ki, amelynek egyik része *A Holnap* c. kisantológia, Babits Mihály, Juhász Gyula, Miklós Jutka verseivel. Babitstól az antológia két verset közöl, a *Mennyei színjáték* c. ismert és az alábbi ismeretlen verset. A vers mélyen alatta van Babits átlag színvonalának, itteni közzétételét csak a költő teljes megismerésének igénye igazolja.

VÁGY ERED

Szép napok
én napjaim
fürödnek
friss habjaim,
új napok,
új madarak,
madarász,
sóvárgalak;
jöttök-e,
jöttök-e már?
A szívem,
bús szívem vár.

Napkelet
napfogata,
napszűzek
víg csapata,
szűz napok,
száz nap után
jertek el,
vár palotám,
vendégek,
bús szívem vár:
jöttök-e,
jöttök-e már?

Dús szívem,
bús palotám
napkelet
napvonatán
vár nagyon,
vár titeket;
jertek el,
mert eleped.
Jöttök-e,
jöttök-e már
sok új nap,
arany madár?

Babits Mihály

A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY A VÉGRENDELETTŐL AZ ÉLETBELÉPÉSIG

1.

A Baumgarten-alapítvány története azzal a nappal vette kezdetét, amelyen Baumgarten Ferenc élete véget ért. Követve a természet törvényét és példázva az örökérvényű kauzalitást, halála adott életet a nevét viselő és eszméjét testesítő intézménynek.

A hirtelen halála megdöbbenetette azokat, akik hazájában még emlékeztek reá. Különösen, akiket ígéretük kötött, hogy végakaratainak érvényt szereznek. Ezt az ígéretet többé vissza se lehetett vonni. A feladat, mely elé Baumgarten halála egy napról a másikra állított, engem is készületlenül ért. De még inkább Babitsot, ki a megbízás elfogadásakor nem is tudta mily nagy és nehéz dologra vállalkozott. A levél, amellyel Baumgarten őt alapítványa kezelőjéül felkérte, fennmaradt, Babits válasza azonban már nem volt fellelhető. Arról csak annyit tudunk, amire az alapítvány tízéves jubileumakor még emlékezett.

„A tervezett alapítvány jelentőségét — mondotta akkor — nem sejtettem. Baumgarten vagyoni helyzetéről fogalmam se volt. De fiatalos külseje, paradox színt adott előttem annak a ténynek, hogy haláláról beszélt. Miért gondol a halálra — tűnődtem, hiszen talán fiatalabb, mint én. Ebben az értelemben is válaszoltam neki szándékosan könnyed, szinte évődő hangon. Egész tervét akadémikus ábrándként kezeltem, amelynek kivitelére valószínűleg úgy sem kerül a sor.” (*Babits Mihály Ürnapji beszédei.* 47.)

A végrendelet elkészítése óta sohase gondoltam az alapítványra, arra hogy realitássá válhatik. Ma ezzel magyarázom magamnak, hogy nem is igyekeztem Babitshoz eszmeileg, művén keresztül se közeledni. Utolsó könyve, ami kezembe került, talán a *Gondolat és iras* volt. Képzletemben ő úgy élt tovább, ahogyan évekelőtt egy alkalommal láttam. 1919 áprilisának egy koradélutáni órájában, a múzeumkörúti bölcsész-fakultás földszinti tantermének katedráján. Világírodalomról adott elő. Érces és ritmikus hangja évek múltán is emlékezetemben maradt. Az is, hogy hallgatóságával nem látszott keresni a kontaktust. Magabazárt aszkéta alakja szinte megközelíthetetlennek tűnt.

Így láttam őt akkor is, amikor Baumgarten Ferenc halálának hírére — ahogy az a végrendelezésekor meghagyta mint aki melléje társul rendeltettem, a kapcsolatot január 20-án felvenni siettem. Szorongó érzéssel, hogyan fogadja majd az ország legnagyobb élő költője jelentkezésemet. Azt se tudtam, mit válaszolt Baumgartennek, amikor őt a tisztségre felkérte. Csengő női hang szólalt meg a telefonban. „Az uram Szekszárdon van, ott is marad még egy darabig.” Amikor elmondtam jelentkezésem okát, Baumgarten halálát, Babitsné nyomban tudta miről van szó, és arra is emlékezett, hogy férjének egy ügyvéddel kell majd együttműködnie. (Utóbb hallottam, barátainál tudakolták kilétemet, de azok sem ismertek.) Babits január 22-én érkezett meg Szekszárdról, a „déli vonattal” és másnap az esti órákban felkeresett Balaton-utcai lakásomon. (Török Sophie naptári feljegyzése.) Nem az a lángoló tekintetű költő volt, akinek fogadására készültem. A hétköznapi polgára, tanár ember. Apró léptekkel, bátortalanul közeledett felém. Nevét a bemutatkozáskor nyomatókkal mondta. (Később is, valahányszor telefonon felhívott.) Ma látom csak, zárkózott lényét mennyire feszélyezhette a látogatás ismeretlen idegennél. Valakinek kívánságára, akivel személyesen igazában csak egyszer találkozott. Szokatlan ügyben, amelyről alig tudott még valamit. A hirtelen halál körülményeit kérdezte. Mikor elmondtam, hogy Baumgarten karácsony táján őt a lakásán kereste — láthatóan bántotta, hogy nem találkoztak. Babits akkor a Tátrában tartózkodott, ahova Baumgarten is üdülésre készült, útban Berlin felé. De ott is elkerülték egymást. A végrendeletet, amelyet aznap délelőtt hírdetett ki a bíróság, felolvastam előtte. Csak egyszer szólalt meg közben: „Ez megható, valóban megható.” Amikor a végrendeletnek a „szeretve bámult magyar költőről” szóló intézkedését hallotta. Tájékoztattam a hagyaték nagyságáról. Távolról sem sejtette, hogy ily nagy jelentőségű dologról lesz szó. Beszélgetésünk félbeszakadt, amikor váratlanul megjelent az egyik Baumgarten-fivér, ki ismerte a végrendeletet, mely kizárta az öröklésből, sőt később kiderült, hogy már intézkedett is Németországban az ottani hagyaték záralávételeiről. A távozó költőről, kit akkor már ellenfélnek tekinthetett, megjegyezte mégis, hogy „rokonszenves ember”.

Másnap, január 24-én délben, ahogy megbeszéltük, viszonzottam Babits látogatását. Intézkednünk kellett a temetésről, megbeszélnünk első lépéseinket. Babits maga nyitott ajtót, ahogyan szokta, amikor várt valakit. „Ügyvéd úr bizonyára nem tudja, hogy feleségem is költő. És hozzátette: jó költő, Török Sophie néven ír.” E szavakkal bevezetett a lakás közép szobájába, fogadószobájukba, ebédlőnek is berendezve. Falain a szekszárdi szülői házból hozott régi családi festményekkel. Ma is emlékezetemben él első benyomásom a költő ház-

párról. A jellegzetesen meridionális, kissé félénken mozgó komor tekintetű férj és északi országok szöke típusát idéző simulékony, vidám nő kontrasztja. Nem tudtak rólam egyebet, mint amit az előző este átadott végrendeletben olvashattak, hogy Baumgarten a „legjobb barátjának” tartott. Bár tájékoztatlanságomat az új magyar irodalomban, az első perctől fogva hangoztattam, mégis sejtették, hogy kultúrához közöm kell legyen. Egy általam elejtett szó, hogy az alapítvány elsősorban olyanokért lesz, mint Tóth Árpád — nem is sejtve akkor, hogy költőtársai közül őt tartja legtöbbször — elosztatta — ezt később elmondta nekem — Babits félelmét, hogy értetlen kurátor társall kell majd az alapítvány teendőiben osztoznia.

Babitsot otthonában, előző esti szűkszavú zárkózottságából feloldottnak és felém bizalommal közeledőnek láttam. Feltételezte, hogy a szellemi dolgokban hibátlan ítéletűnek megismert alapító, nem bízza alkalmatlan személyre, a hagyatékéval járó nehézségek és a későbbi feladatok megoldását.

Megismerkedésünk idején nem láttam tisztán, mint az irodalom köreitől távolálló, nem is láthattam, mit jelentett Baumgarten végrendelete és az alapítvány Babits számára. Személyi körülményei, sorsának alakulását akkor még közelebről nem ismertem. Tudtam, hogy a „vörös katedrá”-ról elmozdították és hogy rövid egyetemi tanársága miatt üldözéseknek volt kitéve. Hogy középiskolai tanári nyugdíjától megfosztották, majd, hogy egy régi verse a *Húsvét előtt* ürügyén, rendőri felügyelet alá helyezték,¹ nehéz anyagi körülményei készítették arra, hogy elvállalja a forradalmak után egy bécsi kiadó megbízását az *Eratóra* (mindezeket alkalomadtán, később mondotta el nekem. „Rossz évek voltak, elég ok a csüggedésre” — e szavakkal emlékezett Babits a már idézett ünnepi beszédében azokra az évekre, melyekben Baumgarten Ferencnek „vígasztadó” közeledését tapasztalhatta. E sötét évek emléke később is kísértette, mikor olyanokra gondolt, akik életének e nehéz szakában baráti érzéssel szegődtek melléje.² A *Halálfiat* megírásának, betegségétől is súlyosbított, keserves éveit voltak ezek. E „legnagyobb”-nak tartott művén (Ny. 1929. II. 303. l. jegyzete) az utolsó simításokat épp akkor végezte Szekszárdon, amikor Baumgarten halálának híre hozzá eljutott.

Az alapítvány kuratóri tiszté kétségkívül mentesülést jelentett számára a mindennapi gondoktól, melyek a világháborút követő devalváció, majd a pénzváltozás idején többekévesé minden művészre, reá fiatal házasa fokozódottan nehezédtek. Nyomait megtaláljuk e korszakának költészetében is. (Elsősorban *Az Estben* 1925. II. 15-én megjelent *Önéletrajz* című versére gondolok.) De Baumgarten végrendelete megnyugvást hozhatott számára annyiban is, mert felszabadította a függőség érzésétől, ki addig csak verseinek honoráriumából és kiadói előlegelekből tartotta fenn önmagát. Ennek hangsúlyozásával nem kívánnék oly hitet kelteni, mintha Babits kiadója részéről nem részesült volna őszinte és teljes megbecsülésben. Amikor 1920. december 30-án összes műveinek kiadói jogát lekötötte az Athenaeumnak és magát arra is kötelezte, hogy ezentúl a *Nyugat* kivételével csak az *Est*-lapokba írja a „legmagasabb”, a „főszerkesztő által személyesen megállapítandó” írói tiszteletdíj biztosítatát számára. Mindezeknél mégis fontosabb lehetett neki a pozíció, hatalom, fórum ami velejár a írókurátori tisztséggel. Eszköz, hogy a fiatal nemzedéket, amiért egykor egyetemi katedrára vágyott, a maga szellemében kultúrára, írókká nevelhesse. Erre a *Nyugat* szerkesztése Osvát mellett akkor nem nyújtott lehetőséget neki. Az irodalmi ítélőszéknek egyedül általa gyakorlandó hatalma, elismerése és megerősítése volt annak, ami Ady halála óta a köztudatban máris élt, hogy a a magyar parnasszuson az első hely őt illeti. A választ a Kísfaludy társaság elnökének közeledést jelentő nyilatkozataira „A kettészakadt irodalom”-ban (Ny. 1927. IV. 1.) már az a Babits adta, aki a nagy magyar alapítvány irodalmi kurátora lett. Akik ez idő tájt baráti köréhez tartoztak, mondogatták, hogy a Baumgarten-alapítvány váratlanul megoldást hozott a költő életének problémáira.

Egy éjszaka leforgása alatt, két találkozásunk között, mindez tisztázódhatott Babits gondolatvilágában. Ki előző este, szinte kételkedve hallgatta beszédemet, azt másnap felkészültnek találtam az új feladatra és hívőnek az alapítvány megvalósulásában. Minden, a legkisebb részletkéig érdekelt Babitsot, immár közönsnek tekintett ügyünkben. A Pen Clubhoz ő fordult, hogy alapítónk részére igényeljen díszsírhelyet. Még a temetés előtt beavatta legbizalmasabb emberét, Schöpflint, az alapítvány ügyébe és őt kérte meg, hogy a végtisztelességen a magyar írók köszönetét tolmácsolja. (Török Sophie feljegyzése szerint, január 26-án.). Mint érdekelt, feszélyezve érezhette önmagát (e feszélyezettség érzése később se szűnt meg teljesen). Szóba került közöttünk, nem volna-e helyes, ha a nagynevű íróink valamelyike búcsúztatná Baumgarten Ferencet. De Babits Schöpflint ajánlotta erre. Eszébe juthatott, hogy Schöpflin volt az,

¹ Ennek emléke, védőjének, Baracs Marcelnak 1921. XII. 31-i levele, amely „egy bizonyos kapualj”-ra (a toloncházéra) utal, ahol Babits a „18-as” szám volt. (Vö. FENYŐ MIKSA cikkét a Babits Émlékkönyvben 131–135.)

² Mikes Lajos halálakor „Az elmaradt vendég” címen (Ny. 1930. II. 319–325.) írott emlékezésben: „az ő szavai rendet teremtettek minden külső zűrzavarban és a bensőben is. Eloszlatták a csüggedést, fellélegést adtak a gondoktól, hitet a munkára.”

aki már a *Nyugat* első évfolyamában szóvátette *A magyar író* című cikkében szánalmas társadalmi helyzetét és aki, látnokin e szavakat leírta: „Ezek az állapotokon, aki segíteni tudna, a magyar kultúra jóltevőjeként ünnepelnék azt.” Erdemes Schöpflin e régi cikkéből idéznünk. Indokolásul szolgálhatna Baumgarten végrendeletéhez ez a mondata: „Ma az a helyzet, hogy soha annyi tehetséges ember nem dolgozott az irodalomban és soha akkora nyomor nem volt az irodalomban . . . nincs a világnak árvaabb teremtése, mint a fiatal író, aki azért küzd, hogy megszerezze magának a publicitást . . . s mire megtalálja a maga terét, ki van fáradva, ki van ábrándulva s íróból irodalmi iparossá lesz.” (Ny. 1908. II. 310.)

Schöpflin karteziánusan száraz, székszávu, de annál igazabb beszéde után a gyászolók kis köréből, a családon és régi barátokon kívül, csak néhány író jelent meg Ady sírjától jövet, kinek aznap, január 27-én volt halálozási évfordulója — előlépett, legtöbbször ismeretlenül, Kupcsay Felicián, a kultuszminisztérium küldöttként, maga is író-ember. Őszintének ható, lelkes szavakban méltatta a nálunk csodaszámba menő cselekedetét. Végezetül, a pap Angelus Silesiusnak, a német költőnek nagyon is alkalmyszerű szavait idézte: „Csak az a halál szép, amelyből élet árad, csak az a szép élet, mely halálból támad.” Maga Babits, a *Nyugat* februári első számában állított költői lendületű emléket a magyar írók jötevőjének.

Ezekben a napokban, 1927. január 21 és 30-a között a fővárosi lapok sűrűn foglalkoztak az írók alapítványával. A *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap*, a *Népszava*, éppen csakhogy regisztráltak a tényt, de az *Est*-lapok és az *Esti Kurír*, a *Reggel*, részletesen adtak róla hírt, riportokat is hoztak. Az *Est* Pásztor Árpád tollából. A jobboldali lapok, az *Új Nemzedék* és a *Magyarság* elhallgatták olvasóik előtt a magyar irodalom eseményét. A *Pester Lloyd*-ban Alexander Bernát írta a nekrológot. Ő még az egyetemről ismerte Baumgarten Ferencet és a német napilap hasábjain recenziálta megjelenésükkor műveit nagy elismeréssel. Majd ugyanott Vészi főszerkesztő felkérésére, aki helyesnek vélte, hogy a jobboldali irodalom is hallassa hangját (maga mondta nekem) — Surányi Miklós méltatta vezércikkben az alapítványt. (Babitsól, mivel egy időben járt a pécsi ciszterekhez, nyert tájékozódás után.) A *Magyar Hírlapban* Felek Gyéza *A nap lovagja* rovatban emlékezett meleg hangon baráti kapcsolatakról. A szokásos híradás keretein túlemelkedett Kállay Miklós cikke a *Nemzeti Újságban* és Alexander Bernát vezércikke az *Újságban*. Kiemelendőnek tartom Kállay cikkének konklúzióját: „Ha tíz eset közül egyszer sikerül egy igazi tehetséget az alkotás, az érvényesülés kerékvágányába zökkeníteni, akkor meghozta (az alapító) gondolata az arany-gyümölcsöt.” Alexander Bernát rámutatott arra, „a szokatlan, elképzelné is szörnyű tényre, hogy valaki Magyarországon irodalmi díjak kiadását ne az Akadémiára, vagy valami irodalmi társaságra bizza, hanem Babits Mihályra. Ki az a Babits, akadémikus? Soha nem volt szó róla. Vagy Kisfaludista? Dehogy. Babits tehát hivatalosan senki és semmi. Mégis rábizhatja (az alapító), mert az bizony nem hagyta cserbe meggyőződését, csak annyit ért el, hogy nem engedték gimnáziumban se tanítani és megfosztották még a nyugdíjától is, kiről pedig Németerországon azt írják, hogy nagy európai író.” És még egy mondatot érdemes e cikkéből idéznem: „Baumgarten fejedelmi adományok annak szól, akinek tehetsége nem nagyobb és tisztább irodalmi jelleménél. Nem azt az időt éljük, amelyben könnyű volna nem a pillanatnyi siker után futni. De az igazi tehetségek, amióta irodalom van, a maguk lelkére hallgatnak, nem a tömeg tapsaira.” Kevesen látták meg a végrendelet olvastakor ily világosan és mondták ki ily nyíltsággal Baumgarten gondolatának merészségét és akaratának értelmét — mint egykori filozófia professzora.

A napi sajtóban Babits neve ezekben a napokban más vonatkozásban is szerepelt. Akkor hozta meg a budapesti tábla másodfokon az *Erató*-perben határozatát, mellyel a Bécsben 1921-ben megjelent bibliofil-kiadású könyvnek hat év múlva Magyarországra, a Babits-csal kötött szerződés megszégésével behozott kétszáz példányát elkobozni rendelte. (Babits ugyanis a bécsi Helios Verlagnál kikötötte, hogy ez a könyv Magyarországon forgalomba nem hozható; ami kiténik az Athenaeummal 1920. december 30-án kötött szerződéséből). A határozat szerint, mely a fordítás művészi értékét nem vonta kétségbe, a szerző csakis azért nem volt elítélhető, a közérkölcöskbe ütköző bűncselekmény elkövetéséért, mert a nyomtatvány nem Magyarországon készült, a tett nem itt lett elkövetve. Egy bulvárlap Kosztolányit, Babits fiatalkori barátját szólaltatta meg ez ügyben: „*Erató*, a műfordítás remekműve. Ezért erkölcsösnek tartom. De nem tartom erkölcsösnek azt a könyvet, amely különben épületes tanításokat, silány és művésztetlen formában közöl.” (*Esti Kurír*, 1927. jan. 21.) Ily disszonás akkord kísérte a művészi szabadság és írói bátorság gondolatából fogant alapítvány születésének óráit.

2.

Ha azt a negyedszázadot, melyet a történetírás „Horthy-korszak” megjelöléssel fog nyilvántartani és amelyre a Baumgarten-alapítvány keletkezése és virágzása esett, távlatból és a politikai s gazdasági helyzet nézőpontjából szemléljük, meg kell állapítanunk, hogy kedvezőbb időpontban annál, amely alapítójának halálával szükségképp adódott, ebben a korszak-

ban az alapítvány nem léphetett volna életbe. Viszonyítsuk ezt akár a fehérterrort követő évekhez, a végrendelet keltének idejéhez, a koronaromlás és pénzügyeink összeomlásának időszakához, akár a harmincas évek elejétől a második világháború befejeztéig terjedő időszakhoz, a könnyelmű államgazdálkodás, az európai gazdasági krízis és a fokozatos fasizálódás nyomán beállott süllyedés országos állapotához. Az e két szakasz közé eső öt esztendő, 1927-től 1931-ig volt a „Bethlen-féle konszolidáció”-nak nevezett kor, amelyet, ha az első világháború óta hazai vonatkozásban ilyesmiről egyáltalán szó lehet, *prosperity* idejének kellene mondani. Ennek a quinquenniumnak nyugodtabb politikai és a gazdasági fellendülésre mutató légkörében lépett a Baumgarten-alapítvány életbe és kapcsolódott tényezőként irodalmunk világába. Hozzátehetjük, ez volt az az időszak, amelyben az alapítvány legkevésbé érezte veszélyeztetettnek önkormányzati függetlenségét és ügyviteli szabadságát. A kormányhatósággal is ezen idő alatt csak egy esetben kerültünk összeütközésbe, Pap Károly díja miatt.

A történész előrelátása és mindenképp optimizmus volt szükséges ahhoz, hogy 1923 őszén valaki Magyarországon haladószellemű írói alapítvány létesítésére gondoljon, annak megvalósításában bízzék. Két évvel a sikertelen legitimista-puccs után, amikor a konszolidációnak még csak reménysugarai derengtek és csak néhány hónappal azután, hogy német horogkeresztesek kezei által irányított ekrazit-bombák pusztítottak a Club-kávéház békés vendégei között. Ezzel a bizakodásával Baumgarten nem állott egyedül. Optimizmustól volt eltelve a magyar kormány akkori feje is. Miután sikerült kormányzópártjának szélsőséges ébredő elemeitől megszabadulni, Bethlen megtette a kezdőlépéseket az ország nyugati támogatástól remélt rekonstrukciójára. Ő maga személyesen törekedett külföldi útjain egy tessék-lássék földreformmal a haladás látszatát keltő, lényegében az addig uralkodó osztályok hatalmának biztosítására irányult politikája iránt, Magyarország tradicionális védőbástyaszerepének hangzatosításával, a nyugati közvélemény szimpátiáit és a Népszövetség pénzügyi segítségét elnyerni. Kormányja ezalatt itthon igyekezett a forradalmak likvidációjával (így a nembolsevik emigráció hazatérésének és az internálások felszámolásának előkészítésével) megnyugtatásnak mutató atmoszférát teremteni.

De az ország gazdasági helyzetének romlását mindez nem tudta megakadályozni. A magyar valuta értékének egy századrészére, vagyis a korona egy fillére süllyedt le és feltartóztathatatlannul haladtunk az akkor legnagyobbban tartott inflációnk felé. A végrendekezés pillanatában az a bérház, amelyet Baumgarten alapítványa fundamentumának szánt, nem hozott jelentősb jövedelmet. Legfeljebb annyit, amennyi néhány nagyobb irodalmi díj kiadására lett volna elegendő. Komolyabbt mindenestre, mint az Akadémiánk által abban az időben kiadott díjak, így Kosztolányinak *A véres költő* című regényére³ odaítélt Péczeli-díj, melynek kétezer koronát tevő összege két villamosjegy árának felelt meg. Ez az egy adat is megvilágítja a magyar irodalom helyzetének elmagyartott és a magyar írók sorsának sivár voltát. Ahogy ez megrázkódtatásokat követő átmeneti időkben már lenni szokott, az áldozat a jó irodalom és annak művelői lettek. Kiadóink és a szépirodalmat terjesztő időközi sajtótermékek szerkesztői, a közönség színvonalához és ízléséhez alkalmazkodó üzleti gestiójukban — ritka kivétellel — nem tekintették a maguk feladatának a magasabb igényű irodalom istápolását, hanem jobbára csak oly írásműveket, melyeknek az irodalomhoz édes-kevés közük volt. Folyóirataink közül továbbra is a *Nyugat* maradt annak egyedüli szerény vára. Ezren aluli előfizetővel, állandó pénzügyi nehézségek között, csak fórumot jelentve munkatársainak, összetartozásuk zálogát. A *Napkelet*, mely a végrendelet évében indult, sikertelenül törekedett javaíróinkat táborába téríteni. Kodálynak, Petrovics Eleknek, az egyetem kiváló tudósainak, Hajnal Istvánnak, Pais Dezsőnek egy-egy tanulmánya, a magas színvonal látszatát kelthette, de rövidesen, egyiket kivétellel „a jobbak elmaradtak” és az állami szubvenciával táplált folyóirat főképp azoknak refugiumává vált, akik írásaikkal a *Nyugathoz* egyáltalán vagy még nem tudtak bejutni. Erre az időre esik az Est-lapok bekapcsolódása irodalmunk életébe. Alkalmasint a nagy berlini újsághatalmasságok példájára határozhatta el Miklós Andor a fejlődő magyar irodalom programszerű felkarolását és új tehetséggárda megszervezését. Főszerkesztői titulussal, de nem mecénásként, hanem mint a maga, udvaroncokkal és kegyencekkel körülvelt erzsébet-körúti birodalmának princepsé. Bármiként ítéljük is meg opportunitástól nem ment politikai vonalat — tagadhatatlan, hogy legjobban íróink és az új nemzedék legjobb tehetségei, az ellenforradalom, majd a pénzügyi krízis átmeneti éveiben, megélhetésük főforrását, az ő lapjainál és kiadóvállalatára révén találták meg. El nem vitatható érdeme, hogy e korszak legnagyobb írói, üldözöttségük éveiben, egyedül részéről tapasztaltak méltó megbecsülést és találtak segítőkészségre. Elhatározása 1920-ban, hogy lapjai irodalmi szerkesztését Mikes Lajosra bízta, ítélőképességéről és emberismeretéről tesz bizonyosságot. Mikes közbenjöttével kötötte Babits 1920 végén az Athenaeummal, az Est-konzern nyomdai és kiadóvállalatával, a már

³ Az 1923. évben kiadott Péczeli-díj jelentése (előadója Szinnyei Ferenc) más irodalomtörténeti érdekű adalékot is tartalmaz; megállapítja Möricz Zsigmond *Tündérbert*-jéről, hogy „erkölcstelen és unalmas.”

érintett megállapodást. A *Babits-archívum* számos más bizonyítékát őrzi Mikes öntetlen fáradozásainak. Halálját és elismerését a költő abban az emlékezésben rótta le, mely a *Nyugalomban, Az elmaradt vendég* címen látott váratlan halálakor napvilágot (1930. II. 319., utóbb az *Irók két háború közt*-ben ily címen jelent meg: *Az írók patrónusa*.⁴ Mikes Lajos neve e korszak irodalomtörténetében aligha fog szerepelni. Már Schöpflin se tesz róla említést könyvében. Műve nem maradt és személyére már csak kevesen emlékezünk. Ez készlet arra, hogy az elbeszélés folyamatát megszakítva felelevenítsem alakját, aki az alapítvány ügyének, annak kezdeti szakában, sok kitűnő szolgálatot tett és történetünkben gyakran fog még szerepelni.

A kortárs-literátorok, Babitscsal ellentétben, sokszor megmosolyogták kritikusai lelkeseit, néha kételkedve fogadták emberi megnyilatkozásait. Hiányolták nála a szakszerű irodalmi iskolázottságot és nem értették lényének ellentmondásait. Egy negyedszázad távlatából nézve Babitsnak volt igaza. Ha voltak is kritikusai korlátjai, talán elfogultságai is és ha magatartását nem egyszer sugallották irodalmon kívüli tekintetek, — maguk a tények is, felfedezettjeinek névsora — közülük többen ma már irodalmunk történetében is szerepelnek — bizonyítják, hogy ritkán tévedett. Durva tévedése nem is volt.

Egyénisége, igaz ellentmondásokkal volt tele. Gyengéd jószívűség, kaján cinizmussal, romantikus idealizmus leleményes üzleti érzékkel, konzervatív irodalmi ízlés új tehetségek keresésének meg nem szűnő ingerével, kiapadhatatlan tudásvágy (Babitstól hallottam, hogy halála előtt elkezdett görögül tanulni, a végén még felső matézist is) a használniakarás nyughatatlan ösztönével, áhítat alázata gúnyos fölényvel, mindig másokra gondolás pregnáns éntudattal hullámszerűen váltakozott és leplezetlenül mutatkozott nála. Lényének ellentmondásai sokakra elidegenítőn hatottak és elhomályosították emberi értékeit. Visszagondolva rá valahogyan sokratesz-szerű jelenséget látok benne. A Xenophónból ismert, másoknak használásért élt bölcselőre emlékeztetőt, akit lenéztek a filozófusiskolák mesterei, de akiről tanítványai örök időkre szóló emlékeket állítottak. Így fog élni Mikesnek lelkes és lelkesítő literátori alakja, az ő „fiai” emlékezéseiben. Él máris Pap Károlyában, Gelléri Andor önéletrajzában, az *Egy önérték történetében*, Kodolányi *Utóhang*-jában; mint a húszas évek irodalmi világának „leghasznosabb emberé”-é.

Mikesnek köszönhető talán az is, ha Baumgarten Ferenc figyelmét, ki végrendelkezése előtt hosszabb időt töltve hazájában, személyre vette a legújabb irodalom jelenségeit is, nem kerültek el azok a fiatal tehetségek, akik „az írók patrónusa” révén jutottak publicitáshoz. Bizakodással tölthették el a magyar irodalom jövője iránt. Ugyanúgy, mint ahogy bizakodással tekintett a magyar élet jövő alakulására is. (Nem telt el három év és ez az optimizmus helyénvalónak bizonyult. 1926 derekán, befejeződött az ország pénzügyeinek teljes szanálása és a Népszövetség megbízott főellenőre, a jól végzett munka megnyugtató érzésével és elegáns gesztussal (díjazást nem fogadva el) távozhatót helyéről. A korona romlása megállt és helyébe rövidesen új valutánk lépett. Baumgarten Ferenc még megérte ezt és annak tudatában hagyhatta hátra földi javait, hogy elképzelése szerint fogják szolgálhatni a célt, amelyre rendelve lettek. Ő maga szűkös esztendőik után kedvezővé vált anyagi helyzetének előnyeit csak ideig-óráig élvezhette.

Megtörténhetett volna nálunk is, ugyanúgy, mint az akkor szocialista színezetű Német-ausztriában, hogy a lakbérkötöttség háborús normái továbbra is megmaradnak. Nálunk ennek ellenkezője következett be. Röviddel a stabilizáció után az üzletbéreknek százszázalékos valorizációja — a lényegileg ütletháznak tekinthető Sas-utca 1. számú ház birtokosát, immár az alapítványt, kivételesen kedvező helyzetbe juttatta. Baumgarten Ferenc hagyatékának megnyitakor az alapítványi ingatlan évi tiszta hozama közeljárt a nyolcvanezer aranypengőhöz. Hogy mit jelentett ily összeg irodalmi célokra, csak akkor ítélniük meg, ha egybevetjük ezen időszak más irodalmi vonatkozású számadataival. Például azzal, hogy az 1926—31. évek állami költségvetéseiben a kultusztárca „irodalmi célokkal” jelölt tétele évente 122 700 pengőt, az utolsó évben már csak 100 000 pengőt tett és ez is, főként ifjúsági, irodalmi és adminisztrációs célokat szolgált. (Az első pengőköltségvetés a „művészetek” tételénél indokolásában ezt a megjegyzést tartalmazta: „Az alrovatokban némi fedezet áll rendelkezésre nyomorgó művészeink, — az írók is ezek közé számítottak — és családtagjaik támogatására.”) Az inflációban vagyont veszített Magyar Tudományos Akadémiának állami szubvenciója ezekben a költségvetési években, évi 120 000 pengő volt. Elszomorító e korszak írói tiszteletdíjainak számszerű adatai. A vershonorárium 8—15 pengő, egy-egy tárcanovelláé 15—20 pengő között mozgott. Egy-egy regényért a kiadók 200—400 pengőt juttattak írójuknak. És hány verset vagy novellát sikerült egy-egy írónak havonta elhelyezni? Az Est-lapok fizettek a legjobban. Mikes rendelkezési alapjából fiatal költőknek egy-egy versért 24 pengőt, novelláért 30—40 pengőt tudott juttatni. A legnagyobb vershonorárium, pl. Babitsé 50 pengő volt, novelláé, cikkéé

⁴ Kodolányi Jánosnak a Dunántúl 1956. évfolyamában *Utóhang* címen megjelent önéletrajzában foglalt állítás, hogy „Babits Mikes iránt ellenérzéssel viseltetem”, teljesen téves és arra vall, hogy a szerző nem emlékezett már Babits nekrológiára.

pl. Móricz 60—80 pengő. Ambrus Zoltán a *Pesti Napló* egy egész oldalát betöltő vasárnapi krónikájáért kivételesen 100 pengőt kapott. Babits összműveinek kiadási jogát az Athenaeum 1929. december 4-én, az infláció alatt és azt követően felvett előlegek elszámolásával, 20 000 pengő ellenében szerezte meg, ami az első időben öt megillető két évi kurátori díjnál nem volt több. (Az előlegek címén felvett 5000 forint tőbblettősszeggel Babits továbbra is megterhelve maradt.) Ezekhez az adatokhoz képest, az alapítvány, amelynek irodalmi díja első tervezetünk szerint se lehetett kevesebb 4000 pengőnél és az egyszeri segély összege 400 pengőnél s amely tíz ily díjat és huszonöt ekkora segélyt tudott évente kiadni, az akkori irodalmi világban valóban rendkívüli jelentőségűnek mutatkozhatott. Ez magyarázza azt a nagy érdeklődést, amellyel még a gazdasági fellendülés rövid időszakában is további nyomorgásra ítélt írói világ indulásakor az alapítványt fogadta és az idők változásaiban is kísérte. Amikor más segélyforrás szűkölködő magyar írók részére semerre se mutatkozott, az egyedüli gondjaik megváltóját, sokan látták az alapítványban. Csak később ébredtek tudatára, hogy az, csak kevés kiválasztottat tud és akar kedvezményeiben részesíteni.

De nem csak a gazdasági helyzetnek alakulása volt a végrendelet és a hagyaték megnyitja között eltelt három esztendő alatt szerencsésnek mondható az alapítvány nézőpontjából. Ez a megállapítás politikai vonatkozásban is áll. A keresztény nemzeti kurzus első éveiben, még a végrendelet kelte idején is, nehezen volt elképzelhető, hogy egy alapítvány, amelynek célkitűzése a „minden vallási, faji és társadalmi előítéllettől mentes írók” támogatására irányult, elnyerje az államhatalom hozzájárulását. Bár ez a kikötés az alapítványt egyszer s mindenkorra gyanússá tette, a főfelügyeletet gyakorló kormányhatóság előtt, mégis a végrendelet óta eltelt három év alatt annyira megenyhült és megnyugodott a hazai politikai helyzet, hogy ennek ellenére a Baumgarten halálát követő másfél év után az alapítvány jóváhagyása lehetségessé vált. Bethlen külpolitikai orientációja, a népszövetségi és egyéb nyugati kölcsönök elfogadása, külkereskedelmünk érdekei és devizapolitikánk s nem utolsósorban a kormányzópárt bázisát jelentő, még a forradalom előtti korszakban nevelkedett birtokosi és hivatalnok-osztály hagyományai szükségszerűséggel az ellenforradalom ún. vívmányainak fokozatos leépítéséhez, a kurzus elernyedéséhez és jelszavainak üressé válásához kellett, hogy vezessenek.

Bennünket közelebről a kultúrpolitikai helyzet érdekel, amelynek kereteiben Baumgarten Ferenc haladószelemű alapítványának el kellett helyezkednie. Az alapítvány sorsának alakulására e részben személyi momentumok is kedveztek. A kultuskormány, amely kormány volt a kormányban, teljhatalommal Klebelsberg miniszter kezében összpontosult. Bár nem feladatomból kultúrpolitikájáról ítéletet mondani, az alapítvány ügyében tanúsított magatartása összefügg azzal és csak annak ismeretében érthető és értékelhető. Erről az egyenesnek és nyílt-arculatúnak éppenséggel nem mondható politikusról eltérnek a vélemények; de kultúrprogramjának távlatos nagyvonalúsága és végiggondoltsága elvekben és részletekben nem tagadható. Alapgondolata, az országnak négy kultúrprovinciára osztásával, egyetemi városainkkal, mint azok székhelyeivel, az volt: felemelni a vidéknek és különösen a magyar Alföldnek művelődési színvonalát a főváros kultúráját megközelítő szintre. Kultúrprogramjából csak két elsőleges feladat megvalósítását juttott el: a magyar nép széles rétegei számára a művelődés alapfeltételeinek megteremtéséhez iskolaépítéssel és azok részére, akik a magasabb kultúra terjesztőinek szemelgetnek ki, európai színvonalú tudományos felkészültség megszerzésének lehetővé tételéhez. A „művelődésnek hihetetlenül kibővült tere mellett” hangoztatta ez a kultuszminiszter, háttérbeszörül a „költészet és szépirodalom felkarolása, ami egyidőben a legfontosabbnak látszott.” Állami költségvetésében ezekre a célokra nem is talált fedezetet, amikor sok százezer pengőt fordított külföldi ösztöndíjakra, (csak angolországiakra százezer pengőt), a berlini és magyar kollégiumokra, amelyek kedvezményében azonban íróember nem részesedett. Nem mondható, hogy Klebelsberg érzék hiányában kezelte az irodalmat mostohagyermekként, aki szembehelyezkedett az irodalom hivatalos vaskalaposával, egy Vargha Gyulával és az Akadémia és Kísfaludy Társaság reakciós szárnyával, de még a treugát őszintén óhajtó Berzevicsnek fenntartásos és kétértelmű szavaival is, amikor „magyarságban és politikai gondolkodás”-ban egymás mellé helyezte Vörösmartyt és Adyt (*Pesti Napló*, 1928. október 7-i cikke), s egy könyvnapji ünnepélyen kimondani merte a nagy nyilvánosság előtt, hogy „*Ady nagyszámú költeménye a magyar irodalom örök értéke*”. De nyilván elsőbrendűnek tartott kultúrpolitikai célkitűzései kimerítették — mondják nem egy ízben túl is lépték — tárcájának más tárcákhoz viszonyítva amúgyis magas költségvetési összegét. És ez is oka lehetett annak, hogy nem gördített komolyabb akadályt Baumgartennek a magyar irodalom helyzetén segíteni kívánó szándékai elé, bár nem lehetett kétélye aziránt, hogy az az irodalom, amelynek az alapítvány szól, nem egykönnyen lesz beilleszthető az ő „neonacionalista” kultúrpolitikájának kereteibe. De a múlt tapasztalataiból tudhatta, hogy ahol a magyar állam nem tud segíteni, el kell fogadnia a hazafias áldozatkészség helytállását, ha nem is onnét jött, ahonnan kívánatosnak tartotta. Így foghatta fel Baumgarten Ferenc alapítványát is. Egy emberöltő távlatából nézve, végeredményben neki, a volt szabadelvű politikusnak, ki a forradalmakon keresztül

eljutott annak felismeréséhez, hogy az „ellenforradalom elgondolásai is végrehajthatatlannak bizonyultak”, köszönhető, hogy az alapítvány nem sikkadt el bürokratikus gyanakvások és politikai rosszindulatok útvesztőjében. Igaz, hogy erős támaszra találtunk a közalapítványok akkori ügyigazgatójában, dr. Steineker Istvánban, ebben az európai látóköri, független szellemű és legjobb szándékú férfiában, ki Klebelsberg korlátlan bizalmát élvezte, és aki az első perctől fogva felismerte a magyar irodalom jövőjét szolgáló alapítvány jelentőségét s mellénk állt. Amíg hivatali helyéről nem távozott, mint alapítványi tanácsunk elnöke segítségünkre volt anyagi és jogi vonatkozású feladataink megoldásában, nehézségeink áthidalásában. De volt egy más helyzeti adottság még, amely hozzájárult az alapítvány ügyének kedvező intézéséhez. A szoros kapcsolat Miklós Andor és a kultuszminister között, ki 1926-tól fogva állandó munkatársa lett a *Pesti Naplónak* és akinek publicisztikai írásai tlynyomórésben az Est-konszern e reggeli lapjának hasábjain jelentek meg. Műveit, beszédeinek és cikkeinek sorozatát, évről évre az Athenaeum, Ady, Babits, Móricz kiadója, adta ki. Viszont Az *Est* lett az alapítvány sajtóorgánuma. Főszerkesztője kezdettől fogva kötelességének tekintette, hogy a magyar irodalom ügyét szolgáló Baumgarten-alapítványnak, minden eszközével rendelkezésére álljon. Azért is talán, mert annak Babits Mihály volt az irodalmi vezetője, aki mint ismeretes, 1921-óta írói munkásságát az ő-konszernjéhez kötötte le. Miklós Andoron keresztül kapcsolódott az alapítvány a kultuszminister személyéhez. Az összekötő szerepét Mikes töltötte be, ki a főszerkesztői csüörtöki ebédekem, mint az alapítvány lelkes propagátora, alkalmat találhatott arra, hogy a minister figyelmét ügyünkre irányítsa. Még 1927 őszén történt, hogy egy szerkesztőségi ebédről Mikes azt a hírt hozta: Klebelsberg fogadni kíván bennünket az alapítvány ügyében, különben is szeretne már megismerkedni Babitscsal, Török Sophie feljegyzése szerint október 8-án jelentkezünk kihallgatásra, amely 10 percig tartott. A minister ismerte a Baumgarten-család jogásztagjait. (Együkkel fiatal korában együttműködött a közigazgatási bíróságnál) és tájékozva volt az alapítvány nagyságáról. Érdeklődését felkeltette az alapító nagy vagyona, amelyről megjegyezte, hogy lényegesen meghaladja a család általa ismert tagjait. Amikor az alapítvány célkitűzését és a részleteiben már kidolgozott szervezetünket ismertettük, hirtelen mutatóujját feléje nyújtva Babitsnak szegezte ezt a kérdést, miközben szemei lecsukódtak: „És minő világnézethez tartozó írókat kíván az alapítvány támogatni?” Nem volt kétséges, hogy a kérdés nem a filozófiai értelemben vett, — s irodalmi szempontból egyedül fontos világnézeti beállítottságra irányult. Babitsot, annak agresszív éle zavarba hozta. Nem volt debatterti rutinja, sem lélekjelenléte. Baráti körben szeretett vitázni. De ha támadták, védekezni csak tollával tudott. Klebelsberg figyelmét a kihallgatásunkat előkészítő előadmány hívhatta fel az egy hónap előtt megjelent, az alapítványt felforgató tendenciával gyanúsító *Magyarság*-cikkekre. Babits helyett én válaszoltam, kitérő fordulattal. A minister nem kérdezett tovább, mert a kitárolt ajtó előtt, a szomszédos városzobában megpillantotta Gerevich Tibort, ki a Palazzo Falconieri nagyméretű rajzát hajlongva tartotta feléje. (Ezt az épületet a római Collegium Hungaricum céljaira a magyar állam akkor szerezte meg. Klebelsbergnek néhány nappal előbb a sajtó részére tartott tájékoztató előadásáról, Móricz Zsigmond írt a *Pesti Naplóban* hosszabb riportot, nemsokkal azután, hogy a minister feloldotta a Nemzeti Színházban színdarabjai előadásának tilalmát.) Gondolatai láthatóan már álmainak megvalósulása felé szállottak, és sietett jóindulatát kilátásba helyezve bennünket elbocsátani. De távozásunkkor nem mulasztotta el, hogy Babitsnál ne érdeklődjék még a *Nyugat* felől. Talán ezzel jelezni is akarta, hogy tisztában van a régi folyóirat és az új alapítvány irodalmi céljainak azonosságával és érdekközösségével. Amikor a Hold-utcai épület kapujában elváltunk, feltűnt nekem, hogy Babits szóltan, levert. Feleségétől hallottam felűdült lelkiállapotáról — amikor hazaeért. Valahányszor szembekerűlt az erősebbel, hatalmi tényezővel, felűlkerekedett benne önnön gyámoltalanságának érzete. Kételyei támadtak, alkalmas-e ő arra, hogy könyvtárának falai közül kilépjen a porondra, ami az alapítvány vezetőtiszttségénél elkerűlhetlenné válik. Hisz a maga ügyeiben is kis bonyodalma knál már rászorult mások támaszára. Ingadozása, két ellentétes pólus: a veleszületett félénkség és az igazság hirdetésének ellenállhatatlan vágya között, alakját az utókor előtt elhomályosítja, ellenmondásos színben tünteti fel. De aki kritikus pillanatokban beléje láthatott, tudja, hogy soha nem lett hűtlen önmagához. „Ennen törvényem lenni végzetem” — vallotta egykor fiatalon és ismeretlenül a legnagyobb költőtársnak. Megismerkedésünk óta ez volt az első alkalom, hogy beléje tekinthettem, az elhivatottságának tudata és élettehetetlensége közötti szakadékba. Aki néhány nappal előbb választ talált az emberi lét kérdéseinek legnehezebbjére, — tanúja voltam 1927. október 2-án, amikor először láttam vidéki otthonomban vendégül (ugyane tisztaföldvári út emléke a *Vasárnapi impresszió autón* c. verse is), a *Psychoanalýzis christiana* születésének („régóta hordom magamban, itt jött ki ma” — mondta akkor nekem;) az nem tudott illő választ adni a hatalom birtokosának, művészetellenesen, politikai színvállást provokáló kérdésére.

Nekünk is „kétfelé kellett harcolnunk”: hogy halott alapítónk akarata élő valósággá váljék. Vagyona vérszerinti örököseivel, eszméinek igazi örököseiert. És harcolnunk kellett a kormányhatalommal is, melynek régi törvényeink szerint az lett volna a hivatása, hogy velünk karöltve öröködjék a mens fundatoris, az alapító szándékának megvalósulása fölé. De az a hatalom, amely létét mégiscsak az ellenforradalomnak köszönhetné, óva ugyan az alkotmányosság látszatát, gyanús szemmel nézett minden haladózellelmű intézményre. És eszerint gyakorolta felügyeleti jogkörét.

Alapítványok sorsa azon szokott eldőlni, sikerül-e az elmaradhatatlan öröklési és államjogi vitáknak elejét venni és az alapítványt hosszabb huza-vona nélkül érintetlen anyagi erőiben életrekelteni. Aki ismeri a Goncourt-akadémia történetét, jól tudja, hogy a francia állammal folytatott többéves pörösködés mily veszteséggel járt az írófivérek nagy hagyatékára. A Baumgarten-alapítvány annyiban is szerencsés volt, hogy másfél évvel alapítója halála után csorbítatlan örökségének lépett birtokába. Nem kis része volt ebben az élettől idegen költökurátornak, az ő sugárzó okosságának, ami a *szellemi nagyságok faculté maitresse-e*. Ő győzött meg engem arról, hogy adott irodalmi helyzetünkben mindennél fontosabb kell legyen az alapítvány működésének megkezdése, még ha eredeti elgondolásainkat és megoldásainkat nem is tudtuk mindenben keresztülvinni.

A vérszerinti örökösök pöre, bármily kilátástalan volt is, az alapítvány tekintélyének és teljesítőképességének nagy károkat okozhatott. Évekre megakadályozhatta az alapítvány életbelépését. Erre eljárási szabályaink módot adtak a teljesen alaptalan igénylőknek is. Évek telhettek volna el a per jogerős befejezéséig, ha nem tudjuk más, a pörön kívül eső eszközzel, őket visszavonulásra készíteni. Ez az eszközünk a sajtónyilvánosság és az annak során kialakuló közvélemény ereje volt. Ezt tisztán láttuk az első perctől fogva és ezért igyekeztünk a végrendeletnek és az írók alapítványának minél szélesebb körben oly atmoszférát teremteni, amely lehetőtlenné teszi azt, aki arra vállalkoznék, hogy a magyar irodalmat elüsse ajándékától.

Mégis fel kellett készülnünk minden eshetőségre. Közben a németországi hagyatékra, amelynek örököse Baumgarten régi házvezetőnöje volt, a müncheni bíróság előtt a pör meg is indult. Készüldéseink és tervezéseink emlékeit Babitscsal 1927 nyarán váltott levelezésünk őrzi. Ő szokása szerint a nyarat Esztergomban, kies előhegyi lakában töltötte. De az alapítólevél tervezetét harmincegy szakaszba foglalva, még a tavaszon együtt elkészítettük és át is adtuk a közalapítványok ügyigazgatójának, hogy a minisztérium elé terjessze. Ez a tervezet — amelyen még több módosítást voltunk kénytelenek eszközölni — Az *Est* pünkösdtünnepi számában (1927. június 5-én), még mielőtt a hagyaték közjegyzői tárgyalása elkezdődött volna, a nagy nyilvánosság elé került. A tudósítás ily címen jelent meg: „Elkészült a Baumgarten irodalmi alapítvány oklevelének tervezete, 1928. január 18-án életbe is lép.” A Mikessel közösen, hirtelenében, elhatározott közzétételről előzőleg Babitscsal nem is tanácskozhattam. Őrzöm egy dátumnélküli levelét, amelyben értesítést kér „nem tudok-e az Estben pünkösdkor megjelent közlemény eredetéről és milyen hatása volt ennek?” Erre válaszolva, az időközben megtartott hagyatéki tárgyalásról is hírt tudtam már adni és közölni, hogy „célunkat az ellenfélnél, úgy látom, elértük.” A közjegyzői tárgyaláson szerzett impresszióim, szükségessé tették kiutazásomat Németországba, perünk előkészítése végett. Utamról beszámoltam Babitsnak. Magam, Mikes véleményéhez csatlakoztam, hogy amíg meg nem indul a per, a sajtóban ne lépünk fel támadólag. Az elkerülhetlenné vált háborúskodásban — két nappal a terminus előtt adták be az örökösök a végrendeletet, akaratelhatározóképeség hiánya címén támadó keresetüket — „vezérkari főnökünk” Mikes lett. Babits érdeklődése kiterjedt a bonyolódó ügy minden fázisára. Mintha az apjától öröklött jogászvér mozdult volna benne meg. Mint a végrendelet egyik végrehajtóját a Baumgarten-fivérek őt is perelték saját személyében. Jogi képviseléről kellett gondoskodnia. Mikes útján erre az ország egyik legnevesebb ügyvédjét kérte fel. De az nem vállalta, mert szembe került volna ellenfélként saját hivatalbeli helyettesével, ki a háttérben a fivérek tanácsadója volt. Ennek a személye ellen irányult Az *Est*ben utolsó attackunk. (1927. IX. 17. számban.) Érdektelenségi nyilatkozata e lap következő számában, a per spiritus rectorának visszalépését jelentette.

Különös véletlen, hogy akit Babits ezután képviselőre felkért, szekszárdi földije, ismert képviselő-ügyvéd, ugyancsak összeférhetlenségre hivatkozva háritotta el a megbízást. Mert ő is a fivérek tanácsadójaként szerepelt a kulisszák mögött, de nem a per vitelében, hanem az alapítvány jóváhagyásának megíúsítására készülő akcióban. Ezekután visszavonult ő is az ügytől, sőt Saulusból Paulussá vedlett és még segédkezett is a megoldásnál.

Mindez azonban már a sajtókampány alatt játszódott le. Az első támadás Az *Est* szeptember 2-i számában jelent meg „Az egész magyar irodalom ellen irányult merényletnek minősítve a per” és beharangozva annak várható visszhangját a külföldön. Ugyancsak szeptember 2-án a *Pesti Napló* is hozott közleményt a megindult perről és megszólaltatta a magyar iroda-

lom néhány nevezetességét. *Rákosi Jenőt*, aki a *gúny* fegyverével támadta meg a pörös atyafiakat: „Én természetesen tartanám, ha szegény emberek meghatva és felbuzdulva, a maguk szerény tehetségeikhez mérten sietnének garasaikkal fokozni Baumgarten Ferenc akciójának erejét. Megdöbbenéssel kellene tehát fogadnom, ha valóságnak bizonyulna az, hogy a rokonok, akik maguk is gazdagok, megragadnák a holt ember adakozó kezét, hogy visszaránták nemes szándékától és lehetetlenné tegyenek egy nagyobb szabású jótékonyt.” *Heltai Jenőt*, ki viszont a *humor* hangját ütötte meg: „A család előtt gyanús lehetett, épelméjű-e az, aki a magyar irodalmon segíteni akar.” Míg *Karinthy* a maga *torzító* szemüvegén át azt találta „jellemzőnek a mi pénzarisztokráciánkra, amelyből másutt a mecénások kerülnek ki, hogyha végre akadt soraikban egy mecénás, a legkevesebb, amit róla feltételezünk, hogy elmebeteg.” Az *Est* néhány nap múlva (IX. 7.) folytatta a támadást külföldi irodalmi személyiségek nyilatkozatainak közlésével (*a két nagynevű Mann fivérnek*, Alfred Kernnek) és a *Vossische Zeitung* szerkesztőjének, — mely lapnak Baumgarten színikritikusa volt, — hozzászólásait hozta).

Ekkor az ellenfél is elérkezettnek látta a pillanatot ellentámadásra. Sikerült megnyernie egy fajvédő lapot a végrendelet megtámadására politikai vonalon, abból indulva ki, hogy ha az alapítvány politikai aggályossága miatt nem nyerne jóváhagyást, a végrendelet megdől és a törvényes örökös hatályba lép. A *Magyarság* első cikke szeptember 7-én ily címmel jelent meg. „Meg akarják semmisíteni Baumgarten Ferenc végrendeletét, amely kozmopolita írók kitenyészésére (!) tízmilliárdos alapítványt létesített.” A cikk nemzetellenes, felforgató célok követésével gyanúsította az alapítót és oda konkludált, hogy „Baumgarten fellegvárat akart csinálni annak a romboló szellemnek, mely földalatti rágszálásával már előkészítette egyszer a magyar nemzet összeomlását.” Nem látták az örökösök, hogy ezzel a támadással önmaguk alatt vágják a fát? Hisz eszerint nemcsak tudta fivérük mit akar, — a perben azt vitatták ugyanis, hogy nem volt ura akaratának — de az irodalompartolás örve alatt még leplezni is tudta valódi céljait. Másnap a *Magyarság* (1927. IX. 8-i szám) vezércikkben folytatta a harcot. Milotay főszerkesztő írta „Baumgartenek” címen. Csattanója így hangzott: „A Baumgarten végrendeletében előírt irányzat a zsidó nemzetközi ideálokhoz való hűséget és megbízhatóságot szabja meg alapfeltétel gyanánt, egy *propaganda-iskola* és *központ* jellegét adva az irodalmi hagyatéknak.” Két ily cikk önmagában is elegendő lett volna néhány év előtt ahhoz, hogy az alapítvány ne nyerje el a kormányhatóság jóváhagyását. De még 1927-ben se volt a per veszély híján. A támadás nem hagyhattuk válasz nélkül. E kényes helyzetben nem mertem a felelősséget egyedül vállalni. Babits még nyaralt. Az *Est*-lapok tanácsára Rákosi Jenőhöz fordultam, a legöregebb és legtapasztaltabb magyar újságíróhoz, ki az alapítvány ügyében néhány nappal előbb már nyilatkozott is. Hogy miért épp hozzá, a haladó irodalomnak, Adynak, a *Holnap*nak és a *Nyugat*nak egy évtizeden át ádáz ellenségéhez, kinek Dunántúli néven jegyzett levelei a *Budapesti Hírlapban* vezettek 1915 őszén tisztviselőtelepi tanári állásának elvesztéséhez. Mindez és sovén nacionalista magatartását, szembefordulása a húszas években az ellenforradalom túlkapásaival és kinövésével, kiemelkedése a kurzushoz csatlakozott politikusok és újságírók demagóg tömegéből, kemény egyedülállása — azok szemében is elfeledtették, akik vele harcban állottak és kíméletlen támadásainak célpontjál szolgáltak. Tudjuk, hogy halálakor — néhány hónappal előbb ítélték el fogházbüntetésre egy ébredő terrorista megrágmazásáért — a *Nyugat* (1929. II. 15. számában Schöpflin, Kosztolányi és Feleky Géza tollából) vezetőcikkeken úgy parentálta el, ahogyan fegyvertársat szokás. A folyóirat szerkesztője a múltban is, ekkor is ugyanaz volt: Osvát.

Naphegyi villájában kerestem fel a Milotay-cikk megjelenését követő napon, Rákosi Jenőt. Nyolcvanöt éves korában is biztos tudatában volt szuggesztív erejének: ahogyan hunyt félszemével, hajlottan és botra támaszkodva, kételyt nem tűrően néhány szóval felelt tanácskéresemre. Babitshoz írott beszámolólevelemből idézek: „Rákosi sehogyse helyeselné, ha a Magyarsággal polémiába bocsátkoznánk a felvetett kérdésekről. Sértené a kegyeletet is, ha ilyesmiről vita keletkezne. Válaszoljuk azt; ha Baumgarten Ferencnek nemzetellenes céljai lettek volna, nem csinált volna vagyónából alapítványt, nem helyezte volna azt a magyar kormány felügyelete alá, talált volna arra más alkalmasabb módot.” Búcsúzáskor fekete házi-sapkával fedett fejével közelebb hajlott és halkán megjegyezte: „De azért mégis hiba volt Baumgartenről (nyilván régi időből emlékezett rá), hogy Babitsra bízta alapítványát.” Kérdő tekintetemre fejét rázva csak annyit mondott: „Nem tartom őt alkalmasnak.” Mint aggyastán se tagadta meg régi önmagát. Konzervatív előítéleteit és az igazi alkotókkal szemben érzett féltékenységét. Látta mint porosodik be hosszú életének rengeteg műve és miként nő Ady meg a többieké. Pedig Babits elfelejtette még azt is, amiért nem lehetett tovább a magyar ifjúság nevelője. 1923-ban ajánlással elküldte neki a *Paradicsom* akkor megjelent fordítását, ugyanúgy, mint annakidején a *Pokolét*. És megőrizte köszönőleveleit.

A *Magyarság* „helyreigazításunkat”, mely az alapítólevél-tervezetre, mint már ismertre hivatkozott, ha nem is szó szerint, leköszölte szeptember 10-i számában, de megjegyezte, hogy a végrendeletnek az „előítéletektől való mentességre vonatkozó kikötése” mindenesetre meg-

okoltta teszi, hogy a magyar közvélemény a legnagyobb figyelemmel kövesse ennek a hatalmas alapítványnak felhasználását és ellenőrizze megteremtőjének és végrehajtójának intencióit.” A Baumgarten-fivéreknek az alapítványt nem sikerült felborítaniok. De sikerült a felügyeletre hivatott hatóságban felkelteni a bizalmatlanságot az alapítvány várható működése iránt. Erre vezethetők vissza azok a kívánságok, amelyekről a kormányhatóság a felügyeleti jog hatályosabb gyakorolhatása végett a jóváhagyást függővé tette. Az előcsatározás a sajtóban, eldöntötte a bíróság előtti ütközet sorsát. A szeptember 17-re kitűzött tárgyalás napján egy feltűnő híradás jelent meg a fővárosi lapokban. Német írók nyilatkozatáról a magyar írók alapítványa mellett. Thomas Mann írása. Az aláírók között rajta kívül még Heinrich Mann, Jacob Wassermann, Ernst Robert Curtius az irodalomtörténész, Rudolf Kassner az esszéíró és Baumgarten német íróbarátjai közül még többen szerepeltek. A magyar lapok átvették a német írók Protestjét, amely Berlinben, Münchenben, Bécsben és Prágában tizenkét elterjedt napilapban látott először napvilágot. E nyilatkozat előzménye volt 1927 júliusában látogatásom Münchenben Thomas Mann-nál. Az Isar-menti villanegyedben épült otthonában fogadtott, abban a földszintes dolgozószobában, melyet az *Unordnung und frühes Leid* c. elbeszéléseinek olvasói ismernek. Baumgartennel a Meyer-könyv megjelenése óta tartott baráti kapcsolatot. Ha Berlinben megfordult — Baumgarten levelesládája számos lapot őrzött, melyben a nagy író jelezte jövetelét — rendszerint találkoztak. (Ezek az emlékek is elhamvadtak az alapítvány házában.) Az egyetemek által tisztelet jeléül felajánlott tudományos címeket büszkeséggel használta az író és bejárati aajtaján is olvasható volt: Prof. Dr. Thomas Mann. Babbitshoz augusztus 4-én intézett levelemből idézek: „Thomas Mann nagy barátsággal és tisztelettel beszélt Baumgartenről. Benne látta azt a kritikust, akire a német irodalomnak szüksége volt. Sokat várt volna még tőle ezen a téren. Készséggel vállalta a kezdeményezést. Arra is gondolt, hogy a porosz költőakadémiát, melynek elnöke ő volt, az akcióba bevonja.” (De ez elmaradt, mert késleltette volna a megjelenést.) Beszélgetésünkből emlékszem még a következőkre: „Fivérem Heinrich, biztosan aláírja.” Amikor Alfred Kerr nevét szóba hoztam, mereven nézett rám: „Da soll er es machen.” (Csinálja akkor ő!) Ezzel kifejezésre juttatta, hogy nem írta vele együtt alá. Az aláírások összegyűjtését Sinzheimerre, a *Simplicissimus* főszerkesztőjére bízta, aki szintén Baumgarten tisztelői közé tartozott.

Hatását a német írók próklamációja nem tévesztette el a per bírójára sem, ki már az első, a perfelvételi tárgyaláson felfogását az ügyről nem tartotta titokban. Nem is került érdemi tárgyalásra sor. A fivérek rövidesen letették a pert, megelégedvén azzal, hogy a hagyatékek egyévi jövedelmét, amely közben felgyülemlett, átengedték. A hagyaték állaga így nem is szenvedett csorbát. A magyar írók köszönetét német írótársaikhoz Thomas Mann címére október végén a magyar Pen Club küldte el. (Szövegét Babits fogalmazta.) A Nyugatban „A német írók a magyar írókért” címen (Ny. II. 496.) Schöpflin Aladár fűzött reflexiókat, a szellemi szolidaritásnak ebben az időben ritkaságszámbamenő megnyilatkozásához.

Szerb Antalné

BABITS MIHÁLY ÉS LÉNÁRD SÁNDOR

A latinamerikai magyar nyelvű irodalom magyar íróként tartja számon Lénárd Sándort, aki azonos Alexander Lenard német költő-, író- és műfordítóval, s egyszemély a Brazíliában élő orvossal, aki angolul és latinul is írja műveit, s olykor maga is illusztrálja azokat finom tussrajzaival. Világhírre A. A. Milne „Winnie-the-Pooh” című könyvének bravúros latin fordításával tett szert. (Magyarul Karinthy Frigyes: Micimackó.)

Nálunk kevésbé tudott róla, hogy verskötetei részben Rómában jelentek meg, mint az *Asche*, *Andrietta*, *Die Leute sagen* címűek, s köztük a ma már becses könyvészeti ritkaságnak számító *Orgelbüchlein* Amerigo Tot, a világhírű magyar származású szobrász, Tóth Imre tíz egészoldalas linoleummetszetével. Már a Rómában megjelent kötetekben, majd a Walter Krieg Verlag gondozásában *Ex Ponto* címmel megjelent verskötetében találunk magyar versfordításokat: Ady Endre, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, s József Attila verseiből.

A Babits-hagyatékban nyilvántartott Lénárd-levelekből kiderül, hogy 1930—35 között Babits Mihály és Lénárd Sándor kapcsolatban állottak egymással, s a levélváltások témája Lénárd Babits-fordításai voltak. Sajnálatos tény, hogy ez idő szerint a hagyatékban csupán az az egy fordítás található, amelyet a fordító jóvoltából egy hozzá intézett Babits-levél fotokópiájával egyetemben Brazíliából megkaptunk. A *Verseny*t az *esztendő*kkel kötet „Olyan az életünk” kezdetű versének szép fordítása ez; szinte maradéktalan tartalmi és formai hűségű. Babits mestere Lénárdnak, ez érezhető, amikor rímproblémák esetében inkább a hangulati hűséget részesíti előnyben, a fogalmival szemben:

Unser Leben ist wie alter Leute Augen,
Und wie Nebel vor dem Wanderer in Nebeln
So schwebt vor dem Morgen stets ein Schleier, gaukelnd
Weiter, immer weiter ohne sich zu heben.
Wie ein trotzger Gegner ziehn die Zukunftszeiten
Auf verbrannten Fluren langsam sich zurücke,
Bergen ihre Schätze stets in fernre Weiten,
Werfen tief sie endlich lieber von der Brücke.

Jedes Land wird Steppe, dessen wir einst harrten,
Und in jedem Schloss empfangen nur Ruinen
Leer den Herrn, der schliesslich rasten wollt in ihnen,
Das heisst Sieg für müde durstige Bonaparten.
Blicken wir des Abends weitem in die Runde,
Was am wilden Himmel unser Blick umspannte,
Da erhebt das Herz, als ob in Dämmerstunden
Ein umsonst erobert heilig Moskau brannte.

Jeden Abend brennt die Reihe unsrer Tage,
Nirgends finden wirklich Ruhe wir am Ende,
Wie verhüllte Jungfern nahen uns die Jahre.
Fallen aber leicht die schneeweissen Gewänder,
Liegen heiss und lechzend sie vor uns, splitternackt —
Da erstirbt das Küssen, es ersickt das Sehnen.
Sie, bekleidet wieder, schwinden in leisem Takt,
Lächeln auf uns nieder mit den kalten Zähnen.

Babits Mihály keltezetlen levele Lénárd Sándorhoz:

Igen tisztelt Uram,
köszönöm, hogy szép fordításait nekem elküldte. Igaza van, kevés a jó fordítás — de úgy érzem, az önét e kevés közé kell sorolni. Persze, a német nyelv és verselés finomságainak megítélésére én nem érezhetem magamat hivatottnak — de a gondolati és hangulati hűséget látom, és sorai rám költői hatást tesznek. Néhol valóban virtuóznak tetszik.
Még egyszer köszönöm a fordításokat és a levelet. Üdvözli

Babits Mihály

Lénárd Sándor dátum nélküli válaszlevelében ekként köszöni meg Babits elismerő sorait: „... annak, aki mégis megkísérli a verset átültetni egy idegen nyelvre, [tudatában annak, hogy csak zongorakivonatot ad egy symphoniából] nincs és nem is lehet nagyobb elégtétele s bátorító buzdítása, mintha a költő megismeri az idegen Bonaparteban saját Napoleonját.”

Koren Emil

JÓZSEF ATTILA ÉS LUTHER MÁRTON DIADALMI HIMNUSZA

József Attila *Összes versei és műfordításainak* „a könyvnyomtatás ötszázadik esztendejében a XII. magyar könyvnapra” megjelent Cserépfalvi kiadásából ismerős általában, mint a kötet utolsó darabja, az *Erős vár a mi Istenünk* c. műfordítás.

Luther Márton világhírű *Ein feste Burg ist unser Gott* c. diadalmi himnuszának közel kétszáz magyar fordítása van. A nevesebbek a műfordítók között Csengey Gusztáv, Kozma Andor, Masznyik Endre, Sántha Károly, Stromp László, Székács József, Torkos László, Vietorisz József. (Az evangélikus egyházban ma énekként használt szöveg műfordításként ismeretlen eredetű, valószínűleg több kéz dolgozott rajta.) De élvonalbeli nagy költő nem próbálkozott vele. Csupán József Attila. Ennek a történetére bukkantam rá az Evangélikus Országos Levéltárban. Íme, közreadom.

1960 őszén anyagot kerestem a Luther-ének magyar fordításai között egy megírandó cikkhez s megkerestem az Evangélikus Egyházegyetem (a magyarországi Evangélikus Egyház

közigazgatási csúciszerve) 1934-ben kiírt pályázatának iratanyagát az említett Levéltárban. Az Evangélikus Egyházegyetem ti. az 1933. nov. 10-én tartott egyetemes közgyűlésen elhangzott egyetemes felügyelői javaslatra bizottságot küldött ki azzal a megbízással, hogy az *Erős vár a mi Istenünk* egységes szövegére és dallamára terjesszen elő végleges javaslatot. Remélte ui., hogy a ma is használatos, s a *Keresztyén Énekeskönyv* 256-ik darabjaként ismert és használt szöveg helyett jobb fordításhoz jut, amit majd ahelyett felvehet egy későbbi kiadású általánosan használt magyar evangélikus énekeskönyvbe. A bizottság 1934. márc. 6-án, ugyanaz év aug. 31-i határidővel 300 pengő pályadíjjal pályázatot írt ki „a reformáció himnuszának költői értékű s egyszersmind a zenei követelményeket kielégítő, énekelhető fordítására. Az egyetemes egyház nem akarja meddő kísérletekkel szaporítani a fordításoknak eddig is nagy számát, hanem olyan műfordítást kíván, mely hű tükrre legyen a reformátor lelkének, éreztesse a XVI. század vallási válságából diadalmasan kiemelkedő hit erejét és oly magyar nyelven szólaljon meg, mintha Luthernek e műve valamely magyar lélek költői alkotásvagyából született volna. Megkívánja a fordítástól a hitvallásszerűség tömörségét és méltóságát. A fordításnak a kiegyenlített dallamhoz kell alkalmazkodnia, mivel az egyetemes egyház közhasználatra ezt a dallamot fogadta el. . . Az egyetemes egyház a jutalmat csakis abszolút értékű s a követelményeknek minden tekintetben megfelelő fordításnak ítéli oda. . . A pályázni szándékozók az ének eredeti német szövegét, a szövegnek helyes teológiai értelmezését, valamint az irányadóul szolgáló dallamot az evangélikus egyetemes felügyelői irodában díjtalanul szerezhetik meg. . .”

A „szövegnek helyes teológiai értelmezését” Payr Sándor professzor dolgozta ki: *Jegyzetek az „Erős vár” magyar szövegéhez*— címen. Ebben a két teljes ívoldalnyi nyomtatott szövegben részletes tájékoztatást adott az ének keletkezéséről, viszonyáról a 46. zoltárhoz, alap gondolatáról. Közli a műfordítással szemben támasztott követelményt: „tartalmi és alaki hűség, énekelhetőség, jó hangzás, jó vers és jó magyarság, a természetes egyszerűség és népieség s végül, amiben Luther énekének titka rejlik: az erő.” Továbbá közli a versalak és versmérték követelményeit, majd sorról sorra exegetikai megjegyzéseket fűz az eredeti német szöveghez.

A pályázók az eredeti szöveggel, a kottával s Payr jegyzeteivel valóban bő és részletes segítséget, de erős kívánalmakat és megkötéseket is kaptak.

A pályázat kiírását és feltételeit közlés kérésével megküldötték az akkori evangélikus egyházi lapoknak, valamint az egyház akkori hivatalos sajtótudósítójának, ezzel a kéréssel: „szíveskedjék az erre vonatkozó hírt a MOT útján közzétenni s gondoskodni arról, hogy a jelentősebb napilapok azt át is vegyék” (Egyetemes felügyelői irattár, ad 222/1934 sz.).

Az egyházi lapok a kérésnek eleget tettek s a sajtótudósító több napilapban is elhelyezte a hírt. A pályázat határidejéig, 1934. augusztus 31-ig, 136 pályamunka futott be. Közöttük sorszám szerint a 124-ik volt a „Pál II. lev. a kor. VI. r. 7. v.” jeliségű, amelyről — a pályázat jeliség, titkos lévén — hosszú időn keresztül nem derült ki, hogy József Attiláé. A bíráló bizottság tagjai s az anyagot ismerők is csak akkor figyelhetek fel rá, amikor — kétségtelenül jóval a pályázat lezárulta után — először jelent meg nyomtatásban. Hogy ez mikor, és hol történt, megjelent-e a Cserépfalvi kiadás előtt is, nem tudom. Én az említett Cserépfalvi kiadásból ismertem meg s a háború után az evangélikus egyházi sajtó is ennek alapján közölte (Evangélikus Élet c. hetilap 1948. nov. 20-i és 1957. okt. 27-i számaiban, forrásmegjelölés nélkül).

Maga a bírálóbizottság nem emelte ki József Attila műfordítását, de én emlékszem egy érdekes szóbeli megjegyzésre. Kemény Lajos néhai fasori esperes közléséből tudom, hogy egy alkalommal Raffay Sándor evangélikus püspök társaságban, ahol a bírálóbizottság tagjai közül is voltak néhányan, visszatekintve ezt a megjegyzést tette: „Kétségtelenül azé a betyár József Attiláé a legjobb magyar fordítás.”

Ezt a bírálóbizottság annak idején nem vette észre.

József Attila a pályázathoz szükséges iratokat az alábbi szövegű levélben kérte 1934.

ápr. 3-án:

József Attila

Hódmezővásárhely

Horthy Miklós út 14.

Hódmezővásárhely, 1934. ápr. 3.

Méltóságos

Radvánszky Albert báró dr

úrnak

a Magyarországi Evangélikus

Egyetemes Egyház

egyetemes felügyelő-elnökének

Budapest, VIII.

Üllői út 24. I.

Méltóságos Uram!

A Magyarországi Evangélikus Egyetemes Egyház a Magyarságban és más lapokban pályázatot hirdetett Luther „Ein feste Burg ist unser Gott” kezdetű himnuszának megfelelő fordítására. Arra kérem Méltóságodat, hogy nekem, ki szeretnék részt venni a pályázaton, az ének eredeti szövegét, helyes teológiai értelmezését és dallamát

méltóztassék megküldeni.

Teljes tisztelettel

Méltóságod kész híve

József Attila

A levél eredetije negyedívnyi papíron (17.21 cm), petit-betűs gépirással írottan, csak a névalírás kézírású, az Evangélikus Országos Levéltár Egyetemes felügyelői irattárában ad 25/1934 sz. alatt található, 1934. ápr. 4-i érkezési megjelöléssel. (Fenti közlésben a szavak elhelyezése követi az eredetit.) Boríték nincs a levél mellett. E levél és a pályamű írása ugyanazon írógépen történt.

A levél tanúsága szerint József Attila a pályázatról a *Magyarság* c. napilapból értesült s a dátumok szerint a műfordítást 1934. ápr. 6. és aug. 31. között készítette.

A pályamunka géppel írt pontos eredeti szövege a következő:

Erős vár pályamű.

Jelige: Pál II. lev. a kor. VI. r. 7. v.

1.

Erős vár a mi Istenünk,
Kemény vasunk és vértünk.
Ínségben együtt van velünk,
Mevált és harcol értünk.
Kél az ősi rossz,
Bajvető gonosz,
Csel vad fegyvere,
Erőszak övele.
A földön ő az első.

2.

Önnön erőnk csak délibáb
És bizony esnének esten;
De harcba küldte Egy Fiát
Értünk maga az Isten.
Kérded-é, ki az?
Jézus, az Igaz.
Sok had, Egy a fő,
Nincs Isten más, csak Ő,
Krisztus, a Győzedelmes!

3.

S ha földön ördög nyüzsgene
És elnyelni akarna,
Meg nem riadnánk — ellene
Győz hitünk diadalma.
A világi úr
Tombolhat vadul,
Semmit sem tehet;
Ő megítéltetett.
Megrendül egy szavunkra.

Él, áll az Ige igazul,
 akárki vesse-hányja.
 Táborainkra száll az Úr
 Szent Lelke, adományja.
 Jóhír, nő, család,
 Józsiág, test, világ
 Veszhet — vihetik
 Veszendő kincseik', —
 Miénk marad az Ország.

Kézírásos bejegyzése mindössze egyetlen szójavítás: a 4. versszak 6. sorában a nyilván gépelési hibából eredő, az előző sorból tévesen lecsúszott „nő” szót javította „test”-re.

A jelzett idő előtt korábbi próbálkozása aligha lehetett ehhez a műfordításhoz, mert a pályamunkához mellékelt *Egyes sorok változatai* című két gépelt ivoldalas mellékletében olvasható magyarázatok és indokolások oly mértékben ragaszkodnak, ill. utalnak Payr Sándor *Jegyzetek*... c. teológiai értelmezéséhez, hogy kétségtelenül teljes egészében annak ismerete alapján alkotott.

József Attila géppel írt magyarázatai, szavak elosztásához is ragaszkodó másolatban, a következők:

Egyes sorok változatai.

Jelige: Pál II. lev. a kor. VI. r. 7. v.

Melléklet, 1.

I.

Magyarázat

1. sor: Szilárd erőd az Istenünk.

„A mi Istenünk” kifejezésnek az a mellékíze, hogy van „nekik is Istenük”, „az ő Istenük” — tehát mintha több Isten volna.

„Erős várunk az Istenünk” — ennél többet mond jobb, az „erős vár”, vagy — ami a világháború után már népies — „szilárd erőd”. Az Isten önmagában erős vár, szilárd erőd, először és csak másodsor a mi erős várunk. Ez a motívum elég, ha a második sorban jut kifejezésre.

5. sor: Kél a rosszban ős

Ez a kifejezés talán hívebb, am azt költőibbnek, erősebbnek találok.

6. sor: Azt hiszi, ma győz.

9. sor: A földön nincsen mása.
 vagy

Hasonló nincs a földön.

A pályázati teljes szövegemben — a pályázók számára nyomtatott *Jegyzetek* tanácsához tartva magamat — e sort így fordítottam: „A földön ő az első”. Ez a változat azonban hívebb és én nem is érzem, hogy ezt a szólásformát „nincsen mása”, feltétlenül jó értelemben vennők mi magyarok. Csak úgy vesszük jó értelemben, mint ezt a szót: kiváló. Azonban a gonoszsgban is kiválhat valaki a gonoszok között.

II.

1. sor: A magunk ereje hiú

2. sor: És bizony esnénk esten.

3. sor: Küzd értünk Igaz Férfiú,

4. sor: Kít küldött maga Isten.

5. sor: Kérded-é, ki az?

6. sor: Jézus, a Vigasz.

7. sor: Zebaoth, a Fő,

8. sor: Nincs Isten más, csak ő.

9. sor: Krisztus a győzedelmes.

Az 1—4 sort így hívebbnek, amúgy szebbnek, erősebbnek találok és a szöveg hűsége amúgy sem csorba. A 6. sorban a „vígasz” kell a változatban, mert az „igaz” motívum már előbb szerepel a változat 3. sorában.

Ami a 7. sorban a Zebaoth kifejezést illeti, nem hiszem, hogy a németben használatosabb volna, mint a magyarban. De úgy érzem, mégis jobb a „Sok had, Egy a fő” kifejezés. A „had” szó jelentése eredetileg ugyanaz, ami a sereg szóé.

9. sor: Egyetlen győzedelmes.

III.

9. sor: Megrendül puszta szóra.

Erős vár pályamű.

Melléklet, 2.

IV.

1. sor: Mert áll az Ige igazul

vagy

1. sor: Igénk áll mozdulatlanul

1. sor: Valljuk az Igét igazul,

2. sor: Senki se vesse-hányja.

A 9. sor így kiemeli, külön mondat lévén, hogy Krisztus győz, vagyis „muss das Feld behalten”. Amúgy azonban, hogy „Nincs Isten más, csak Ő, Krisztus, a Győzedelmes” — szintén kifejezi, immanensen, hogy „behaltet das Feld”, de minthogy a győzedelmesség Krisztus állandó jelzőjeként, mint epitheton ornans szerepel és nem oldódik föl külön mondatban, diadalmasabban és lelkesültebben hangzik.

Ebben a formában az egyetlen szó gondolatártsítással húzza alá az előbbi sort, hogy „Nincs Isten más, csak Ő”, de minthogy az egyetlen itt a győzedelmesre vonatkozik, annál többet is mond, kifejezi a „muss”-t is. Talán éppen ez a változati sor zárná le a legszebben, legerősebben a szakaszt. Ezt eldönteni a bírálóbizottság hivatott.

Nem osztom dr Payr Sándor nézetét, hogy ez a kifejezés „Ein Wörtlein” az Igét jelentené. Ez csak asszociatív úton készíti elő a köv.

Jelige: Pál II. lev. a kor. VI. r. 7. v.

sor „Das Wort” kifejezését. „Ein Wörtlein” és „Das Wort” közt, nemcsak a kicsinyítő képzőt, hanem a határozott és határozatlan névelőt is figyelembe véve, éppen annyi a különbség, mint a magyarban „a szó” és „az ige” kifejezések között. Én magam a változatot éppen olyan jónak tartom, mint a pályázati eredeti szöveget, már ti. fordításomét.

A „Mert” keményebbé, határozottabbá teszi az után következő sorokat.

Ez kapcsolódik az előző szakasz „megrendül” kifejezéséhez. Ám ennél jobban szeretem ezt: „Él, áll az Ige igazul” — annyiban igazolható is jobb, hogy „az Ige” szerepel benne és nem „Igénk”. Hasonló különbség ez, mint az ének első sorában az „erős vár” meg az „erős várunk” között.

Ez a kifejezés talán hívebb, mindkét sorban. De a pályázatra benyújtott eredeti szöveget mégis jobbnak és költőibbnek érzem. Ámbár lehet, hogy ez a két sor így amannál nem is hívebb. Ti. az, hogy

Das Wort sie sollen lassen stan

Und kein Dank dazu haben.

nem kell, hogy fölszólítsanak vétessék. Jelentheti azt is, hogy tehetnek, amit akarnak, az Ige áll, vagy még inkább azt, hogy mást nem tehetnek, mint hogy az Ige álljon, anélkül, hogy jóváhagynák, vagy helyeselnék. Azt hiszem, ennek a két sornak ez a legmélyebb értelme. *Nekik muszáj állni hagyni az igét, anélkül, hogy vallanak, vagy helyeselnék, nem tehetnek ellene semmit.* Ezért ez a változat, hogy „Valljuk az Igét igazul”, nem jó. Azért írom mégis ide, mert hátha az alaposabb tanulmányú, tiszteletreméltó Bíráló Bizott-

3. sor: Táborainkra száll az Úr
4. sor: Szent Lelke, adománya.

5. sor: Test és tisztelet,
6. sor: Pénz, asszony, gyerek.

5. sor: Jóhír, test, barát,
6. sor: Józsi, nő, család

ság úgy találja majd, hogy ebben az értelmezésben tévedek.

Ez ugyan nem változat, azért írom ide, hogy indokolhassam, miért hagytam ki, hogy az Úr velünk küzd. Ez már ismétlés volna és a költemény belső feszültségét csökkentené. Luther nem is ismételt itt, mert itt már nem az Úr küzd velünk, hanem a Szent Lélek. Előbb Jézus, a seregek Ura küzdött velünk, most pedig az Úr Szent Lelkével van köztünk a harc-téren. Az Úr előbb Fiával küzdött értünk, most pedig Szent Lelkével. Így is, úgy is Isten küzd értünk és ezért ezúttal már a Szent Lélek motívuma a lényegesebb a költeményben, nem pedig a harc. De hogy harcról van szó, azt kifejezi a tábor-képzet.

Ez hívebb, de talán félreérthetik a „tisztelet” kifejezést, tekintettel a tisztességre. Pedig itt, úgy érzem, arról van szó, hogy megvonhatják tőlünk a tiszteletet — úgysem igazi érték az. Az első pályázati szövegemben ezért is „jóhírt” írtam tisztelet helyett: Elveszhet jóhírünk. Úgy azonban be kellett szűrnöm a „világ” szót, ami azonban mintegy foglalata a felsorolt világi értékeknek.

Az eredetiben nincsen barátról szó, de a barátság a világi értékek közé tartozik. Ezzel nem is volna baj, de rosszul hangzik. Úgy pedig, hogy „Jóhír, nő, barát — Józsi, test, család” — a nő, és a barát szavak egymás mellett profán asszociációkat kelthetnek.

Kézírásos bejegyzései, ill. javításai a két oldalon mindössze a következők: az I. versszak 9. sorához adott magyarázat első sorában a „szövegben”-nek gépelt szót „szövegemben”-re javította. Ugyanott a harmadik sorban az „úgy”-nak gépelt szót „így”-re javította. A második oldalon a IV. vers 1. sorának harmadik változatánál a magyarázó szöveg első sorában eredetileg így gépelte: „a leghívebb”. A névelő és a szó elejének erős függőleges vonalú kihúzója után föléírással javította így: „talán hívebb”. Ugyanezen bekezdés első harmadában az aláhúzott mondatot tintával húzta alá.

Magyarázatai ugyanazon a gépen íródtak, mint maga a pályamunka, vagy a feltételeket kérő levél.

József Attila műve a Cserépfalvi kiadásban közölt szöveg alapján vált ismertté az evangélikus egyházban. Ebben, az eredeti pályamunkával szemben, csak írásjel-eltérések vannak. Mégpedig: II. 2-sorban az eredetiben a végén pontosvessző van, — a II. 6 sorban az „Igaz” szó nagy I-vel íródik, — a II. 9 sorban a Krisztus szó után vessző áll, — a III. 5 sorban a végző „úr” (Cserépfalvinál nyilván nyomdahiába az „út”), — a III. 7 sor pontosvesszővel végződik, — a IV. 1 sorban az „Ige” nagy I-vel íródik, — a IV. 7 sorban a két szó között gondolatjel van, vessző nélkül, — s végül a IV. 9 sorban az „Ország” nagy O-val íródik.

Kevesen tudták csak a háború előtti években, hogy ez a mű a pályázatra készült, s mint ilyet, nem publikálták. Bár amikor már — bizonyonnan maga József Attila — közreadta, a pályázati titoktartás nem kötött. Én magam, amikor a pályázat anyagában cikkanyagot kerestem, még csak gyanút fogtam, hogy itt kell lennie József Attila eredeti műfordításának is. Az akkor megírt cikkben (Evangélikus Élet 1960. okt. 30-i száma) erről még nem tettem említést, csupán így: „Kétszázra tehető hát az Erős vár a mi Istenünk magyar műfordításának száma. Az igazi jó fordítás nincsen közöttük. Ezzel még adós egyházunk is a magyar irodalom is. Egyet ismerek, ami közel van hozzá — soron kívül persze — a József Attiláé.” Akkor még nem voltam biztos benne, hogy nem „soron kívül”, hanem pontos sorban, mégpedig a 124-es sorszámmal e pályázat anyagához tartozik az övé is.

A gyanút az utolsó sor ébresztette: „Miénk marad az Ország.” Az ismert fordítások között szokatlan ez a sor, bár nem egyedülálló. A pályázaton befutott 136 pályamunka némelyikében előfordul, pl. Duszik Lajos egykori miskolci lelkészében. Erre figyeltem fel, emlékezvén József Attilánál e sorra, s kutatni kezdtem utána. Kérésrem Dr. Sólyom Jenő professzor az Evangélikus Országos Levéltár tudománosa munkatársa meg is kereste az eredeti iratokat, amiket fent idéztem s amelyek a vonatkozó dokumentumokkal együtt 262, 703, 716/1934 sz. alatt található, valamint az uo. elhelyezett Luther Társaság Levéltára 20 csomójában.

Eddig a kutatásig, pontosabban 1965. márc. 16-ig, felbontatlan volt a pályamű melléklete, a jelíges boríték. A jelíges pályamű azonosítása az Evangélikus Élet 1957. október 27-i számában közölt s oda a Cserépfalvi kiadásból átvett, József Attila neve alatt szereplő vers alapján történt. A jelíges borítékban a következő gépirásos szöveg található:

Erős vár pályamű — jelige: Pál II. lev. a kor. VI. r. 7. v.

József Attila

Budapest, VII. Korong u. 6. II. 8.

A jelíges pályamű mellé tűzött borítékon ez áll:

ad 703/1934.

Az Erős vár pályaműhöz

Jelige: Pál II. lev. a kor. VI. r. 7. v.

Sajátkezű írása ebben a szövegben nem található, de az eddigiek alapján minden kétséget kizáróan József Attila művéről van szó.

Jellemző a jelige választása is. Az idézett bibliai szöveg így hangzik: (ajánljuk magunkat) „igazmondásban, Isten erejében, az igazságnak jobb és bal felől való fegyvereivel.” Jellemző a textusmegjelölés módja is, ami ugyancsak arra mutat, hogy nem protestáns ember írta le, mert protestáns körökben általánosan ismert módon ezt a textust így jelölik: II. Kor. 6, 7. Magának a pályaműnek protestáns teológiai értékelésétől eltekintek, csupán megjegyzem, hogy abban is vannak olyan kifejezések, amelyek a protestáns teológiában nem általánosan használtak. Bár az is igaz, hogy főképpen a magyarázataiban meglepően világos a teológiai okfejtése.

Maga a pályázat egyébként eredménytelen maradt. A beérkezett 136 pályamunka egyikét sem találta a bíráló bizottság a kívánalmak szerint megfelelőnek. A díjat azonban kiadták, kétfelé osztva. József Attila műve nem részesült díjazásban. A bíráló bizottság tagjainak írásba foglalt véleményeiben, amelyek ti. fennmaradtak, semmiféle tartalmi vélemény sincs József Attila pályamunkájáról. Payr Sándor rövid feljegyzését ismerjük, amelyet Kovács Sándorhoz írt s amelyben 11 pályamunkát sorol fel, mint „a sok gyengéhez képest figyelemre méltókat”. Közöttük van József Attila művének sorszáma is. Geduly Henrik — ugyancsak a bíráló bizottság tagja — 1934. okt. 24-én kelt iratában nyolc kategóriába sorolta a pályaműveket. 1. Egyáltalán nem felel meg a pályázat kiírt feltételeinek. Ebben nyolc jelíget sorol fel. József Attilaé nincs köztük. 2. Absolut sikertelensége miatt nem jöhet figyelembe. Ebben a kategóriában osztozik József Attila jelígeje hatvanad magával. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a mondat főképpen a pályázat célszerűségére utal s nem elsősorban a költői értékre. A cél az egyházi használhatóság volt gyülekezeti énekként. Más bírálatot, amely érintené József Attila művét, a pályázat iratai között nem találtunk. Meg kell jegyeznem azt is, hogy a bíráló bizottság egyházi emberekből állott, akik ha az irodalomban jártasak voltak is, még sem voltak szakemberek s így válogatásuk és bírálatuk egyházi érdekek szerint történt. Erre mutat az énekköltészetben egyébként igen jeles Kovács Sándor általános véleménye: „Csak kevéssel jutottunk közelebb a célhoz”, mert „a mi korunk nem congeniális Luther korával s így hite is gyenge mécsvilág az ő hatalmas lángú hite mellett.” Szerinte a pályázókra s a pályamunkákra „rányomta bélyegét a kor, mely — mivel igazán élő hite nincsen — a hitnek nyelvét sem ismeri.”

József Attila e műfordításával kétségtelenül nem elsősorban vallásos, egyházi művet, hanem költői művet alkotott. Szóhasználatát nem mindenütt egyezik meg az evangélikus egyházban akkor általános frazeológiával. Ő diadalmi, harci éneket fordított s ebben kimagaslót alkotott. Az egykori bírálók véleményére rácsáfolt a gyakorlat: az evangélikus sajtóban azóta, mint idéztük, visszatértek többször e műre s vallásos összejöveteleken gyakran szavalják. De értékét ma sem az egyházi használhatóság, hanem a költői erő jelenti.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1905-TŐL 1919-IG

Szerkesztette: Szabolcsi Miklós. A szerkesztő munkatársa: Rába György. Írták: Bodnár György, Czine Mihály, Ferenczi László, Hanák Péter, József Farkas, Kiss Ferenc, Komlós Aladár, Osváth Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Ungvári Tamás, Varga József, Vargha Kálmán. Bp. 1965. Akadémiai K. 543 l. (A magyar irodalom története, 5.)

Az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének szerkesztésében született nagy irodalomtörténet ötödik kötete ötödfélszáz nagyalakú oldalon tárgyalja századunk irodalmának másfél évtizedét. E néhány százaz számadat felemelő: hiszen ebben a tizenöt esztendőben annyi minden indult el, annyi nagyszerű tehetség kezdett útjába vagy bontakozott ki teljesen, mint a magyar irodalomban soha még — de azt hiszem, a világ többi irodalmaiban is párját ritkítja ez a dús indázású buja virágzás, az a hirtelen bőség, termő nyári hőség, amely ezeknek az éveknak a magyar szellemi életét egészében áthatja s amelyeknek legdiadalmasabb és legmaradandóbb emlékei az irodalomban magasodtak fel.

Ez a másfél évtized mindenekelőtt és legteljesebben Ady Endre kora: ekkor szikrázik fel és hamvad el az a csodálatos és mindenkit — híveit s ellenségeit egyaránt — megbűvölő tűzijáték, ami Ady élete és lírája volt; elhamvad az élet, de tovább ragyog, egyre állandóbb és messzebb sugárzó fényel a költészet, amelyet ez az élet emanált. S ha talán Ady lehetett volna a *Nyugat* nélkül is (bár bizonyára nem egészen úgy s nem olyan teljesen, mint ahogy lett s ismerjük), de a *Nyugat* nem lehetett volna Ady nélkül; s a *Nyugat* legtöbb tehetése, nagyszerű alkotóművésze nem, vagy csak torzán, felemásan, saját tehetségének alacsonyabb fokán lett volna Ady példája, sodrása — és a *Nyugat* melengető és serkentő otthona nélkül. Ezért ez a másfél évtized szinte éppoly erősen a *Nyugat* kora, mint Adyé — vagyis a kettő egymástól elválaszthatatlan, mindegyik súlyos csonkulása nélkül.

Ennek az új s nagyméretű irodalomtörténetnek számos más értéke mellett a legjelentősebb érdemei közé tartozik, hogy e korszaknak s ennek a kivirágzásnak teljes súlyát, jelentőségét megadja — az egész magyar irodalomtörténeti folyamaton belül s abban szinoptikusan látva; nem kisebb érdeme emellett, (de ez nem csak az ötödik köteté, hanem az egész nagy vállalkozásé)

hogy ismereteink és tudásunk jelen állapotának fokán, de mindvégig s mondhatni minden tanulmányában-munkatársában a marxizmus elveinek és gyakorlatának érvényesítésére törekszik. Ez ma még nem egyszerű — s ahogyan közeledünk saját korunkhoz s ezzel az aktualitáshoz, annál inkább — a materializmusnak a szociologizmusval való érintkezésében, sőt az elvi-politikai kategóriáknak az irodalmiak mellé sőt helyébe lépésével is együtt jár; ennek ellenére sőt részben ezáltal is felmérhető, hogy milyen nagy és maradandó teljesítmény e munka s ha tán joggal mondható is, hogy modern kötetek akkor és azzal teszik a legnagyobb szolgálatot a magyar irodalom ismerete ügyének, ha minél előbb elévültté változtatják önmagukat, mert felsejkenkik, új és az eddiginél magasabb szintre emelik — eredményeikkel éppúgy, mint hibáikkal — a magyar irodalomtörténetírást s ezen túlmenően aktív irodalmi tudatunkat és ezáltal korszakuk történetének még ennél is gazdagabb és kiegyensúlyozottabb megírását váltják ki, ebben az új eredményben — s az irodalomtörténet minden elkövetkező eredményében — e munka nyíltan vagy lappangva mindig jelen lesz.

A kötet három részben tárgyalja a korszak irodalmát. Az első (*Az új magyar irodalom kibontakozása*) lényegében történelmi és művelődéstörténeti áttekintés, benne a *Nyugatról*, s a kor kritikai irányzatairól-vezéralakjairól szóló fejezetekkel; a harmadik (*A szocialista irodalom kialakulása; Az első világháború és a forradalmak éve*) a korszak utolsó négy esztendejének összefoglaló képe. A második — s a kötet túlnyomó többségét kitevő — rész (*A kor nagy írói — új alkotói törekvések*) tizenegy nagy és közel harminc kis íróportrét tartalmaz, írókét, akik túlnyomó többségükben ebben az időben indultak, de akiknek a pályája kevés kivétellel a következő korszakban, a két világháború között tetőz és ér is véget. S ez a tény már magában is felveti a korszakhatár kérdését: jogos-e, helyes-e ez az élesen megvont határ 1919-nél?

A félreértés vagy félremagyarázás elkerülése végett hadd szögezzem le — bár felesleges tautológiának érzem — hogy 1919 magyar, sőt európai történelmi jelentőségét egy pillanatig sem kívánom vitatni, máskor s más összefüggésben már bővebben kifejtettem irodalmi vonatkozásairól vallott nézeteimet is, amivel most ezt a recenziót nem kívánom megterhelni; de a 19 előtti és utáni korszak irodalmának tárgyalásánál állandóan abba a nehézségbe ütközünk, hogy ha 19 előtt tárgyaljuk mindazokat a jelentős írókat, akik akkor indulnak, kapnak önálló írói profilt, akkor egyfelől itt anticipálnunk kell ismereteket, amelyeknek logikus kifejlesztése csak 19 után kerülhet sor, másfelől mesterségesen leszűkítjük s ezáltal eltorzítjuk a 19 utáni irodalom képét, letárgyaltságuk okán kiiktatva belőle éppen azokat, akikre abban az időben elsősorban esett a rivaldafény, akiknek legjelentősebb művei tükrözték ezt a kort s akiknek a hatása a legelevenebben jelen volt az induló kisebb és nagyobb alkotók pályakezdésében. Úgy tetszik, joggal merül fel a kérdés — s e kötet vizsgálata is emellett szavaztat —, amelyet Koczka Sándor vetett fel az Irodalomtörténeti Társaság vitáján: nem lenne-e indokoltabb, tudományosan is helyesebb, ha az 1905–1945 közötti félszázadot egyetlen korszaknak vennénk, benne jelentős cezúráként tekintve 1919-et?

Természetesen semmiféle korszakolás teljes megnyugtatót nem adhat. Így ez a beosztás nem csökkentené vagy küszöbölne ki azt a furcsaságot, hogy az 1905–1919 közötti irodalomról szóló kötetben alig-alig esik szó Bródy Sándorról, akinek a hatása Adytól Móriczig, Révész Bélától Molnár Ferencig vitathatatlan és sok esetben íróilag sorsdöntő. S ha alig is vitatható, hogy őt a századvég irodalmának bemutatásakor kell megtárgyalni, itt minden esetre többet és nagyobb hangsúlyval kellene róla beszélni — legalábbis az irodalmi élet, a személyi kapcsolatok és hatások vonalán. De talán még fájóbbnak és igazságtalanabbnak tetszik, hogy Ignotus itt csak egy szűköcske al-portrét kap a kritikai áramlatokról szóló fejezetben; s ezt a hiányérzetet nem nagyon billenti helyre, ha tudjuk is, hogy az előző kötetben terjedelmes portréját találhatjuk (amely azonban nem teljesen vág össze azzal az arcképpel, amelyet ebben a kötetben olvashatunk). Ahogyan indokolt Szabó Dezső áttétele a két háború közötti korszakot tárgyaló kötetbe, mert hatása ott bontakozik ki, akkor válik jelentőssé és életművének nagyobb része is arra a korra esik, bár fellépése a Nyugat korszakában történik, s szellemi-művészi kiformalódását is a század eleje jegyzi, úgy feltétlenül in-

dokolt lenne Ignotusnak az érdemi tárgyalását itt elvégezni: ha emlékezünk rá s tiszteljük emlékét, azt elsősorban az új irodalom, Ady és tábora érdekében folytatott harcaiért tehetjük, s nem egyébként tisztességi irodalmi tevékenységéért.

Kérdés, hogy bármiféle korszakhatár-változtatás helyrebillentené-e azt az alapvető problémát, amelybe úgyszólván mindenki beleütközik, aki e korszakról irodalomtörténetet ír, de kielégítően megoldani alig-alig sikerült — e kötetnek sem nagyon: hogy ti. érzékeltesse azt a szellemi környezetet, amelybe Ady és a Nyugat forradalmi újsága berobban s amellyel vívnia kell. A kötet szerkesztői bevezetése erről helyesen említést tesz, közvetve ebből sokmindent kiolvashatni a kitűnő történeti bevezetésből s a nem kevésbé jól sikerült Nyugat-fejezetben; de talán mindez plasztikusabb és irodalmilag kézzelfoghatóbb lenne, ha magát az irodalmi környezetet is elevenebben és tárgyszerűbben bemutatná a kötet: azt a virulens konzervatív légkört, amelyben s amely ellen a Nyugat és Ady fellépnek. (Igazán csak példa- s nem elsőrendű követelményképp említem meg, hogy a korszak legnépszerűbb regényírójának, Szomaházy Istvánnak a nevét mind ebben, mind az előző kötetben éppen hogy csak itt-ott említik elvéve, holott az uralkodó közízlés egyik legjellemzőbb képviselője.) Egyedül a drámáról szóló fejezet igyekszik ennek a követelménynek valamennyire eleget tenni; de pl. az irodalmi társaságok helyzetéről, szerepéről szóló néhány bekezdés nélkül aligha érthető annak, aki e korról ebből a könyvből ismerkedik, mit is jelentett az, hogy a Nyugat tábora Adyval az élen alig egy évtized alatt az irodalom periferiájáról annak centrumába vonulhatott a rájuk szórt bibliai átkok ellenére, s mivel is kívánt leszámolni a Vörösmarty Akadémia megalakulásakor? Nem beszélve arról, hogy ez értetné meg: hogyan lehetséges az, hogy a konzervatív irodalom a két háború között, minden hivatalos támogatás ellenére az irodalom periferiájára szorult a köztudatban; hogy ami az induló Móriczknak Lévy József vagy Vargha Gyula volt, az mondjuk a kezdő Szabó Lőrincnek már Ady és Babits. Ez nem pusztán nemzedéki váltás, hanem döntő minőségi ugrás is a művészetben s a köztudatban egyaránt; s ezt elevenné tenni az olvasó vagy a diák előtt csak ennek a virulens s a hatalmi posztokat göröcsösen őrző konzervatív irodalomnak a plasztikusabb ábrázolásával lehetne.

Ezek az észrevételek sem fedhetik el azonban azt az alapvető ténytet, hogy ez a tizenöt esztendő a Nyugat korszaka, Ady kora; s az irodalomtörténeti kézikönyv egyik legnagyobb érdeme, hogy ötödik

kötete — a tárgyalás terjedelmével is, alaposágával is — minden korábnál meggyőzőbben és árnyaltabban ábrázolja ezt aényt. Azzal, hogy egész kötetet szentel ennek az időszaknak, kimondatlanul is kimondja, hogy a magyar szellem életében, de az európai művészetek történetében is páráját ritkító arany-kor képét adja. S ennek a kornak és eredményeinek talán az a legmaradandóbb értéke, hogy nem egy társadalmilag stabil periódus humuszán virágzik ki, hanem egy erjedőfélben levő társadalom felbuzgó energiáinak a terméke, amely egyben aktívan visszahat erre az erjedésre és buzgásra, annak egyik legfontosabb emelője, valóban növekvő és terjedő, nem csak az értelmiségre szorítókozó tömegek öntudatosítója és aktivizálója volt. S ezt az új irodalomtörténet valóban gazdagon ábrázolja, bizonyítja és dokumentálja: a harmadik rész szerves illeszkedése az előzményekhez s abban irodalom és társadalmi folyamatok összefonódása ezt mindenféle retorikus fogásnál jobban igazolja.

A *Nyugat* hőskoráról szól ez a kötet, mondottuk; érthető, sőt nélkülözhetetlen, hogy az egyik legjelentősebb fejezet foglalkozzék a *Nyugattal* magával. S bár ami a *Nyugat és az irodalmi forradalom* c. fejezetben meg van írva, azzal polemizálni aligha lehetne, kiegyensúlyozott, okos és körültekintő, valahogy az olvasó mégis kevésnek s kissé túl „elvinek” érzi: e korszakkal magában foglalkozó vaskos irodalomtörténetből egynémelyest nemcsak a folyóirat elvieszméi karakterisztikáját, hanem mintegy írói életrajzát is szeretné megkapni, esetleg keresztmetszetét — röntgenképét a szerkesztésnek, a kötetek felépítésének és ezek változásainak; ne feledjük, hogy mikor ez az irodalomtörténet megjelenik, már negyedszázada annak, hogy a *Nyugat* utolsó száma elhagyta a sajtót; jónéhány diák s tanár adódhatik, aki a lapot sose kapja kézbe, ismereteit csak innen meríti.

S ezzel összefonódó az Osvát-portréval kapcsolatos hiányérzete is. Megint nem a róla szóló (s kevésbé itt, a *Nyugat* ismertetésénél szól róla a kötet, mint inkább a kritikai áramlatok fejezetében, ami éppoly kevésbé hibáztható, mint amilyen kevésbé helyesíthető; hiszen, s ezt a könyv is kimondja valahol, Osvát igazi maradandó műve az volt, amit nem írt meg, hanem amit szerkesztett s ahogyan: a *Nyugat*) fejezet vagy bekezdések tényanyagával vagy szávaival van vitám, hanem egyfelől a helyével, másfelől azzal, hogy a lap „életrajzána” tüzetesebb elemzéséből tán jobban kibontakozott volna Osvát emberi-művész-kritikusi-szerkesztői profilja is, s ennek érdekében nem ártott volna a rá emlékező nagyoktól is többet idézni.

S szerkesztési kérdés, de tán nem másodrendű, hogy vajon helyes-e a *Nyugat*-fejezetet és a *kor kritikai áramlatai* c. fejezetet egymástól annyira elválasztani, amennyire a kötet teszi, közbeiktatva egy — egyébként önmagában igen kitűnő — művelődéstörténeti panorámát. Nem inkább a *Nyugat*-fejezetben lenne-e a helye ennek a kritikus fejezetnek, hiszen túlnyomó többségükben a *Nyugat* kritikusaírói szól ez, s a lapról alkotott képünket dúsítaná, ha tán kissé összefogottabban, de azon belül kapnánk meg ezt a kritikai spektrumot, különös tekintettel arra, ami az egyedi különbségek s a lap bevallottan liberális szerkesztési elvei fölött mégis markánsan és egyértelműen „a *Nyugat* kritikája” — vagyis irodalomszemlélete — volt. S ehhez az észrevételhez képest jelentéktelenek az olyan problémák, hogy vajon jogos-e pl. Hatvány Lajosnak különböző korszakbeli álláspontjait ilyen mértékben „skurcba” venni, vagyis szimultánnak ábrázolni, mint a fejezet teszi; hogy — szubjektív érzelmeken túl — irodalomtörténetileg Fenyő Miksának annyival nagyobbak lennének az érdemei Hatványénál, amennyivel a róla szóló passzus melegebb és elismerőbb hangú amannál? Nem tudom, Horváth Jánost mint kritikust nem becsüli-e túl e kötet későbbi történeti munkája kiválósága fényénél, s másfelől nem kellene-e — éppen a lap s a korszak plasztikusabb ábrázolása érdekében — többet szólni a kor irodalomtörténeti munkásságáról, műtiszemléletéről, s ebben, ezzel összevetve, arról, kit s hogyan fedez fel a magyar irodalmi múltból magának a *Nyugat*? S ha az induló Bölöni György előtt meghajtja zászlaját a kötet — bár róla külön portré található a következő kötetben — nem kellene legalább ennyire megemlékezni a *Nyugat*-ban induló, és kritikus-esszéistaként markánsan induló Lukács Györgyről és Szabó Dezsőről, bár mindkettőtől külön fejezet szól a következő kötetben?

Ez a tizenöt esztendő elsősorban és mindenekelőtt Ady Endre kora; nem utolsó sorban tehát az Ady-fejezet határozza meg a vállalkozás eredményességét. S e mondat — de maga a fejezet is — élelken utal arra a szinte-szinte érthetetlen hiányra, amely már a magyar irodalomtörténetnek akut botrányává kezd válni: hogy máig sincs érvényes, a kutatás eddigi eredményeit összefoglaló marxista Ady-monográfiánk. A tényre magyarázatot s főként személyi mozzanatokkal való indokolást mindenki bőven tudna adni — a tény azonban ettől nem változik, s nem kevésbé nyugtalanító. Ha van a magyar irodalomtörténetírásnak hálásíthatatlan feladata, akkor ez bizonyára az.

E hiány határozza meg az új irodalomtörténetben található Ady-fejezet gyengéit

is. Ez a munka — mely terjedelmében egy kismonográfiával felér — sok értékes hozzájárulást ad az eljövendő Ady-monográfiához, számos ponton önálló eredményre jut, de a másikat nem helyettesítheti. Nem első-sorban azért, mert — tán a szerző szándékától függetlenül, de sajátos kutatási-érdeklődési körétől meghatározottan — első-sorban a publicista Adyra koncentrált, s nem annyira az Ady-líra belső törvényeit és fejlődését kutatja, mint inkább összefüggését a publicisztikájával, a lírai motívumok ottani felbukkanását, a vers- és cikk-építés párhuzamait. Ez fontos és hasznos hozzájárulás az Ady-kép teljességéhez; de ilyen terjedelemben és intenzitással előadva mégis alkalmas arra, hogy elhomályosítsa a lírikus primátusát abban a soksikú elementáris jelenségben, ami Ady volt.

Ezzel függ össze az is, hogy Ady feltűnéseinek, zászlóvá válásának okát kizárólag eszmei-társadalmi mozzanatokban látja; holott nyilvánvaló, hogy a stíláriis-hangbeli modernség ennek legalább annyira emelője volt, különösen indulásakor. Az Ady-jelenségben — legalábbis számomra — az a legizgalmasabb, hogyan fonódik össze ez a kettő, hogyan emeli egyik a másikat ösztönösen-tudatosan; ennek a kibontása és kitergetése — s ezzel összefonódva az egyes kötetek kitűnő jellemzése mellett megszólaltatva a korabeli kritikákat, vitákat és viharokat is — még többet értetne meg a korból s Ady lírai, de nem csak lírai forradalmából.

Mindennek együttes következménye, hogy a fejezet ott a leggyengébb, ahol az Ady-vers újságáról beszél; hogy tulajdonképpen fel sem veti Ady világirodalmi helyének, jelentőségének kérdését, amely pedig nemcsak összehasonlító, de specifikusan magyar irodalomtörténeti kérdés is — és nyilván csak ezzel, s nem terjedelmi okokkal függhet össze, hogy ha itt-ott idéz is verset Adytól, de egyetlen költeményét sem elemzi. Ez pedig mindenképpen mulasztás, de különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy ez a könyv jövőendő nemzedékek tanulása- és tanításának alapja lesz.

Méltatlan és aránytalan dolog lenne az Ady-fejezettel szembeállítani a Móricz-fejezet kiegyensúlyozott arányosságát, stíláriis lendületét s azt a tulajdonságát, amelyet talán csak irodalomtörténeti körülményeknek lehet nevezni: hogy a kapcsolódó erővonalakat hőstől mind a múltba, mint a jövőbe mértékkel és tapintatos határozottsággal húzza meg. Méltatlan lenne, mert ez a fejezet már számos monografikus feldolgozásra, s azok minden — pozitív és negatív — tapasztalatára támaszkodik.

De nem lenne helyes így fejezetről fejezetre menni a portrék során; inkább általában állapítsuk meg, hogy azok szinte vala-

mennyien hordozzák — s mi sem természetesebb ennél — a kutatás jelen állásának jegyét magukon. Ezért lesz minden kiegyensúlyozottsága mellett is a kelleténél egy fokkal apologetikusabb a Babits-fejezet, ezért érezhetően „megállapodottabb” a Tóth Árpád-fejezet, mint pl. a Kosztolányiról szóló. Talán csak a Kafka-fejezet sikerült úgy, mintha mögötte már kész monográfia állana — bár éppen ennél az érdekes, extravágáns és mégis oly rokonszenves nőfiguránál — s különösen az érzelemtől hevített Móricz-fejezet után — kissé visszás az a tudományosan hűvös hang, amely a fejezet megfogalmazásán előmlik.

Természetesen az egyes fejezetekről nagyon sokat lehetne írni-beszélni, elemezve erőnyeiket, hiányaikat; a rövidség okáért legyen szabad csak néhány elvi-módszertani észrevételemet megemlíteni itt.

Nyilvánvaló, hogy ilyen szerkezetű és módszerű irodalomtörténetet másként, mint az egyes fejezetek terjedelmi előzetes „súlyozásával”, nem lehet létrehozni. S e terjedelem-elosztás körül elvileg nincs is hiba; azonban néha az ilyen felosztás megtréfálja a szerkesztőt s a szerzőt egyaránt. Mert nehé lenne azzal vitatkozni, hogy pl. Juhász Gyula a portrék során az ötödik helyen következik, Babits után, Kosztolányi előtt; de azon már igen, hogy terjedelmileg is kell-e rá annyit adni, mint Babitsra. Ennek a következménye azután, hogy a kitűnő, de életében és életművében egyaránt egyszerűbb problematikájú Juhász Gyula kissé túl tág keretek közé kerül; szerzőjének bőséges alkalma van arra, hogy verseit részletesen elemezze, az egyiket (Milyen volt . . .) teljes két lapon át; ha ezt összevetjük azzal, hogy a kötet Adynak egyetlen versét sem elemzte, hogy Babitsnál és Kosztolányinál is inkább csak az egyes lírai periódusok jellemzésére szorítkozott a szerző, mintsem külön művek beható feldolgozására, akkor ez feltétlenül eltúlzottnak tetszik. Különösen, ha még ehhez hozzávesszük, hogy a fejezet nyitva hagyja tulajdonképpen azt a kérdést is: hogyan viszonylik hát Juhász Gyula lírája kortársaiéhoz, a *Nyugat* nagy költőgárdájához?

A Tóth Árpád-fejezet olvastán ötlök fel leginkább az, ami kevésbé feltűnően más fejezeteknél is meg-megmutatkozik, s következetességében már szerkesztési elvnek vélni: hogy a fejezet szövegében az íróról szóló monográfia szerzőjének a neve és műve egyáltalán megemlíttést sem nyer, csak az irodalom-jegyzék emlékezik meg róla. Ha elv, ha véletlen, ez mindenképpen méltatlanság: nem lehet Kardos László említése nélkül Tóth Árpádról írni — mint ahogy e fejezet sem született az ő monográfiája és kritikai kiadása nélkül. Egy ilyen méretű és körültekintésű irodalomtörténetnek megítélé-

sem szerint egyik feladata lett volna éppen tárgyalásában is kritikailag népszerűsíteni tudományunk monografikus dolgozatait: talán nem kell részleteznem ennek a tudományosan túlmutató pedagógiai hasznosságát.

Könyvünk tanúsága szerint irodalomtörténetünk még mindig nem nőtte ki azt a viktoriánus szemérmességet, amely a magánélet dolgait, de sokszor a művész ideológiai „illetlenségei” körülvetettek. Amint az Ady-portré is megpróbálja „éterizálni” a Léda-kapcsolat jelentőségét, s személyiségének visszas vonásait csak mentegetve ismerteti, úgy a Juhász Gyula-fejezet szinte csak suttogva említi a költő elméjének elborulását, vagy a Kosztolányi-fejezet a freudizmus szerepét a költő életében és művészetében. Nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténet nem pletykátár vagy botránykrónika; de aminek megvan a helye a művész életében és alkotásában, annak nyugodtan s fennhangon kell megadni a helyét a tárgyalásában is, különben éppen azokat a Pandora-szelencéket nyitjuk ki, amelyeket pedig görcsösen zárva akartuk tartani.

Az egyébként igen értékes Kosztolányi-fejezet veti fel azt a problémát, ami azonban megint nem csak erre a részletre jellemző, s ami valószínűleg a könyv megírásának módszeréből következik: hogy rapszodikusán s nem mindig a kellő súllyal szerepelnek az emberi-művészi kapcsolatok, ami néha a reális és szükséges kötéseket, az irodalom folyamatosságának érzését is lecsökkenti. Így pl Kosztolányinál sem ártana megemlíteni kapcsolatát József Attilával, hatását Illyés Gyulára: annál is inkább, mert a következő kötet ezt József Attilánál ugyan alaposan és kielégítően megteszi, de Illyésnél éppen hogy futólag megemlíti a posztumusz művek kiadását.

Amint a nagy portré-fejezetek egymásután következése, egymás közötti súlyaránya alig-alig vet fel problémát, úgy helyes és okos az arány a kisebb költők-prózaírók összefoglaló fejezeteinél is. A legtöbb esetben csak tisztelni és elismerni lehet azt a szeretetteljes hozzáértést, amellyel ezeknél a fejezeteknél az ismeret-anyagot a szerzőknek sűríteniük, nem egyszer zsonglőr-ügyességgel kialakítaniuk kellett; s ha itt is számos részletproblémán lehetne vitatkozni (pl. a költőknel meggyőződésem szerint Nagy Zoltán jelentősebbnek fog bizonyulni, mint az itt még nagyobb súlyt nyerő Szép Ernő; Bodor Aladárt Oláh Gáborral egy szintre emelni furcsa elfogultság s nem hiszem, hogy egy-két nemzedék múlva Gellért Oszkárnak annyival nagyobb jelentőséget fognak tulajdonítani Somlyó Zoltánnál, mint e kötet most teszi. A kisebb prózaíróknál a csoportosítás nem elég meggyőző, s a drámai fejezetben — hogy csak egy problémát

említsek — nem látszik elég indokoltnak az „impresszionista dráma” kategóriájának felvétele egyáltalán, önmagában az, hogy ilyen bőségben és teljességben tárgyalásra kerülnek a korszak írói és irodalmi jelenségei, rendkívül öröndetes és tiszteletreméltó. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire megkönnyíti ez a munka a továbblépést minden területen.

Az utolsó részben — mely a háború ellenes mozgalmakat és a forradalmakat s ezek irodalmi vetületét tárgyalja — ezek az eredmények még fokozottabban mutatkoznak meg, s a hibák jobban háttérbe szorulnak. Részben azért, mert e fejezet sokéves folyamatos kutató- és gyűjtőmunka summázata; de részben azért is, mert itt kevesebb kell egyes művészek jellemzésével, problematikájával mérkőzni, inkább csak egy lendületes és eléggé egyirányú folyamatot lerögzíteni. E fejezetnek külön érdeme, hogy a magyar irodalomtörténetben először szolgáltat higgadt igazságot Kassáknak és az aktivizmusnak: nem lihegve túl nem becüli, sem szemellenzősen nem ócsárolja, történeti helyére teszi és jelentősége szerint méltatja.

E rész fejezeteinek folyamatos egymásba kapcsolódása hívja fel viszont a figyelmet arra, hogy az előző részek-fejezetek meglehetősen külön állottak, az átkötés, a szerves folyamat érzékeltetése sok esetben hiányzott s ez, ha az egyes portrék, vagy összefoglaló fejezetek önálló érvényét vagy érdemét nem érinti is, nehezíti a könyv folyamatos olvasását s főként az irodalmi folyamatnak, mint egységnek s eleven, organikus valaminek az érzékelését.

Ez utóbbi plasztikus felfogásához, átértéséhez és a múltból ide, majd innen a következő korszakba-korszakokba vezető szálak jobb megértéséhez, a korszak jelentőségének az érzékeltetéséhez, annak a minőségi ugrásnak a kidomborításához, amit ez a másfél évtized a magyar irodalom minden területén hozott nagyon szükséges lett volna egy-egy, talán sommás, de világos műfaj-történeti összefoglaló: mi az, ami a huszadik század eleji magyar irodalomban tovább él a múltból prózában, drámában, lírában és kritikában-esszében, s mi az, ami újként, felfedezés- vagy forradalomként ekkor megjelenik, kicsírázik vagy kivirágzik, felszökik, vagy elhanyaglik. Implicite persze ez túlnyomórészt benne van az egyes fejezetekben-részekben, szétszórva a portrékban és összefoglalókban; de hasznos és élvezetes lett volna, ha e feladat szinoptikus megoldásával is megpróbálkozik a kötet szerzőinek közössége.

Befejezésül csak megismételhetem az előljáróban mondottakat: e kötet, mint az egész hatkötetes vállalkozás, nagy és tiszteletreméltó erőfeszítés eredménye, amely-

nek értékei, érdemei messze túlmagasodnak a hibáin és hiányain. S ami hiányát, hibáját találhatjuk a könyvnek, az is inkább tudományunk jelenlegi állását, mint az egyes szerzőket minősíti. Ezért hiszem, hogy az egyes szerzők munkájának csakúgy, mint az egész kollektiva erőfeszítésének az lesz a legnagyobb dicsősége, ha munkájuk minél előbb revízióra szorul: útmutatásuk nyomán

e korszak további kutatása, részlet-monográfiák és összefoglaló tanulmányok írása olyan mértékben fellendül, hogy előbb-utóbb az ebben végzettet elévültté teszi. S nem kétséges, hogy ebben az önkorrigáló munkában e kötet szerzői egyenként is, együttesen is oroszlánrészt fognak vállalni.

Nagy Péter

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1919-TŐL NAPJAINKIG

Szerk.: Szabolcsi Miklós. A szerkesztő munkatársai: Béládi Miklós, Bodnár György. Írták: Béládi Miklós, Bodnár György, Bori Imre, Czine Mihály, Csanda Sándor, Diószegi András, Illés László, Imre Katalin, József Farkas, Kenyeres Zoltán, B. Nagy László, Nagy Péter, Osváth Béla, Pomogáts Béla, Rába György, Szabó György, Szabolcsi Miklós, Szeli István, Tamás Attila, Tóth Dezső, Ungvári Tamás, Vargha Kálmán. Bp. 1966. Akadémiai K. 1106 l. (A magyar irodalom története, 6.)

A magyar irodalom története hatodik kötete voltaképpen a két világháború közötti korszak irodalmának képét rajzolja meg, kitekintéssel a felszabadulás utáni fejlődésre. Az első, s mindvégig uralkodó benyomás a kötet forgatása közben az a felismerés, hogy irodalmunk történetének utolsó nagy átfogó periódusa a század első éveiben indul, s bármilyen markáns történelmi sorsforduló az első világháború, a Tanácsköztársaság, majd a negyedszázados ellenforradalmi kor ideje — gazdag bontakozásokon, forradalmi lendületen, megtorpanásokon, kudarcokon át Ady nemzedékének különböző irányú kezdeményezései adják irodalmunk alaphangját, s a húszas-harmincas évek fordulója táján érezzük — Horváth János egyik kedvelt kifejezésével élve — a fejlődés újabb „üzületét”, amelyet a felszabadulásnak a társadalmi és kulturális élet minden területére kiható fordulata zár le.

Így tehát, mint annyszer, újra a korszakolás problémáival kell szembenéznünk. S hogy e szembenézés sok szempontból elkerülhetetlen, azt éppen praktikus tapasztalatok igazolják. Az anyagelrendezés kényszere folytán a Nyugat első generációjának nagyjai, így (Adyt, kinek költői pályája mindenképp ideozolható, — kivéve) Móricz, Babits, Kosztolányi első alkotói periódusuk okán az ötödik kötetben, az 1905-től 19-ig tartó időszakban kapnak helyet, holott szellemi jelenlétük a következő korszakban éppilyen, ha nem nagyobb mértékben hangsúlyos. S ami talán pusztá elvi sikon erősen vitatható, azt a rendszerezés megvalósult konstrukciója szándék nélkül is beszédesen illusztrálja. Hiszen a legkiemelkedőbb alkotók hiányával magyarázható elsősorban, hogy a kötet első felében világnézeti jellemzőkön alapuló tematikai csoportosítás (konzervatív irodalom,

szocialista irodalom, stb.) foglalja el a folyamat ábrázolásának helyét.

Az említett tényezőhöz járul egy másik is. A kötetből ugyanis — minden jelentős és később aláhúzóandó eredménye mellett — az világlik ki, hogy irodalmunk története e fél-évszázadának számos életművét, jelenségét, irányát, kezdeményezését éppen a mi irodalomtudományunk tisztázta ugyan, de a kifizűött feladatok természetesen sorrendjében egyelőre még nem került eléggé előtérbe, az életművek, jelenségek, irányok egymáshoz való viszonya, a kapcsolatok és ellentétek s az ezeken keresztül megnyilvánuló ellentmondásos előrehaladás bonyolult dialektikája — a szintézis eme alapfeltétele. Persze e korszak jellege is magyarázza e nehézségeket, hiszen sok más jelenség gyökere ide nyúlik vissza, amiből szubjektív kötöttségek származnak, s a periódus záró szakasza a kortási valóságba torkollik bele (s így igazában le sem zárható), s a történelmi távlat is lépésnyi csupán, ami talán elegendő a szükséges tárgyilagossághoz, de nem az egész komplexum magától értetődő egyben-látásához. A történeti és az aktuális, a filológiai és az esszé szerű, az elrendező-értékelő és az eleven kritikai mozzanat még nem választható el határozottan a korszakot tárgyalva. Az e sajátosságokból fakadó módszertani tanulságok előrebocsátásával lehet csak igazságos ítéletet mondani e kötet pyűjtotta teljesítményről.

Jól tudjuk, hogy az irodalmi termés menyire megnövekedett századunkban, hogy kommersz-jellegű s a szórakoztatás, a pusztán rétegigényeket kielégítő hagyományos epigonizmus s az új hajtású bestseller, tehát az erősen ható, de az igazi irodalom határvonala mögött művek milyen áradata öntötte el a könyvpiacot. Hogy relatív értékeket is, de számon tartani illendőt is milyen nagy mér-

tékben és mennyiségben rejt ez az olvasmánytömeg — annak első felmérése ez a vállalkozás, amely egyébként irodalomtörténeté avat számos eddig a köztudatban értékjelzés nélkül élő olvasmányemléket. Elegendő itt arra utalni, hogy akár csak az adatokat s a művek számát tekintve is, milyen gyűjtő és értékelő munkára volt szükség a másod- és harmadvonalba tartozó szerzők megnyugtató elhelyezéséhez. Az itt elért teljesség, még akkor is, ha az egyéni tájékozódás alapján sok esetben vitatható is a jellemzőnek tartott munkáknak a kötetben adott sora, s ha az ehhez csatlakozó szakirodalom szinte állandó kiegészítésre szorul is — nagy eredmény, s méltányos tartózkodni az önként kínálkozó korrekcióktól, mert ezek nem érintenék a kötetben rajzolt koncepció lényegét.

E korszak történetének leírása egyebek között azért is szerfőlött nehéz feladat, mert itt nagyobb számban találkozunk kibontakozó majd megszakadó, s a fejlődés menetébe csak később visszakapcsolódó törekvésekkel. Például a szocialista irodalom magyarországi fejlődése is ilyen jellegű. 1919-ig egy erősen avantgard-színezetű, de szocialista eszmésű irodalom ver gyökeret nálunk, amely eleinte Kassák nevével jelezhető formabontáshoz csatlakozik, majd elválik attól, de az emigráció különböző körülményei között később más törvényeknek is engedelmesskedve fejlődik tovább. Egy másik ága (Illés Béla, Balázs Béla, Gábor Andor, Komját Aladár) később irodalmi köztudatunk szervés része lesz, számos alkotás pedig évtizedekig az ismeretlenségben lappangva csak a legutolsó években vált, ha egyelőre nem is eleven hatóerővé, hanem kutatási témává. Más társadalmi környezetben, de a magyarországi fejlődéshez lazább-szorosabb szálakkal fűződve alakul a csehszlovákiai (Fábry Zoltán) s a romániai (Körünk, Gaál Gábor) magyar nyelvű szocialista irodalom. S hosszabb-rövidebb emigrációkkal megszakítva, de a hazai viszonyokkal szorosabb kapcsolatban jelentkezik egy harmadik ág, ezzel egyidejűleg ér el megint csak más körülmények között költői csúcspokra József Attila életműve. A második világháború, a fasizmus törli derékba az „elsüllyedt irodalom” képviselőinek életművét, s hosszú szünet után a legutóbbi esztendőben foglalhatja el helyét irodalmunkban Lengyel József és Hidas Antal.

E törekvések és életművek egyszerű tudomásul vétele is másfél évtizedig tartott, mégpedig nem is akármilyen, hanem már a felszabadulás utáni körülmények között. Megannyi nehéz probléma egy rendszerezés számára, hiszen itt látens és potenciális fejlődési vonalakat kellett viszonyítani direkt módon s az irodalmi élet megszokott folyamatában alakuló irányokhoz. A kötet szerzői megnyugtatóan jelölik ki az említett törek-

vések és életművek helyét, ha a módszertani problémákat — a dolgok már esetelt természetéből kifolyólag — nem is tudták minden esetben megoldani.

A bevezetés, megtartva az eddigi kötetek e szerkezeti sajátosságát, széles körképet fest a korszak szellemi életéről. A tömör és mégis sokoldalú áttekintés önálló esszének is beillő munka, sok érdekes szempontból s az erővonalak biztos felvázolásával. Persze ugyanakkor kissé reménytelen vállalkozás is, hiszen századunk Európája, de még az intellektuális erőfeszítésekben sokkal szerényebb hazánk is a gondolatok oly széles skálájával foglalkozik, s az első világháború és az emigrációk s mind jobban elterjedő világljárások következményeként az eszmék mozgása is oly erőteljessé válik, továbbá osztály- és rétegigények szerint, de az individuális érdeklődés változatai nyomán egyképpen, a hatás és befogadás oly bonyolult szövevényével állunk szemben, hogy az összefoglaló kísérlet szükségképpen kelt hiányérzetet. Csak példaként említem, hogy a strukturalistáknak valószerűleg nem volt számottevő hatása, ezzel szemben Croce befolyása nagyobb volt az itt jeltettnél. Mint ahogy ez általában történni szokott, igazában a későbbi korokban tudatosodik egy-egy szellemi jelenség a maga valóságos mivoltában, de jelenkori gondolkodásunk gyakran ezt az állapotot vetíti vissza a keletkezés idejére. Eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy a bevezetést történelmileg tagolva s nagyobb témacsoportok szerint kimélyítve a kötet szerkezeti egységeibe beleépítve kellett volna megkomponálni. Ilyen bonyolult korban nagyon nehéz az általánosságokat a munka kezdetén „letudni”, századunk problémái semmiképpen sem hagyják magukat kerek összefoglalásokba beleszorítani.

Nagyon sikerültnek tartom viszont az irodalomtudomány képviselőinek munkásságát tárgyaló fejezetet. Több szempontból is. Egyrészt azért, mert ez hangsúlyozott szakítást azzal a nálunk különösen elterjedt felfogással, hogy az irodalomtudomány (s főként az irodalomtörténet és a filológia) elsődlegesen a tárgyuktól elkülönült szakstudiumok törvényeinek engedelmeskedik, tehát tárgyával szemben passzív s a pusztá leltározás szerepénél többre nem vállalkozhat. Másrészt azért, mert az esszéírók munkáit bemutatva utal arra a törvényszerűsége, hogy a stílus művészi rangja nem az egyedüli, formális jegye ennek a műfajnak, amely a szépirodalomhoz közelíti, hanem a gondolati-tudományos közege keresztül a vallomás és önkifejezés, a kor valóságos, nagy kérdéseivel kapcsolatos (egyébként változatos irányú) állásfoglalás eszköze is. Ebből magyarázható, hogy a Nyugat arany-, majd ezüstkorának jeles alkotói írói és költői, de jóformán valamennyien, akikben erős intellektuális érdek-

lódés volt, művészetük szerves kiegészítő részének tekintették a tanulmányírást, nem külső, hanem belső kényszerből fakadóak. De ennek fordítottja is megtörténik (Szerb Antal, Sötér István, stb. . .), hogy esszéírók lépnek át a művészi igényű tudomány és szépirodalom határvonalán, mások (Bálint György) a publicisztikának éppen e határvonalakon álló gondolati-irodalmi műfaját vállalják. De kívüláglki e fejezetből az is, éppen az egymásmellé sorolt életművek tanulmányaként, hogy az irodalomtörténet és az esztétika lényeges eredményei, a koncepció és a szemlélet, a művészi kifejezés nagy törvényszerűségeit és hagyományhoz való viszonyt kifejező nézetek éppúgy a kor társadalmi-kulturális meghatározottságaiból fakadnak, mint az irodalmi irányok és törekvések.

Szükséges külön foglalkozni *A korszak irodalmának fő áramlatai* c. résszel. Mint már említettem, e korszak tárgyalását már eleve némileg felemásá teszi az a körülmény, hogy a Nyugat első generációja, s elsősorban hatásuk, vagy Móricz és Babits esetében éppen kulcshelyzetük érzékeltetése hiányzik (még ha életművüknek az előbbi periódusban való tárgyalása sok szempontból érthető és helyesíthető is). Először egy mellékes jelentőségű észrevétellel lenék. Miért kell éppen a konzervatív irodalommal indítani az irodalomtörténeti elemzést? Érthető volna, ha itt az elmúlt korok hagyományaihoz való kapcsolódás lenne a legfőbb ismérv, valamiféle tradícióörzés, vagy tisztos epigonizmus, vagy valami önmagát túlélt nemzeti klasszicizmus. Valójában azonban ez a típusú maradiság pl. Herczegnél, s méginkább Tormay Cecilnél egyáltalán nem egyfajta hagyományörző epigonizmus, hanem a maga módján militáns neokonzervativizmus, az irány gentroid bestsellere pedig minden idejétmúlt idillizmusa ellenére is, paradox módon ennek az időnek a bizonyos társadalmi rétegek izléséhez igazodó „korszerű” terméke. Az akadémikus irodalom inkább a korábbi időszakra jellemző.

A jobboldali radikalizmus a kötet koncepciója értelmében Szabó Dezső életművével válik irányzattá. A kötetben az egyébként kiváló portré, Nagy Péter tollából és kutatásai eredményeként, mintegy helyettesíti az irodalmi szempontból semmi jelentősebbet nem produkáló áramlatot. A következő fejezet viszont a polgári ellenzéki irodalom csoportjait — ellentétben az előző fejezettel — orgánumaik révén jellemzi A Nyugattól az Ezüstkorig. Ez mindenesetre módszertani törés, amit még inkább fokoz az a körülmény, hogy míg az előbbi irány egyáltalán nem jelentős, s Szabó Dezső ellentmondásos életműve alapján más irányokhoz is kapcsolható, addig az utóbbi valóban nagyhatású csoportosulások sorozata, amely viszont aligha

határozható meg folyóirataik tömör jellemzésével.

Hasonlóképpen kifogásolható az avantgard és a szocializmus problematikájának a Kassák-portré kereteibe való beleszorítása, hiszen az áramlatként, variációival és kibontakozásának történeti fokozataival egyetemben, általános tanulságai okán sokkal inkább illik a *Szocialista törekvések* c. fejezetbe. Nehezen tudom rendszerezési elvként elfogadni Balázs Béla, Gábor Andor, Komját Aladár munkásságának egymástól eltérő sajátosságait. Kétségtelen ugyan hogy e címek: *Út a magánytól a közösségig* (Balázs Béla), *A polgári bírálatról a szocialista szatíráig* (Gábor Andor), *A kommunista költészet úttörője* (Komját Aladár) a portrék élén találóak és kifejezőek a pályaképek alaposak és igényesek, de végeredményben itt nem három irányzatról, hanem a szocialista irodalom három jellegzetes képviselőjéről van szó, akiknek egyéni életműve, stílusa, tematikája, életútja, indulása és kibontakozása külön-külön is tanulmányos, de irányzatként, áramlatként még szűkebb értelemben sem fogható fel.

Annál is inkább nem mert az utána következő fejezet, *A „népi” írók mozgalma* már valóságos irányt, áramlatot, csoportosulást tárgyal mindazon ismérvekkel, amelyek alapján irodalmi kezdeményezéseket egy kategóriába sorolunk. Így tehát ez a rész, amely a cím sugallata értelmében áramlatokat, s ebből következően jelenségeket, csoportokat orgánumokat, törekvéseket, mozgalmakat volna hivatva ismertetni, a szintézis-jellegű rendszerezési elvet a részletező portré-műfajjal elegyíti, e következetlenséggel gyengítve a konkrét analízisekben egyébként helytállóan mutatkozó koncepciót. Persze igazságtalanok lennénk, ha nem vennők tekintetbe a kézikönyv műfajából fakadó didaktikus szempontokat, az áttekinthetőség követelményét, s azt aényt, hogy a rendszerezés, bármennyi újat ad is, elsősorban irodalomtörténetírásunk eddigi eredményeinek összefoglalása s a már felismert, de még megoldásra váró problémák feldolgozására nem vállalkozhatott, s ezért ahol ez célszerűnek mutatkozott, inkább ez egyszerűbb tematikai csoportosításhoz folyamodott.

Minden nehézséget érezve és elismerve: mégis csak külön fejezetet kellett volna szentelni a korszak stíluskérdéseinek, a formabontó és formaépítő irányoknak, a lírai és prózastílus e korszakban keletkezett, máig is ható jelentős megújulásának annál is inkább, mert ez nemcsak az egyes életművek kapcsán jelentkező eredmény, hanem általánosabb érvényű törvényszerűségek sora, melyeknek vizsgálatára éppen egy ilyen összefoglaló munka alkalmas. Mint ahogy az európai irodalommal való kapcsolatok sokirányú,

inspiratív, de olykor gátló összeszövődése is nagyon komoly hatás- és izléstörténeti probléma, ezúttal a tartalmi-világéneti vonatkozásokról nem is szólva. A kötet második felében a műfajok szerinti tagolás csak részben lehet eredményes, mert ott is az individuális életművek, a portrék dominálnak.

A következő nagy szerkezeti egység az *Összefoglalók és útkeresők* címet viseli, s a legkiemelkedőbb írók és költők életművét tartalmazza. A maga nemében mindegyik szép tanulmány, kismonográfia terjedelmű anyaggal. Miután a legjelentősebb alkotók életműve mindenképpen külön fejezetben kívánkozik s irodalomtudományunk is az egyéni életművek feldolgozásában jutott a legmesszebbre — ezek a tanulmányok zárt témájuk, teljességre törekvésük révén, szép, arányosan felépített fejezetek. Összesen nyolc alkotót emel ki ilyen módon a kötet (József Attila, Nagy Lajos, Illés Béla, Déry Tibor, Szabó Lőrinc, Ilyés Gyula, Németh László, Radnóti Miklós). Lehetne elmélkedni arról, hogy több vagy kevesebb író életművét illeti-e meg ez a rang, az azonban kétségtelen, hogy ezeknek az életműveknek kimerítő tárgyalása irodalmunk fő vonulatait domborítja ki, s egyúttal tartalmazza nemcsak a legjelentősebb értékek méltatását, hanem a kor irodalmának leglényegesebb kérdéseit is. Természetesen a tanulmányok értéke, bár valamennyi magas mércével mérhető, nem azonos szintű. A stílus és a tárgyalásmód fokozottabb egységesítése nem értett volna, így a szerzők egyénisége, „írálya” túlzottan érvényesül, s ez némi esszégyűjtemény jelleget ad e jól sikerült résznek.

Az előzmények után első olvasásra kissé meglepőnek tetszik, hogy a következő többszázoldalas rész a *Műfajok és műfaji törekvések* című rész alatt az irodalmi irányzatoknak megfelelő tematika csoportosításban a három alapműnem szerint osztja fel az anyagot. Így tehát líra a polgári humanista költészet (a prózában ennek megfelelője a Nyugat második és harmadik nemzedéke c. fejezet), a népi lírikusok (a „népi” írók prózája), szocialista költők (szocialista prózairók) három kategóriájába sorolható. A drámai irodalom kérdései egy fejezetbe is beleférnek, ami akaratlanul is ítéllet a magyar drámát illetően. Nem tudok egyetérteni azzal, hogy akiknek életműve nem fér bele a különben elég nagy általánosságban megfogalmazott kategóriákba, külön fejezetet kapnak többnyire találó, de szubjektív jellegű, a tudományos rendszerezéstől már hangulatokban is elütő címekkel, így Móra Ferenc a „kései anekdotizmus”, Tamási Áron a „népiség és mitosz” Gelléri pedig a „valóság és látomás” írója lesz. Félreértés ne essék, nem a kiemelés, s még kevésbé a kitűnő tanulmányok ellen van kifogásom, hanem a rendszerezési követ-

kezelenségre szeretnék rámutatni. Továbbá arra is, hogy mivel a legjelentősebb alkotók vagy az előző kötetben, vagy ebben, kiemelt helyet kaptak, ezért itt — értékítélet alapján — a műfajok és műfaji törekvések éppen legkiemelkedőbb, tehát legjellemzőbb alkotásaik nélkül szerepelnek. Vannak rendszerezési elvek, amelyek csak következetesen s az egész műre kiterjedő érvénnyel alkalmazhatók. Ezért nem tud ez az elgondolás ebben a kötetben a kitűnő részletek, az adatok gazdagsága ellenére sem igazi koncepció-alakító tényezővé válni.

Hozzá kell tenni azonban az előbbiekhöz, hogy a jelentős írókról adott pályakép mellett ez a rész rendszerei irodalmunk természetét a legkiterjedtebb anyag alapján, s legtöbb kis portré úttörő érdemű munka eredménye. S ha nem is lehet feltétlenül egyetérteni az elrendezés szempontjaival, imponáló a felhalmozott anyag mennyisége, az értékelések tárgyilagossága, biztonsága. Ugyanezt kell elmondanunk s cseh-szlovákiai, jugoszláviai, romániai magyar irodalomról adott tájékoztatásokról, amelyek pusztán felsoroláson és lexikonszerű leíráson túlmenő alaposággal, de a helyes mértéket megtartva vázolják a hazai irodalomhoz sok szállal kapcsolódó, de egyúttal eltérő körülmények között keletkezett alkotások, életművek értékeit, sajátosságait. Hasonlóképpen tájékoztató jellege van a felszabadulás utáni irodalomnak szánt, eleve vázlatként jelölt fejezetnek. E legutolsó fejezetet szükségképpen az aktualitás levegője járja át, problémákat, eredményeket vesz számba. A feltárás és elemzés munkája a tervbe vett, a kortársi magyar irodalomról szóló kötetre vár.

Végigtekintve a kötetben megállapítható, hogy amennyiben egy sajátos aspektusból vesszük szemügyre — mint ahogy ebben az esetben történt — akkor elsősorban a megoldatlan problémák ütköznek ki. A folyamatok, a tendenciák, az összefüggések, a történeti- és stílus kategóriák megvilágítása még további, nem is jelentéktelen kutatómunkát, irányzat- és korszakmonográfiák megjelenítését teszi szükségessé. E tudományos igények fontos voltát éppen egy ilyen nagy-szabású vállalkozás hézagain lehet lemérni. S ezek megállapítása korántsem akadémizáció, hanem serkentő töprengés.

Hiszen nem kétséges, hogy a kézikönyv emez utolsó kötete rejti magában a legtöbb nehézséget. Az is bizonyos, hogy elemző, tudást közvetítő funkcióját jól tölti be, s a szakember s az érdeklődő számára egyaránt megbízható kalauz. Világosan megfogalmazott, gondosan felépített fejezetei jól használható, elmélyültségre intő főiskolai és egyetemi tankönyvvé avatják. Hiányainak nagyobb részéig csak a szakember számára jelent sokszor inkább jóleső, mintsem ellen-

érzést kiváltó gondot. A teljesebb képet a szaktudomány fejlődése adhatja meg, s hogy ezt még ez a kötet nem tudja nyújtani, az jórészt nem a szerkesztőn s a kitűnő munkatársi gárdán múlott. Irodalomtörténetírásunk e korszakot érintő eredményeinek összefoglalásán túl, önálló kutatási munkával járult hozzá az irodalomtörténészek nem kevés

kockázatot rejtő, a kortársi irodalommal érintkező „félmúlt” időszak tudományos igényű feltérképezéséhez — s ez e vaskos, tudást és erudíciót, hatalmas anyagot áttekinthető formába öntő kötetnek eléggé nem méltányolható érdeme.

Wéber Antal

KOMLÓS ALADÁR: A SZIMBOLIZMUS ÉS A MAGYAR LÍRA

Bp. 1965. MTA Irodalomtörténeti Intézete — Akadémiai K. 98 I. (Irodalomtörténeti Füzetek, 46.)

Művészeti vagy irodalmi irányzatokat a maguk egészében bemutató ábrázolásoknak régtől fogva van egy nagy dilemmájuk. Vagy az esztétikai-poétikai oldalról indulnak el, megalkotják az irányzat vagy stílus ideáltípusát (a „romantika”, a „barokk” stb.), s akkor a kész történeti jelenségek: az egyéniségek és a művek okoznak meglepetéseket: nem mindegyik hajlandó az előrealkotott keretbe beilleszkedni. Vagy a történeti anyag minél szélesebb körétől kérnek tanácsot, belőle próbálnak valami egységet leszűrni; ekkor meg az egység laza lesz, szétfolyik, s a kutatóban fölmerül a kétely: volt-e egyáltalán egységes mozgalomként romantika, naturalizmus és a többi. Persze a történelmi jelenségek interpretációjában is csak úgy jutok előre, ha az irányzat egységét akárminő általános ismérvek alapján már föltételezem.

Komlós nagy gonddal és a régi, jóérzékű és nagy tárgyismeretű irodalomtörténész gyakorlatával igyekszik a Scylla és Charybdis veszélyeit kikerülni. Számára szimbolizmus, preszimbolizmus történelmi kategóriák; azt kutatja: hogyan alakul ki történelmileg az a mozgalom, amelyet magyar szimbolizmusnak nevezhetünk, mik a hazai és külföldi előzményei, milyen tendenciákat fejleszt tovább. Ebből a vizsgáladásból is kialakul valami olyasmi, amit a szimbólum és a szimbolizmus fogalmi körülírásának lehet nevezni. És ebben van a kötetecske első érdeme; benne a szimbolizmus csillámlóan sokoldalú irányzatként mutatkozik be. Rendkívül helytálló módon nemcsak a pszichikum oldaláról vizsgálja fel a meghatározást; a központ: a szimbolisták kettős valóságélménye, amely az adott világ mögött egy másik titokzatos országot vél megsejteni. A „nagy világtitok” megsejtése, elmerülés a lélek „sötét oldalába”, emberentúli metafizikai erők beáramlása, a babona, az archaikum uralomrajutása az a belső mag, amely az új költészetet és művészetet megteremti. Komlós azért ad megértő

képet a mozgalomról, mert nem sikkasztja el, s noha társadalomtörténeti szemmel nézi, nem vulgarizálja annak vallásos-misztikus-metafizikai gyökereit.

Ebből a gyökérből a művészi formanyelvnek és a kifejezőeszközöknek buja vegetációja sarjad ki. Ennek felismerésére és rendszerezésére is nagy gondot fordít Komlós, általában és az egyes költőknél is, itt azonban már zavarokat okoz módszerének egyoldalú történetisége. A művészi eszközök is történelmi produktumok — de van valami statikus fogalmi rendjük is; a képes beszédnek azt a változatát, amelyet a szimbólum jelent, a stilsztika és a poétika a költészet lehetőségeiből adódó típusok közé igyekszik besorolni és rokonnaitól elhatárolni. Komlós e tekintetben a hagyományos stilsztikára támaszkodik, annak idevágó fogalmait-típusait (hasonlat, metafora stb.) ismerteknek, pontosan elhatároltakkal és érvényeseknek képzei el. Így aztán erősebb a történelmi jelenségek és összefüggések felismerésében, mint az elméleti és tipológiai szabotosságban. Nyilvánvaló, hogy nem akarta az egész poétikát és stilsztikát a szimbolizmus szemszögéből újraírni. Csakhogy nem tudom: a művészi jellegzetességek igazi bemutatásához nem erre lett volna-e szükség? Amikor Adynál annak a bizonyos „keverés”-nek a módzatairól beszél, vagy amikor Tóth Árpád szóképeiben ezeket a hagyományos változatokat és vegyüléseket konstatálja, erősen érződik az, hogy a költői gyakorlatban ezek nagyonis összefolynak, s merevségük miatt a stílusirány és az egyéniség saját színének megfogására elégtelenek. Az úgynevezett preszimbolizmus is lehet történeti jelenség; de ha arra gondolunk, hogy megelőzi egy olyan irányzat, amely a realizmusra jellemző képességgel dolgozik, s aztán képanyag és képkezelés valami nagy fordulat előjeleként kezd átalakulni — ezt nyilvánvalóan a képek poétikai-stilsztikai jellegzetességeiről tudom leolvasni. Szükséges tehát, hogy a tí-

pusokat jobban leírjam, elhatároljam, a kialakuló új szempontjából újra átgondoljam. Komlós művének az elvi újragondolás és a modernebb stilisztikai megalapozás gyöngye volt a legfőbb, Voltaképpen egyetlen nagy hiánya.

A történeti szempont szabja meg a műtagolását is: a központban Ady szimbolizmusának elemzése áll, ehhez csatlakozik a szimbolista elemek feltárása a századelő nagyobb vagy kisebb lírikusainak egyéniségében és életművében (Kosztolányi, Juhász, Balázs Béla, Oláh Gábor, Lesznai Anna, Nagy Zoltán, Tóth Árpád, Szép Ernő, Kemény Simon); követi ezt két tanulságos fejezet: A szimbolizmus népszerűsége: az új irányzat rövid időre hogyan sugárzik szét meglepő gyorsasággal költői vallomásokba, kritikákba, az induló fiatalok versprodukciójába; szinte a költészet birodalmába való belépőjegynek számít a mitologizálás, meg a finom és előkelő érzelmi kultusza, amíg már Karinthy parodizáló kedvét is kihívja; A szimbolizmus utókora egy pillantást vet a mozgalom korai elvirágzására, az új korszakváltásra, főként pedig a történelmi értékelést adja meg. Furcsa az a kép, amely így a hirtelen felduzzadó, rövidéletű mozgalomról kibontakozik. A tárgyalt költők jórészenek életművét csak színezi és befolyásolja a szimbolizmus, — egészükben erős nyomot hagynak más korábbi vagy egykorú stílusirányzatok. Komlós csak a szimbolista vonásokat elemzi ki, de ez az ő ábrázolásában sem takarja el a valóságot: hogy a magyar lírának még oly rövid szimbolista korszaka sem volt, hanem volt egy kavargóan tarka modernista hulláma. A kavargást természetesen Komlós is látja; utal a korai időszakban impresszionizmus és szimbolizmus együtt-menetelésére, szimbolizmus és szecesszió kapcsolatára, inkább csak a prózafrókkal kapcsolatban az átfejlődésekre: Szomoró a szecesszióba, Révész Béla az expresszionizmusba hajlik át. Sajnos, valóban csak odavetett utalásokat kapunk; Komlós oly szűkre szabta könyvecskéje kereteit, hogy mind az egyes stílusok elvi elhatárolásának, mind a konkrét életművekben való találkozások elemzésének ki kellett maradnia belőle.

Vitát kelthet a magyar szimbolista panteon ügy, ahogy Komlós összekomponálja. Saját szövegéből kiderül, hogy Kemény Simon és Szép Ernő, hogy úgy mondjam, beszédesen impresszionista; egy-egy esetleges szimbolista hangocskájuk nem indokolja kiemelésüket. Gondolom, más is felfigyelt rá, hogy ebből a panteonból kereken kitagadja Babitsot, sőt valósággal antiszimbolistának nyilvánítja. Igaz: ha valaki, hát Babits nehezen skatulyázható be bármely irányzatba; eddigi elemzői is kieme-

lik hajlékonyságát, tudatos hang- és szemlélet-próbálkozásait. De éppen ez a tény teszi valószínűtlenné, hogy ez a nagy kísérletező, Baudelaire fordítója, éppen a szimbolizmusba ne kóstolt volna bele, a nagy vetélytárs árnyékában — még annyira se, mint az említett Kemény Simon és Szép Ernő. Talán az is számít valamit, hogy van verse, amelynek a címe: *Szimbólumok* — s korai és kései versei közt is van olyan, amely szimbolikus főtémáimra épül. A kritérium persze a szimbolista világnézetnek és élményvilágnak a megléte vagy megnehléte. Ha az egész Babitsot nézzük, itt sem maradhatunk abszolút tagadásban. Az a légkör, amelyből a *Laodameia* és a korszak rokon versei kinőttek, nagyon ismerős a századvég dekadenciájából és szimbolizmusából. A halál, a végzetszerűség, a perverzió határán járó szenvedélyek mitikus atmoszféráját még csak növeli a görög alcázás és a szimbolista természeti és kultúrélmények dekoratív halmozása. Más ugyan Babits mitizálása, mint az Adyé, de benne is fel-felbukkan ez a szemlélet — inkább, mint sok idesorolt költőben. Babits 1905-ös levélnyilatkozata a lírai szellem ellen, amelyre Komlós hivatkozik, annyit ér, amennyit költők, pláne pályájuk legelején álló költők önjellemzései általában. S noha érettebb korában is energikusan nyilatkozik a vallomásköltészet ellen, mégis vannak, éppen a szimbolista változatban, olyan versei, amelyekben önmagát leplezi le.

A könyvecskében legjobbnak az Adyfejezetet tartom; méltó ez ahhoz, hogy Ady a magyar szimbolizmus reprezentatív egyénisége; ő az, akinek egyéniségét és életművét az egy szimbolizmuson keresztül alapjaiban és mélységeiben teljesen fel lehet tárni. Itt sikerül is Komlósnak az egész költőt bemutatni, és szinte teljesebben, mint eddig; Horváth János és Földessy mellett ő jutott a legközelebb Ady megértéséhez, detronizálva a vulgarizáló elődöket.

De aztán a részletekben olykor ez a kép is kielégítetlenül hagy: pozitívumai mellett hézagok állnak. Kutatja a magyar szimbolizmus genezisét, közelebről: kik hatottak Adyra, és egyáltalán le se írja Nietzsche nevét, pedig jelentősége túlmege az Adyra gyakorolt hatáson: a szimbolista mozgalom egyes világnézeti elemei és motívumai nem jöttek volna létre nélküle. Viszont merészen és szerintem helyesen revidálja Ady első párizsi környezetéről eddig kialakított felfatélezéseinket. A személyes közlések összegyűjtése után szélesebbre vonja azoknak a francia költőknek a körét, akiktől Ady odakint olvasott és hatásokat elfogadott. Többet mond ennél, hogy ezt a környezetet eddigi tudásunkkal szemben merően ellentétes jellegűnek, legalábbis többértűnek tün-

teti fel. Ady francia környezetét eddig inkább publicisztikája alapján rekonstruáltuk, s úgy gondoltuk, hogy ez a váradi biológista-evolucionista-radikális, antiklerikális és antifeudális légkör folytatása, nagyobb arányokban. Ilyen is van. Komlós azonban a versek alapján föltételez egy mást, ezzel inkább kontrasztot alkotó hatásközeget: a szimbolista miszticizmusét. „Ady a nagyváradi intellektuelek spencerista vagy marxista köréből Párizsban egy a miszticizmusra és okkultizmusra hajló szellemi légkörbe került.” Ehhez járul még, ha nem is részletekben, de a világnézet és a költői magatartás tudatosításában a belga misztika hatása, amelyet Ady saját szavaival lehet dokumentálni. A hangsúly-eltolódással kapcsolatban hadd jegyzem meg, hogy ezekben a csodálatosan színes évtizedekben különös keveredések jöhettek létre; racionalista politikai radikalizmus és misztikus költői irrealitás elég jól megfér egymás mellett. A frontok csak később válnak el élesen. Azt a régi kérdést: itthon, magától lett-e szimbolista Ady, vagy a franciák hatására, Komlós szintén hangsúly-eltolással oldja meg, az utóbbi tényező javára; elismeri, hogy Ady eljutott volna a szimbolizmushoz a franciák nélkül is, de az eddiginél erősebben kiemeli s utalásaival is hitelesebben dokumentálja a párizsi környezet jellegét és felszabadító hatását.

Komlós, aki kevéssel e könyvecskéje után az európai szimbolizmusról adott ki kötetet (a Gondolat stílustörténeti sorozatában), a többi költő mögé is csaknem egyenileg odavetíti az európai hátteret. Ha ezt egészében nézem, hűjárt érzem egy fontos distinkciónak. Babits, Kosztolányi, Juhász alig néhány évvel fiatalabbak Adynál, kulturális klímájukhoz mégis hozzátartoznak az európai költészetnek olyan új jelenségei, amelyek iránt Adynak már nincsen füle — amelyek nem juthattak szóhoz a nagyváradi felvilágosodás légkörében (Rilke, Hofmannsthal, George). Ez az alig pár év a modern irányok közt is új hullámot jelent Európában, új inspirációt, a szimbolizmuson túlmenő kor olykor bensőségesebb levegőjét a magyar lírában is. Ezért járnak az említettek egy fázissal Ady előtt.

Órá magára visszatérve: a fejezet gyöngye pontja: Ady szimbolista formanyelvének, eszközeinek elemzése. Komlós szerint ezek a változatos költői eszközök két fő eljárásra vezethetők vissza, ez a „keverés” és a „megszemélyesítés”. Az első elnevezés új, de valahogy kevesetmondó, a másik hagyományos jelentésének terhét hordja. Egy kicsit az elméleti-poétikai alapvetés fogyatékos volta a ludas ebben is, de fő hibának azt érzem, hogy Komlós, noha jól megfogja a szimbolista Ady egyéniségének egészét, formanyel-

vét nem belülről, hanem valami külsőleges tipizálással akarja rendszerezni. Konkrét felsorolása (39–41. lap) heterogénnek érzik. A „szünesztéziát” meg a „korrespondenciát” unos-untalan emlegetik a szimbolizmussal kapcsolatban — ezeken lehet illusztrálni, hogy nem a formanyelv külső mozzanatai mondják ki a lényeget, hanem csak következményei Ady egyetemes életkultuszának, amelyet Földessy többször és igen szépen elemzett. Ez az életkultusz misztikus intenzitása révén válik szimbolista életérzés hordozójává. Ugyancsak az archaikus életérzésből kell leszármaztatni azt a bizonyos „megszemélyesítést”, amelyet különben Komlós is mitikus jellegűnek mond. Magyarozatában itt is a kívülről néző szemlélet uralkodik: Ady nem „elvont főveket” személyesít meg, hanem visszatapogatódik a valóságfelfogásnak abba az ősi stádiumába, amelyben absztrakciók még nincsenek.

Hasonlóan nem érzem célravezetőnek a formanyelvi eszközök olyatén magyarázatát, amely a hasonlathoz, tehát a képes beszéd legkibontottabb, legfejlettebb változatához viszonyít és pl. „bimbóban maradt” hasonlatokról beszél. A szimbolizmusban éppen a hasonlat-előtti fok, a világlátás kettőssége, kielemezhetetlen transzparenciája a normális. Az olyan megállapításban, hogy Ady egyszerre megadná a „képet” és „jelen-tését”, nagyonis tudatos a szételemezés a két összetevőre, holott az alapélmény globális, és különböző mértékben transzparens és kettőshangú. Innen nézve racionalizáló, tehát Ady lényegét el nem találó az olyan megnevezés: „jelentést ki nem mondó hasonlat”.

Csak utalok rá, de ez alkalommal nem vitázok azzal, amit Komlós Ady realizmusáról és „materialisztikus” történetiszemléletéről mond. A régi realizmus-szemlélet kísért itt még. Aki modern stílus kategóriákban gondolkodik, az jogosan kérdezheti: lehet-e a költő egyszerre szimbolista és realista. Az is kézenfekvő, hogy nem egy szinten van a költő-Ady mitikus világlátása és a politikai publicista társadalombírálat és történelmi fejlődéshite, de az utóbbit sem lehet kereken materialisztikusnak nyilvánítani. Többen is kutatták már Ady publicisztikájában a vers-csírakat; a szemlélet fordítva is érvényes: a politikusan is sok van a versek Adyjából.

Megint csak vitakérdésként vetem fel és kételyemet fejezem ki: csakugyan szakít-e Ady 1913 után a szimbolizmussal, ahogy Komlós írja, óvatosan hozzátéve: „legalábbis egyszerűsödik”. Ez utóbbi igaz, valamint az is, hogy a szimbolista hullám akkor már Európa-szerte a múlté; futurizmus, expresszionizmus döngeti a kaput. Csak hogy legalábbis Ady részére a világháború és házassága a

szimbolista életérzés újabb felmelegedését hozza meg. A háborús versek a nagy világtasztrófát, az Ótestamentumtól is támogatva, a kozmikus-mitikus küzdelmek rangjára emelik s a halottakkal együttélés transzcendens atmoszférájába burkolják, — mindez jellegében és kifejezőmódjában tisztára szimbolista; Boncza Berta alakja körül is kisarjadt egy újszínű mesei mitológia.

A panteon többi tagjának bemutatásáról már csak röptében vetek ide egy-két észrevételt. Nem csoda, ha a szimbolista életérzés Adyban diadalmaskodó elementáris áramához mérve valamennyit szegényesebbnek és sekélyesebbnek éreznék. A fiatal Kosztolányi mágiáját is, amelyben van valami az alakoskodó, félkomoly szerepből. Belsőleg Juhász Gyulát is csak laza szálak fűzik a mozgalomhoz. Lehet, hogy kiszűrődik nála olykor valami irreális transzparencia. Ismert dolog azonban, hogy a nagy nyugatosok közül neki vannak igazi dalhangjai, ő az, aki képes az igazi, vegyítetlen hangulatiságra, s a lírai megszólalásnak szokatlanul közvetlen változatáig is eljut. Csupa olyan vonás, ami idegen a szimbolizmustól. Balázs Béla mennyiségileg jelentős szimbolikus tematikát és motívumkészletet hordoz: misztikus közösség és korrespondenciák, lelki kapcsok, jelzések és egymásnakrendeltetés, a „titok”, a „csoda” ostromlása. Kár, hogy a verseknek, amelyek viszik, ritkán van meg, Arany szavával, a „zöngelmük”. A kortársak Balázs élményvilágának eredetiségéről vitakoztak, és Maeterlinck-utánérzést emlegettek. Valószínű, hogy nem annyira a versek, inkább a népszerű prózai írások vonták büvőkörükbe a sokat emlegetett titoknak elég gyér atmoszféráját. Annyi évtized után újraolvasva, ma inkább az Ady-mitológia hatását érzem a két korai versköteten,

— ennek számos elemét sajátítja el, valami dekoratív stilizálásban. Lesznai Annával kapcsolatban érdekes alkalmat szalasztott el Komlós. Nem valami nagy költőnő, de különös jelenség. Itt is él a szimbolizmus több eleme: valami maeterlincki tematika, nyersebb szürkére hangolva; megvan a gazdag, de egyhangú vegetációs kivetítés is, a vallomásgény is, de az érzelmi töltés túlnyomórészt csekély. Megint az évtizedek távlatából szembeötlök két olyan tendencia, amely a maga korában túlmutatott a szimbolizmuson. A nyelvnek olykori nekifeszülése és dinamikus telítettsége az Európában már akkor zajt keltő expresszionizmust előlegezi lírai vonalon. A későbbi versek szituációjának és képanyagának általánosítása, a megszólalás elemi egyszerűségére való törekvés az izmusok utáni, letisztult Kassákra emlékeztet. A mai olvasó a bőven burjánzó, de fárasztóan egyhangú vegetatív szimbólumokról már-már Juhász Ferencre gondol, egy-egy versbravúr Weöres Sándort készíti elő. Alapképlet gyanánt mégis úgy látom, hogy Lesznai lírája a szimbolizmusból az expresszionizmusba való átfejlődés dokumentuma.

Komlós könyvecskéje irodalmunkban első kísérlet egy modern stílusrányzat hazai lírai vonalának teljes átfogására. (Évtizedekkel előbből van egy kisebb arányú vázlatunk az irodalmi impresszionizmusról.) Mint ilyennek, megvoltak a nehézségei, amelyekkel nem mindig tudott sikeresen megbirkózni, de vállalkozása értékes eredményeket is hozott. Nemcsak Ady és társai megértéséhez vitt közelebb, hanem gondos és hiteles történelmi fejlődésrajzával újból élénk idézte egy letűnt korszak költészetének teremtő erőit.

Barla János

TÓTH ÁRPÁD ÖSSZES MŰVEI

1—2. köt. 1.: Köttemények. 2.: Műfordítások. Szerkesztette és Kocztur Gizella közreműködésével sajtó alá rendezte: Kardos László. Bp. 1964. Akadémiai K. 770; 431.

Kritikai kiadásaink sorában egészen új vállalkozást jelentenek a XX. század magyar klasszikusainak megjelent kötetei. Tudományos megalapozottságban, módszerességben régebbi irodalmunk új szövegpublikációi is lényeges változást hoztak, de ez utóbbiak esetében már a felszabadulást megelőző irodalomtudománynak is voltak szórványos eredményei, kezdeményezései. A XX. századi alkotók életművének tudományos szövegkiadásai azonban csak a felszabadulás után váltak lehetővé: az elmúlt húsz esztendő folyamán irodalomszemléletünkben bekövetkezett gyökeres átalakulás élő és konkrét bizonyítékaiként. Így alakult ki jobbra

az utolsó évtizedben kevés korábbi előzmény nyomán a modern, XX. századi magyar filológia, amelynek eredményeiről a befejezettség, illetve a befejezetlenség különböző stádiumainál tartó József-, Ady-, Juhász- és Tóth-kiadások megjelent és készülő kötetei vallanak. Örvendetes tudni, hogy elkezdődtek Radnóti művei tudományos szövegközlésének munkálatai is. S talán ideje volna már Babits Mihály, majd Kosztolányi Dezső — legalább — költői életművének kritikai feldolgozásához is hozzáfekedni.

E kiadások között különleges helyet foglal el és általános tanulságokat is kínál Tóth Árpád összes műveinek első két kötete.

Különleges helyét többféle tényező is indokolja és magyarázza. Közülük talán hármat kell itt kiemelni és említenünk: meghatározóan alapvető mozzanatokat, amelyek e kiadás jellegét, természetét, pontosabban eredetiségét megadják. Az első ilyen „tényező” magának a szerkesztőnek, összeállítónak, Kardos Lászlónak a személye. Van olyan felfogás, amely szerint a kritikai kiadások előkészítése nem több mechanikusan alkalmazott filológiai módszerességnél, tehát afféle személytelen türelemjáték, precíz és pontos aprómunka, amelyet inkább zavar mint termékenyít az átfogó szemlélet és az ihletett invenció. Mindennek élő cáfolata a Tóth Árpád-kiadás. Mert Kardos László a szövegközlést, a filológiai munkát a költői életmű teljes és bensőséges megértése alapján végezte: a tudós s a szinte már poéta versértő azonosulása és kritikai szemlélete eredményezte azt a szuverénitást, amellyel ez a kiadás készült. Persze már az is ritka — ha nem is példátlan —, hogy a korábban elkészült monográfia szerzője szerkessze az ugyanabból az életműből készülő kritikai kiadást. Kardos László esetében a személyes adottságok és a monografikus „előmunkálatok” természetesen járultak hozzá a szövegpublikáció, a filológiai munka koncepciózus és távlatos megvalósításához.

A másik két „tényező” Tóth Árpád életművének sajátosságaiból adódik. Így ebben a kiadásban került először sor egy XX. századi műfordítói vállalkozás kritikai közreadására, kézirat és sajtóbeli szövegváltozatokkal, olykor keletkezési és egyéb adatokkal: az *Összes művek* második kötetében. A műfordítói periódus Tóth Árpád pályájának középső szakaszára esik: sőt szorosabban véve csak nyolc esztendő foglalta magába, mert bár első fordítói próbálkozásai 1910 tájáról valók, fordításait szinte majdnem kivétel nélkül 1915 és 1923 között készítette és publikálta a költő. S ez a nyolc esztendő egyben Tóth Árpád finom és fokozatos lírai átalakulásának időszaka volt, amelynek sűrűsödési pontjait és ellentmondásait éppen Kardos László monográfiája idézte meg plasztikusan árnyalt elemzésekben. Ezt az átalakulást döntően a történelem s a költő velé együtt mozduló szemlélete, érzelmi határozta meg, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy volt benne része a műfordítói tapasztalatoknak és kezdeményezéseknek is. A műfordítások szövegkiadás minden-estre kellő alapot adhat arra, hogy e szemléleti és érzelmi szélesedés, pontosabban kölcsönhatás összefüggéseit is tudatosíthassuk. De kiindulása, jó alapja lehet más XX. századi nagy költő-műfordítók tudományos szövegpublikációinak is.

A harmadik „tényező” a gazdag kéziratos hagyatéék következménye. E hagyá-

ték rendszerezése, alapos és módszeres közreadása az egyes versek, sőt fordítások jegyzeteiben olyan közvetlen betekintést enged Tóth Árpád alkotóműhelyébe, amely nemcsak a költő munkamódszere, hanem a század első évtizedeinek verskultúrája, sőt általánosabban az alkotáslélektan vagy a modern magyar verselés történeti fejlődése szempontjából is számos tanulságos példával szolgál. E beszámolóban, amelynek feladata inkább a kritikai kiadás elveinek és módszereinek vizsgálata, éppen csak jelezhetünk egyet-mást az általánosabb tanulmányok közül. Mert olykor például az ismert és kész versek — tehát nem töredékek — megértését is elmélyíti, szervezettebb teszi fogantatásuk és szövegváltozataik ismeretét. S különösen érdekes ez a vers-érelődést követő nyomozás azoknál a költeményeknél, amelyeknek több, egymástól eltérő kézírata maradt ránk.

Ilyen például az egyik legismertebb Tóth Árpád vers, az *Április* esete, amelynek összesen öt kéziratát gyűjtötte össze a szerkesztő. Közülük kettő már — kisebb eltérésekkel — a végleges, a főszöveggel azonos változatot tartalmazza. A három előbbi kézirat viszont — miként a földfelület kialakulását a geológiai rétegek — a költemény létrejöttének különböző fázisait örökíti meg. Ugyanazoknak a papírseleteknek elő- illetve hátlapjain maradt fenn a két első változat, amelyeket az Ascher Oszkár megőrizte kéziratból közül a kiadás első kötetének megfelelő jegyzete (549–554. oldalakon). A költemény első csírája: az indító hangulatrezdülések és sor-ötletek a lilantás k_2 -ön található. (Indokoltabb is lenne, ha a kiadás ezt a még kusza vers-kezdetet jelölné k_1 -gyel, mint a ceruzával írt jelenlegi k_1 -et, amely utóbbi már fejlettebb, legalább is első részében a főszöveghez közelebb álló változatot mutat.) Olyan ez az odavetett szavakkal, félbemaradt sorokkal, kihúzásokkal és újrakezdésekkel telített kézirat, mintha valaki egy készülő zenemű megkialakulatlan akkordjait, motívumait pötyögtetné. Majd végülis több nekikezdés után először talál rá a távolról már a véglegesre emlékeztető dallamra a költő: „Hurrá! árilis. [Nyargal a mezőn.] Az ébredésön, [Csínyt keverni friss!] Lendület, könnyed fölény van már ezekben a sorokban is, de mennyivel dinamikusabb és raffináltabban játékos a költemény első négy sorának a későbbi változatokban kialakuló végleges szövege: „Április, oh április, Minden csínyre friss! [Fau-n-bokájú, vad suhanc.] Újra itt suhansz!”

Három kézírata maradt fenn a *Lélektől lélekig* című költeménynek, s itt is a legkorábbi változatban akadnak tágabb összefüggésekre figyelmeztető, kimaradt sorok.

A költemény hatodik-hetedik strófájának motívumait előlegezi e nyersebb fogalmazás, amelyből a közbeeső javításokat most elhagyjuk: „Éjen, jegen, dermesztő úron át | A nagyobb utat, jaj, ki teszi meg, | A fény, mely társért végtelenbe hull, | Vagy aki keres egy igaz szívet”. A tágabb összefüggés itt — amelyre a fenti négy sor, de a *Lélektől lélekig* teljes végső szövege is utal — Tóth Árpád lírai hangjának sajátos tisztulása, egyszerűsödése a húszas években. Keményebb, összefogottabb magatartás, erőteljesebb képek és kiélezettebb versmondatok születnek ekkor a korábban lágyabb, elomló hangszerelésű költő műhelyében. A magyar verselésnek olyan féle típusát érleli-készítgeti utolsó periódusában Tóth Árpád, — miközben gyakran vissza-visszaesik régi bonyolultabb, díszítő-gazdagabb, — amely csak később, a harmincas években József Attilánál érik be és teljesedik ki. Ezt a sejtésünket, felismerésünket erősítik-gazdagítják a költemények már-ismert, ideszámítható példán túl most a kötet jegyzet-apparátusában lelhető töredékes sorok és végső közlésre nem került strófák is. Mert kit ne lepnének meg *Az ősök ritmusa* lapkivágatán az ilyen próbálkozások: „Új por vagyok s új hamu, ám belül | A régi parázs vak fájdalom élt”. Vagy az ilyen, közvetlenül csak általunk egymáshoz fűzött, a „jobbágy-ősei”-re utaló két sor: „A szenvedés, amit ők kezdtek el, | Szegény testemben általuk él.” De még jellemzőbb az az *Illatlatinak alatt* végső szövegéből elmaradt strófa, amelynek csak utolsó sorában enyhül a két jelző miatt tóthárpádosan lággyá a versszak:

Most, szénaszagtól részegen,
Vágyak nyújtóznak és rekedt
Hangon próbálnak valami
Fájó és édes éneket.

Mindennél többet mond azonban ugyanennek a versnek egy másik elhagyott strófája:

Pedáns, kemény érzéseim,
Kiket köt néma fegyelem,
Most újra megvonaglanak
És tudják, hogy nincs kegyelem.

Ezek a sorok nemcsak az elvontságok megzemélyesítésével, hanem még egyes fordulataikkal is közvetlenül József Attila költői hangjára emlékeztetnek.

*

Jelzészzerű példáink is érzékeltetik talán, hogy e Tóth Árpád-kiadás jelentősége mennyire túlnő az egyszerű szövegkiadás, az átlagos filológiai teljesítmény szféráján. Mé-

gis elsősorban e két kötet immanens eredményeivel kell számotvetnünk, a Kardos László alkalmazta kiadási elvek és módszerek konkrét tanulságaival. Már említettük, hogy e kritikai kiadást mindenekelőtt a szerkesztői szuverénitás, az alkotó értelmű filológiai módszer jellemzi. Mit jelent közelebbről ez a hangsúlyozott szuverénitás? Azt a szerkesztői felfogást, amelynek döntő törekvése, hogy mennél lazább filológiai megkötöttséggel, mennél kevesebb mechanikus szabály alkalmazásával és minél modernebb helyesírással publikálhassa Tóth Árpád verseit és műfordításait. Kardos László feladatát elsősorban abban látta, hogy a költemények főszövegét olyan formában adja közre, amely a legkevesebb változtatással alkalmas lehet egy közkeletű, modernizált, tehát nem kritikai jellegű kiadás publikálására is. Mindez szükségképpen együttjár bizonyos módszerek, a kritikai kiadásoknál hagyományos szabványok módosításával, sőt teljes elhagyásával.

Így rögtön szembevetőd, hogy a versek főszövegeinek közlésénél az összeállítók a korszerű helyesírás módszerét alkalmazták. S ezt a korszerűsítést nemcsak a verselés szempontjából közömbös központosásra vagy avult írásmódra (a századeleji cz helyett c, a különírt a ki, a mely stb. helyett a mai összevont alak) terjesztették ki, hanem olyan más hangulati, sőt prozódiai értékű modernizálást is következetesen végigvittek, mint az *oh* és *öh* indulatszócská egységes átírása a mai *ó* alakra. A másik ilyen általánosabb érvényű eltérés a hagyományos eljárásoktól a nem Tóth Árpádtól származó címek és szövegkorrekciók jelölésének: a szokásos szögletes zárójeleknek elhagyása. De ide tartozik a töredékben maradt versszövegek csoportosításánál alkalmazott elvi megfontolás is: egyes befejezettebb és jelentősebb töredékben maradt szövegeket az ún. *Költemények* csoportjába iktatott a szerkesztő, s csak a többieket, a kiválasztatlanokat közölte az első kötet ún. *Töredékek* csoportjában. Kardos Lászlót láthatóan az élő vers eszménye vezette a Tóth-kiadás komponálásában és sajtó alá rendezésében. Kimondatlanul szinte abból a megfontolásból indult ki, hogy így cselekedett volna Tóth Árpád is, ha módja lett volna saját műveit egységesen és mai körülmények között sajtó alá rendezni. Egész módszere így a maga nemében logikus, következetes és pontos. Mert végülis a fentebb jelzett filológiai hiányosságoknak is nyomát leljük, s ha nem is a főszövegben, de a jegyzetekben, minthogy a szerkesztő e problémák regisztrálását mindenekelőtt az apparátusra bízta.

Persze látni kell azt is, hogy itt nem a szokásos szabványok egyszerű megkerüléséről van szó. A Kardos László alkalmazta

szerkesztői szuverenitás több vonatkozásban is határozott polémiát jelent — mint ez további, a kiadás jellegét vizsgáló megjegyzéseinkből is kiderül — a kritikai kiadások szabályzatának egyes módszertani formuláival vagy általában azzal a sajtó alá rendezési gyakorlattal, amely például az utóbbi időben a Vörösmarty- vagy Juhász-kiadásban kialakult és megvalósult. A továbbiakban ezekről az eltérésekről is szeretnénk szólni a kritikai kiadások elemzésének hagyományos szempontjait követve. Mindez — úgy vélem — elgondolkasztató tanulságokkal járhat e szerkesztői módszer eredményeit és ellentmondásait illetően.

*

Tóth Árpádnak mindössze 165 verse jelent meg eredeti négy kötetében. A költő gazdag hagyatékának feldolgozásával a versek száma 304-re nőtt a Szabó Lőrinc összeállította 1934-es gyűjteményben, amely változatlan összeállításban öt kiadást ért meg 1947-ig. Újabb bővülést hoztak az 50-es évek Tóth-kiadásai: 24 versnyi szaporulattal a kötetben publikált versek száma 328-ra emelkedett. Ugrásszerű növekedés következett be aztán a Szépirodalmi Kiadó ún. Parnasszus-sorozatának 1962-es Tóth-kötetében, amelyet Kocztur Gizella közreműködésével szintén Kardos László rendezett sajtó alá. A versek száma itt már 439-re nőtt. A Parnasszus-kötet „főpróbája” után a kritikai kiadás azonban még újabb növekedést hozott: 13 új verset. A kritikai kiadásban közölt eredeti versszövegek végleges száma azonban csak 450. (Mert az új publikációk egyike egy korábban csak töredékben ismert (*Elhervadt a mezők virága*) 1901-es vers (*Offt kint a télnek bús haragja*) teljes szövegének közreadása volt, illetve mert a szerkesztők a kritikai kiadásból indokolás nélkül kihagyták a Parnasszus-kötet egyik tréfás hírlapi versét: a *Vers az orosz importról* címűt.)

Kisebbségi arányú volt a számszerű gyarapodás a műfordítások terén, s az új „felfedezések” döntő többsége néhány-soros töredék. A kiindulási alapot itt az 1942-es Szabó Lőrinc sajtó alá rendezte *Külföldi költők* című gyűjtemény jelenti, amely magába foglalja Tóth Árpád eredeti műfordítás-köteteinek teljes anyagát. Ez a gyűjtemény 111 (nem számolva külön az itt még szétbontva közölt Francis Jammes-szonett-párt, amelyet a kritikai kiadás — helyesen — közös főcím alatt publikált) önálló fordítást és 1 töredéket (Dante hat sora) adott közre. Az ötvenes években ez a Szabó Lőrinc-féle gyűjtemény többször is megjelent s az 1957-es kiadás alkalmával két újabb töredékkel gyarapodott. Így nőtt 114-re a köz-

readott Tóth-fordítások száma. Kardos László 1962-es Parnasszus kiadása az előbbiekhöz mérten újabb 11 fordítással szaporította a törzsanyagot. E szaporulatból kiemelkedik Byron *Childe Harold*-ja két részletének — eddig kötetben kiadatlan — fordítása és inkább csak mennyiségben, a sorok számát tekintve *A zutahi lány* című operett verses betéteinek, rigmusainak alkalmi magyarítása. Az új publikációk zöme azonban különböző versrészletek magyar interpretációja, mint ahogy a kritikai kiadás további 10 fordítás-töredéke is ugyanilyen szaporulat: Tóth Árpád különböző prózai fordításainak betétjei voltak s ezekből emelték ki a sajtó alá rendezők. Az önálló — teljes és töredékes — fordítások száma így kerekedett 135-re.

A teljesség tekintetében tehát a Tóth-kiadás az elérhető maximumot adja. A versek jegyzeteinek előszavában a szerkesztők jelzik, hogy több egyelőre még lappangó, kiadatlan szövegről van tudomásuk, s hogy egy rögtönzött szonettet az összeállításból kihagytak, mert „ma is élő személy érzékenységét sérthetné”. (Kár, hogy nem jelzik, illetve indokolják ugyanígy a sajtó alá rendezők a *Vers az orosz importról* elhagyását, s hogy továbbá nem elég pontos és követhető a Tóth-szövegek kiadástörténeti fejlődése. Így például a jegyzetek előszava nem szól arról, hogy a korábbi kiadás *Elhervadt a mezők virága* kezdetű négyesoros töredéke azért nem található meg már külön, mert közben előkerült a teljes, *Offt kint a télnek bús haragja* . . . című háromstrófás vers. Mindez csak az apparátus részletes tanulmányozása után derül ki. S külön matematikai bonyodalmakat okoz és csak aprólékos „kutatásokkal” korrigálható az a tévedés, hogy az 1962-es kiadás szaporulatának listája ún. rész-címeket is feltüntet; pedig azok sem itt, sem a kritikai kiadásban nem jelölnek önálló — tehát külön számozott — verseket. Helytelen így *A csatorna*, *Tibet*, *Nemóhoz*, illetve *Az ócska* (*Lukács*) *Lászlóruól való ének*, *Bujdó-só ének*, *Bujdosó Tisza* rész-címek felvétele a szaporulat jegyzékébe, mert az előbbi három A „*Közérdek*” című *verskötetből*, az utóbbi három viszont *A kuruc dalok hiteles szövegei* összefoglaló címmel szerepel mindkét kiadásban.)

Külön problémát okoz a kiadás teljességének vonatkozásában a szignálatlan tréfás hírlapi versek hitelességének kérdése. A kritikai kiadás előkészítő munkálatai során — ideértve az 1962-es Parnasszus-kötetet is — előkerült szaporulat részben a Tóth-családtól, illetve más magánosoktól származó kéziratokból, részben pedig a DNU kroviverseiből adódott. Az 1962-től számított teljes szaporulat 122 önálló szöveg. Ebből több mint a fele: 78 a DNU-ból

gyűjtött tréfás hírlapi vers. S ha ehhez hozzávesszük a már az 1958-as Tóth-kiadásban közreadott 15 DNU-kroki-verset, akkor kiderül, hogy a kritikai kiadás összesen 93 hírlapi rigmust közölt a költő debreceni újságíróskodó korszakából. De e 93 hírlapi versnek csak alig több mint a fele, 48 szignált; 45 viszont névtelen. A névtelen, szignálatlan krokiversek felvétele a kritikai kiadásba mindenképpen indokolást, egyenként konkrét alátámasztást kíván. Az összeállítók azonban az egyes szignálatlan versek jegyzetében nem térnek ki Tóth Árpád szerzőségének bizonyítására, csupán azt jelzik, hogy a DNU-ban aláírás nélkül jelentek meg. Az egész problémát csak a jegyzetek előszavában érintik summásan és a következő módon: „A DNU kroki-versei közt sok a névtelen. Ezek egyikénél-másikánál talán kétség merülhet fel a szerző kilétét illetően, hiszen Tóth Árpáddal egy időben még két ügyesen verselő munkatársa volt a lapnak: Havas Gyula és Szegedi István. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a debreceni hírlap »kroki-iskoláját« Tóth Árpád teremtette meg és irányította. (Azokat a kroki-verseket, amelyeket idegennek éreztünk a költő munkamódjától, nem vettük fel kötetünkbe.)” Meggyőzőnek látszó érvelés, amely arra is utal, hogy a szerkesztő kellő megfontolással és módszerességgel igyekezett e téren eljárni.

De jelentkező kételyeinket — amelyeknek felbukkanásával a szerkesztő is számol — mégsem szelthetja el. Nem arról van szó, hogy Kardos László hozzáértésében, a névtelen szövegek besorolását illető döntéseiben nem bízunk. Kevés azonban az, amit a maga idevonatkozó műhelymunkájából elének tár. S így nehéz az általánosságokban maradó kijelentés alapján egyszerűen elfogadnunk Tóth Árpád életművének ilyen jelentős arányú kibővítését: hiszen 45 vers — ha csak tréfás rigmus is — felvételéről van szó. Nem Tóth Árpád volt az egyetlen, aki századunk elején a hírlapi verselés újságírói munkához tartozó robotjának, de tegyük hozzá játékos-kísérletező lehetőségeinek is hódolt. Éppen ezért lett volna fontos és tanulságos, ha e téren elvi és módszertani megfontolásait Kardos László alaposabban kifejthette, megmutatta volna. Mert a szignálatlanul megjelent verseknél például nemcsak azzal kell számolni, hogy az adott lap, tehát a DNU melyik munkatársa írhatta, hanem azzal is, hogy nem ollózott-e, azaz valamelyik fővárosi vagy más vidéki lapból átvett-e a szöveg. Továbbá igen nehez ezeknél az alkalmi rigmusoknál az — akár tartalmi, akár formai értelemben vett — egyéni jegyeket megkülönböztetni, hiszen a műfaj alapvető sajátossága éppen a személytelenség s a lírai konkrétság helyett az ol-

csóbb megoldásokat igénylő kommersz jelleg. Mindennek okvetlenül körültekintő óvatosságra kell ösztönöznie a sajtó alá rendezőt s ugyanakkor a szignálatlan szövegek differenciáltabb közlésére. Ilyen sok, 45 vers mindegyikénél — természetesen — szinte lehetetlen a szerzőséget egyedi módon és meggyőző érvényességgel bizonyítani. Egy részüknél persze a közvetlen vagy közvetett ismérvek alapján vitathatatlanul meg lehet állapítani Tóth Árpád szerzőségét. A szignálatlan versek jelentős részénél azonban nem ilyen magától értetődő a bizonyítás: csak fogyatékos vagy hozzávetőleges — esetleg még annyi sem — lehet az érvelés.

Éppen ezért a hírlapi versek utóbbi csoportját szerencsésebb lett volna a biztosan Tóth Árpád-művektől elkülönítve publikálni: kétes hitelű szövegekként. Ez a megkülönböztetés már csak azért is szükségesnek látszik, mert a DNU-ból a kritikai kiadásba felvett krokiversek évenkénti megszólása sajátos egyenlenséget mutat. 1911-ből 15 vers szerepel a kiadásban, ebből csak 3 szignált, 12 viszont névtelen; 1912-ből 47, közöttük 15 szignált és 32 jelöletlen. A legjobb az arány az 1913-ból publikáltknál, mert itt 31 közül 30 aláírt, s csak 1 jelöletlen. Lehetséges, hogy Tóth Árpád kroki-verselési gyakorlata elején csak ritkán publikált volna szignóval, s csak amikor rutinosan, „futószalagon” írta már rigmusait, akkor használt minden esetben szignót? Nem éppen fordítva lenne valószínűbb? Egyértelmű feleletet persze minderre mi sem adhatunk, de talán kellő módon érzékeltettük, hogy mennyire bonyolult e névtelen szövegek hitelesítésének kérdése. Sőt idevonatkozóan az sem ártott volna, ha a szerkesztő közli azoknak a szignálatlan DNU-rigmusoknak a listáját is, amelyeket — mert „a költő munkamódjától idegennek érezte” őket — nem vett fel a kritikai kiadásba. Így talán a felvételt, illetve az elhatárolás szempontjait is bővebben, plasztikusabban dokumentálhatta és kifejthette volna. Mert most e téren a további kutatás olyan dilemma előtt áll, hogy vagy elfogadja e 45 szignálatlan verset tekintélyi érv alapján Tóth Árpádénak, vagy keresheti egyenként újra a szerző kilétére vonatkozó indokolást.

*

A két kötet belső csoportosítása, elrendezése nagyjában-egészében helyes, az adott szövegek jellegének megfelelő. Áll ez különösen a második, a műfordítás-kötetre, amelynek anyagát két egymástól elkülönített csoportban rendezték el: *Műfordítások* címen Tóth Árpád összes művészi igé-

nyű fordításait és *Függelék* címen Az utahi lány alkalmi magyarítását és a költő próza-fordításába ékelt versrészleteket, töredékeket. Bizonyos meg gondolásokra készlet viszont már az első kötet, az eredeti versek összeállítására. A három meglévő csoport — *Költemények, Töredékek, Tréfás hírlapi versek, rögtönzések* — mellett, mint erről az előbbiekben szoltunk, megnyugtatóbb lett volna egy negyedik egység, a *Kétes hitelű szövegek* csoportjának kialakítása is. De gondot okoz a *Költemények* és *Töredékek* csoportjának egymástól való elhatárolása, mert a szerkesztő — lényegében rokonszenves elvi kiindulásból — jelentékeny számú töredéket a *Költemények* csoportjába sorolt. Sok igazság és indokoltág van e szerkesztői meg gondolásban, mert nem egy költőnk — például Arany János, József Attila vagy Tóth Árpád — életművében bizonyos töredékek legalább olyan fontosak és meghatározóan jellemzőek, mint befejezett átlagos verseiknek jelentős hányada. Kérdés azonban hogyha a költemények és a töredékek eddig alkalmazott mechanikus elkülönítési elvét — befejezettség, illetve befejezetlenség — feladjuk, találmunk-e helyébe hasonlóan objektív elhatároló mércét vagy egyszerűen a többé-kevésbé szubjektív megfontolások szeszélyének szolgáltatjuk ki magunkat?

A Tóth-kiadás e téren meg gondolkotatóan figyelmeztet arra, hogy a mechanikus szabályok „áthágása” olykor mennyire termékeny és indokolt, de ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy új elhatároló mércét még nem sikerült találni. S itt nem is az elhatárolás indokolása okoz gondot elsősorban. Mert a töredékek közül azok kerültek a költemények közé, amelyek „közel jutottak a befejezéshez” s azok maradtak a jellegüknek megfelelő eredeti csoportosításban, amelyek „félbemaradt kisebb kisértetek”-nek minősíthetők. Az elhatárolás alkalmazása problematikus inkább. Hiszen a költemények több mint tíz százaléka ilyen „rangsabb” töredék: 242-ből 29. Közülük a fenti elv elfogadásával 17 töredék esetében jobbra evidensnek véljük a besorolást a költemények közé. De legalábbis problematikus a szöveg esetlegessége, befejezetlensége, hiányossága miatt 8 töredék (*14. A lelkem fáj...; 70. Szemérmelen s bátor lángok alatt...; 99. Ó, tudsz-e szállani...; 136. A tavaszi sugár...; 166. Ó, távoli...; 192. Ó, rímek fáradt mestere!; 217. Hegedülnéd, sóhajtánád...; 242. Elkoptam...)* ide csoportosítása. S alig látszik indokoltabbnak további négy töredék (*61. Könnyű dall...; 94. Az esti felhők...; 125. A kerti fák közt...; 160. Csillagász*) kiemelése, mint a töredékes szövegek csoportjában maradtak közül sok más töredék esetleges kiválasztása. Hiszen miért ne lehetne a jelenlegi töredékek cso-

portjából még legalább újabb tucatnyi — szösszenetszerű, majdnem-lezártáguk vagy nagyobb igényű indulásuk miatt — ugyanúgy a költemények közé minősíteni, mint a már „rangosított” huszonkilencet. (Így pl. zártabb, „egészebb” töredék: *260. Elfáradt már...; 261. Ó, kék és zöld...; 268. A pesti csend...; 270. Vér s nyomor szennyezi...; 276. Ősz, ősz isten...; 279. Ó, líra!...; 294. A sok tavaszi színnek...; 302. Beültem már...; 310. Próbálok, hálha...; 316 Elkopik az ember...; 329. Ó, furcsa társak...; 334. Taposom még egy kissé...; 336. A rab stb.) Mindezt nem az elrendezési ellenjavaslat igényével kívántuk elmondani. Inkább csak jelezni szerettük volna, hogy a csoportosítás mechanikus határainak feloldásával egyelőre még nem járt együtt a szubjektív ráérzésektől mentes elrendezési elvek kialakulása. A csoportok elhatárolásának objektív érvényessége így még labilis, kiegyensúlyozatlan.*

*

Az egyes csoportokon belül a szövegeket — a műfordításokat kivéve — a valószínűségi feltételezett keletkezési időrend szerint közli a kiadás. A műfordításoknál a fordítások keletkezési kronológiája helyett a szerkesztő a fordított költők „történeti rend”-je szerint sorakoztatta a műveket, utalva arra, hogy „ez volt az *Örök virágok* rendezési elve is”. Ez az összeállítás kétségtelenül mutatósabb és a végső eredmény szempontjából szervezesebb, mint a műfordítások keletkezési vagy publikálási dátuma szerinti felsorakoztatás. Meg gondolandó viszont, hogy a szoros kronológia — esetleg kuszaságokat, bonyodalmakat okozó — alkalmazása nem felel-e meg a műfordítások esetében is sokkal jobban a kritikai kiadások céljának: annak közelebről, hogy az életmű belső — sokszor bonyolult — fejlődését szinte lépésről-lépésre követhessük.

Az első kötet különböző csoportjain belül viszont a szoros időrendet igyekeztek a sajtó alá rendezők rekonstruálni. Legkönnyebben tehetők ezt a krokiversek és rögtönzések szektorában, ahol egy-két kivételtől eltekintve elegendő volt a sajtóbeli megjelenések egymásutánját követni. Hasonlóképpen jórészt sajtó-megjelenések — hírlapi és folyóiratbeli közlések — időpontjain alapozódik a költemények kronológiája, mert bár sok kézírata maradt meg Tóth Árpádnak, kevés közöttük a dátumozott. A költemények egy kisebb hányadának és az összes töredékeknek a keltezése azonban csak hozzávetőlegesen, csak közvetítő meg gondolások segítségével volt elvégezhető.

A közzétett dátumozás feladata igen sokrétű apró munkát igényelt: különböző meg-

gondolások és szempontok alkalmazását, egyeztetését. Ezt a feladatot a Tóth-kiadás szerkesztői nagy körültekintéssel és végső eredményét tekintve igen plauzibilisen, a leginkább valószínű formában végezték el. Pedig sok esetben csak külsőleg, némiképpen felületi ismérvek alapján rögzíthették a keletkezési időpontot. Az ilyen kronológiai besorolások esetében érvényesül igen frappánsan a Kardos László kialakította szuverén szerkesztési módszer. Nem keres mindenáron bizonyítékokat, hanem szükségsváán tömör indokollással a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb — bár néha nehezen „felfedezett” — mozzanat alapján dönti el az időrendet. Így történt ez például annak a négy, csak a *Lomha gályán* című kötetben és egy, csupán az 1934-es *Összes versekben* közölt szonettnek az esetében, amelyeket a kritikai kiadás a kronológiai rendben az 1915-ös esztendő végére iktatott be. Az öt szonett (konkrétan: 89. *Csillag; ó messzi szeretem!*; 90. *A vénülő folyamnát*; 91. *Orgona*; 93. *Kastély és temető*; 97. *Szédület*;) egyike sem jelent meg Tóth Árpád életében a sajtóban és kéziratok mind dátumozatlanok. Keletkezési időpontjuk — legalábbis négynek — bizonyíthatóan a *Lomha gályán* című kötet megjelenése elé (1917) és a *Hajnali szerenáda* című kötet kiadása (1913) után tehető. A lehetséges, közbeeső évek közül Kardos László 1915-ben vélt megfelelő időrendi támpontot találni. Feltűnő ugyanis, hogy ebben az évben a költő öt — folyóiratbeli megjelenés alapján — kronológiailag rögzíthető verse közül négy szonett (84. *Angusztusi éj alatt*; 86. *Tánc*; 87. *Hímzés*; 88. *Mámor*) volt. A szonettforma ilyen — a korábbiakhoz mért — gyakorisága erősen valószínűsíti azt, hogy a többi, a *Nyugalban* nem publikált szonettet is ekkor írhatta a költő. Ez utóbbiaknál időrendi megjelöléséért alkalmazta a kiadás a szonettek 1915-ös elszaporodására utaló indokollást. Ellenvetéssel persze lehetne élni s egyik vagy másik szonettet valamilyen esetleges indok alapján korábról vagy későbből datálni, hiszen végülis a szonett-elszaporodás „tétéle” időrendi támpontként szintén csak esetleges, megközelítő jellegű lehet. De a lehetséges „támpontok” között mégis ez a legevidensebb: egyszerűségében valószínű és elfogadható.

Hasonló módon meggyőző érvényességet kapnak az ilyenféle — többnyire a töredékeknél alkalmazott — kronológiai rögzítések, mint például a 293-as sorszámú, *A nedves réten át...* kezdetű töredék datálása: „Külsőségeiből ítélhetően valószínűleg az *Április* körüli lila tintás kéziratokkal egyidős. (1918)” Vagy ugyanígy a még időbeli bizonytalanságra is utaló keltezők, mint: „Keletkezési ideje bizonytalan, nagy-

jából *Az Öröm illan* darabjaival lehet egykorú” (309. *Isten veled...*) S mint: „Keletkezési ideje bizonytalan, a falusi motívumok a 20-as évekre utalnak” (313. *Mi lett a sárga virágokból...*) stb., stb. Vannak viszont esetek, amelyeknél kevésnek, túlságosan általánosnak minősíthetők a kronológiai besorolások indokolásai. Ilyen például az alábbi: „Keletkezési ideje bizonytalan, a *Lomha gályán* versanyagához áll közel, talán 1915-re tehetjük.” (A 92-es és némi módosítással a 94-es versnél). Vagy a következő: „Tartalmi és formai mozzanatok azt gyaníttatják, hogy a vers 1915–16 táján keletkezett”. (A 99-es formuláját tekintve a 119-es vers esetében). Az utóbbi példánál célravezetőbb és tanulságosabb lett volna a konkrétabb kifejtés vagy legalább egy-két mondatnyi zárójeles utalás arról, hogy *miben* áll közel a szöveg az említett kötet versanyagához, illetve hogy *milyen* tartalmi és formai mozzanatokon alapul az indoklás.

*

Jeleztük már, hogy a szövegközlésnél a Tóth-kiadás a ritmus sérelme nélküli modernizálás elvét követi. Ennek következetes végigvitele lényegében meggyőző, csupán egy-két részletében támaszt bizonyos kételeyeket az emberben. Megfontolandó például a magánhangzók ékezésében a „hosszú ortográfia” egyértelmű érvényesítése. Megfontolandó, mert a sajtó alá rendezők nemcsak a vidéki napilapok általában anarchikus helyesírási, ékezési viszonyaitól függetlenítették magukat, hanem e téren jobbra az autográf kéziratok, folyóirat- és kötetbeli közlések esetleges eltéréseitől is. Ennek az eljárásnak jogosultságát a szövegközlés egyszerűsége és következetessége szempontjából tagadni nem lehet, bár az emberben marad némi kétely, hogy így az is likvidálódik, ami esetleg Tóth Árpád személyes intenciója volt: egyes ékezők egyéni „hallása” és írása, illetve pályája különböző szakaszain esetleg eltérő — az egész életmű szempontjából tehát következetlen — használata.

Érdekes és külön probléma ide vonatkozóan az *oh* és *öh* indulatszócika — már említett — modernizálása a mai *ó* alakra. E modernizálás végrehajtásában maga a szerkesztő sem volt „következetes”, mert míg a költő eredeti verseinél ezt maradéktalanul végrehajtotta, addig a műfordításoknál mindenütt meghagyta a Tóth Árpád használt eredeti alakokat. A műfordítás-kötet előszavában ezt meg is indokolja: „Azzal a megfontolással tettük ezt, hogy e bővebb formák nem csupán helyesírási eltéréseket jeleznek, hanem a múltra, a fordított versek korára is utalnak valamelyest.”

Nem vonatkozik-e azonban mindez Tóth Árpád saját költeményeire is? Hiszen — prozódiai megfontolásoktól eltekintve — az indulatszócscska régies alakjának még századunk első évtizedeiben is sajátos hangulati értéke van. Nemcsak Tóth Árpádnál, hanem például Ady-nál is találkozhatunk vele: azt az átmenetiséget is jelzi többek között, amellyel a *Nyugat* nagyjai még a XIX. századhoz kötődve elindultak a századunkbeli korszerűség költői megvalósítására. A modernizálás tehát ebben az összefüggésben túlzottnak és indokolatlannak tűnik.

A Tóth-kiadás a szövegközlés tekintetében általában is eltér a hagyományosan megszokott, az egyezményesen használt módszerektől. Eredményességét, használhatóságát ez persze végülis nem csökkenti, csupán a kötetek forgatójának okoz gondot, míg az eltérő jelölésekbe, eljárásokba bele-tanul. Igaz, hogy *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* csak 1962-ben jelent meg, amikor a Tóth-kiadás elő-készületei már javában folytak. Így e „szabályzat”-nak az eddigi és a jövődó gyakorlatot egységesítő törekvései és az 1964-ben megjelent kritikai kiadás megoldásai, módszerei között jelentékeny eltérések vannak. Mindezért azonban nincs értelme a különleges számonkérésnek. Legfeljebb azon érdemes elgondolkozni, hogy ezek az eltérő, egyéni megoldások nem előnyösebbek-e a kialakult megszokottaknál? Megítélésünk szerint aligha. Mert utaltunk már az utólagos, a nem Tóth Árpádtól származó címeknél az egyezményes szögletes zárójel elmaradására. Mi a következménye ennek? Bizonyos többlet-munka, mert a főszövegből soha, csupán a jegyzetek fellapozása után állapítható meg, hogy eredeti Tóth Árpád címről vagy utólagos kiemelésről van-e szó. Ugyanígy nincs jelezve a főszövegben a csak következtetés alapján végzett betoldás. Például a 132-es számú *Pompázó, lusta, édes alkonyat* kezdetű töredékes vers 11. sorának utolsó rímelő szava, a „suhogva” Szabó Lőrinctől származó, utólagos kiegészítés, mert a szöveget megőrző kézirat széle itt szakadt volt. E toldás felhasználása teljesen indokolt, csupán megfelelő jelölése hiányolható. Persze e téren már az is megkötötte a sajtó alá rendezők kezét, hogy bizonyos jelöléseket a hagyományostól eltérően rögzítették. A szögletes zárójel [] általában a szerkesztői javítások, kiemelések és megjegyzések jelölésére, elkülönítésére szolgál, — a Tóth-kiadásban viszont a kéziratok közlésénél használatos: a költő által törölt szövegrészeket jelezték vele. A szerkesztői megjegyzéseket viszont ún. kerek zárójelben () hozták. S ugyanígy megcserélődött a csúcsos vagy ék-zárójelek < > funkciója: a szabályzat ezt javasolja

a kéziratbeli törlések jelölésére, a Tóth-kiadás pedig a költő utólagos betoldásainak kiemelésére alkalmazza. Ismétlem: mindebből alapvető bonyodalom nem származik, csupán eleinte nehezíti meg a kiadás használatát. Külön akklimatizálódást kíván ehhez a jelölési gyakorlathoz.

A szövegjavításokat többnyire szervesnek és indokoltnak érezzük. Vannak közöttük finom telitalálatok, mint a 8. sorszámú *Notturmo* 21. sorában végzett emendáció. A kritikai kiadás a verset a *Debreczen* című napilap 1907-es évfolyamában megjelent szöveg nyomán közli. E szöveg említett sorának végén — rímhelyzetben — a *cigaretám* szóalak fordul elő. A főszövegben ezt a szerkesztő *cigarettem*-re javította: helyesen, mert az alapszövegben itt „a rím tanúsága szerint pontatlan szedés” esetéről van szó. Néhol azonban elmarad a szövegigazítások megfelelő indokolása. Így például az egyik — a költemények közé sorolt — töredéknél (*134. Már vége . . .*), amelyet a költő hagyatékából először az 1934-es gyűjteményes kiadás közölt. E kiadásban Szabó Lőrinc a versszövegek között csak két strófát publikált, majd a töredék jegyzetében még közreadott két további, a kéziratban található verssort is. A kritikai kiadás most ezt a két sort is a főszövegben, a töredékhez hozzákapcsolva közölte. Ezzel a megoldással egyetértünk, de kár, hogy a vonatkozó jegyzet Szabó Lőrinc eljárásának korrekcióját csak bejelenti s nem indokolja is.

Bizonyos — elkerülhetetlen — sajtóhibáktól eltekintve a főszövegek és a szövegváltozatok közlése alapos, következetes, s a kialakított keretek között módszeres. A főszövegeknél talán egyetlen apróságra, egy — más XX. századi szövegkiadások esetében is aktuális — tipográfiai problémára érdemes felhívni a figyelmet. Arra, hogy a verscímek általános verzál-szedése lehetlenné teszi a költők jelképes kiemeléseinek, nagybetűs szókezdéseinek megkülönböztetéseit. (Így nem derülhetnek ki az ilyen differenciálások, mint: *Az Öröm illan, Este a Kilátón, Eredj, Szerелеm, szép sehonnai!*) A szövegváltozatok rekonstrukciójánál viszont az okoz némi „nehézséget”, hogy a kiadás nem csupán a főszövegtől egészében eltérő szavakat kurzíválja, hanem akkor is a teljes szót adja kurzív szedésben, ha csupán egyetlen „betűnyi” eltérés van a főszöveg és változata között. (Pl. zavaró a főszöveg „sorra” alakjától eltérő változat ilyen közlése: *sorba*; itt világosabb lenne így: *sorba*.)

Külön érdeme, értéke azonban a Tóth-kiadásnak a főszövegtől jelentős mértékben különböző — többnyire korai változatokat tartalmazó — kéziratok ún. „fényképszerű”

közlése. A sajtó alá rendezők ezzel a módszerrel a végleges szöveg kialakulásának folyamatát igyekeztek közvetlenül, vizuálisan is követhető módon reprodukálni. Ennek érdekében elhagyták a különböző forrásokból adódó szövegváltozatok soronkénti részletezését. Helyette az egyes kéziratokat egyenként teljes szövegükben — törlést, betoldást is pontosan jelezve — újraközölték.

*
Az elmondottak — gondolom — bőségesen igazolják e szövegkiadás két kötetének

különleges jelentőségét kiemelő bevezető mondatainkat. Igazolják, mert mind eredményeiben, mind megfontolandó problémáiban és kisebb méretű hiányosságaiban a kritikai kiadások módszereinek lényeges elvi kérdéseivel szembesít. Nemcsak vitathatatlan megoldásai, hanem egyes ellentmondásos módszerei is új tanulságokat, továbbgondolandó felismeréseket kínálnak. Az egész XX. századi filológiát megtermékenyítő tanulságokat.

Koczkás Sándor

J. SOLTÉSZ KATALIN: BABITS MIHÁLY KÖLTŐI NYELVE

Bp. 1965. Akadémiai K. 387 I. (Nyelvészeti Tanulmányok, 8.)

Kosztolányi álma volt, hogy az intuitív verselemzés egyszer átadja helyét egy egzaktabb, szigorúan tudományos módszernek, amely matematikával vagy legalább a matematikához hasonló világos fogalmi hálóval közelíti meg s ejti rabságba az esztétikumot. A nyelvészeti stilsztika lassan monográfiákba érő fejlődése mintha ezt az álmot váltaná valóra.

J. Soltész Katalin munkája az első nagyigényű mű, mely modern magyar költő teljes költői életművének nyelvi-stilisztikai feldolgozására vállalkozik. Témaválasztása szerencsésen esett éppen Babitsra. A XX. századi magyar lírának lehetnek nála jelentősebb csúcscsai, a XX. századi magyar költői nyelv fejlődésében azonban vitathatatlanul az ő életműve — legalább az egyik — legfontosabb csomópont. Aki az ő költői nyelvének, stílusának jobb megértéséhez elvezet, az egész századunkbeli magyar lírához ad kulcsot a kezünkbe. A szerző a nyelvészeti stilsztika elemzési módszereit a legjobb mesterektől tanulta, s témájának feldolgozásában avatott biztonsággal alkalmazza. De a módszeren túl ismeri és szereti a költőt, akinek életművével foglalkozik, s ezért a módszer mindig csak eszköz marad számára, nem szorítja háttérbe az elemzés igazi célját: a költői alkotás világát.

A monográfia fölépítése a leíró nyelvtan hagyományos beosztásához igazodik. A szerző Babits nyelvének hangtanát, szótanát, majd mondattanát elemzi, s végül összefoglaló képet ad „azokról a stilisztikai eszközökről, amelyek a leíró nyelvtan kategóriáiba nem férnek bele”. Az *Összefoglalásban* röviden vázolja a költő nyelvének, stílusának fejlődését. A *Függelékben* végül Babits versformáiról kapunk áttekintést, majd verscím-mutatót, tárgymutatót és gondos irodalomjegyzéket. (A mutatók közé talán hasznosan sorakozhatott volna egy szó-mutató!) A fejezeteket egy-egy költemény elemzése vezeti be, amelyen a szerző előre élő szövegösszeállításban szemlélteti későbbi, általánosabb

értékvényű megfigyeléseit és megállapításait. Ezek az elemzések szinte a szerző munkatársává teszik az olvasót: induktív alapot adnak a fejezetben rendszerezett tények fölismeréséhez, s egyúttal biztosítják a nyelvi elemzés állandó kapcsolatát az esztétikummal. Meggyőznek arról, hogy a szerző élő szervezetet vizsgál, nem holt preparátumokat.

A stilisztikai módszerek között és Babits költészetében, sőt az egész nyugatos lírában otthonos a szerző. Ha tájékozódásából valami mégis hiányzik, az az intuitív, művészi stíuselemzéseknek nem: ismerete, hanem: felhasználása. Igaz, ilyen, csaknem „természet-tudományos” (Kosztolányi szava) alapos-sággal még senki sem vizsgálta Babits költészetét, sőt ennyire alaposan egyetlen kortársát sem. A szerző valószínűleg tudatosan tartja távol magától az esszéirodalom más-módszerű eredményeit. Ezt tisztelettel vesszük tudomásul, de a tudós precizitásának túlzását látjuk benne. Mert ha a nyelvész tíz körmével kapaszkodik a nyelvi valóság ismeretlen magaslataira, a művész-kritikus ugyanazok felé a csúcscok felé száll az intuitív sasszárnyain. S ha az esszéiro ezgakt elemzési módszerek híján tévedések áldozata lehet, a nyelvész-stilisztát minden iskolázottsága és rátermettsége mellett fenyegeti az a veszély, hogy a fától nem látja meg az erdőt, a részlet-től a részleteket egybefoglaló egészet. Az intuitív művészi stíuselemzésnek szüksége van a nyelvészeti stilsztika kontrolljára, de a nyelvészeti stilsztika sem könnyen nélkülözi az esszéírók intuíción. J. Soltész Katalin kiváló monográfiája is sokat nyert volna azzal, ha eredményeit szembesíti a Babits nyelvéről, stílusáról szóló, sokszor nagyon mélyen járó intuitív, művész-kritikus megállapításokkal: Kosztolányitól Illyésig — s nem utolsó sorban magának Babitsnak nyelvi, stilisztikai vonatkozású reflexióiig.

Egy példát említek. A 148. lapon (ritka kivételként) a félmúlt használatával kapcsolatosan a szerző idézi Babits néhány monda-

tát, melyben a költő ifjúkorának nyelvi, nyelvtörténeti tendenciáiról számol be: „Az irodalmi nyelv azonosulni akart a beszélt nyelvvel: a naturalizmus kora volt ez.” Nos: az a rosszállás, amellyel Babits ezt a fejlődési tendenciát bemutatja, s most elutasítja magától, fényt vet egy sereg J. Soltész Katalin által analizált, de szintézisbe nem foglalt nyelvi tényre. A stilisztikai „naturalizmus”-nak az irodalmi nyelvet a beszélt nyelvvel azonosítani törekvő tendenciájával szemben Babitsban már eléggé korán élehetett — először ösztönösen, később tudatosan és elvszerűen — egy ellenkező törekvés. Ő az *In Horatium*tól kezdve „soha nem hallott dalokat” akart dalolni, s ezekhez, mint valaha Kazinczyknak, sajátos, a köznapitól tudatosan elkülönülő, gazdagabb s más vonzásrendszerű irodalmi nyelvre volt szüksége. Egy „fentebb” nyelvre, mely — többek között — elsősorban a beszélt nyelv anyagából épül, de annak elemeit is új erőterbe, újszerű nyelvi rendszer összefüggésébe állítja. J. Soltész Katalin, mikor magyarázatot keres Babits nyelvének sajátos, olykor egyenest különös hangtani, szótani, mondattani tényeire, igen gyakran hivatkozik a „rím vagy a ritmus követelményei”-re, a „metrumra” stb. Nem valószínű, hogy Babits ilyen mértékben rabja lett volna a formának, amelynek inkább nagy búvészeként, tehát fölényes uraként szokás számon tartani. Valószínűbbnek látszik, hogy ezek a keresetiségek elsősorban épp a nyelv „köznapi nyelvhasználatról elkülönülő választékosságát, emelkedettségét” akarják biztosítani, mint némely helyen a szerző is megengedi. Babits nemcsak akkor választékos, amikor finom, hanem akkor is, amikor goromba vagy népies. A káromkodó szavakat az úriúri megilletődöttségével mondja ki, falfehéren, kemény ajakkal. A mezei virágok is leprésselve kerülnek a gyűjteményébe, nem hogy meghaljanak s elveszítsék szépségüket, hanem hogy egy új élet és egy új szépség részeseivé legyenek. Ezért egyesül az ő verseiben annyi eredendően előtű nyelvi, stilisztikai elem: tájszó és rafinált ritmus, *jóstmény*, *rőpülőgépek*, *átomobil*, ezért szóteremtő fantáziájában a szándékos „kapufák”: a *jellekparó* és az *ujnyomat* és így tovább. A J. Soltész Katalintól bemutatott nyelvi tények közül igen sok épp ennek a tudatos-tudatlan törekvésnek megnyilatkozása: másképp nem érthető, így egy csapásra az.

Nagy érdeme a szerzőnek, hogy nyelvi, stilisztikai elemzéseit mélyenjáró verstani boncolgatásokkal kapcsolja össze. Az irodalomtudomány és a nyelvészet között kissé hazátlanná vált verstani valósággal adopotálja, s eredményei bárkit meggyőzhetnek arról, hogy ez a vállalkozás nem volt haszontalan. De hadd jegyezzük meg, hogy Babits

időmértékes verseinek elemzésekor sokkal több gondot kellett volna fordítania a hangsúly szerepére. Itt ismét eligazítható volna az irodalmi stilisztika, hisz Babits köztudomásúlag elvszerűen vállotta a hangsúly metrumalkotó hatalmát. A *Szerenád* trocheusait pl. nem akárhol helyettesíti jambus vagy pirichius: a „boltozatos melled” szintagma harmadik szótága másodhangsúlyt hordoz, a „halld a szerenád” tagmondaté pedig épp a szóhangsúlytól kap nyomatókat. Babits számára a „szerenád” két trocheus, s a „boltozatos” legalábbis egy trocheus és egy spondeus. Emlékezetes, hogy ezekről a kérdésekről nemrég Vas István, Rónay György és Devecseri Gábor vitáztak, épp Babits meg a nyugatosok példájára hivatkozva. De — főképpen Gáldi verstani elemzése nyomán — verselemzési gyakorlatunkban azt sem szabad ma már szem elől tévesztenünk, hogy a szóhangsúly nemcsak pótolhatja a metrum alapjául szolgáló hosszúságot, hanem sajátos többszólamú harmóniába is kapcsolódhatik azzal. A *Laodameidban* pl. vannak sorok, amelyekben a metrum és a hangsúly teljesen egybevá. Ilyesféleképpen: „hol habra hab ezredek ezrede óta döngtet a Hajnal boltozatán”, vagy jambusokban: „mint ölni éhes, görbecsőrű vad madár”. Hogy a két szólam szokatlan egybecsendülése ezekben a sorokban „mire jó” s milyen kifejező, azt nem kell fejtegetnem. A Jós így modja el a Delphiből származó vaticiniumot: „Kinek a lába legelőbb érinti meg | Trójának földjét, Trója földjén veszni fog”. Az utolsó verslábak az előzők bujkáló ritmikája után mint megannyi pörölycsapás zuhannak az olvasóra, s minden magyarázkodásnál döbbenetesebben éreztetik a sors végzetszerű hatalmát. Nem feladatunk a példák szaporítása: hitünk szerint a magyaros hangsúly és az idegen metrum viszonyának behatóbb elemzése épp egy nyelvészeti stilisztikai monográfiának főadata lett volna.

Hadd tegyük szavá még egy aggodalmunkat. Egy olyan hiányt, amit a szerző az irodalmi stilisztika gondosabb figyelembevételével szintén elkerülhetett volna. Most talán nem elfogadnia, hanem cáfolnia kellett volna egy Babitsról többször kimondott és sokáig igen elterjedt balvéleményt. Kosztolányi (igaz, 1924-ben) azt írta róla, hogy „fejlődése nincs”. Azóta tudjuk, hogy épp az ő költői pályája hallatlan távolságokat ívelt át — csodálatosképpen anélkül, hogy belső azonoságát megtagadta volna. Egy Kassák nyelvi, stílusbeli fejlődése talán szembeszökőbb, de a mai Kassátot az „elsőtől” nem választja el nagyobb távolság, mint a *Jónás könyvét* az *In Horatium*tól. Ez az átalakulás nemcsak a mondanivalót, a világnézetet érinti, nem is pusztán irodalmi-stilisztikai módszerekkel mérhető. Ha Babits hangtanán, szókincsén

nem (?) képein, sajátosan stilisztikai eszközökkel, hogy meglássék ez az átalakulás. Hisz pl. a *Meglődülő naptár* képei már a szürrealisták kezennyomát viselik magukon, a Tavaszi szél „könnyű”, szinte játékosan-komoly képsora Petőfi emléket, akihez talán mestere számára is Illyés nyitott utat, s az öregedő Babits verseiben a metaforák, a hasonlatok helyébe egyre többször a való élet képei lépnek, s azok nőnek szimbolikus értékűvé, szétválaszthatatlanul és igen-igen modernül egybeolván kép és valóság (pl.: *Elgurult napok, Botozgató* stb.). Úgy látszik, itt is igaz a költő önreflexiója: „Nem az énekes szüli a dalt: a dal szüli énekesét...”

HALASI ANDOR: A JÖVŐ FELÉ

Válogatott kritikai írások, 1905–1963. Bp. 1964. Szépirodalmi K. 514 l.

Halasi Andor neve, amikor 1955-ben kritikusi pályakezdésének félszázados évfordulójára szerény válogatás jelent meg írásaiból, úgyszólván az ismeretlenségből bukkan elő. A kötet rövid előszavában Hegedüs Gézának éppen ezért az értékelés helyett mindenekelőtt a pálya ismertető bemutatását kellett elvégeznie. A felszabadulás után felnövő nemzedék nemigen ismerhette Halasi nevét, s az idősebb generációból is csak kevesen emlékezhettek rá. Érthetően. A Horthy-korszak 25 éve alatt neve alig jelent meg egynehányszor az irodalmi vagy napilapok hasábjain, akkor is inkább csak vidéki fórumokban, a felszabadulást követően meg közel tíz évig egyáltalán nem. A lényegében három és fél évtizedig tartó hallgatás alatt, néhány kitűnően sikerült műfordítás ellenére is, neve kihullott az irodalmi élet eleven áramából. Pedig Halasi Andor nem volt jelentéktelen alakja a XX. századi magyar irodalom első két évtizedének. Határozott elveket valló, céltudatos törekvéssel fellépő kritikus volt, s mint ilyen a „nagyon jól ismertek és nagyon becsültek közé tartozott” akkori irodalmunk legjobbjai körében.

Pályakezdése egybeesik a modern magyar irodalom kibontakozásának idejével. Első, irodalmi, publicisztikai munkássága kezdetét jelentő írása Bródy Sándor *Jövendő* c. folyóiratában jelent meg 1905 januárjában, majd sorra láttak napvilágot cikkei a kor legjelentősebb fórumaiban, köztük még ugyanaz évben a *Hétfő* és a *Budapesti Napló*-ban. Huszonkét éves volt ekkor, s a jogi, tudományos pálya biztosabb egzisztenciát jelentő lehetőségeit cserélte fel az irodalom bizonytalanabb kenyérével.

Igazi kritikusegyéniségként jelentkezett. Kritikus elveit úgyszólván már legelső írásaiban készen találjuk. Bírálataiban, cikkeiben az új, polgári szemléletű, s polgári

Nagy kár, hogy a szerző rövid *Összefoglalásában* ennek a „mindenható új dal”-nak újszerűsége nem rajzolódik ki eléggé élesen.

J. Soltész Katalin monográfiáját izgalommal olvastuk, s ha nagy igényekkel lépünk eléje, maga biztatott rá. A benne feltárt anyag bősége, néhány felejthetetlen részlet-megfigyelés, egy-egy remekművű elemzés ezt a művet nemcsak úttörő, de valóban klasszikus alkotássá teszi. A szakember tudja, hogy „csatát nyertünk” vele, a művelt laikus pedig, amint letette, Babits után nyúl, s friss izgalommal, értőbb lélekkel újraolvassa régismert költeményeit. Ez a kalauz legnagyobb dicsérete.

Jelenits István

átalakulást hirdető irodalom harcosaként lépett fel, de a századelő rendkívül sokrétű irodalmi, kritikai irányzatai közül szorosabban nem kapcsolódott egyikhez sem. Esztétikai elvei szembeállították a *Nyugat* kritikai gyakorlatával, ugyanakkor távol maradt az akkor kibontakozó szocialista kritika szemléletétől is. A progresszív táboron belül mintegy a kettő között állva nem egy kérdésben vallott rokon felfogást az előbbiekkal, de különállását azoktól mindvégig megtartotta. Kritikai-esztétikai elveit, konkrét bírálatain túl, számos elméleti jellegű írásban fejtette ki, s ezekből egy rendkívül rokonszenves, sok tekintetben ma is modernnek ható kritikusi gondolatrendszer bontakozik ki. Az életközpontság és gondolatrendszer legfőbb alaptétele. Irodalomhoz, művekhez közeledve, Halasi elsősorban azt kutatta, az alkotás mennyiben szolgálja közvetlenül is az életet. Élet és irodalom egysége korában kevesek látásában forrt annyira együvé, mint Halasi szemléletében. Írásaiban tudatosan vallotta az irodalom társadalmi hivatását (*Irodalmi partikularizmus*), hangoztatta az irodalom nemzetformáló, a nemzeti felemelkedést előmozdító erejét (*12 pont*). Eszményévé így természetesen vált egy olyan irodalom, amely vállalta a társadalmi kérdések felvetését, a nagy emberi problémák ábrázolását. Ez az alapállás segítette hozzá, hogy mind a konkrét művek megítélésében, mind pedig a századelő általános irodalmi kérdései, mint pl. a modernség és dekadencia, az új magyar irodalom és a világirodalom viszonya tekintetében alkotott ítéletei (*A modern líráról*, ill. *Modernség és magyarság*) jelentős részükben maradánoáknak bizonyultak.

Az életre, a társadalmi haladásra koncentráló szemléletéből következett, hogy az irodalomtól Halasi az élet teljességének

ábrázolását követelte meg. Cikkeiben ezért fordul oly határozottan szembe mindazon irányzatokkal, amelyek beérik a részletekkel, vagy épp azok elfogadtatására formálnak elméletet. Így a naturalizmust, pozitívumainak elismerése mellett is, éppen a részletekben való megragadása miatt veti el (*Új pátosz*). Írásainak támadó éle e szempontból azonban, elvi cikkek és bírálatok során keresztül (*Nagyok és kicsinyek, Irodalmi partikularizmus, Impresszionizmus* stb.), elsősorban a századelő éveiben nálunk virágkorát élő impresszionizmus s annak irodalmi-esztétikai elmélete, a l'art pour l'art ellen irányult. A szélsőséges individualizmust hirdető impresszionizmus és l'art pour l'art követőitől Halasi mindenképp előtt az irodalom társadalmi szerepét féltette, ugyanakkor kitűnő szemmel vette észre az irányzat pozitívumait, amit a formai lehetőségek gazdagítása, a kifejezések árnyaltsága terén hozott mind az irodalom, mind pedig a színművészet tekintetében (*Kosztolányi, Az „Oedipus rex” Londonban, Gordon Craig*).

Halasi egyike volt azon kritikusainknak, akik az irodalmi megújulásért harcolva világosan felismerték a kritika jelentőségét és felelősségét az új magyar irodalomért való küzdelemben. Munkássága során ezért emeli fel ismételt szavát az igényes, felelősségtudó kritikáért. Az utóbbi megteremtése Halasi egyik központi gondolata volt. Halasi a kritikustól is, ugyanúgy mint az alkotó művésztől, az élet teljességének látását követelte meg. A kritika feladata, hangsúlyozta Halasi, a kor irodalmi áramlataiban a nagy összefüggések, a törvényszerűségek megmutatása (*Az irodalom lelkiismerete*). A kritikus döntő hivatásául az élet képviselőjét vallotta, kritikai kiindulópontjául éppen ezért annak megállapítását jelölte meg, a műalkotás az életet, a fejlődést szolgálja-e (*Előszó az Élő irodalom című kötethez*). Kritikai elvei terén is, mint irodalmi nézeteiben általában, Halasi elsősorban az impresszionizmussal, illetve a szempontjaiban relatív, s főleg csak az olvasóélmény visszaadására törekvő impresszionista kritikával került szembe. Ugyanakkor Halasi magáévá tette — főleg Oscar Wilde nyomán — az impresszionista kritikának a kritika önálló művészi jellegével kapcsolatos elveit (*Előszó az Élő irodalom című kötethez*). Kritikai, irodalmi, nézeteit Halasi különböző folyóiratkiismereteiben is igyekezett érvényre juttatni, így a Kárpáti Auréllal 1910-ben közösen indított, hatásában nem jelentéktelen *Kritikában* is, legtöbbször azonban természetesen saját közvetlen kritikusi gyakorlatában.

Felszabadulás előtti könyvbírálatainak zöme a *Nyugat* körüli s a *Nyugathoz* szoro-

sában ugyan nem kapcsolódó, de irodalmunkban polgári hangot hozó s a progresszivitást képviselő írók műveit méltatja. Kritikáiban Ady, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Babits Mihály, Kosztolányi, Móricz Zsigmond, Barta Lajos stb. első igaz értőinek egyike volt. Ady melletti kiállása a hivatalos kultúrpolitikanak Ady-ellenes kirohásai ismeretében önmagáért beszél. 1918-ban a vidék betemető magányába szakadt Juhász Gyula kötetéről Halasi írja az egyik legmelegebb hangú, Juhász költészetének valódi művészi nagyságát megmutató bírálatot. Kosztolányiban, elvetve impresszionizmust, elsősorban csak a formák s a nyelv páratlan művészetét csodálja.

Halasi kritikus tevékenységének egyik fő területe a színházi kritika volt. Első bírálatát is színházi bemutatóról, a Thália Társaság 1905. évi Ibsen-előadásáról írta. A színház Halasi számára mindennél fontosabb kultúrpolitikai kérdést jelentett. Színházi kritikáin és színházelméleti cikkein ezért húzódik piros fonalként végig a korabeli sekélyes, hatásvadászó színházi ipar és iparszerű színműírás elleni tiltakozás. (*Pro litteris et artibus, Szezon tárlat!*). Bírálatából nem egyszer jut ki a csak szórakozni vágyó, szenzációt kereső, de a gondolkodásra készítő komoly darabok előtt értetlenül álló színházjáró közönségnek is (*Pro litteris et artibus, Shaw: Orvosok, Candida, Schönherr Károly: A föld*). Az olcsó darabok özönével szembe Halasi a gondolatokat hozó, társadalmi kérdéseket érintő s nagy emberi érzéseket megszólaltató színművészetet állítja. Kora világirodalmának nagyjai közül ezért állanak Ibsen és Shaw darabjai legközelebb hozzá.

Színházi és könyvbírálataiban egyaránt, ítéleteit Halasi irodalmi elveinek megfelelően mindenkor a tartalmi kérdések előtérbe állítása alapján vonja meg. Molnár Ferenc darabjairól és művészetéről adott értékelését pl. ezért fogadhatjuk el ma is szinte maradéktalanul. Ugyanakkor a művek tartalmi elemzése mellett, másfél-két lapos írásokban is, sok finom megfigyeléssel képes Halasi megmutatni azok művészi szépségét, értékeit.

Halasi kritikus tevékenységének legjelentősebb korszaka a Tanácsköztársaság bukásáig terjedő pályaszakasz. A Tanácsköztársaság, irodalmi, kulturális és társadalmi vonatkozásban egyaránt, azt hozta, amiért Halasi cikkeiben másfél évtizeden át küzdött. A proletárforradalom idején ezért, úgy is, mint az írói választmány tagja, teljes hittel és odaadással dolgozott az új rendért és egy új kultúráért. Ekkor írt cikkeiben hittel hirdette, hogy a proletariátus, a nép kultúrája, végre az igaz művészetnek nyújt teret, az igazi színházi kultúra meg-

teremtésére nyit lehetőséget (*Mi kell a proletárnak? A színész új mozdulata*).

A Tanácsköztársaság alatti szereplése döntő hatással volt Halasi 1919 utáni pályájára. A proletárforradalom melletti kiállása miatt a tanács hatalom bukása után bujdosásra kényszerült, majd évekre különböző vidéki városokban húzódott meg. Kritikai írásai csak ritkán, s főleg vidéki lapokban láttak napvilágot. Kritikus, világnézeti elveihez híu maradt ezekben is. Gyéren megjelenő kritikái azonban mind kevesebb kapcsolatot biztosítottak az eleven irodalmi élettel. *Élő irodalom* címmel 1920-ban megjelent, 1919-ig írt kritikáinak válogatását tartalmazó vékony kötetéről irodalmunk neves alakjai, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Juhász Géza, Kardos László írtak nagy elismeréssel, az elismerést mégis Halasi fokozatos, majd az 1920-as évek után teljessé váló elhallgatása követi.

1954-ben a *Művelt Népben* szólalt meg újra. Színházi és könyvbírálatai itt, majd más lapokban is, különösen 1956 után a korábbi kritikus pályaszakaszára emlékeztető természetességgel jelentek meg. Ezek az írások, ha a régiekhez képest halványabb fényvel is, a sematizmustól, majd az ellenforradalom után az eszmei zavartól szabadulni igyekvő szocialista magyar irodalom úttalálását segítették. 1956 után az elsők közt állva az irodalmi élet újra megindító közé, Halasi jelentősen járult hozzá a szocialista rend konszolidálódásához. Az előre-vívőt, a népi érdekeket valóban szolgáló művészetet segítette ekkor is. Megújult tevékenysége így vált szerves folytatásává korábbi kritikus pályájának.

FORGÁCS LÁSZLÓ: JÓZSEF ATTILA ESZTÉTIKÁJA

Bp. 1965. Magvető K. 569 l.

Az eddig megjelent József Attila életműértékelések kivétel nélkül megálltak az író elméleti és publicisztikai írásainak értékelésénél. Ennek oka részben az volt, hogy a lírikus mindeddig háttérbe szorította a tanulmányíró, részben pedig az, hogy a költő művészi gyakorlata és elméleti munkássága közt olyan ellentétek találhatók, amelyeket korábban nem volt mindig ildomos kimutatni. Így azután a hosszabb vagy rövidebb értékelések általában azzal a megjegyzéssel intézték el az *Összes művek* III. kötetét, hogy ez „még feldolgozatlan”, „feldolgozásához még nem kezdtek hozzá” stb. Miután azonban „lobogókn” — teljes joggal — mégiscsak József Attila lett, néhány év óta egyre több olyan cikk, tanulmány lát napvilágot, amely éppen ezt az is-

A jelen kötet Halasi hat évtizedet átfogó kritikai munkásságának az összegezése. Az előző két kötet cikkeinek legtöbbjét is felölelve, Halasi írásainak zömét foglalja magába. A kihagyottak közül irodalomtörténeti szempontból elsősorban a felszabadulás előtt írottak teljes gyűjteményét vetjük volna szívesen. Kihagytuk volna viszont a *Szegedi Szép Szó* c. riportot, amelynek nagyobb része különben sem Halasi szövege.

A cikkeket, kritikákat a kötet, külön gyűjtve a színházi és külön az egyéb írásokat, kronologikus rendben közli. A szigorú kronológiát azonban nem egyszer bontják meg kisebb következetlenségek, mint pl. a *Csathó Kálmán; Varjú a toronyórán* c. bírálat és az *Irodalom és kritika* c. cikk esetében. Ezek s más apróbb szerkesztési hibák azonban nem érintik a könyv egészének értékeit.

A kötet egy olyan kritikus pályába enged betekinteni, amely hatásában ugyan mögötte maradt az Ignotus — Schöpflin — Babits nevével jelölhető kritikai élvonalától, de amelynél szerepe, elsősorban azáltal, hogy az impresszionizmussal szemben határozottan a tartalmi kérdések, a társadalmi feladatok felé terelte a figyelmet, mégsem volt jelentéktelen a századelő irodalmi harcaiban. A fentiek során ezért is foglalkoztunk részletesebben Halasi írásainak jelen kötetével, annál is inkább, mert Halasi munkássága a most megjelent, akadémiai irodalomtörténetnek az 1900—1919 közötti évek kritikai életét tárgyaló fejezetében is említetlen maradt.

Láng József

meretlen József Attilát kezdi felfedezni. Terjedelem és felkészültség szempontjából Forgács Lászlót e téren előkelő hely illeti meg, noha meg kell jegyeznünk, hogy Gyertyán Ervin *Költőnk és kora* (Szépirodalmi K. 1963) című — általában azonos szemléletmód alapján írt tanulmánya világosabb, áttekinthetőbb.

Mindenesetre amit Forgács László könyve bevezetőjében ígér, az nagyon figyelemreméltó. Nem kevesebbről van szó mint arról, hogy József Attila esztétikája választ ad ilyen kardinális kérdésekre, mint: 1. a modern művészet ismeretelméleti kérdései; 2. az értelmiség elidegenedése a polgári társadalomban; 3. a szocialista korszerűség értelmezése. Ismételjük, a kérdések az esztétika szempontjából igen lényegesek, persze

korántsem merítik ki az irodalomesztétikát általában érintő problémák szövevényét. A válasz azonban, amelyet várunk, a terjedelmes kifejtés ellenére is elmarad. Pontosabban: egy következetlenül alkalmazott koncepció eredményeként a következők felfedezések nyerne — enyhén szólva — meghökkentő „bizonyítást”. Először: József Attila lírája és esztétikai cikkei ugyanazon alkotói folyamat két oldalát jelentik, amelyeknek filozófiai, társadalomszemléleti, aktuálpolitikai értelmezése többnyire azonos. Vagy világosabban szólva: költői gyakorlat és művészetfilozófiai elmélet egymást erősítik, indokolják és magyarázzák. Másodsor: a marxista esztétika Marx, Engels és Lenin után csak szélsőséges, egyoldalú pólusokon volt képes munkálkodni. A klasszszikusok halála után a zseniális szintizáló: József Attila. A két kérdés igazolására a szerző hatalmas bizonyítási apparátust használ fel. Sajnálatos módon azonban az eredmény önmaga ellentétébe csap. Fogalmi homályosság, a témával csak igen lazán összefüggő közvetett bizonyítási eljárás, szigorúan kronologikus folyamatok fellazítása, deklamatív meghatározások teszik nehézkessé, helyenként egyenesen követhetlenné az okfejtést. Mindezt „kiegészíti” egy olyan homályos nyelvi stílus, amely az olvasót „nyelvünk vaskorára” emlékezteti. Ennek oka, mint később kiderül, a téma sajátos megközelítésében és kifejtésében taláható.

Vegyük tehát most az első kérdést. Mi a viszonya a költőnek a teoretikushoz? József Attila fennmaradt prózai írásai alapján tudjuk, hogy rendszerbe foglalt esztétikát nem írt, bár volt ilyen szándéka. (Sándor Pál és Szántó Judit közlése.) Ilyen témájú cikkeket, tanulmányait, talán egyetlen kivétellel, mint lapszerkesztő, kulturális területen dolgozó pártmunkás, szenvedélyesen vitatkozó marxista intellektuel írta. A kivételnek számító *Egyéniség és valóságot* — nézeteinek kifejtése mellett — szellemi akrobatikának, érthetlenségével meghökkentő dialektika-párbajnak is szánta, mint ahogy erről Fejtő Ferenc megemlékezik. (*Összes művek*. III. k. 351. l.) A fentebb említett „szándékolt” esztétikáról sem tudjuk — legalábbis az *Összes művek* III. kötetének jegyzetei alapján — hogy valóban esztétikának készült-e, vagy ahogy a már említett Sándor Pál és Szántó Judit megjegyzik, csak költészettannak. (I. m. 447. l.) Nem derül ez ki még a költőnek a nővérehez írt leveleiből sem, amelyben egyaránt céloz tényleges esztétikára és inkább a poétikához tartozó műfajelméletre.

Ezek után könnyű belátni, milyen objektív akadályok teszik lehetetlenné egy bármiféle rendszeres, vagy a bevezetőben fel-

tüntetett három lényegi kérdésnek szisztematikus kifejtését célzó esztétika felvázolását. Még gondolati rekonstrukcióról sem beszélhetünk — Forgács László lényegében ilyet próbál létre hozni — mert a cikkeket, torzóban maradt gondolatfejtések különböző fejlődési szinteket mutatnak. Ezek közül a gondolati egység, a világnézeti egyértelműség szempontjából az *Irodalom és szocializmus* emelkedik ki. Azt azonban erősen vitathatjuk, hogy ezzel az 1930-ban írt elődással szemben 1935-től egy még egyértelműbb és világnézeti tisztázottabb korszak következett volna. Maga az *Irodalom és szocializmus* sem mentes részben hegelianus részben dogmatikus esztétikai gondolatoktól.) Pl. a műalkotás „végső szemléleti mozzanat”; „nincsen szépség, mint valóság”; a művészet nem kaphat minősítő jelzőt, — pl. polgári stb.; értékálló művészetet a XX. században csak „osztályharcos proletár szemlélettel” lehet alkotni stb.) E szemléleti hibák a művészetnek nem a lényegét érintik, de az ilyen tévedések tendencia jellege éppen egy részleteiben kifejtett esztétikában juttatták volna a költőt lényeges, már generális problémák eltorzításához. Egyéb ilyen jellegű tanulmányai-ban jóval több a hegeli, freudi stb. hatás. Ezek közül csak egyet, már a címében is a közvetlen pártmunkát tükröző *A művészet kérdése és a proletáriszám* című írását vegyük. Közvetlen pártmunkáról van szó, mondtuk, tehát ilyen írásban minden elméleti tévedésnek sokszorozódva jelentkezik a következménye. Ezt írja József Attila (*Összes Művei*. 258. l.): „Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi lényességét értem, hanem ellenkezőleg, a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja.” Eszerint a dialektika szemléleti, mintegy a priori kategória, amelyet a gondolkodó elme az egymásutániságból („történeti” leolvasásból) származtat. Forgács László éppen a dialektika kérdését vizsgálva mondja a következőket (154. l.): (József Attila) „... a dialektikát fogadja meg a zseniális gondolkodó (ez Hegel örökségéből”. Végül lapozzuk fel Lenin *Filozófiai füzetek* című kötetét (1954-es kiadás, 243. l.), ahol Hegel külső és belső dialektikát megkülönböztetve így ír: „Teljesen beférkőzünk a dolog lényegébe, a tárgyat önmagában vizsgáljuk, ... E vizsgálat folyamán ő (vagyis a tárgy F. L.) maga árulja el, hogy ellentétes meghatározásokat tartalmaz...” Vagy Lenin még világosabb és közismert meghatározását véve (175. l.): „a dialektika nem az emberi értelemben, hanem az ... objektív valóságban van”. Ha mindehhez hozzátesszük József Attila idézett cikkének folytatását, még vitathatatlannabb idealista

álláspontja: „Ezért helyesebbnek is tartom a proletárság bölcséletét nem dialektikus, hanem történelmi materializmusnak nevezünk... A logika dialektikus, a valóság történeti.” Hegel — mint láttuk — helyesebb álláspontot foglalt el.

Forgács László a költő „érdekében” még igazságtalan is Hegellel szemben. Ez azután úgy bosszulja meg magát, hogy egy félreértést indít el, — de ezt már a költő rovására. Vegyük először az „igazságtalanságot”. Könyvében ezt írja (157. l.): „A nemlét önála (József Attilánál. F. L.) egyenlő az igazsággal”. A szerző — nem egészen egyértelműen — elismeri a tétel hamis voltát, de Hegel hatására hivatkozik. Azonban mit ír Hegel? Idézzük a Filozófiai füzeteket (105. l.): „Mivel a tudás az igazságot akarja megismerni, ezért *nem áll meg* a közvetlenül és ennek meghatározásainál, hanem *keresztül hatol* rajta abban a feltevésben, hogy e lét *mögött* van még valami más, mint maga a lét, hogy ez a háttér a lét igazsága”. Ez éppen az ellenkezője József Attila megállapításának. Hegel a létet és igazságot együttesen tételezi, József Attila egymást kizáró ellentétet lát közöttük. Ebből jön azután a félreértés. A költő tételét Forgács László az *Eszmélet* című verssel támasztja alá. A következő sorokat idézi: „Csak ami nincs, annak van bokra, /csak ami lesz, az a virág,/ ami van, széthull darabokra”. Ami könyvében ezután következik (157. l.) tipikus példája a már említett homályosságnak. Lényege így foglalható össze: a „fogalmi igazság” azonos a nemléttel. Vagy költeménybe helyettesítve: az eljövendő szocializmus (ami nincs) egyenlő a fogalmi igazsággal (annak van bokra). Csakhogy az idézett három sor sokszorosan többet mond ennél a képletnél. Mert: ami van, és ami széthull darabokra — ez nem igazság? Sőt, nem „fogalmi” igazság? Pedig ez lét. És a pilanatnyi nemlét, tehát az eljövendő szocialista társadalmi rend csak a fogalmi igazságot tartalmazza majd? A történelem „ravasz-sága”, (Lenin) bonyolult összetettsége ennyire szimplifikálódik? Ismételjük: az idézett sorok *költőileg* mély és *költőileg* dialektikus gondolatai összehasonlíthatatlanul magasabb szintet jelentenek ennél az egyszerű, de önmagában sem helyes filozófiai egyenletnél.

A példák szaporítása helyett vessük fel a kérdést: milyen összefüggésben áll mindez József Attilával, a költővel? A művészi gyakorlatot illetően kifejezetten közvetett a kapcsolat. Ezen azt értjük, hogy a költő esztétikai világgépének, filozófiai nézeteinek *nem közvetlen megfelelője* a versek összessége. Ne értsük és ne magyarázzuk félre: a kommunista eszméiség, a pártosság, a proletariatus ügye iránti feltétlen odaadás,

a marxista világnézet lényegének elfogadása és kitapintható tükröztetése teszi József Attilát a XX. század legnagyobb szocialista lírikusává. De ez a tény nem változtathatja pozitívvá a tanulmányok negatív, zavaros, sokszor eklektikus és idealista megállapításait. És ez nem balzaci, tolsztoji probléma. József Attila nem idealista tudata, vagy különösen nem jobboldali politikai felfogása ellenére írt szocialista verseket. Ez a szocialista realizmus szempontjából képtelenség lenne. Csak arról van szó, hogy tudományos-elméleti álláspontja nem érte utól zseniális költői gyakorlatát. Forgács László szerint 1932—35 közt átmeneti hanyatlás tapasztalható az esztéta József Attila munkásságában. A jelzett időszak versei közt ugyanakkor ezeket találjuk: *Külvárosi éj*, *A város peremén*, *Elégia*, *Alkalmi vers...*, *Eszmélet* stb., tehát legjelentősebb gondolati verseinek jónéhány darabját. A szerző, — aki mellesleg igen szűkmarkúan bánt az elméleti munkák versekkel történő alátámasztásával — ezt a kettőséget nem indokolja. Pedig a tanulmányíró költő valóban komplex elemzése ezt igényelné. Nem csökkenthetik a lírikus értékét a publicisztika ellentmondásai. A marxista esztétika „zseniális”, „egyedülálló”, „páratlan” stb. összegező-megállapítás viszont a költőnek sem tesz jót. A legendaépítés pozitív szándékkal is káros, mert vitássá tehet valódi értékeket, és látzatértékeket göngyölhet az objektív igazság leplébe. Forgács László könyvét olvasva egy anakronisztikus és talán kissé triviális gondolat jut eszünkbe. Ha József Attila ezeket a megállapításokat olvasná, így kiálthana fel: Mein Vater, wie hast Du dich verändert!

Nem kevésbé szétágazó a bevezetésben felvetett másik problémánk sem, nevezetesen az esztétika fejlődésének történeti értékelése és József Attila elméleti munkásságában való kiteljesedése. A szerző kiindulása egy dogmatikus szemléletű platformtervezet egyébként jogos bírálatának helytelen, az egész marxista esztétikára történő általánosítása. Különböző Forgács Lászlónak e kérdéscsoporttal kapcsolatos fejtegetései alapján szilárdul meg az olvasóban az a gondolat, hogy műve inkább saját nézeteinek kifejtése, saját polémia Lukács Györggyel, Mehringgel és másokkal. A téma, a már kifogásolt koncepció nem képesek a szerzőt megóvni attól, hogy alkalmanként szükségtelen kitérőkre tévedjen, s ezzel még tovább bonyolítsa az amúgyis megnövekedett anyagot. Sem a terjedelem, sem a recenzió feladata nem engedi meg, hogy ezek mindegyikére reflektáljunk. Így el kell tekintenünk pl. attól, hogy megbíráljuk azt a fölöttebb meghökentető megállapítást, mely

szert Lukács György esztétikáját a l'art pour l'art jellemzi (315, 317. l.), vagy azt a kijelentést, hogy Garaudy és Zsdánov azonos állásponton vannak stb.

A Magyar Proletárirók Szövetsége 1931-ben elhamarkodott, szektás és igazságtalan megállapításokat tett közzé Moszkvában a magyar irodalom helyzetéről. A tézisekben fasisztának bélyegzett József Attila válasza kimerítően és lényegében helyesen reflektált a megállapításokra. A polémia ismeretében Forgács László olyan mértékben általánosít, amelynek megint kettős torzítás az eredménye. Az egyik oldalát már érintettük. (József Attila mint a marxista esztétika szintetizálója.) A másik még megalapozatlanabb következtetésekhez juttatja. Felállítja egy marxista és egy „baloldali” esztétika teóriáját. Az előbbihez sorolja Marxot, Engelseit, Lenint és József Attilát. Mindenki mást az utóbbihoz. Az ún. baloldali esztétikát kispolgárinak, álradikálsnak, dogmatikusnak, revizionistának, ökonomikusnak, szelleminek nyilvánítja. Ezzel lényegében a marxista esztétikának mind a folytonossági, mind a fejlődési tendenciáját megtagadja, és így — ha nem is üressé, de — vértelenné változtatja a szocialista esztétika gazdag történetét. Szerinte (326—27. l.) Lunacsarszkij machista és nietzscheánus, Lukács hegelianus, Plehanov pozitivist, Mehring lassalleánus, Caudwell pszichoanalitikus-szocialisztikus, Garaudy zsdánovi és egzisztencialista hatás alatt áll, Ernst Fischer ... de ne folytassuk! Senki nem vonja kétségbe a szerző jóindulatát, de mégis felmerül a kérdés: mi szükség van erre? Kinek vagy minek a hitelét emeli ez a tárgyalási mód? A moszkvai platformtervezet számára nincs mentség, de József Attila nem egyedül állt szemben sem a csoporttal, sem annak megállapításával. A szerző elhallgatja, hogy a korrekció és a revideálás is éppen a „baloldali” esztétikusoktól indult el. De ilyen megszorítás mellett is tagadnunk kell Forgács László álláspontját, mely szerint a platformtervezet „folytatása és tetőzése a hozzávetető esztétikai törekvéseknek”. Ez a sommás ítélet így igazságtalan, szubjektív és tudományosan megalapozatlan. Először is egy ilyen tervezet eleve nem lehet „tetőzése” a szocialista esztétikának. Másodszor, ha — szükségszerűen — vannak is benne bizonyos esztétikai ítéletek, a gondos elemzés a torzult nézeteket ne másfajta torzított általánosításokkal korrigálja. Vagy gondosságot mutat az a kijelentés, hogy a

tervezetet „a forradalmak korában válságba került kispolgárnak” a látásmódja hozta létre? Ez az abszurd gondolat, félő, ugyanoda juttatja a szerzőt, ahová ő akarja beskatulyázni a tervezet íróit. A dogmatizmus-tól nem a szubjektív szándék óv meg.

Ha ez nem meggyőző, olvassuk csak el, amit máshol ír (292. l.): „A hanyatló polgárság eldobta az igazmondó művészet zászlaját; ... A dekadens áramlatok végső következtetését a fasizmus szűrte le”. Ez az ítélet természetesen folytatása a fentieknek. Elhamarkodottság, indulatosság, amely azután eltakarja a fától az erdőt, a korábban elmarasztalt zsdánovi nézetektől magát Zsdánovot. (Aki szintén így fogalmazott.) Az ítélet tartalmi helytelensége nyilvánvaló. Ezen túl, lehet-e tagadni, hogy József Attilának is volt egy expresszionista, szürrealista korszaka? A költő ezeken az irányzatokon elméletben is, művészi gyakorlatában is túlélt. De a stílus, a forma, a nyelv, a látásmód gazdagodását eredményezte.

Forgács László könyve ürügy és cél egyszerre. Apropó, hogy nézeteit a művészet általános kérdéseiről kifejtse, persze cél is, hogy a teoretikus József Attilát elméletileg feldolgozza. E kettősség okozta a törést műve koncepciójában. Így tanulmánya értékei is alig szétválaszthatóan kapcsolódnak József Attilához és az általános művészetelméleti kérdésekhez. (Pl. A kor illúziói, Tevékenység vagy állapot c. fejezetek.) Más fejezetek értékét és eredetiségét (pl. Intuición, spekuláció, ihlet; Fonák tudat és öntudat stb.) a kellő kiemelés és csoportosítás hiánya miatt csak a fokozott figyelem és gondosság tudja értékelni. Ha a szokványos formuláknak tudunk hitelt és jelentést kölcsönözni, úgy itt mindenképpen valóságosnak kell tartanunk a mű ama értékét is, amely az elméletirő József Attilát állítja a figyelem középpontjába. A felfogással kapcsolatban kialakult polémia persze veszélyt is rejt magában. Nevezetesen azt, hogy az elvek tisztázása és magyarázata közben elfelejtkezünk a költőről, és az indulat azt kiáltja, hogy a harc ellene és nem érte folyik. De ki merészelne ellene harcolni, és kivel kell érte küzdeni? József Attila önmaga jelölte ki helyét századunk legnagyobb elméi közt. És ha „az esztétikában a marxizmus filozófiáját következtlenül és zavarosan használó József Attila” — megfogalmazástól nem félünk, akkor a tanulmányirő József Attila képünk lesz tisztább.

Földényi László

A mozgóképtől a filmművészetig. A magyar filmesztétika története (1907—1930.). Bp. 1961. Magvető K. 416 l. — A Meseautó utasai. A magyar filmesztétika története. 1930—1948. Bp. 1965. Magvető K. 362 l. — A magyar film története. (1912—1963.). Bp. 1965. Gondolat K. 334 l.

Nemeskürty István három könyvét jogal tekinthetjük a magyar filmtudomány legnagyobb horderejű vállalkozásának. Az első összegező igényű munka mind filmtörténeti, filmográfiai és esztétikai vonatkozásban: áttekinti a magyar film lassan hét évtizedes történetét a „mutatványos kor” bohó kísérleteitől a hatvanas évek elejének újabb stílus- és szemléletváltásáig (*Angyalok földje, Oldás és kötés*); forrásértékű dokumentumokat gyűjt, hitelességüket komplex vizsgálattal tisztázva, szívszón élő legendákat, vértlen vagy szándékos önkényességeket korrigálva; összefoglalja és értékeli a magyar filmkritikai és esztétikai kísérleteket, eredményeiket egybevetve a nemzetközi filmtudomány korabeli megállapításaival.

Művét végigolvasva, aligha tűnhetik bárki előtt túlzónak a magyar irodalomtörténetírás kezdeteivel való párhuzam: „Bod Péter előtt is tudták az értelmesek, hogy létezik magyar irodalom, és annak van története; de erről mindenkinek csak elvi tudomása volt. Mikor aztán előállt több, mint félezer írói életrajzával, mindenki meglepődött. Maga Bod Péter se hitte volna, hogy ekkora már a magyar irodalomtörténet.” Alkalmasint szerzőnk sem, hisz minden során észlel a fölfedezés izgalmát, meglepetést. Nem annyira a vállalkozás előzménytelensége, mint inkább sajátos körülményei miatt Nemeskürtynek talán még nehezebb dolga volt, mint első irodalomtörténészünknek. Az olvasó úgy érzi, e három könyv nem is Bod Péter életrajzaival rimel, hanem Hont Ferencnek 1940-ben kiadott, a maga nemében egyedülálló munkájával, az *Eltűnt magyar színjátékkal*. Mint Hont a közép- és reneszánszkor magyar színjátszás történetét, úgy rekonstruálja közvetett bizonyítékok alapján Nemeskürty is a magyar némafilm időszakát, a felszabadulás előtti hangosfilm helyzetét, szellemi légkörét. Munkája legalább annyira restauratori, mint kutatói, különösen a kezdetek idejét tekintve. Köztudott ugyanis, hogy a magyar némafilm korszakának alkotásai túlnyomórészt elvesztek, fogkefe, vagy körömlakk lett belőlük; szétszabdalva gyerekek kezében játékszer; mindössze néhány táj- és zsánerfölvétel menekült meg, összefüggéseiből kiragadva, mint a játékfilmgyártás bármikor és bárhol fölhasználható archív anyaga. A Filmtudományi Intézet birtokában levő néhány némafilm töredéke a valóságos termésnek, s nem jellemzi, nem is rep-

rezentálhatja azt. A hangosfilmekből valamivel több maradt meg, de az ostrom ebben az anyagban is óriási pusztítást végzett: a budafoki filmraktár legésével eredeti, pótolhatatlan negatívak veszték el. Tetézte mindezt, hogy a megmaradt anyag archiválása is sokáig váratott magára. Lajta Andornak — szerzőnk egyik forrásadójának — sziszifuszi munkája nyomán az ötvenes évek elején ugyan megindult valamelyes rendszerezés, de ez csak a híradókra és kisrészben az ún. „kulturfilmekre” szorítkozott. A játékfilmek számbavétele, alaposabb nyilvántartása lényegében csak a Filmtudományi Intézet megalakulásával, illetve önállósodásával kezdődött meg, az ötvenes évek végén.

Ezek a hiányok szükségképpen fordították Nemeskürty figyelmét elsősorban a filmszakirodalomra, akár az üzleti jellegű közleményekre, akár az első, bátoratlan kritikai tapogatózásokra, a szakmától többnyire teljesen független filmrajongók esztétikai eszmefuttatásaira. Így első könyvében, az 1961-ben megjelent *Mozgóképtől a filmművészetig*-ben a súlypont a magyar filmesztétika történetére esik; ennek tükrében méri föl a filmművészet potencióális lehetőségeit, szellemi légkört; a második műben, a hangosfilm felszabadulás előtti két korszakát tárgyaló *Meseautó utasaiban* a filmesztétika mellett már konkrét filmalkotások bőségesebb és árnyaltabb elemzéseivel is találkozunk, több lévén a demonstrációs anyag; míg a betetőzőképp született *A magyar film történetében az előző kötetek vázlati növekszenek nagyvonalú és pontos filmtörténeti áttekintéssé*. A három könyv együtt ad egészet, a magyar film lehető legteljesebb életrajzát.

A legnehezebb — és egyszersmind talán a legizgalmasabb — az első könyv oknyomozása. A szerző úttörő érdeme mindennek előtt filmográfiai és filmologiai szempontból vitathatatlan, hiszen a három korábbi, összegező igényű kísérlet (Lányi-Radó Held: *A huszonöt éves mozi*. Bp. 1920; Castiglione — Székely: *Filmlexikon*, Bp. 1941, magyar része, valamint a Filmtudományi Intézet gondozásában készült, sokszorosítva megjelent magyar filmográfia) sok pontatlan és ellentmondó adatot tartalmaz, vagy, mint az utóbbi, hiányos. Nemeskürtynek a szak-sajtóban szétszórt közlemények, hirdetések közvetett bizonyítékok egész halmazán átrágha magát sikerült tisztázni az első magyar

filmszaklap, a *Kinematográfia* létezését, megjelenésének körülbelüli idejét; a magyar némafilmek eddig legteljesebb időrendi listáját, rendet teremteni a gyártó vállalatok és a filmcímek dzsungelében. Ezt a hatalmas adattömeget némelyek kárhoztatják, holott kulcsfontosságú volt felsorakoztatásuk: nemcsak a bizonyítás teljessége, és megtámadhatatlansága érdekében, hanem azért, hogy a további kutatások során ne kelljen mindenkinek előlről kezdeni a gyűjtőmunkát a sok félrevezető adat dzsungelében.

Ugyanez vonatkozik nemcsak a filmekre, hanem a szaksajtó történetére, az első kritikai tapogatódzsók felkutatására, a filmesztétikai kísérletek bőséges idézetanyagára. Nemeskürty tisztában van vele, hogy az olvasó nem hisz az apodiktikus kijelentéseknek, becsületszóra sem fogadja el, hogy ez vagy az a kritikai, vagy esztétikai írás korában úttörő jelentőségű. Ezért halad lépésről lépésre a szaklapok és a napisajtó többnyire még reklámjellegű filmbeszámolótól a film iránt érdeklődő írók reflexióin át a „par excellence” filmkritikáig és esztétikai kísérletekig. És e nyomozás minden stációjának megvan a maga új, eddig nem ismert, vagy kellőképpen nem méltányolt fölfedezése. A némafilm korában, de később is a filmkritika a hirdetés nem is nagyon álcázott formája volt; ezért edemel megkülönböztetett figyelmet a kritika első magyar Don Quijote-ja, Váczi Dezső, akinek lapját megfajította a szakma, mert bírálói merészelt. Nem kevésbé fontos, hogy a filmgyártásnak ebben az őskorában, mikor divat volt az új művészeti ágat fölényesen lebecsülni, a magyar irodalom akkori jelesei nemcsak kiálltak a film mellett, hanem érdemes, ma is megszívlelendő gondolatokkal járultak hozzá a magyar filmesztétika kialakulásához. Így Somlyó Zoltán, Karinthy Frigyes, Gábor Andor, s egy érdekes valómással Szabó Dezső. Perdöntő jelentőségű a Nyugat elemző kritikája is a *Bánk Bán* című filmről, Kertész Mihály Kolozsvárt forgatott alkotásáról: a film elveszett, de a leírás, a folyóirat előkelő irodalmi rangja hitelesíti, hogy az adott időszakban rendkívüli vállalkozással van dolgunk.

Nemzetközi vonatkozásban is jelentősége van Nemeskürty publikációjának a két külföldre szakadt magyar rendező, Korda Sándor és Kertész Mihály korai munkásságát illetően. A külföldi filmtörténetek ugyanis egyáltalán nem, vagy alig tudnak valamit a két mester némafilmes korszakáról Korda filmszakírói és szerkesztői tevékenységéről. Nemeskürty pontosan tisztázza azt is, hogy a némafilm legjelesebb művészei milyen szorosan kapcsolódtak a radikális polgárság ellenzéki mozgalmaihoz. Korda filmlapjai hangsúlyozottan Tisza-

ellenesek voltak, s bár a némafilm fölvirágzását a háborús konjunktúrának köszönhette, háborúellenesek is. A magyar némafilmnek a polgári liberalizmussal, sőt radikalizmussal való kapcsolata Nemeskürty könyvében nemcsak filológiai bizonyított, hanem általános következtetéseket is levon belőle. Mindazonáltal nem festi rózsaszínre ezt a háborús föllendülést. Jeles filmtörténészek, Sadoul és Lewis Jacobs módszerét követve ő sem elvont esztétikai elvek nyomait keresi a különféle alkotásokban, hanem a filmgyártás adott közgazdasági, technikai körülményeiből indul ki, ebből vezeti le a művek karakterét is. A magyar némafilm sajátos fejlődését és bizonyos kontrapozícióit így sikerül hiteletreemlően tisztáznia: a tőke bizalmatlan volt a filmgyártással szemben, a filmkölcsönzőknek nem volt érdekük a hazai gyártás föllendítése, hiszen a külföldi portékával kisebb pénz kockázattal többet kereshettek; ráadásul nem volt magyar nyersfilmgyártás; így valóban csak a háború és az akkori ellenséges országok filmjeinek kiesése nyomán lendülhetett föl a gyártás — és nyomában a filmművészet. E föllendülés egyik következménye volt a filmesztétika hirtelen kibontakozása is. Bár rendszeres esztétikai munkáról ekkor még nincs tudomásunk, Nemeskürty kutatásait itt is siker koronázta: fölfedezte a magyar filmesztétika első úttörőit, mindenekelőtt a tüdőbajban elhunyt *Török Jenőt*, akinek dolgozatai mai szemmel nézve is túlnyomórészt helytálló megállapításokat tartalmaznak; s fölfedez egy egészen korai, mind esztétikai, mind művészi vonatkozásban nagyjelentőségű kísérletet. Rónay Dénes *Drágffy Éva* című, sajnos szintén elvesztett filmjének „ars poéticáját”, mely létrejött idején, 1913-ban meglepően érett, világviszonylatban is újszerű megállapításokat tartalmaz.

A lenyűgöző adattömegben — melyből itt csak néhány jellemző ténnyé idéztünk — a szerző imponáló biztonsággal igazodik el. Egy pillanatra sem vész a részletekbe, s a magyar fejlődést mind filmtörténeti, mind esztétikai vonatkozásban a kor nemzetközi mezőnyébe helyezi. Még e nemzetközi áttekintések során is vannak új fölfedezései, például Vachel Lindsay amerikai költő 1915-ös esztétikai műve, a *The Art of the Moving Picture*, amelyről a külföldi szaksajtó is szinte elfeledkezett. A magyar némafilm stílisis karakterét is sikerült szerzőnknek pontosan tisztáznia, kiderítve, hogy az amerikai vagy angol iskolával szemben túlnyomórészt a dán némajáték-stílus hatott rendezőinkre; kisebb mértékben az olaszok háború előtti vállalkozásai. Ennek megfelelően a magyar film erősen az irodalomra és a színészi játékra koncentrált; az irodalommal való

kapcsolata és a „dramaturg rendszer” szinte máiglanig sajátos jelleget kölcsönzött filmjeinknek.

A magyar némafilmnek, mint művészetnek története lényegében a forradalmakkal tetőzött és az ellenforradalom győzelmével ért véget. A filmgyártás néhány évi vegetálás után csődbejutott, s nem is indult újra a hangosfilm beköszöntéig (1930). Java rendezőink kénytelenek voltak elhagyni az országot és elvesztek a magyar filmművészet számára. Esztétikailag azonban e korszak annál kevésbé volt terméketlen; 1925-ben jelent meg Hevesy Iván összefoglaló munkája, a *Filmjének esztétikája és dramaturgiája*. Bár Hevesy kritikái és filmkönyvei a felszabadulás előtt gyakoroltak bizonyos hatást a közvéleményre, később, akárcsak Balázs Béla munkásságáról, a „formalizmus elleni harc” jegyében igyekeztek megfeledkezni róla; így, ha Molnár István egy *Kortárs*-beli megemlékezését nem számítjuk, Nemeskürty elemzése fölér a nagyszerű esztéta újráfelfedezésével. Bár Balázs Béla a „montázs” jelentőségének fölfedezésében egy évvel megelőzte Hevesyt, könyve Magyarországon nem volt ismert. Így Hevesy könyve a magyar nyelvű szakirodalomban alapvető jelentőségű s elemzése — eltekintve attól, hogy sok filmesztétához hasonlóan ő is elfoglalt a hangosfilmmel szemben — lényegében máig is helytállóak. Sikerült pontosan tisztázni a filmművészet minőségi megkülönböztető jegyeit, dramaturgiai struktúráját, s Balázs Béla alapvető megállapításain néhány részletkérdésben túl is lép. A hangosfilmet aztán — részben Hevesy könyvét is kiindulópontul használva — Kispéter Miklós *Győzelmes filmje* (1939) állította esztétikai „jogaiba”; e munka egész nemzedékek érdeklődését keltette föl a film iránt (így szerzőnknek és e sorok írójának is) — elemzésével a következő korszakban a *Meseautó utasaiban* találkozunk.

E második munka, a tárgy természete miatt nem szolgálhat annyi új adattal, annál inkább új szemlélettel. Az első kötet „restaurátori” munkája során a szerző kénytelen volt a közvetett bizonyítékok garmadából kihámozni a filmművészet és esztétika valóságos fejlődését, olyannyira, hogy a maga esztétikai álláspontját a kötet végén foglalhatta csak össze. A *Meseautó*-ban már szabadabban szárnyalhat. Áttekintése a marxista filmszemlélet följenyesen biztonságos érvényesítése. Erről a rendkívül ellentmondásos korszakról két végletes megítélés uralkodott eddig: az egyik mindenestül elvetette, művészileg mindenestül terméketlennek ítélte a Horthy-korszak filmgyártását, a másik nosztalgikus legendát szőtt köréje. Molnár István és Kovács Ferenc egy-egy dolgozata már korábban áttörte ezt a mí-

toszt és ellenmitoszt, az összefoglalás, az egész kor értékelése azonban itt is Nemeskürtyre várt.

Tény, hogy a magyar hangosfilm mindkét korszakát végletes ellentmondások jellemezték. A cenzúra és a tőke kisztilusége egyszerre fojtogatta; a rendezőknek, még ha volt is valamelyes elképzelésük, anyagi és politikai okokból csak morzsákat valósíthattak meg belőlük. A harmincas évek derekától — elsősorban a népi irodalom hatására — kimutatható bizonyos törekvés egy valószínűbb ábrázolásra, ez a tendencia azonban eltorzul, fölismerhetlenségig összekeveredik a jobboldali demagógia erőszakolt, vagy karrierizmusból alkalmazott propagandafogásaival, amelyek a valóban új jegyeket is szinte máigra szólón dezavualták. A korábbi időszak viszont a mellébeszélés, a kabaréhumor, a sírvavigadás változatos bélyegeit kapta — éppen nem indokolatlanul. Egyes elszigetelt kísérletektől, alapjában elhibázott filmek jólsikerült részleteitől eltekintve a Horthy-korszak filmgyártása eszmeileg és szemléletében lényegében a magyar provincializmus terméke volt: a „dzsentrí”, a „spiszbürgeri”, vagy „völkisch” provincializmusa, és lényegében igaz Szóts István *Röpiratának* (1945) Nemeskürty által is idézett megállapítása: „ne legyünk folytatás; sem az „örségváltás” rendszerének, de az azelőttinek sem. Sem a szenvedések, sem a szakmában eltöltött évek száma, de még a helytelenül használt szociális érv sem számíthat.”

Ez azonban már egy filmművész vallomása, aki megalkotta a magyar film második klasszikusát, az *Emberek a havasont* — amely éppen a fasiszta diszkriminációs törvények után bekövetkezett „örségváltás” korában — ha nem is a szellemében — született. Az első klasszikus viszont Fejős Pál *Tavaszi zápora*, amely a megelőző, „meseautó” időszak elszigetelt kísérlete maradt.

Mindenekelőtt az a probléma foglalkoztatja, Nemeskürtyt; hogy milyen csírák, kisebb jelentőségű, de rokon-szemléletű kísérletek húzódnak meg e két kiemelkedő mű háttérében: vagyis mik voltak a Horthy-korszak filmgyártásának szellemi lehetőségei. És sikerül is fölfedeznie egész sor filmet mind a 39 előtti mind az utána következő időszakból, amelyek e két kiemelkedő mű és a 45 utáni kibontakozás felé mutatnak. Választása mindenütt megbízható. Gertler Viktor *Mária nővére*, Vajda László kísérletei, mindenekelőtt az *Két lány az utcán*, a 39-es évben az Amerikából hazatért Tóth Endre *Hat hét boldogsága*, *Öt óra negyvene*, később Radványi Géának, a *Valahol Európában* rendezőjének polgári humanizmustól átitatott filmjei, az *Európa nem választol*, *Egy asszony visszanéz*, a *Beszélő köntös*,

vagy Zilahy Lajos egynemely filmkísérlete a korabeli kritika, de e sorok írójának emlékei szerint is a mezőny legjobb darabjai voltak, de még a kifejezetten kommersz filmek között is akad olyan burkolt iróniájú mű, mint a Hunyady-darabból készült *Lovagias ügy*, amit a turulista diákság búzbombákkal akart a műsorról leparancsolni. És jelzi a magyar film akkor megvalósíthatatlan lehetőségeit a filmesztétikai vállalkozások magas színvonala: Gró Lajosnak, a 100% munkatársának a szovjet filmet népszerűsítő könyvtől Kispéter Miklós már említett *Győzelmes filmjei*, amely a korszerű filmszemléletnek a hangosfilmre is kiterjedő összefoglalása. Nemeskürty e kötetben is számon tart csaknem minden filmmel kapcsolatos megnyilatkozást, a *Magyar Szemle*, a *Nyugat* a *Magyar Csillag* filmkritikáit, s még sorolhatnánk. Áttekintéséből kiderült, hogy a 39-el lezáruló időszak világviszonylatban is jelentős teljesítménye Fejős filmjén túl Kabos Gyula komikus életműve: a két háború közötti időszak jellegzetes állapotát, a lét szorongását és rettenetét Kabosnak sikerült úgy ábrázolnia, hogy egyszerűsmin a filmkommikumban is új utat tört: a burleszk absztrakt humorától a realistább karakterrajz irányába. A 39 utáni zavaros időszak érdemesebb kísérleteit — s egyszerűsmin a bennük levő ellentmondásos szemléletet meggyőzően elemzi a *Harmincadik* (Cserépy László) és *A vakok látnak* (Jenei Imre) példáján. Úgy véljük azonban, hogy a korszak filmművészetének képe e meggyőző elemzéseken túl még további árnyalásra szorul. Nemeskürty, valószínűleg tapintatból, hallgat néhány olyan tényről, amely pedig ezt az egész korszakot, s legteljesebb képtelenségét jellemzi. A harmincas évek derekán új filmművész-nemzedék kezdett kibontakozni, amely személyes élményei alapján is érzékenyebb volt az élet árnyékosabb oldala iránt; szemléletében karakterisztikusan jelentkezett a népiesség igénye. E gárdából Szóts vagy Jenei antifaszizmusa vitathatatlan; Cserépy zavaros volt, de nem dőlt be a nyilas demagógiának; mások annál kevésbé voltak szilárdak. Akár lázadó indulatból, akár karrierizmusból vagy opportunizmusból hosszabb-rövidebb időre fasiszta befolyás alá kerültek. Így a harmincas évek elején Makkai Árpád, a *Talpalatnyi föld* világhírű operatőre, de a *Valahol Európában* forgató Hegyi Barna, aki szintén klasszikus művésznünk, ugyanígy hatása alá került a jobboldali propagandának. Nem denuncianálni akarom ezeket a jelentős alkotókat, hanem a magyar film e korának egy képtelenül ambivalens jelenségére rámutatni. A Nemeskürty által méltatott *És a vakok látnak*-ot a szélsőjobboldali Hosszú Zoltán cége produkálta; egyik legérdekesebb, Ná-

dasy Kálmán rendezte, Hegyi fotografálta filmünket, a *Gyávaságot* (Nemeskürty éppen csak megemlíti; nyilván nem látta) a nyilas Matolcsy Andor különben teljesen politikamentes regényéből, az ő alkalmi vállalkozásában gyártották; s még sorolhatnánk a példákat a tagadhatatlan jelentkező s némely filmben karakterisztikusan kibontakozó „magyar neorealizmusnak” a fasizmus filmes exponenseivel és részben ideológiájával való képtelen nászáról. E filmek mérgező hatása éppen abban rejlett, hogy a torz ideológiát és propagandaszólamokat egy valóságosabb ábrázolás hitelesítette: legvégletesebb példája ennek a Farkas Zoltán rendezte *Negyediziglen* szovjetellenes rémeseje, amelynek egy-egy képi megoldása azonban (pl. a református istentisztelet) bebizonyíthatóan máig hatott. Melleleg Farkas rendezte a *Hegyek lányát* is, amelyről Nemeskürty nem látszik tudni, de a filmvágás legjobb korabeli iskolapéldáját adta. Mindezt azért volt fontos elmondani, mert e tévova és gyakran torz kísérletekben megnyilvánuló valóságérzék elhanyagolhatatlan előzményét jelenti olyan felszabadulás utáni filmjeinknek, mint Szóts *Éneke a búzamezőkről*-je, Bán *Talpalatnyi föld*-je, Ranódy Szakadéka, Máriássy Csempészkeje. (Jellemző, hogy — mint erre szerzőnk is kitér — mind az *Éneke a búzamezőkről*, mind a *Szakadék* már 1943-ban betiltott filmterv volt.) Vagyis a magyar film felszabadulás után kibontakozott „népi realizmusa” hihetetlen ellentmondások és torzulások között, de a 30-as évek fordulóján vette kezdetét. Ennek bizonyítására elég például összevetni Fejős Pál *Tavaszi zápor*ának falu-ábrázolását mondjuk a *Harmincadik*-ével, amelyet Nemeskürty megdönthetetlen bizonyítékokkal ment föl az antiszemita propaganda, (ha nem is a zavaros ideológia) vádjá alól. Ennek az iskolának kialakulása és hatása éppúgy film-történeti tény, mint a fasizmus ideológiájával való érintkezése, egyes művekben teljes összeszővődöttsége, általában a jobboldali népiesség parasztrömantikájának káros hatása, amely még az *Ember* a havasonban is érezhető. (Ez is jellemző lehet: Szóts nem Tamásit, hanem a felületesebb Nyirőt vitte filmre, izlésesen kerülgetve az eredeti novellaciklus — a *Jézusfaragó ember* — giccsbe fülő megoldásait. Az Ábel viszont szintén betiltott filmterv maradt.)

Nemeskürty harmadik könyve, *A magyar film története* mindenekelőtt filmművészetünk felszabadulás utáni fejlődését áttekintve mond újat, az előző kötetekhez képest. Filmelemzései éppúgy példaszzerűek, mint egy-egy időszak karakterének meghatározása. Sokat vitatott, vagy kellőképp nem méltatott műveket helyez meggyőző érveléssel méltó helyükre: az *Éneke a búza-*

mezőkről, Fábry Zoltán *Hannibál tanár urát*, vagy Makk Károly mindeddig legjobb filmjét, a félreértett *Ház a sziklák alatt*-ot. Bár e könyve lényegében népszerűsítő munka, itt is lehetőleg teljes adatszolgáltatásra tör. Amit szövegében nem tud elhelyezni, a kötet filmográfiájába foglalja; így e mű is forrása lehet a későbbi idők kutatóinak. Biztonságosan korszakolja a magyar film történetét: ez a felszabadulás előtti időt tekintve lényegében azonos előző két könyvének beosztásával. 1945-től az államosításig terjedő időszakot talán nem egészen jogosan különíti el; a *filmgyártásban* kétségkívül minőségi változás történt az államosítással, de az utána következő időszak eszmenyomait néhány korábbi filmben — és éppen az értékesekben — is ki lehet mutatni. Így nem a *Talpalatnyi föld*, hanem — mint erre szerzőnk is céloz — a *Valahol Európában* és az *Ének a búzamezőkről* jelenti az új korszak kezdetét. Itt alkalmunk van egy téves adat korrigálására is: a *Talpalatnyi föld* Dallos Sándor-féle forgatókönyvét nem „radikalizmusa” miatt nem forgatták le korábban, hanem mert éretlen, agyonlirizált, szétfolyó szerkezetű volt: Dallos e kísérletéből kő kövön nem maradt a végleges változatban.

Kissé sommásan intézi el a „sematizmus korszakát” (1950–52). Igaza van abban, hogy e korszaknak legfeljebb a *Különös házasság* Keleti Márton rendezte filmváltozata volt maradandó értéke — viszont itt csak a túlzottan dekoratív miliőt és túlsújtásos jelmezeket kifogásolja, s nem veszi észre egyes epizódok stílris és ténybeli anakronizmusát. Bővebb elemzést érdemelt volna az a folyamat, ahogyan a dogmatizmus ideológiája újra életre pumpálta a régi magyar filmvígjáték lehetetlen rekvizitumait — még hozzá nem is mindig vígjátéki formában. De ennek az ál-reneszánsznak korszerűtlenségét annál élesebben leplezi le az olasz film korabeli nagy alkotásaival való összevetés: több évtizedes fáziskülönbséget érzékelünk.

Az 1953 utáni fejlődést három, egymással szorosan összefüggő részre bontja; nagyon helyesen nem alkalmaz éles cezúrákat ebben az egységes folyamatban. E részben még inkább gyümölcsöző a nemzetközi filmmezőnnyel való összehasonlítás. Levezetéseiben roppant sok és jelentős a magyar filmkritikában és történetben újszerű mozzanat. A neorealizmusról bebizonyítja — a kurrens babonákkal szemben — hogy éppen nem szikkadt ki, nem alkotóművészeiből szállt el a tehetség, hanem a politikai nyomás, a

cenzára tette ezt az alapjában véve még ma is termékeny irányzatot a hidegháború éveiben lehetetlenné. Föltárja az „új hullám” mélyebb gyökereit a filmtörténet korábbi kísérleteiben — a „cinema vérité” divattá vált irányzatról meg éppenséggel kimutatja, hogy elméletében Dziga Vertog szovjet filmművész húszas évekbeli és a francia avantgarde ugyancsak ezidőtől való kísérleteinek vulgarizálása.

Ezek a párhuzamok imponálóan tágassá teszik a könyv horizontját s jóleső érzés meggyőződni róla, hogy legkiválóbb alkotásaiban a magyar filmművészet megfelel a korszerű követelményeknek. Ha valamivel a szerző adós marad, az inkább filmgyártásunk hiányaiban gyökerezik. Talán nagyobb figyelmet kellett volna szentelnie egyes rendező-egyéniségek jellemzésének: ebben csak Fábry Zoltán portréja kivétel. Máriaassy Félix, Ranódy László, vagy Makk Károly pályájára, a műveik közötti összefüggésre, vagy éppen divergenciára nem utal elég következetesen, bár gondosan elemez olyan méltatlanul háttérbe szorult alkotásokat, mint például Ranódy sajátos líricizmusát az *Akiket a pacirta elkísér* című filmben. Máriaassy éppen nem jelentéktelen *Csempészek-jéről* viszont megfelelően, míg a félsikerű *Próbautat* hitem szerint érdemén fölül méltatja. Makk Károly filmjeinek különös egyenetlenségei is valahogy elmosódnak: a *Ház a sziklák alatt*, vagy a *Harminc kilences dandár* és a *Megszállottak* után valahogy megtorpant ez a kitűnő művész és e három film is három elütő stílus jegyeit viseli magán: az e mögött föltételezhető szemléleti problémák mintha elkerültek volna szerzőnk figyelmét; hasonlóképp talány marad, hogy Fehér Imre miért nem tudott újra a *Bakaruhában* szintjére föllendülni. Kissé mostohán bánik a társművészetekkel; csak rapszodikusán tér ki az operatőri alkotásokra; a kísérőzene szerepét megéppenséggel tagadja a modern filmművészetben.

Ezek azonban csak apró szeplők, vagy esetenként a recenzius eltérő véleményét jelentik: Nemeskürty István filmtörténeti trilógiája adatbeli megbízhatóságával és gazdagságával, szemléletének elvi biztonságával s egyszersmind történeti érzékenységgel, esztétikájának korszerűségével, nem utolsósorban gördülékeny, olvasmányos stílusával, amely legjobb esszéistáink teljesítményét idézi föl, a magyar filmirodalom alapvető és nehezen fölmúlható fegyverténye.

B. Nagy László

Milano, 1963. Nuova Accademia Editrice. 830 p.

A magyar irodalom olaszországi népszerűsítésének fontos állomása a milánói Nuova Accademia Editrice imponálóan gazdag sorozatának: a *Storia della letteratura di tutto il mondo*-nak a 38. kötete. Olasz nyelvű magyar irodalomtörténet az utolsó 25 évben gyakorlatilag nem volt Olaszországban. A korábbiak nemcsak hogy elavultak, de könyv-árusi forgalomban sem kaphatók. Közülük a legfrissebb — egyben a legjobb —, Hankiss János műve (Paravia Torino 1936. 356) is már csak a nagyobb közönyvűtárakban található, mert alig néhány évvel megjelenése után összes példánya elégett egy rak-tártűzben Torino bombázásakor.

Ruzicska Pál a *Storia della letteratura ungherese* szerzője, húsz éve él külföldön, jelenleg milánói egyetemi tanár, korábban az Istituto di Cultura Italiana titkára, az olasz kultúra magyarországi népszerűsítője, a két irodalom kapcsolatainak szorgos kutatója. A kötet céljáról, rendeltetéséről és módszeréről az előszóban kapunk tájékoztatást. A szerzőt műve megírásánál elsősorban gyakorlati szempontok vezették. A magyar irodalom szeretetére nevelő pedagógus foglalta össze 16 év egyetemi előadásainak eredményeit, régi és nagy hiányt pótolva munkájával. A magyar irodalom iránt érdeklődő olasz, akinek eddig meg kellett elégednie egy-egy enciklopédia vagy lexikon címszavával, végre hasznos kézikönyvet kapott. A szép kiállítású, anyagában gazdag kötet alkalmas arra, hogy Itáliában fölhívja a figyelmet irodalmunkra.

Ruzicska Pál nem törekedett önálló szintézis megteremtésére, inkább csak összefoglalásra s ezen belül egyes részletkérdések korrigálására. Elsősorban a korábbi olasz nyelvű magyar irodalomtörténetek arányait kívánta helyesbíteni, pl. méltó helyet biztosítani a hazai latin nyelvű irodalomnak. Azt is célként tűzte ki, hogy az olasz olvasót tájékoztassa a hazai irodalomtörténetírás legújabb eredményeiről. (9.) A szerzőt, mint eddigi munkássága is mutatja, jobban foglalkoztassa a stílustörténet, a stílus kutatás, az írói műhely, mint maga a történelmi anyag vagy az eszmétörténet. Ebben a kötetben mégis nagyobb hangsúlyt kap az utóbbi, mert — mint Ruzicska mondja — a magyar irodalom „elkötelezett irodalom”. Ugyanezért tér ki egyes művek tartalmi ismertetésére.

A már említett pedagógiai, gyakorlati szempontok jelentkeznek a periodizációnál, a korszakolásnál. Mind a korábbi hagyományoktól, mind a legújabb, — sok

vita eredményeként kialakult — hazai gyakorlatól eltérően a szerző az olasz irodalomtörténet periodizációját alkalmazza a magyar irodalomra. Olvasóit akarja megkímélni attól, — úgy mond — hogy az egyébként is megerőltetést, fokozott figyelmet igénylő új irodalom tanulmányozása mellett még egy új „criterio cronologico”-val is meg kelljen birkóznia (34.). A magyar irodalom elrendezése, a kötet tagolása tehát századok szerint történik. Így lesz a sajátosan magyar ősköltészetből és középkori irodalomból: *Preistoria della letteratura ungherese* az olasz „origini” megfelelőjeként, a reneszánsz irodalmából „Trecento”, ill. „Quattrocento”, és így tovább: „Cinquecento, Seicento, Settecento, Ottocento, Novecento”. Ez a periodizációs elv annál is inkább követhető, sőt követendő, állapítja meg Ruzicska, mert a Seicentótól, azaz a XVII. sz.-tól kezdve megegyezik a Pintér-féle rendszerezéssel (34.) Az első fejezetek után, amelyekben a szerző célkitűzéseiről és módszeréről szól, következik a magyar irodalomtörténetírás áttekintése Czvittingertől Szerb Antalig. Az egyes nagyobb korszakokat, azaz századokat tárgyaló részt külön fejezet vezeti be (általában 4–6 lapos), amelynek az a feladata, hogy megismertesse az olvasót a tárgyalásra kerülő korszakkal, felvázolja a történelmi eseményeket, a művelődéstörténeti háttérrel és a kor szellemi törekvéseit. A korszak általános bemutatása után következnek az egyes kiemelkedő műveket (pl. a középkorban a legendagyűjtemények), írókat vagy a jellemző műfajokat vizsgáló fejezetek (összesen hatvan), ezeket gazdag *Bibliografia* (24 lap) és *Névmutató* zárja le. A korábban már felsorolt kilenc irodalomtörténeti korszak mindegyike általában 4–6 fejezetet kap, két korszak, az első, a *Preistoria* és az utolsóelőtti, az *Ottocento* részesül csak kivételes elbánásban. Az előbbinek tizenegy (130 lap), az utóbbinak tizenhárom (160 lap) fejezet jut; az egész XIX. századnak tehát csak kétfélrel több, mint az ősköltészetnek.

Nem elvi megfontolások, hanem gyakorlati szempontok, az olasz olvasó iránti előzékenység vezette tehát Ruzicska Pált a korszakolásnál. Az első fejezeteket lapozgatva, a középkori és humanista irodalom bevezetőjét olvasva hajlunk arra, hogy helyeseljük a szerző elgondolását, hisz a kiterjedt olasz–magyar kapcsolatokat, a gyakori párhuzam, a korabeli olasz forrásokra való hivatkozás, a művelődéstörténeti háttér megfelelői már-már meggyőzik az

olvasót a századok szerinti periodizáció helyességéről egy olasz nyelvű magyar irodalomtörténet esetében. A következő korszakok tárgyalásánál azonban hamarosan kiderül, hogy az idegen minta átvétele, a századok szerinti és a magyar irodalom fejlődésétől teljesen idegen, mechanikus felosztás csak hátrányos lehet. Megakadályozza egy koncepció kialakítását és lehetetlenné teszi az irodalmi fejlődésnek, mint egységes és törvényszerű folyamatnak a bemutatását, az irodalom fő irányainak a megrajzolását. Pedig éppen a külföldi olvasónak szánt kötetben kell fokozottabban ügyelni arra, hogy az anyag elrendezése világos, könnyen áttekinthető legyen. Ennek első feltétele a helyes periodizáció; ez segít abban, hogy összefoglaljunk egy kort, kiemeljük a fontosabb csomópontokat és a kor törekvéseit az általános fejlődés egészébe ágyazzuk. Csak a magyar irodalomból szervesen következő rendszerező elv segítségével ábrázolhatjuk irodalmunkat a valóságnak megfelelően a magyar nép történelmével, műveltségével párhuzamosan haladó s abból kinövő történeti és társadalmi folyamat eredményeként, a magyar nép szellemi és kulturális örökségének őrzőjeként. E nélkül a magyar irodalom története — mint jelen esetben is — századokra tagolt, széteső mozaikdarabok összessége, amelyek még kisebb egységekre: írói egyéniségekre és műfajokra bomlanak.

S így történhetett meg, hogy ez alapos felkészültséggel, széles világirodalmi áttekinthetőséggel megírt gazdag kötet, amelynek írói portréit, finom műelemzéseit élvezettel és tanulsággal olvastuk, mégsem tudta feladatát maradéktalanul megoldani. Mintha az egészből hiányozna az egységes gondolatmenet, az alapmotívum, amely hol halkabban szól, hol erősebben, de mindvégig jelen van s viszi a témát a befejezés felé. A fejezetek egymásutánjában az egyformaság uralkodik, nincsenek tételek, amelyek tagolják és áttekinthetővé teszik az irodalom történetét. Szinte minden fejezet hangsúlyt kap, elmaradtak a pianók és a fortissimók, a crescendók és a decrescendók: hol marad pl. a Habsburg-ház és az ellene feszülő, meg-megújuló nemzeti és irodalmi mozgalmak drámai ellenpontozása?

Az egyes korszakokat bevezető fejezetek nem elegendők arra, hogy felvillantsák a kort, megvilágítsák a kor fontos társadalmi, szellemi és irodalmi mozgalmait, azoknak kiváltóit és megértessék a sorrend, a csoportosítások mértékét. Különösen vonatkozik mindez a későbbi századokra, ahol az olasz viszonyokra való hivatkozás szükségszerűen elmarad s a történelmi eseményekre való rövid utalás nem könnyítheti meg az olasz olvasó helyzetét, aki a török

hódoltságról (Cinquecento!) éppoly keveset tud, mint a kuruc háborúkról vagy a „kalapos király”-ról. A bevezetők, éppen úgy, mint az életrajzi és pályaképek csak állóképet adnak, nem érzékeltetik a mozgást, az előre lendítő erőket. Elsikkad a „Zeitgeist”, hogy a reformkor divatos terminusát használjuk. A társadalom, a történelem, az írói egyéniség és a műalkotás komplex, egymásból következő és egymást magyarázó képe helyett csak kinagyított részleteket kapunk.

A szépen rajzolt írói portrék egymásutánjának törvényszerűségét nem mindig ismerjük fel, nem követik az irodalmi fejlődést, nem korukból nőnek ki, hanemlyos mögöttük a háttér. Nem utalnak vissza és nem magyarázzák korukat, mint ahogy ebből következően a kor sem magyarázza íróit. Nem látjuk: miért alakult írói oeuvrejük vagy életük emígy vagy amúgy. Zavaró pl. a XIX. sz., az *Ottocento* íróinak sorrendje. Miként előzheti meg Kazinczy Ferenc, de még inkább Kölcsey vagy pláne Bajza Csokonait, a Kisfaludyakat, vagy éppen Virág Benedeket és Berzsenyi Dánielt. A mechanikus csoportosítás eredménye, hogy öt annyira mást képviselő alkotó, mint Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai és Mikszáth egy fejezetbe kerülhettek. S vajon az elegendő indok-e, hogy a három első ősei barótságot kaptak? És — ha már műfajok szerint történt a csoportosítás — az irodalmi kritika is érdemelt volna egy fejezetet. Mennyivel teljesebb lenne a XIX. század irodalmi élete, ha a szerző szót ejtett volna a reformkori irodalom annyira fontos szellemi műhelyeiről, az önképzőkörökről (mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban), ill. a szerkesztőségekről, vagy az irodalmi-politikai és baráti társaságokról. Nem lehetett volna-e sort keríteni az Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság erjesztő szerepének a méltatására — vagy ez talán már nem érdekelte volna az olasz olvasót? Hisz az ő szempontjait kellett a szerzőnek szem előtt tartania. De talán a kor lapjairól, folyóiratairól mégis érdemes lett volna egy rövid összefoglalást adni. Az *Athenaeum* jelentősége sokkal nagyobb, mintsem hogy beleferne a Bajzával foglalkozó fejezet két sorába. Vajon helyes-e, hogy a harmincas-negyvenes években kibontakozó népies irodalom, az irodalmi népiesség, amelynek Faludinál oly szép elemzését kaptuk, említés nélkül maradt az *Ottocento* fejezetben? Ha Erdélyi János munkásságáról nem történt említés, akkor miért hivatkozik rá a szerző Berzsenyivel kapcsolatban? Mit mond az olasz olvasónak egy név, akiről nem tud semmit? Garay János *Az obsitossal* kapcsolatban kerül szóba s ez rendben is lenne, de hogy kerülhet Arany László, ill. *A délibábok hőse* után.

A fentiekhez hasonló megjegyzések, kifogások véleményünk szerint mind a periodizációból következnek. A korszakolás hibái elsősorban a felvilágosodás és a reformkor, a nemzeti megújulás korától kezdve ütköznek ki. Ettől az időtől kezdve jelentkeznek határozott és egységes szellemi irányzatok, amelyeknél már elengedhetetlen az irodalmi mozgalmaknak és az írói alkotásoknak az összekapcsolása. Ezért kerül árnyékba a magyar irodalom „secolo d'oro”-ja, a XIX. század. Mintha ezt a megtisztelő rangot a szerző inkább a középkori vagy humanista irodalomnak engedné át. Terjedelemben ugyanannyit — és nemcsak terjedelemben, de a részletek finomságában, új eredmények ismertetésében is —, ha nem többet kap az ősköltészet és az egyházi irodalom, mint a XIX. század (a korábbi 180 lapot, az utóbbi 160-at), a magyar irodalomnak az a korszaka, amikor a századok óta sanyargatott ország hirtelen ismét elérte Európát és forradalmával az egész világ elismerését kivívta. Alig néhány évtized alatt — látszatra szinte előzmény nélkül — ekkor született meg a nemzeti irodalom, amely rövid idő alatt nevelt óriásokat. A XIX. századnál rosszabbul csak a XX. járt, amely mindössze 45 oldalt érdemelt. (60 év: Ady, József Attila, a *Nyugat* és élő íróink.) (Lehetséges, hogy Ruzicska Pál elsősorban az a szempont vezette, hogy minél közelebb vigye a magyar irodalmat közönségéhez s erre legalkalmasabbnak azt látta, ha olyan korszakkal foglalkozik a legrészletesebben, amelyiket — éppen kapcsolatainál fogva — a legjobban megérthet és megszerethet az olasz olvasó.)

Így jutottunk el az arányok kérdéséhez, amelyeket a szerző előljáróban emlegetett. A korábbi olasznyelvű magyar irodalomtörténetek, mint Ruzicska helyesen megállapítja, mostohán bántak a hazai latinnyelvű irodalommal, tehát Zigány Árpád, Röck-Richter és Hankiss János hibáin okulva most a szerző végre arányaiban is kielégítő összefoglalást ad. Várakozásunkban csalatkozniunk kellett, mert Ruzicska

ugyanazt teszi, mint elődei, csak ellenkező előjellel. Ahogy a korábbi olasznyelvű irodalomtörténetek írói, Ruzicska is ferde képet rajzol a magyar irodalomról, ha más-ként is. A szerzőnek a korábbi századok iránti elfogultsága jelentkezik az előszóban ígért hazai eredmények ismertetésénél is. Míg a középkori fejezetekben gyakran hasznosítja egyes — bár nem mindig a legjobb — hazai eredményeket és népszerűsíti azokat, addig a későbbi korokkal foglalkozó és jelentős eredményeket adó hazai munkákról többé-kevésbé hallgat. Ha más természetű ugyan, de aránytalanság mutatkozik a III. fejezetben is (*Cenni sulla storiografia letteraria ungherese*). A tíz és féldolgos összefoglalóban négy lapot kap Toldy Ferenc, egy oldalt Beöthy, majdnem egyet Pintér Jenő és Szerb Antal, Horváth János pedig („il maggiore maestro della moderna storiografia letteraria ungherese”) nem egész egy felet.

Ruzicska Pál nemcsak a periodizációnál van tekintettel olvasóira — más kérdés: hogy indokoltan-e —, hanem akkor is, amikor minden alkalmat megragad arra, hogy kiemelje a magyar irodalom olasz vonatkozásait, vagy a két irodalom közötti párhuzamokat. Az utóbbi törekvést a legnagyobb mértékben helyeselhetjük. Erre a kötet első felében nyílik nagyobb lehetősége, amit messzemenően hasznosít. De még a későbbi évszázadokban is néhány olyan momentumra tudja felhívni figyelmünket, amelyek az újra felfedezés erejével hatnak. Sajátunknak érezzük ezeket, mert a századok során az olasz eredeti teljesen elmagyarosodott s az átadó elmerült tudatunkban.

Ruzicska Pál magyar irodalomtörténete tanulságos és részleteiben sok örömet nyújtó olvasmány. Irodalmunk egészéről és értékeiről ugyan nem sikerült arányaiban helyes és teljes képet adnia, mégis hangsúlyoznunk kell jelentőségét és értékét, mert felemás eredményei ellenére is hozzájárul a magyar irodalom külföldi népszerűsítéséhez.

T. Erdélyi Ilona

Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp. 1964. Akadémiai K. 206 l. (Nyelvészeti tanulmányok, 6.)

Kovács Ferenc tanulmánya, a címből ítélve, első sorban a jogászt érdekli, közelebbről a jogtörténészt, meg a nyelvészt. Az irodalomtörténész számára legföljebb a régi irodalom ismertetésében is természetesen szereplő esküminták szép és beható vizsgálata miatt lehet érdekes e könyv. Meg kell vallanom, hogy ismertetése is fő-

ként ez irodalomtörténeti, kiegészítő forrás jellege miatt látszott előttem indokoltnak. Hiszen a XIV. századi Jurassor-esküformula mutat már annyi nyelvi emelkedettséget, ami bizonyos irodalmi-nyelvi iskolázást még akkor is joggal feltételezhet, ha összefüggő nagy, könyvterjedelmű nyelvelmélei, reánk maradt lejegyzéseikben, csak mintegy száz évvel később kezdenek felsorakozni.

Már a bevezetőben helyesen állapítja meg a szerző, hogy „A magyar jogi terminológia a magyar szókincs szerves része,

szóállománya — az idegen eredetű szakki-fejezéseken kívül — az egész nép által beszélt szavakból és kifejezésekből tevődött össze.” (6.) Igaz viszont az is, hogy a népnyelv és a műveltek nyelve — mint ahogyan már Mátyás humanistáinak is feltűnt — a magyarnyelvűségben egyébként sem mutat egymástól nagy eltávolodást. Ugyanezt állapíthatjuk meg a régi magyar irodalom, válásos élet nyelvéről is. Az következik tehát ebből, hogy a jogi szaknyelv kialakításában ugyanolyan művelődési és nyelvi szempontok határozták meg a fejlődés folyamatát, mint az egész hazai vulgaritás területén. És itt válik különösen jelentőssé a régi magyar irodalom története számára Kovács Ferenc kutatásainak számos eredménye. A körültekintő gondos anyaggyűjtés és vizsgálódás ugyanis nekünk is bepillantást enged az említett réteg saját életpályájának nyelvi problémáival való foglalkozásába, amelyik egészen a 19. századig a hazai irodalmi műveltség hordozója is volt. Ezért különösen jelentős annak megfigyelése, hogy ez a legfőképpen jogi iskolázással és kultúrával rendelkező világi értelmiség milyen sikerrel tudta behozonyítani uralmát az anyanyelv lehetőségei fölött, amikor saját foglalkozása, mestersége számára kellett egy nyelvi szókészletet megalkotni. Kovács Ferenc különben helyesen állapítja meg a deákság és a világi értelmiség azonos voltát. Egy újabban mind általánosabbá váló, helyes felfogást juttat itt kifejezésre (92—94.) és támasztja alá azt saját adataival és elemzéseivel.

E tanulmány használója annak eredményeit tehát az irodalomtörténet számára leghasznosabban úgy értékesítheti, ha a jogász-deákság anyanyelvi kultúrájának dokumentumait keresi bennük. Hiszen ez a réteg és annak XVIII—XIX. századi lezármazója — beleértve természetesen a deákos műveltségű táblabíró-honoratiókat — adta tollforgatóinkat, sőt valóban rangos íróinkat is.

Mezey László

Gesta Romanorum. Középkori elbeszélések. A kötetet válogatta és fordította: Boronkai Iván. Az utószót írta: V. Kovács Sándor. Bp. 1965. Magyar Helikon. 294 l.

Kevés olyan hajtása van az egyetemes középkori irodalomnak, mint a *Gesta Romanorum* néven számontartott példagyűjtemény, amelynek az európai irodalmi műveltségre és költészetre gyakorolt emanációja a teljesség igényével mérve szinte feltérképezhetetlen. Ez a hosszú kristályosodási folyamatban érlelődő példaanyag a magyar iro-

dalommal és néphagyománnyal is nyomonykövethetőleg már a XIII—XIV. században is érintkezésbe kerülhetett, de a későbbi magyar irodalom is sokat merített ebből, valószínűleg sokkal többet, mint amit eddig a tudományos kutatás alapján bizonyítottunk vehetünk.

Éppen ezért nem lehet eléggé méltányolni azt a kiadói kezdeményezést, hogy ezt a világirodalmi rangra emelkedett moralizáló példagyűjteményt hozzáférhetővé tette. Nem kritikai szövegközlést vártunk ettől a kiadványtól, de egy olyan szöveget, amit egy már bizonyos irodalomtörténeti szemlélettel rendelkező olvasó is haszonnal forgathat. Az Oesterley-féle vulgáris latin szövegnek új fordításban és igényesebb jegyzeteléssel való közreadása szerencsésebb lett volna, mint kétféle redakcióból kompilálni egy hézagos válogatást. Egy új magyar *Gesta* fordítástól joggal várhatjuk, hogy ha már nem is hoz teljes szöveget, legalább azokat a történeteket méltassa elsősorban figyelemre, amelyeknek magyar irodalmi és folklorisztikai vonatkozásait a tudomány számontartja. V. Kovács az utószóban igen helyesen utal is ezek egy-némelyikére és zárójelben adja a Haller-féle fordítás sorszámait, hogyha netalán valakit ezek a történetek is érdekelnének ott utánanézhethet. Különös, hogy a Haller által mellőzött sakk-novella (CLXVI. sz.) sem került bele a kötetbe, noha ennek magyar fordítása eddigéig sincsen.

Nem lehet egyetérteni azzal, hogy a történetek végéről a redukciók következetesen lemaradtak. Pedig éppen ezek a tanulságlevonások, értelmezések azok, amelyek sajátos középkori atmoszférát kölcsönöznek a *Gesta* exemplariumainak. De egyébként a szöveginterpretáció szempontjából ítélve is helytelen és történetietlen volt ez az eljárás, mert köztudott, hogy a redukciók már a *Gesta* legrégebbi, XIV. századi szerkezeteinek is lényeges tartozékai voltak, s hogy a ránkmaradt közel másfélszáz kézirat közül mindössze háromból hiányzanak. A latin szöveg magyarítása stilizáltsága ellenére is értelmileg hűnek és szépek mondható. A néhány helyen alkalmazott szövegkorrekció egy ilyen típusú szövegközlésnél azonban szokatlan és nem is mindig indokolt.

A válogatás és szerkesztés következetlenségeiért valamelyest kárpótolja az olvasót V. Kovács Sándornak a kötetet kísérő, tartalmas és irodalomtörténetileg is igényes tanulmánya. A szerző igen helyesen nem bonyolódik bele a nemzetközi *Gesta*-kutatás filológiai hínárjába, hanem az általánosabb problematikát éppen csak érintve a *Gesta* magyar irodalmi kapcsolatainak szentel bővebb figyelmet. Nem akar, bár mégis tud újat mondani, de inkább sokat, ami már zsbibaszítja az átlagolvasó figyelmét. A sok hivatkozás

és odavetett utalás középkori szerzőkre és művekre bibliográfiai adatolás nélkül csak a beavatott szakembert igazítja el, de már egy egyetemi hallgatót is kétségek között hagy. Amit a *Gesták* magyar irodalmi kapcsolatairól elmond, dicséretes alaposágról és körültekintő tájékozottságról vall. Néhány mozaik ha elkerülte is a figyelmét, az pusztán annak tudható be, hogy ezeknek az összefüggéseknek eddig a tudomány sem szentelt különösebb figyelmet. Így nem vetették össze a *Gesta* CXXIV. és CXXIX. sz. elbeszélését a 1765-ből való pálos közbjátékkal, noha a férje titkát eláruló asszony történetének hatása az *Intermediumra* letagadhatatlan. A folklór is sokkal nagyobb felületen érintkezett a *Gestával*, mint amennyire azt eddig számbavették. V. Kovács tudatosan nem mélyítette el ezt a tematikát és csak az Apollóniusról (CLIX.), a fülemüle három jó tanácsáról (CLXVII.) és a férje titkát eláruló asszonyról (CXXIV.) szóló történeteket tárgyalja ebből az aspektusból. De ez kevés, mert ma már tudományos objektivitással állíthatjuk, hogy a *Gesta* történeteinek jelentős része átessett ezen a metamorfózison. Ha népmese-gyűjtésünk már a múlt században — tehát a folklór elvirágzásának utolsó stádiumában — egy tudományosan tervezett, átfogó feltérképezést tudott volna produkálni, ma sokkal tisztábban látnánk és ítélnénk meg a *Gesta* és általában a feudális irodalom folklorizációjának az újabkori népmese genezisére és morfológiájára is kiható problémáit. De még e hézagos és ötletszerűen gyűjtött anyag tükrében is jól megfigyelhető, hogy a *Gesta* történeteinek reminiscenciái mennyire átszövik népmeséinket. Az elérhető teljesség igénye nélkül csak néhányra hadd utaljak: *GR.* (Haller, Oesterley) *XVIII.* — Julianus története: Kálmány L.: *Hagyományok* I. h. é. n. 53. sz., *MNyr.* XXV. 572—74. l.; *GR.* XX. — a szülés és az égi jel motívuma: Gaal Gy.: *Magyar népmese-gyűjteménye* III. Pest 1860. XXVIII. sz., Erdélyi J.: *Magyar népmesék*. Pest. 1855. 16. sz., Berze Nagy János: *Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből*. MNGy. IX. Bp. 1907. 23. sz.; *GR.* LVII. — Fokusz Kovács: Tóth Béla: *Magyar anekdoták* VI. Bp. é. n. 201—204. l.; *GR.* LIX. — Jovianus császár története: Horger Antal: *Hétfalusi csángó népmesék* MNGy. X. Bp. 1908. 24. sz.; *GR.* LXV. LXVII. — a választó motívuma: Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. I. Pest. 1846. 1. sz., III. Pest. 1848. 6. sz., Gaal: i. m. I. 8. sz., III. XXIV. sz., *MNyr.* IV. 231. 234. l., Kálmány L.: *Ipolyi Arnold: népmese-gyűjteménye*. MNGy. XIII. Bp. 1914. 10., 11., 12., 18. sz.; *GR.* LXIX. — a rászédett udvarlók: Ortutay—Katoná: *Magyar parasztesék*. Bp. 1956. 47. sz., *MNyr.* III.

369—72. l., *EPHk.* 1905. 843—44. l.; *GR.* LXXX. — a remete és az angyal: Kriza—Orbán—Benedek—Sebesi: *Székelgyűjtés*. MNGy. III. Bp. 1882. X. sz., *Ethn.* IV. 260. l.; *GR.* LXXXI. — a vérfertőző testvérek: Berze Nagy János: i. m. 59. sz.; *GR.* CIII. — a három jó tanács: Gaal: i. m. Pest 1857. XI. sz.; Horger: i. m. j. 20. sz.; *GR.* CVI. — a legszebb álom: *MNyr.* III. 511—12. l., *Ethn.* VI. 71—72.; *GR.* CXI. — az Argus mítosz: Arany László: *Eredeti népmesék*. Pest. 1862. 111—127., Horger: i. m. 2. sz., Kálmány: *Hagyományok* I. 13. sz.; *GR.* CXX. — Fortunatus története: Kriza—Orbán...: i. m. IV. sz., Horger: i. m. 1., 6., 30., 50., Kálmány L.: *Ipolyi A. népm. gyűjt.* 52. sz.; *GR.* CXXV. — a titkot eláruló asszony: *Ethn.* II. 236. l.; *GR.* CXXI. — a kigyó bosszúja: *Ethn.* IX. 74.; *GR.* CLXXIV. — a természetét senki meg nem tagadhatja: Kálmány: *Ipolyi A. népm. gyűjt.* 28. sz., *Ethn.* 1927. 49—53.

Amit szerző a Sztárai-kódexről mond, hogy ti. az a *Gesta* kívül még a *Poncianus* és a *Historia Trojanat* is tartalmazza, félreértésen alapszik, mert Sztárai Máté másolatában két kódex maradt ránk a XV. századból. (Vö. Katona L.: *A G. R. Sztárai-kódexe*. *EPHk.* 1898. 403. és L. Mezey: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis* Bp. 1961. 25. és 74. sz.) A *Gesta Romanorum* és a *Historia septem sapientum* a 25. szám alatt leírt kódexben található, a *Historia Trojana* pedig külön a másik, 74. sz. kódexben.

Bóta László

Staud Géza: Magyar kastélyszínházak. 1—3. köt. Bp. 1963—1964. Színháztudományi Intézet—Országos Színház-történeti Múzeum. 125; 114; 134. (Színház-történeti Könyvtár, 11, 14, 15.)

Régóta ismeretes, hogy a szerencsétlenül hosszúra nyúlt magyarországi feudális korszakban a különböző felekezeti iskolák mellett a főúri kastélyokban folyt elsősorban színházi élet, ahol külön e célra rendelt épületekben vagy alkalmi dobogókönvő előkelő műkedvelők, a cselédség, a XVIII. század második felétől egyre inkább hivatásos társulatok adtak elő prózai és zenés műveket, mutattak be élőképeket. A szerző most az elérhető legnagyobb teljességgel összegyűjtötte a korábban szétszórtan előkerült adatokat, és tetemes új anyag feltárásával tagította ismereteinket. Műve végig megmarad a körültekintő, a színházi élettel összefüggő zenei és képzőművészeti anyagot is bemutató szolid adatközlés szintjén, a tények monografikus feldolgozásától tartózkodik. Hogy azonban a rendszerező szempontok nem hiá-

nyoznak nála, a kötetek elé írt előszavak és a szövegben szétszórtnak megjegyzések bizonyítják: a főúri színházak virágkorát a XVIII. század második felére, az irodalmi rokokó korára teszi, világosan utál a közép-európai (osztrák, cseh és olasz) rokonjelenségekre, valamint a szélesebb európai háttérre, és gazdagon dokumentálja a kastélyok színjátszásának szoros kapcsolatát a hivatásos színészettel meg a korszak időszerű irodalmi törekvéseivel (drámairodalom, irodalmi nyelv, izléstörténeti vonatkozások stb.). Éppen ezek a szempontok teszik a külsőlegesen (az egyes kastélyok és családok sorrendjében) összeállított adatsoportokat végül is világosakká, az összefoglaló feldolgozásra kiválóan alkalmasakká.

Világos azonban, hogy „a magyar kastélyszínházak történetének kutatása... távolról sincsen befejezve”, még az adatok hiánytalan feltárása tekintetében sem; a „későbbi kutatás” — mint a szerző is reméli, s könyvében egyenesen felhív a pótlásra — még sok előadás írásos emlékét fogja feltárni. A magunk részéről két adattal kívánjuk a magyarországi kastélyszínházak történetének ismeretét teljesebbé tenni.

1. Ottlyk György 1687. november 19-én Pozsonyban, Pálffy János házában látott egy „udvari comédia”-t. (*Önéletírása*, kiad. Thaly Kálmán. *Monumenta Hungariae Historica*. II. oszt. XXVII. 73.)

2. Gyulán a XVIII. század közepén báró Haruckern Ferenc kastélyában Hueber Antal ferences udvari pap írt és adatot elő két német nyelvű darabot. (Haan Lajos: *B. Haruckern Ferenc udvartartása*. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1874—75. Szerk. Zsilinszky Mihály. I. Gyula, 1875. 13—25. — Dux Adolf: *Aus Ungarn*. Leipzig, 1880. 163—205. — Takáts Sándor: *Antonius páter*. Budapesti Hírlap, 1898. 56. sz. febr. 25. — Szinyeyi: *Magyar írók*, IV. 1385—86.)

Tarnai Andor

Greza Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei. 1902—1906. Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 1121. (Irodalomtörténeti Füzetek, 44.)

Juhász Gyula, mikor kikerült a gimnázium falai közül, aligha sejtette, hogy a magyar irodalom nagy megújulási folyamatában neki is része lesz — és nem is kis része. Papnak készült, majd tudós, de lelke mélyén már kamaszkorában költő volt. Költői pályája is úgy indult, hogy a népiesség, nemzeti hagyományok valamilyen folytatója lesz, esetleg Reviczky vagy Komjáthy lírá-

jának, költői szemléletének továbbfejlesztője. Am egyetemi éveiben olyan gondolatokkal ismerkedik meg, olyan élményeknek lehet részese, amelyek lassan-lassan átalakítják életszemléletét, fokozatosan módosítják a művészetéről és a művészet céljairól vallott fölfogását. Olvasmányok, egyetemi kollégiumok, szemináriumok, barátok, barátai-val folytatott irodalmi levélváltások, műveinek növekvő publicitása s ezáltal szerzett tekintélye — ezek a főbb összetevői fejlődésének; kusza, csaknem kibogozhatatlan hatások érték.

Greza Ferenc arra vállalkozott, hogy ezt a bonyolult hatás-szöveget felfejtse, és megmutassa, milyen olvasmányok, milyen személyes élmények formálták Juhász Gyula költészetét azzá, amivé lett. Mindjárt előjáróban: feladatát kitűnően oldotta meg. Páratlan gazdagságú bizonyító anyagot gyűjtött egybe abban az igyekezetében, hogy minél hitelesebbé tegye állításait; Juhász Gyula pályatársainak, rokonainak, barátainak emlékezéseit éppúgy fölhasználja — mérlegelve és bírálva őket —, mint ahogy a korabeli folyóiratok és hírlapok, sőt obskurus kis lapocskák közleményeit is elemzi, vagy ahogy Juhász saját műveit boncolgatja tüzetes gondossággal, a kortárs kis és nagy írók munkáit nem kevésbé, sőt arra is futja erejéből, hogy a kor eszméramlatainak, divatos filozófiai irányzatainak nyomait fölkutassa Juhász Gyula gondolkodásában és kezdő műveiben. Olyan ez a kis könyv, mint egy részletes térkép: minden tájékozási pont bejelölve rajta, minden fontosabb útvonal, járható ösvény belerajzolva; aki tud térképet olvasni, annak gyerekjáték tájékozódnia segítségével.

Nem könnyű olvasmány, hiszen nevek légiója, ellentmondó és egybevágó vélemények rengetege fogadja azt, aki kezébe veszi Greza könyvét; mégis az út, amelyen Juhász elindult, világosan kirajzolódik könyvének lapjain, és az út vége is jól látszik, az is, hogyan lábál ki a hazai konzervatív-nacionalista hagyományokból, és hogyan válik benne szervesen eggyé a magyarságlélemény a modernség élményével. Greza nem előre fölállított tételeket akar igazolni könyvében, hanem a tények, a hiteles adatok vezetik el állításaihoz; ezért olyan mértéktartó a hangja is: nem nyilatkozta ki, hanem föltételez, állít és bizonyít; ezért hiteles ez a fejlődésrajz *emberileg* is, nemcsak filológiaiilag: Juhász megtorpanásairól, olykor-olykor visszafordulásairól, eklektikus megnyilatkozásairól ugyanolyan higgadt és természetes egyszerűséggel beszél, mint nagy nekilendüléseiről. A pedagógus látja így diákjait, de itt azzal a különbséggel, hogy Greza nem avatkozhat be, csupán kommentálhat, ám kommentárjaiban ott rejlik a pedagógus készsége a megértésre, és lélektani látása is, tapasztalata is.

Külön érdeme a könyvnek, hogy jól van megírva; gondosan szerkesztett mondatok, a hangsúlyok pedig ott vannak, ahol lenniük kell. Talán nem haragszik meg Grezsa, ha innen figyelmeztetem, hogy egy-két szépség-hiba mégis becsúszott az ő mondataiba is; mutatóba csak kevés nyelvi hibái közül: gyakran használja helytelenül és sokszor fölöslegesen a *szerep* szót, s még az ő szép tiszántúli beszéde sem tud mindig különbséget tenni a *lenne* meg a *volna* között.

Belia György

Saitos Gyula: József Attila Makón. Bp. 1964. Magvető K. 201 l.

Jól, színesen, de általában nem túlszínezetten megírt könyv mutat be egy rokonszenves, tehetséges, költőnek induló fiatalembert a maga környezetében — körülbelül így summázható a könyvről szerzett összbemérés. A mű értékét az növeli ebben az esetben, hogy az olvasó tudja: ez a bizonyos fiatalember századának egyik legnagyobb költőjévé lett. Hogy ezt a többletet az olvasó maga teszi, ill. gondolja hozzá az olvasottakhoz, az Saitos művének szükség-szerű korlátaira is következtetni enged: kevéssel segít csak hozzá a magyar költészet nagy alkotásainak és a belőlük kialakított életműnek a megértéséhez. De ugyanakkor ez azt is jelzi, hogy a kötet nélkülözi az ilyen műfajú munkák gyakori hibáját: nem akarja a leírtakkal romantikus módon jóelőre „sejtenni a zsenit”.

Leginkább az egyéniségéről leírtakkal gazdagodik (de nem változik) a József Attiláról a korábbiak alapján kialakított kép, az iskolai és iskolán kívüli események előadásának eredményeképpen. De részletesebbé, teljesebbé lesznek a környezetére vonatkozó ismeretek is: iskolatársairól, idősebb pártfogóiról, arról az egész légkőről, amelyben József Attila költői pályafutásának első lépéseit megtette. Diákkori epizódokon túl öreg szocialista kollégiumi szabó alakja rajzolódik ki az olvasó előtt, aztán makói radikális értelmiségieké; tájékozódást nyújt a kötet a fiatal költő fontosabb olvasmányairól, első kötetének előfizetőiről, a kötetét szedő nyomdászokról vagy éppen vele együtt fürdőző kiszombori parasztyerekekről. Az így nyerhető ismeretek közül kiemelhető a József Attilának és a tanári pályának a kapcsolatára vonatkozó, a közfelfogást igazító, meggyőzőnek látszó fejtegetés, amely szerint ez a kapcsolat nem becsülhető túl: józan rábeszélésnek a hatására választotta ő ezt a pályát, s föltételezhetően a Horger-epizód csupán egyik tényezője volt

annak, hogy végül nem lett belőle „oktató”. Verseik születési körülményeiről — pl. a szegényember-versekéről — is nyújt ismereteket, a Juhász Gyulától való távolodás részleteiről is képet ad, legfontosabbaknak azonban alighanem mégis azok a lapok mondhatók, melyek Kesztnér Zoltánról és a vele folytatott beszélgetésekről szólnak. A szigorúan logikus, ugyanakkor némiképpen panteisztikus szemléletű mérnökről írottak nemcsak a közvetlenül ez idő tájt írt József Attila-versek külső forrásaira vetnek fényt (a belsőknékné saját látásmódja alapjaiban kellett lenniük), hanem hozzásegítenek annak megértéséhez is, hogy vezet *A kozmosz énekében* hagyományos formába szerkesztteni próbált tudományos-panteisztikus látásmód a *Téli éjszakában*, az *Eszméletben*, *A Dunánál*ban és más késői költői alkotásaiban való művészi formára találásig. Ezzel a megvilágítással Saitos közvetett módon kiemeli ennek a látásmódnak a fontosságát is.

A könyv tudományos használhatóságát azonban több tényező csökkentti. Ezek között a legfontosabb, hogy — talán az olvasmányossá tétele kedvéért — Saitos igen gyakran nem nevezi meg forrásait. Nem tudni ilyenkor, hogy vajon ő maga emlékezik-e az eseményre (itt is mennyire megnövelné a hitelességet, ha azt, amire *biztosan* emlékszik, elhatárolná attól, ami csak „úgy rémlik” jó négy évtized távolból!), egyik diáktárs vagy valaki más mondta el így a dolgot, föltételezés-e, amit mond, vagy éppen csak a képzelet tölti-e ki az apróbb hézagokat (pl. hogy mit jelentett József Attilának a Tanácsköztársaság, hogy pontosan mi ihlette verseire egy bizonyos lány iránt a fiatal fiút, hogy milyen hangulatban volt éppen, mikor elhagyta a kollégiumot, hogy mennyire olvasta Petőfi verseit). Saitos kissé fukaron bánik a száraz adatokkal, pedig nem biztos, hogy érdektelenebb lenne a könyv, ha mondjuk arról is tájékoztatna, melyek voltak a József Attila által használt magyar tankönyvek szemelvényei, melyek voltak azok a perek, amelyeknek alapján ő Könyves Kolonicsot jellemezte, vagy, ha némely esetben egymás mellé állítaná a különböző vagy éppen egymásnak ellentmondó emlékezéseket, és olvasói előtt valószínűsítene egyiket a másikkal szemben stb. (Sajnos, nem egyedi esetről van szó: más nagy költőnkéről írott könyvben is előfordul a tudományos és az újságírói-szépírói módszerek összekeverése.)

A másik hiány kevésbé zavar, de azért nincs kevésbé ellentétben a tudományos életben elfogadott szabályokkal. Saitos nem mondja el, mi újat mond könyve a korábban megjelentetett írásokhoz viszonyítva. Igaz, itt nehéz helyzetbe is került, hiszen Szabolcsi Miklós a maga könyvében (*Fiatallételek indulója*. Bp. 1963.) hivatkozik Saitos

kiadónál levő kéziratára, a néhol forrásként használt mű azonban jóval később jelent csupán meg. De még így is helyesebb lett volna világosan elhatárolni egymástól a már mondottat az újtól, a hasonlóképpen mondottat a másként mondottól.

Saitos Gyula munkája így is hasznos, mind tudományos, mind népszerűsítő műként, egészében véve tehát örömmel üdvözölhető. Eszébe juttatja azonban az olvasónak, hogy vannak még a későbbi József Attiláról szóló, könyvalakban azonban csak régen vagy egyáltalán meg nem jelent értékes alkotások is — Németh Andor írásai —, amelyeket jó volna az olvasókhöz eljuttatni.

Tamás Attila

Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. Bp. 1965. Akadémiai K. 68 I. (Nyelvtudományi Értekezések, 51.)

Kicsit szomorú, másrészt elgondolkoztató jelenség az, hogy hazai irodalomtudományunkban a modern stiluskutatás még mindig valóságos büntudattal és kisebbségi komplexusokkal jár. Nem lehetetlen, hogy a kiűt egy olyan stiluselemző módszer megszilárdítása lenne, amely az irodalom- és a nyelvtudományból hasonló nagyságú területet szakít ki, de mindkét területen egyformán biztosítja a további, „elvibb” szempontok szerinti kutatást is.

Ezeket a gondolatokat Nemes István dolgozata más tapasztalatoktól függetlenül is feléleszti. A tanulmány szinte görcsös beágyazása nyelvészetbe, irodalomtudományba, sőt mai irodalompolitikánkba éppúgy, mint a nyelvfilozófiába és némileg már a szociológiába is, a bevezető sokféle hivatkozása, a tekintélyek sorakoztatása az olvasó előtt éppen ezt a „létbizonytalanságot” leplezi le. Félreértések elkerülésére: nem kifogásoljuk az alapvetést, a probléma komplex voltának jelzését, a nagyobb egészsel való összekapcsolását — de ezúttal elkerülhetetlenül az az érzésünk, hogy a szerző attól fel: másként tudománytalannak fogják tartani.

A dolgozat igen áttekinthető felépítésű. Először Radnóti képalakításának jellemző stiluskategóriáit tárgyalja, a metaforák, megszemélyesítések, allegóriák, szimbólumok, hasonlatok és eufemisztikus-kakofemisztikus kifejezések stílushatásának sorrendjében. Minden stiluskategóriát úgy vizsgál meg, hogy az egyszerűtől az összetett felé, az egyes fejezetekben/ a korai költeményektől az utolsók felé halad. Majd a statikus elemzés után dinamikus, „komplex” vizsgálattal foglalja össze az eredményeket. Eredmények

pedig vannak, mert Nemes István finom megfigyelő és nagy példaanyaggal dolgozik. Ezúttal csak rendszertelenül kiragadva egy-két találó észrevételt: Radnóti nyelvének mozgalmassága elsősorban igei metaforáinak köszönhető, s az erős expresszivitás inkább hangulatot, szenvedélyt sugall, mint a valóság tükrözését (15.). Később ez a dinamizmus „megszelídül” (22.). Érdekes a komplikációs metaforák vizsgálata (20, kk.), s a megszemélyesítésekben szereplő, Radnótit körülvevő anyagi világa (26, kk.). Tanulmányosan érvényesül az a nyelvtani szempont az elemzésekben, hogy milyen szófaj vagy mondatrész hordozza a stiluskategóriát (jó példa ez egyben a nyelvészeti és irodalmi stiluselemzés kapcsolatának lehetőségeire). Egészében jól sikerült *A hasonlatok felépítése* című fejezet. A tanulmánynak talán legmélyebb megfigyelése az, amely szerint Radnóti sok hasonlatában a kötőszó utáni szerkezetet kiterjeszti, hogy eloszlasson vele minden tévedést, félreértést. Ezt a kiterbélyesedést a hasonlat „tovább gondolása” okozza, „a modern líra egyik jellegzetes tulajdonságával, a képekben való gondolkodással van dolgunk” (46.).

Nemes István jegyzeteiből nem derül ki, hogy olvasta-e (ma már sokban problematikusnak érzett) Radnóti-val foglalkozó stilisztikai tanulmányunkat, mégis nagy örömről szolgált, hogy számos helyen hasonló eredményre jutott. Így például az „átlekesítés” fogalmának alkalmazása, a képeknek inkább hangulatot sugalló szerepe, József Attila tájbrázolásával való kapcsolat (Nemes: 16, 15, 30. — ItK 1960. 566.).

Az utolsó fejezetben a képrendszer komplex vizsgálatában ismét elvi probléma merül fel: érvényes-e a stilisztikai vizsgálatra is az, hogy a mennyiségek összetevődése minőségi változást eredményez? Vagy csak Nemes Istvánnak nem sikerült ezt bebizonyítani?

Nem tekinthető lényegi hibának, de a többszörös elvi alapvetés miatt néha fárasztó olvasmánynak bizonyul az a dolgozat. Mi szükség van például minden stiluskategória előtt annak iskolás magyarázatására, a dolgozat végén egymásra gyűrűződő összefoglalásokra és ismételtetésekre? Ez az iskolás szemlélet ellentétben áll a finom megfigyelésekkel, vissza is üt rájuk egy-egy megemésztetlenül „túlpolitizált” megjegyzésben. Csak a legmegdöbbentőbb sorokat idézzük itt: „Hogy Petőfi metaforáiban annyit szerepel a vér képzete, abban nagy része van 1848-nak, a polgári forradalmak korának. Ady képvilága ugyancsak nagyban táplálkozott korából, a *munkásosztálynak a kapitalizmus ellen folytatott harcából*.” (8. l. — Kiemelés a recenzenstől.) Ez a rossz középiskolai tankönyvekre emlékeztető szemlélet néha az egyes mondatok megfogalmazásában

is kiütözik, bár a dolgozat egészére ez nem jellemző.

Nemes István bevezetőjében nagy célokat tűzött maga elé. Kétségtelen, hogy a Radnóti-kép teljesebb lett dolgozata elolvasán, egy-két jól sikerült fejezetben valóban kimutatható volt Radnóti költői nyelvének hozzájárulása a magyar költői nyelv hagyományainak gazdagodásához, de mégsem érezzük végül, hogy a problémákat, felvetésükhöz méltó súllyal, precízen megválaszolta volna a szerző. Nem érezzük a *dolgozathoz* bizonyítottan az utószó állításait: „képvilágának tárgyköre szoros érintkezést talált korának minden lényeges kérdésével. Költészetének gyökereit eszerint főként huszadik századi líránk legértékesebb eredményei s a mindennapok tapasztalatai, küzdelmei táplálják.” (67.) Ahhoz, hogy ez ne közhelyként hasson, a stilisztikai részlemzésekhez talán önéletrajzi adatokat, irodalomtörténeti vizsgálatot kellett volna kapcsolni.

Kurcz Ágnes

Kuncz Aladár: Fekete kolostor. A bevezető tanulmányt írta: Jancsó Elemér. Bukarest, 1965. Irodalmi Könyvk. 468 l.

Kuncz Aladár regénye sajátos reneszánszát éli: az évtizedes feledéstől a Szépirodalmi Kiadó 1960-as kiadása és Bóka László előszava ragadta vissza, most Bukarestből, Jancsó Elemér értékes bevezető tanulmányának kíséretében kaptuk meg, Illés Endre nemrég közzétett tervszövege pedig a klasszikusok jövődől sorozatában ígéri. Aki Kuncz többi írását: novelláit és kritikáit is ismeri, kissé értetlenül áll a *Fekete kolostor* rangja és sikere előtt: vajon mi okozhatta az alkotó erő egyszerű s ekkora erejű fellobbanását? Erre a kérdésre válaszolt Bóka tanulmánya, s erre keres feleletet most Jancsó bevezetője is.

Bóka írása esszének készült, „kísérletnek”, mely Kunczot a modern polgári irodalom rendjében, a *Fekete kolostor*t a modern regény hazai képviselői között helyezte el. Jancsó talán kevesebb szenvedéllyel és esszéista lendülettel dolgozik, viszont alaposabb filológiával, az adatok gazdagabb ismeretében közelíti meg tárgyát. A két tanulmány így szerencsésen egészíti kiegészíti egymást: ami Bókánál homályban maradt, azt most Jancsó adatai és fejtegetései világítják át.

Jancsó írásának az ad különös gazdagságot és hitelt, hogy nemcsak az adatokban különben is szegény, inkább emlékező és méltató jellegű Kuncz irodalmat (Babits, Kosztolányi, Móricz, Benedek Marcell, Trócsányi Zoltán, Laczkó Géza kritikáit, emlékezéseit) használja fel, hanem Kuncz kéziratos hoga-

tékának birtokában és ismeretében dolgozik. Így tőle értesültünk először Kuncz születésének valódi dátumáról (melyet eddig az apa fiatalító gesztusa alapján valamennyi kézikönyv tévesen: 1885. dec. 31. helyett 1886-ban jelölt meg), román irodalmi kapcsolatairól (pl. Isac Emillel) és kéziratos irodalomtörténeti művéről (a pársoros ismertetés tanúsága szerint is érdekes és jelentős *A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének fejlődése* című dolgozatról). A kolozsvári professzor nem először szenteli tollát Kuncz Aladár működésének: évekkel korábbi megemlékezése (*Kuncz Aladár emlékezete*. Igaz Szó 1956.), szövegközlései (*Móricz Zsigmond és Kosztolányi Dezső levelei Kuncz Aladár-hoz*: Igaz Szó 1956, 1957) és adatai (*Emil Isac és a modern magyar irodalom*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Philologia. Fasciculus 2. 1964.) a *Fekete kolostor* írójának valószerű megismerését készítették elő — azt a munkát, amit jelen tanulmánya végez el.

Érdeklődését — természetes módon — jelentős mértékben Kuncz romániai szerkesztő-működése foglalkoztatja. Helyesen mutat rá arra a szerepre, melyet Kuncz Aladár az *Ellenzék* irodalmi rovatának és az *Erdélyi Helikon*nak szerkesztésével az erdélyi magyar írók megszervezésében, összefogásában, a baloldali emigráns szerzők felkarolásában, a fiatal tehetségek felfedezésében töltött be. Szerkesztői tevékenységének legfőbb értékeként említi azt, hogy társainak európai távlatokat mutatott, s összekötöttebe hozta őket a Nyugat klasszikus íróival. Jancsó meggyőzően méri össze Kuncz és Gaál Gábor szerkesztői-kritikusi tevékenységét. Úgy látja, hogy az erdélyi irodalom első évtizedének Kuncz, következő évtizedének pedig Gaál volt vezető szelleme, s Kuncz igényessége, európai műveltsége, melyet a fiatal irodalomban és az olvasóközönségbe ültetett el, voltaképpen a *Korunk* útját készítette elő.

A tanulmány jelentős hányada a *Fekete kolostorral* foglalkozik. Jancsó itt is gondos irodalomtörténeti elemzést ad: részletesen beszél a mű keletkezéséről, műfaji problémáiról, realizmusának erejéről, humanizmusáról. A könyv hatását „életösszefoglaló” jellegében látja, abban, hogy — az egykötönyvű és máskülönbönb inkább literátus, mint valódi epikus-tehetségű írónak — ebben az alkotásában sikerült egy megrendítő élménykomplexum valamennyi aspektusát összefognia. Jancsó jól megválasztott példákkal illusztrálja azokat a kapcsolatokat, melyek Kuncz művét az európai háborús irodalomhoz (Barbusse, Blasco Ibañez, Romain Rolland, Remarque, Rebreanu, Markovics Rodion), illetve a magyar memoár-irodalomhoz (erdélyi emlékirók és Kazinczy: *Fogsá-*

gom.naplója) fűzik. „A Fekete kolostor tehát folytatója és betetőzője az erdélyi napló- és emlékirat-irodalomnak, de abban a művészi formában, amelyre a kollektív és az énrégény példái ihlették Kunczot” — jelöli ki tömör megfogalmazásban a regény irodalomtörténeti helyét.

Jancsó Elemér tanulmánya megbízható kalauz a *Fekete kolostor* olvasásához. Különösen az új adatok és összefüggések feltárásának örülhetünk. A Kuncz-tanulmány után pedig kíváncsian várjuk azokat a közleményeket, melyek Kuncz Aladár gazdag hagyatékába engednek betekinteni.

Pomogáts Béla

Féja Géza: Szabadcsapat. Bp. 1965. Szépirodalmi K. 288 l.

A magyar memoár-irodalom gazdag hagyományaira támaszkodik Féja Géza „ön-életírása”. Az ország életének rendkívül bonyolult és ellentmondásos korszakát áttekinteni még ma sem könnyű. És ez a könyv, mint „ősei” a magyar irodalomban, olyan önéletrajz, amelyben az elbeszélő személye többnyire háttérbe lép, hogy helyet adjon annak, amit fontosabbnak tart: a kor, a kortársak, a társadalom rajzának. Mivel olyan író műve, aki azt vallja, hogy „az irodalom életforma és szenvedély”, messze túllép az önmagukat magyarázó, csak önvalomásokra szűkített visszaemlékezések keretein. A kor rajza — az író élete. Szüvedéyleit, szüvedéseit, műveit és őt magát is — kora alakította. Ez a kor ellentmondásos és sokszor szándékosan összebogozott lényegével nem is termelhetett ki egyszerűen mérhető életművet.

Természetes lenne azt mondani, hogy a könyv elsősorban azoknak nélkülözhetetlen, akik Féja Géza életművét akarták áttekinteni, értékelni. Ez azonban csak részben helytálló. Könyve izgalmas korrajz, amelyen átsüt a személyes élmények szenvedélye. 1920 és 1936 közötti évek — tehát mindössze tizenhat esztendő, amit a kötet felölel. Elenyésző nemcsak egy ország, de még egy ember életében is. Mégis nagy a feladat, jelentős a megírni való: az ellenforradalom győzelmében tobzódó Magyarországról, az egyetemi zavargásoktól az oktatás kritikájáig, az egyesületek és társaságok, választók és képviselők, jellegzetes kortársportrék, politikusok, „népvézerek”, írók, újságok és pártok harcai, politikai és irodalmi kísérletek, mozgalmak — sorsok, utak, zsákutcák. Elkallódott és félresiklott tehetségek és karriert befutó ostobák.

Az irodalomtörténész szempontjából azonban nemcsak az a fontos, mit adott Féja Géza könyve az irodalomnak, hanem elsősorban az, mit adott az irodalomról?

A kortárs-irodalom képein belül különösen a népi írók mozgalmához ad jelentős anyagot: kezdeteiről, forrásairól, kapcsolatairól (Bartha Miklós Társaság, Szabó Dezső hatása, Bajcsy-Zsilinszky Endre alakja), harcairól és útkereséseiről. A csak felvillantott arc-élek és a teljes parasztíró-portrék felsorakoztatása megmutatja a különböző utakat: a paraszti életen belül, de egymástól óriási távolságokról induló írók más-más helyzetét. Kitérő kis portrék kerekedtek Erdélyi Józsefről. Szabó Párról, Sértő Kálmánról, Sinka Istvánról, Veres Péterről. Ez a kötet még nem adhat teljes képet írói munkásságukról (nem is feladata), de megmutatja a paraszti élet mélységeiből jelentkezők sokszor reménytelenül nehéz körülményeit. Új megvilágításba kerül Zilahy és más írók szerepe az Est-lapoknál, a Magyarországnál. Kissé kevésnek látszik azonban az, amit az Új Szellemi Front kísérletéről és csődjéről ír.

A népi irodalom fővonala mellett azonban jelentős kitekintést ad a kötet a korabeli erdélyi és szlovákiai magyar irodalmi életéről, mozgalmakról, egyes írókról (Nyíró József, Tamási Áron, Kós Károly, Mécs László, stb.) Igen szép emberi-baráti képet rajzol „ifjúsága kenyerestársáról”, Bányai Kornélról.

Mindez természetesen az író egyéni nézőpontján keresztül. Emlékezéseivel, valómásaival, értékeléseivel vitázni igazán csak a kortárs hivatott: hiszen a könyv értékeit elsősorban az átélt emlékek és arcok felidézése adja. Pótolhatatlanok az ilyen önéletírások, sokat mondanak a korról foglalkozó irodalomtörténész, sőt a történetész számára is. A könyv lapozóinak azonban sohasem szabad elfelejtkezni a visszaemlékezések szubjektivitásáról.

Sinka Erzsébet

Komját Irén: Az idők sodrában. Bp. 1964. Kossuth K. 253 l.

Nem irodalomtörténeti mű, de amiről szól, az irodalomtörténet is. Komját Irén férjének, harcos társának, Komját Aladárnak állít elsősorban emléket, mikor saját nehéz életútjának egy szakaszát írja le, a Tanácsköztársaság bukásától, a közös emigrációtól a felszabadulásig, a várt és álmódott, de magányos hazatérésig. Olaszország, Ausztria, Németország, Svájc és Franciaország az út nagy állomásai; kommunisták sorsa az,

akik az „idők sodrában” élnek és „viszik” is az „időt magukkal”.

Néhány ponton közvetlenül érinti és hitelesíti a könyv a szocialista irodalom történetét. Kiegészíti az Egység-csoport tevékenységének rajzát, szól a proletárirók német szövetségéről, a Bund Proletarischer Revolutionärer Schriftsteller-ről, az 1930-as harkovi írókonferenciáról, a Sarló és Kalapács 1931-es vitájáról, az antifasiszta írók harcairól. A magyar emigráns szocialista irodalom története találkozik a szocialista irodalom nemzetközi történetével, a nemzetközi munkásmozgalom történetével. Ez utóbbi áll az előtérben, ám ami nem közvetlenül irodalomtörténeti adalék, az sem csak távoli háttér, hanem Komját politikai tevékenységének és verseinek állandó közös, érlelő és érlelődő tartalma, a hamburgi felkelés éppúgy, mint a spanyol polgárháború. A visszaemlékezések szemérmes zárkózottságában apró mozzanatok keltik életre a pártmunkásköltő alakját, aki kommunistává érik, mikor a magyar írók többsége távolodik a forradalomtól, szervezi a nemzetközi kommunista távirati irodát, Alpári legszorosabb munkatársaként részt vesz a Komintern lapjának, az Inprekornnak, majd a Rundschau szerkesztésében, országról-országra mentve és követve a folyóiratot; börtönben üdvözlő első kisfia születését és alig negyvenöt éves, amikor váratlanul meghal.

Az elmúlt években — ha későn is — megindult a Komját-örökség tudományos feldolgozása. Egy születendő monográfia szerzője sokat köszönhet majd e könyvnek. Életrajzi adatokat is, de mást is: a nemzetközi munkásmozgalom harcosainak igaz portréit, egy történelmi korszak friss és hiteles képét, eleven hangulatát. Még amit tudott is az olvasó, azt is másként tudja az ilyen könyvek után.

A szerző szerénysége nem egyszer talán vissza is fogja a személyes momentumokat. Mégis bizonyos, hogy az irodalomtörténeti tanúságon, a történelmi anyag értékén, az átélte igazság erején túl van e visszaemlékezéseknek még egy irodalmi vonatkozásuk: megiratlan nagy magyar regények témáit, hőseit őrzik.

H. Lukács Borbála

Benedek Marcell: Hajnaltól alkonyatig. Valomások egy élet olvasmányairól. Bp. 1966. Gondolat K. 365 l.

Benedek Marcell alkotásokban gazdag életpályáján végigvonul az a jó törekvés, hogy az embereket közel hozza a könyvhöz, hogy megtanítsa őket olvasni. Mint irodalomtörténész is elsősorban a nagyközönséghez szól, ezt tekinti legfőbb hivatásának. — A *Hajnaltól alkonyatig* a magyar és világ-

irodalom 54 kiváló epikus és drámai alkotásába nyújt bepillantást. Itt sem módszeres tudományos elemzést kíván az író nyújtani, hanem, mint az alcímében maga fogalmazza, ezek az 5—10 oldalas írások „valomások egy élet nagy olvasmányairól”. A kötetben a több, mint 40 világhírű külföldi irodalmi mű mellett 10 klasszikus magyar alkotásról mondja el Benedek Marcell ifjúkora emlékeit és az utolsó esztendő újra-átélése nyomán támadt friss gondolatait, itéleteit, egyéni látásmódjával, igényesen, érdekesen. Hogy miért éppen ezekről a művekről írt, úgy vélem, oktalan kérdés-feltevés lenne. Nemcsak azért, mert a könyveket valóban irodalmunk legjelentősebb alkotásaiból választotta (Katona: *Bánk bán*, Madách: *Az ember tragédiája*, Jókai: *Az új földesúr*, Mikszáth: *A Nosztyfiú esete Tóth Marival*, Krúdy: *A vörös postakocsi*, Móricz: *Erdély*, Babits: *Halálfiú*, Kuncz Aladár: *A fekete kolostor*, Tamási Áron: *Ábel*, Németh László: *Izony*), hanem hát ki írhatna elő a „vallomások” műfaját választó író számára szigorú irodalomtörténeti rangsorolást, méghozzá ilyen szűk keretben?

Az író minden könyvről elmondja, mit tette azt számára vonzóvá ifjabb éveiben, mit őrzött meg a mű szeretetéből a mai napig, vagy hol fedezett fel új értékeket is. — A teljes elismerés hangján szól *A Nosztyfiú*-ról, az *Erdély*-ről, az *Izony*-ról, leginkább talán azon közös érdemük miatt, amit Móricz történelmi regénye kapcsán így fogalmaz meg: „A művész sikere teljes, ha látásmódját rá tudja erőltetni az olvasóra. Móricz Erdélye bizonyára nem a valóságos Erdély, de a látásmód egysége és az ábrázolás ereje az igazságnak azt a látszatát kelti fel, amelyet Arany János többre tart a „csip-csup igaznál”. Ugyanezt dicséri Mikszáthban, aki „...kezdetől fogva tökéletesen megalapozza...”, hogy a Noszty dinasztíának az olvasó ne kívánjon sikert a gazdag leány kezéért indított harcában.” Németh Lászlót pedig azért ismeri el nagy művésznek, mert komoly érdeklődést tud kelteni hősnője, Kárász Nelli iránt, noha az olvasó semmiképpen sem tud vele együttérezni.

Az *új földesúrról* és a *Halálfiú*-ról írt sorok, találó értékelésük mellett a régebbi világban nevelkedett embernek a természetes szomorúságát is kifejezik; kénytelen tudomásul venni, hogy egykori kedves könyvei már mást és néha kevesebbet mondanak a ma ifjú olvasóinak. — Nagyon szép és figyelmet keltő lapokon beszél az író Kuncz Aladárnak *A fekete kolostor* című regényéről, így jelölve ki helyét az utolsó mondatban: „Gyűlöletet csak a háború csinálói és haszonélvezői iránt ébreszt, minden egyéb

vonatkozásban a megértés, együttérzés szépséges evangéliuma.” — *Az ember tragédiájáról* szóló néhány lap tanúsága szerint Benedek Marcellt Lucifer alakja, Lucifer „tragédiája” izgatja.

Utoljára hagytam a *Bánk bánról* szóló részt, mert ezzel egy-két ponton vitázni szeretnék. Nem érzem meggyőzőnek mindenekelelt azt a megállapítást hogy Gertrudis tragikus hős. Kétségtelen, hogy ellenfele Bánknak, benne összpontosul mindaz a rossz, ami ellen Bánk küzd, mégis az az érzésem, hogy a tragikus hősnél elengedhetetlen nagyságot inkább Jászai Mari megjelenítése, mintsem Katona kölcsönözte a királynénak. Benedek Marcell írja a *Magyar Irodalmi Lexikon* „tragikum” címszavát s ebben többek közt a következőket: „Egészen kivételes eset, ha tragikus nagyságot érzünk a félelmes arányú gonoszságban, de hogy III. Richard iránt az Aristoteles követelte részvétet érezhessük, látnunk kell, hogyan ébred magányosságának tudatára s mily rettenthetetlen bátorsággal vivja utolsó csatáját.” Úgy vélem, ilyenfajta részvétre Gertrudis nem méltó. — Irodalomtörténetírásunk a felszabadulás után vitába szállt azzal a nézettel, amely a Bárány Boldizsár Rostája alapján utólag a drámába került, Bánkhoz nem méltó sorokat hangsúlyozza a bán népet féltő, a nemesi érdeken túltelkintő nagyszerű szavainak rovására. Benedek Marcell most ismét ezt a „bánki sértődést” állítja előtérbe, idézi is a három sort. És még egy apró megjegyzés: nyilvánvaló tárgyi tévedés, vagy elírás Méléndának Ophéliától kölcsönzött *vizbeüléséről* beszélni.

Befejezésül annyit, hogy a magyar olvasóközönség bizonyára örömmel fogadná Benedek Marcell további „vallomásait.”

Tamás Anna

Házi olvasmányok elemzése az általános iskolai irodalomtanításban. Szerkesztette: Kolta Ferenc. A kötet szerzői: Kolta Ferenc, Muszty László, Müller Klára, Tantó István, Vörös József. Bp. 1964. Tankönyvkiadó. 310 l.

A kötet alapvetően pedagógiai jellegű, értékei — figyelembe véve a kezdeményezés tényét is — elsősorban ezen a területen jelentkeznek. E folyóirat hasábjain azonban csak a kiadvány irodalomtörténeti problémáival kívánunk foglalkozni. Ezen a vonalon már kevesebb dicsérő szó illeti a kötetet, mint amennyit egy pedagógiai folyóiratban adhatnánk a didaktikai értékek vizsgálata kapcsán.

A legterjedelmesebb fejezetben Vörös József Jókaiival és *A köszívű ember fiai* c. regénnyel foglalkozik. A fejezetnek vannak

nagyon szép elemző részei, azonban Jókai politikai elképzeléséről téves a szerző nézete, vagy legalábbis nagyon félreérthetően fogalmaz, mikor így ír: „Benne hömpölyög a regény hatalmas és lelkesítő áramában Jókainak az az illúziója is, hogy a Világosnál félbemaradt harc folytatódhat, és a kiegyezésnél sokkal sikeresebb, nagyobb eredményeket hozhat létre.” (I. m. 33.)

Jókainak nem állt szándékában sem regényeivel, sem politikai szereplésével a Habsburgok elleni fegyveres küzdelem, a szabadságharc felújításán munkálkodni. A regénynek egyes fejezetei valóban cáfolni látszanak Jókai elképzeléseit a Habsburgokkal ápolandó békés egyetértésről, de ő a fegyveres harcra csak a legvégső esetben gondolna. Jókai azonban hiszi és hirdeti, hogy a békés politikai eszközök is eredményeket biztosítanak.

Jókainak a Habsburgokkal fenntartandó békés együttéléstől vallott nézeteire már Nagy Miklós utalt, hangsúlyozva, hogy Jókai „nem újabb függetlenségi harcra buzdít — ezt Baradlay Jenő kivégzés előtt írt levele is kifejezi —, hanem békés eszközökkel folytatott politikai küzdelemre”. (*A köszívű ember fiai*. ItK 1958. 232.) Az sem a legszerencsésebb, hogy a Jókai pályaképnek csak a felét kaptuk, és hogy az egyébként jól megválogatott idézetek végén lapszámot sehol sem találunk. Korrigálásra szorult volna az *Erdély aranykora*, az *Egy magyar nábob* és *Az új földesúr* megjelenési dátuma. Jókai lapjának a pontos címe: *A Hon*. Ezen hibák kiszűrésében a lektorok is segíthettek volna a szerzőnek.

A kötet a XX. század klasszikusainak és élő irodalmunk képviselőinek is helyet ad. Itt találjuk az egyik legrangosabb fejezetet, Kolta Ferenc elemzését a *Légy jó mindhalálig* c. regényről. Kolta a Möricz-életmű és a keletkezési idő történelmi, társadalmi viszonyainak bemutatásával emeli ki a regény szépségét, eszmeiségét. Egyet kell érteni Fekete István: *Tüskevár* c. regényének dicséretével is, de az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ennek a sikerült ifjúsági műnek az egyharmada, mely városi környezetben játszódik, nem nyújt többet a közepes diákregegyeknél.

Általában sajnálatos igazság, hogy a könyv egyes fejezetei figyelmen kívül hagyják nemcsak az újabb, de az elmúlt esztendőök kutatási eredményeit is és ha ehhez hozzászámítjuk a bosszantó kronológiai hibákat, amelyeket a Jókai-fejezeteknél vétettek, névelírásokat, a filológia alapvető követelményeinek figyelmen kívül hagyását, akkor ezek ellensúlyozására kevesnek találjuk az elemző részek időlegesen jelentkező értékeit.

Téglás Tivadar

Horváth István Károly

(1931–1966)

Érzékeny veszteség érte a magyar irodalomtudományt *Horváth István Károly* tragikus halálával. A fiatal tudós elsősorban klasszika-filológus volt, de mint irodalomtörténész, ókori és későlatin kutatásai közben utat talált a magyar irodalomhoz is.

Kiváló adottságai folytán már pesti egyetemista éveit tudóssá érett, 1958-ban megszerezte a kandidátusi fokozatot, majd a szegedi tudománytemre kapott kinevezést. Itt fejtette ki eredményes tanári és termékeny tudományos munkásságát haláláig. Filológusnak, esszéírónak, fordítónak, műfordítónak és előadónak egyaránt kitért. Rendelkezett a stílus gravitásával és elokvenciájával, akár latinul, akár modern idegen nyelveken, akár magyarul írt vagy beszélt.

A magyar irodalomból legszívesebben a reneszánsz XVI. századi időszakával foglalkozott. Már egyetemi hallgató korában tanulmányozni kezdte Macedóniai László kevésbé ismert közéleti és irodalmi tevékenységét és e téma végigkísérte őt rövid egy évtizedes tudóspályáján. Előbb életrajzát írta meg példás alaposággal, latinul („De vita operibusque Ladislai de Macedonia.” Szeged 1958.), azután magyarul („Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben.” Száz 1959.), később pedig műveit bocsátotta közre („Orationes Ladislai de Macedonia.” Szeged 1964.). Ezenkívül társszerkesztője volt a jubileumi Tinódi-émlékkönyvnek (Sárvár, 1956.) is, amelynek egyik tanulmánya („Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában”) és a kötet sikeres Tinódi-válogatása a korszak és a költő jó ismerőjének mutatta őt. A klasszika-filológus és a műfordító illetékessége jogán hozzászólt modern irodalmi kérdésekhez is („József Attila és a klasszikus metrum.” ItK 1955.).

*Horváth István Károly*ban a magyarországi latin irodalom hivatott kutatóját vesztette el a magyar irodalomtörténetírás, még mielőtt sorra beválthatta volna ez irányú tudományos terveit. Korán lezárult életműve így sem maradt torzóban, pedig egész sor probléma megoldását várhattuk volna még tőle. Sic volvere Parcas.

V. Kovács Sándor

A magyar filológia csehszlovák bizottságának alakuló ülése

A Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi és Idegen Nyelvi Intézete mellett 1966. március 14-én Bizottság alakult, amelynek célja: a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén működő magyar szakos filológusok (irodalomtörténészek és nyelvészek) összefogása, köztük az együttműködés megteremtése és témáik egybehangolása.

Az Intézet igazgatója, *Mikuláš Bakoš* egyetemi tanár a sorra kerülő irodalomtörténeti kutatásokat a következőképpen rangsorolta: 1. a magyar irodalom problémái általában, 2. a csehszlovákiai magyar irodalom és 3. a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kérdései. Hangsúlyozta a magyar nyelvészeti kutatások fontosságát is. A Bizottság célja és feladata, hogy nyilvántartsa és szervezettebb munkára serkentse azokat, akik Csehszlovákia területén az említett munkaterületek szakemberei. Ki kell alakítani azokat az elveket és módszereket, amelyek a felmerülő problémák megoldását elősegítik. A Bizottság számít a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének segítségére is, amelynek nevében az ülésen e sorok írója – mint meghívott vendég – vett részt.

A jelenleg tizenhárom tagból álló Bizottság elnökévé *Rákos Pétert*, a prágai Károly Egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékének vezetőjét, alelnökévé *Turczel Lajost*, a pozsonyi Komenský Egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékének vezetőjét, titkárává pedig *Anton Popovičot*, a SZTA Világirodalmi és Idegen Nyelvi Intézete osztályvezetőjét választotta meg. *Anton Popovič* titkár mindenekelőtt azt javasolta, hogy a csehszlovákiai modern filológia más

ágaihoz hasonlóan a Bizottság — témákkal együtt — vegye nyilvántartásba mindazokat, akik a magyar irodalom vagy nyelvészet bármelyik ágával foglalkoznak. A témák megállapítása, illetőleg koordinálása céljából Popovič szerint a magyar irodalomtörténészekkel való állandó együttműködésre van szükség.

Az előkészítő, illetőleg szervező munka elvégzése után fog sor kerülni arra a konferenciára, amelyet 1968 májusában Nyitrán fognak rendezni, s amelyen a szlovák — magyar irodalmi kapcsolatok kérdései kerülnek majd napirendre. A konferenciát a SZTA Világirodalmi és Idegen Nyelvi Intézete a nyitrai Pedagógiai Fakultással karöltve fogja rendezni, különös tekintettel arra, hogy ez utóbbin egy nagy létszámú magyar nyelvi és irodalmi tanszék működik. Ezért a konferenciát előkészítő bizottságba a már említett Turczel Lajoson és Anton Popovičon kívül a Szlovák Irodalomtudományi Társaság nyitrai szervezetének képviselőjét, Ján Kopált, valamint az ottani magyar tanszék vezetőjét, Csanda Sándort is beválasztotta. A konferencián a szlovák — magyar irodalmi kapcsolatok problémáiról elsősorban csehszlovákiai kutatók fognak előadást tartani, de a Bizottság számít arra, hogy a vitában korreferátumokkal magyarországi szakemberek is részt fognak venni. Az 1968-ban sorra kerülő találkozó a magyar — szlovák komparatistika nagyjelentőségű seregszemléjének ígérkezik.

A Bizottság megalakulása után került sor a SZTA Világirodalmi és Idegen Nyelvi Intézete magyar szakos aspiránsának, Rudolf Chmelnek a szakmai vizsgájára. Chmel erre az alkalomra két ives tanulmányt állított össze, amelyben a magyar irodalom szlovák kutatásának múltját elemzi. Fejtegetéseiben mind a történeti, mind pedig a sajátos irodalmi fejlődésnek a szempontjait is szem előtt tartja; bőséges filológiai apparátusra támaszkodva mutat rá, hogy a tudománytörténeti kutatások következő szakaszában a nemzetiségpolitikai kérdések egyoldalú hangsúlyozása helyett az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben kell szem előtt tartani az irodalom immanens fejlődésének kérdéseit. Rudolf Chmel szóbeli vizsgáján (Milan Píšut egyetemi tanár, Turczel Lajos tanszékvezető és e sorok írója kérdéseire) a magyar széppróza kezdetei, a mai magyar irodalomtudomány és a komparatistika problémái területén alapos tájékozottságról tett tanúságot. Kandidátusi disszertációja témájaként a szlovák — magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának történetét választotta; elkészítendő művére nagy várakozással tekintünk.

Sziklay László

Intézeti hírek

(1966. augusztus 1 — október 31.)

Martinkó András, Intézetünk munkatársa „Nyelvi változás — stílusváltozás” címmel előadást tartott az 1966. augusztus 24-től 29-ig, „A magyar nyelv rendszere” témamegjelöléssel rendezett debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson.

*

Az 1966. augusztus 26-tól szeptember 1-ig tartott szófiai balkanisztikai kongresszuson Intézetünket Bojtár Endre, Hopp Lajos, Ludmilla Sargina és Varjas Béla munkatársak képviselték. Varjas Béla „Délszláv motívumok a magyar reneszánsz epikában”, Bojtár Endre „A kelet-európai expresszionizmus a bolgár lírában” címmel az irodalmi szekcióban Hopp, Lajos, „XVIII. századi magyar írók a balkáni országok népi és történelmi hagyományairól” címmel a néprajzi szekcióban tartott előadást. A kongresszus ideje alatt munkatársaink neves Kelet-Európa-kutatókkal tárgyaltak az együttműködés lehetőségeiről.

*

Nyirő Lajos, Szabolcsi Miklós és Vajda György Mihály intézeti osztályvezetők, valamint Köpeczi Béla, az MSZMP Kulturális Osztályának vezetője, a Helikon felelős szer-

kesztője, 1966. augusztus 29-től szeptember 3-ig részt vettek a Federation Internationale des Langues et Littératures Modernes X., strassbourgi kongresszusán. Nyirő Lajos „Az aktualitás tükröződése az irodalomban és az esztétikai érték”, Vajda György Mihály „A valóság és a modern dráma”, Szabolcsi Miklós „A genetikus és strukturalista módszerek egységének lehetősége a szövegek interpretációjában”, Köpeczi Béla „Az aktualitás és a szocialista realizmus: a szocialista forradalom korunk prózájában” címmel tartott előadást. Megbeszéléseket folytattak az AILC különbizottságával az 1967. évi belgrádi összehasonlító irodalomtörténeti kongresszus előkészületeiről.

*

Az Intézet vezetősége 1966. szeptember 9-én plenáris értekezletet tartott. Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes az Intézet 1966/I. félévi munkájáról, Sötér István igazgató a következő tervidőszak feladatairól tartott referátumot. A referátumokat vita követte.

*

1966. szeptember 27-én látogatást tett Intézetünkben H. Kähler és G. Kaderschajka,

az Einheit, a Német Szocialista Egységpárt ideológiai folyóiratának két munkatársa. Az Elméleti Osztály munkatársaival folytattak eszmecsereket a magyarországi esztétikai és irodalomelméleti polémiákról.

*

Bernard Bergonzi kritikus, egyetemi docens (University of Warwick) 1966. szeptember 30-án látogatást tett Intézetünkben, ahol megismerkedett az Intézet munkájával és eszmecsereket folytatott a modern prózairodalom egyes irányzatairól.

*

Martinkó András, Intézetünk munkatársa 1966. szeptember 5-től október 3-ig tanulmányutat tett Lengyelországban, az ott folyó stilisztikai, poétikai és irodalomelméleti munkálatok tanulmányozása céljából. Warsóban és Krakkóban megbeszéléseket folytatott e diszciplínák vezető tudósaival, többek között *Zółkiewski* és *Markiewicz* akadémikusokkal. Részt vett a Kazimierzben szeptember 12-től 19-ig tartó szemasiológiai kongresszuson.

*

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Színháztudományi Munkabizottsága és a Színháztudományi Intézet 1966. október 12-én „Új színház – korszerű művészet (A művészetek egysége a színházban)” címmel konferenciát rendezett, melyen az egyik felkért hozzászóló *Vajda György Mihály*, Intézetünk osztályvezetője volt.

*

Varjas Béla, Intézetünk munkatársa – a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként – 1966. július 15-től október 15-ig bécsi tanulmányúton vett részt. Főként a XVI. századi humanisták (Brodarics, Oláh Miklós, Zsámboki János, Kovacsóczy Farkas, Balassi Bálint stb.) levelezését s a rájuk vonatkozó kéziratok forrásműveket gyűjtötte és tanulmányozta az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában, a Haus- Hof- und Staatsarchivban és a Kriegsarchivban.

*

1966. október 10-től 17-ig hazánkban tartzkodott *Emil Pražák* a CsTA Cseh Irodalom-

történeti Intézetének munkatársa. Cseh és latin nyelvű bohémica-források után kutatott az Országos Levéltárban és az egri érseki levéltárban. Intézetünkben *Klanciczay Tiborral* és *V. Kovács Sándorral* konzultált.

*

1966. szeptember 23-től október 23-ig Intézetünk vendége volt *Kaarina Sala*, a Finn Irodalmi Társaság Könyvtárának tudományos munkatársa. A magyar és finn balladaköltészet rokonvonásairól, esetleges kölcsönhatásáról folytatott kutatásokat.

*

Rigó László, Intézetünk munkatársa 1966. október 4-től október 24-ig Csehszlovákiában tett tanulmányutat. Pozsony, Brno, Kassa és Eperjes könyv- és levéltáraiban folytatott kutatásokat a XIX. század második felének irodalomtörténetére vonatkozólag.

*

1966. október 27-én meglátogatta Intézetünket *Joachim Müller*, a jéni egyetem germanisztika-professzora.

*

József Farkas, Intézetünk munkatársa 1966. október 4-től 31-ig Csehszlovákiában volt tanulmányúton. Pozsony, Brno, Kassa és Prága könyv- és levéltáraiban az 1919 utáni magyar emigráció csehszlovákiai működésére vonatkozó kutatásokat végzett.

*

Az „Il Contemporaneo” c. olasz folyóirat 1965/12., decemberi számában ismertetést közölt a *Helikon* 1965/2., a szocialista realizmus problémájával foglalkozó füzetéről.

*

Intézeti kiadványaink közül megjelent: *Kántor Lajos*: „Száz éves harc »Az ember tragédiájá«-ért.” Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 143 l. (Irodalomtörténeti Füzetek. 53.); „Hoffgreff-énekeskönyv”. A faksimile szövegét gondozta *Varjas Béla*, a kísérő tanulmányt írta *Tarnóc Márton*. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó (Bibliotheca Hungarica Antiqua. VII.)

Helyreigazítás

A 3–4. szám 402–403. oldalán közölt Csokonai-vers (*Uj Eszendei Gondolat*) hibás strófarenddel jelent meg, így: a 402. l. balhasábján álló 1–3 után nem a 4–5 következik a jobbhasábon, hanem a 6–8; a 403. balhasábján pedig a 4–5 után a 11–17 és a 18. első fele; a jobbhasára kerül aztán a 9–10, utána a 18. második felétől végig. Így számozandók meg a versszakok, hogy az összefüggés világos legyen.

Juhász Géza

Magyar irodalomtörténetírás. 1965

(Bibliográfia)

Éves szakirodalmi összeállításunk eddigi előzményei: 1962-es év: ItK 1963. 645–655; 1963-as év: ItK 1964. 741–752; 1964-es év: ItK 1965. 643–660. A szerkesztés alapelvei az első és a második közlemény bevezetőjében olvashatók. Jelenlegi bibliográfiánk anyaggyűjtésének lezárási időpontja: 1966. május 15.

Munkatársaim voltak: Bor Kálmán (külföldi periodikák magyar vonatkozású anyaga) és Kapuvári Anna (sajtó alá rendezés), akiknek e helyt is köszönetet mondok szíves segítségükért.

V. Kovács Sándor

Rövidítések

- AAcadPedSzeg = Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Linguistica et Litteraria
 AEIol = Acta Bibliothecaria (Szeged)
 AClassica = Acta Classica Universitatis Debreceniensis. Tom. I.
 AEthn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AgrártörtSz = Agrártörténeti Szemle
 AHist = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistArt = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistLittHung = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. V. (Acta Universitatis Szegediensis)
 ALingu = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 Alf = Alföld
 AnnalUnivScientBp S. Phil = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica. Tom. VI.
 AntTan = Antik Tanulmányok
 ArchErt = Archeológiai Értesítő
 BorsSz = Borsodi Szemle
 BHR = Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance (Genève)
 CommBHMH = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
 Cont = Contemporaneo (Roma)
 Déri MuzEvk = Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. (Debrecen)
 ÉI = Elet és Irodalom
 Ethn = Ethnographia
 EurLett = Europa Letteraria (Roma)
 FK = Filológiai Közöny
 Hel = Helikon
 HK = Hadtörténelmi Közlemények
 HungPEN = The Hungarian P. E. N.
 IgSzó = Igaz Szó (Márvosvárhely)
 ИИЛит = Иностранная Литература (Москва)
 ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony)
 INyK = Irodalmi és Nyelvi Közlemények
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
 Jkor = Jelenkor
 Jkunság = Jászkunság
 Kort = Kortárs
 Köz = Köznevelés
 Kr = Kritika
 KultŽivot = Kulturný Život (Bratislava)
 LK = Levéltári Közlemények
 LSz = Levéltári Szemle
 MHirek = Magyar Hírek
 MFiSz = Magyar Filozófiai Szemle
 MKsz = Magyar Könyvszemle
 MMűhely = Magyar Műhely (Paris)
 MNy = Magyar Nyelv
 MNyr = Magyar Nyelvőr
 Mtanítás = Magyartanítás
 MPszSz = Magyar Pszichológiai Szemle
 MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának) Közleményei
 MTud = Magyar Tudomány
 MűvtErt = Művészettörténeti Értesítő
 Nagyv = Nagyvilág
 NHQu = The New Hungarian Quarterly
 NouvCrit = Nouvelle Critique (Paris)
 NouvRevFr = Nouvelle Revue Française (Párizs)
 NyIrodK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1963. 2. sz. és 1964. 1–2. sz.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények
 PártK = Párttörténeti Közlemények
 PedSz = Pedagógiai Szemle
 RefSz = Református Szemle (Kolozsvár)
 SlavEERev = Slavonic and East European Review (London)
 SlovLit = Slovenská Literatúra (Bratislava)
 SlovPohl'ady = Slovenské Pohl'ady (Bratislava)
 SoprSz = Soproni Szemle
 StudLitt = Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei.
 StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
 StudUnivB—B S. Phil = Studia Universitatis Babeş—Bolyai. Series Philologia. (Kolozsvár)
 Szabolcs—Szatmári Sz = Szabolcs—Szatmári Szemle
 Száz = Századok
 TanárkFőiskTudK = Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eger ill. Pécs
 TársSz = Társadalmi Szemle
 Ttáj = Tiszatáj
 ÚI = Új Írás
 Vasi Sz = Vasi Szemle
 Vig = Vigilia
 Vil = Világosság
 ВопрЛит = Вопросы Литературы (Москва)
 Vság = Valóság

- Adamová, Zuzana: Helikon, mad'arsky casopis pro komparatistiku. Slavia (Praha) 521—524.
- Almási Miklós: A realizmus korszerűsége és a művészi szubjektivitás. TársSz 11. sz. 100—107.
- Almási Miklós: Dekadencia és művészet. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Antal László: Matematika és esztétika. Kr 1. sz. 40—43.
- Barna József: A marxizmus általános értékelméletről. Vság 12. sz. 40—53.
- Barta János: Az olvasás minősége. Kr 11. sz. 36—37. [Vö. Illés Endre; Kr 10. sz. 3—11.]
- Barta János: Lírai realizmus. StudLitt 3—17.
- Barta János: Marxista értékelmélet és esztétika. Vság 7. sz. 15—28.
- Barta János: Stílus és stílusok. Kr 7. sz. 3—11.
- Bauer Tiborné: A legifjabbak irodalmáról. Jkor 462—465.
- Bayle, Edít: Bibliographie des articles relatifs à l'histoire de l'humanisme et de la Renaissance. BHR 761—810. [A magyar anyagot V. Kovács Sándor állította össze.]
- Beke Albert: A kritikusok gyávasága. Napjaink 5. sz. 4. [Az irodalomkritika helyzete. — Vö. még: Gyárfás Imre és Bohus János Imre cikkeit, úo. 6. sz. 4.]
- Beke Albert: Az irodalmi tudat fejlődése vagy az új objektívációja? Vság 1. sz. 29—40.
- Benkő László: A stíluselemzés módszere. Vság 7. sz. 58—67.
- Benkő László: Az írói szókincs vizsgálata. AACad-PaedSzeg (Series Linguistica et Litteraria)
- Bóka László: Líra és realizmus. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Chmel, Rudolf: Čo so slovenskou mad'aristikou? KultŽivot 31. sz.
- Chmel, Rudolf: O východoeurópskej avantgarde. SlovPohl'ady 10. sz. 144—145. [A Helikon 1964. 2—3. számáról.]
- Čolaković, Enver: Marginalije uz prijevode iz madžarske poezije. Mugučnost (Split) 547—559. [Balasítól a XX. századig.]
- Czine Mihály: Jegyzetek a naturalizmusról. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Czine Mihály: Magyar irodalomtörténet Romániában. Kr 1. sz. 58—59.
- Csanda Sándor: A nyitrai Pedagógiai Fakultás magyar tanszékének irodalomtörténeti munkásságáról. ItK 275—276.
- Csehi Gyula: Az irodalom változásai. IgSzó II. 577—589, 738—750.
- Cseres Tibor: Távoli magyarok könyvei. Éi 50. sz. 1—2.
- Csetri Lajos: A stílus fogalmai és a korstílusok problematikája. AHistLittHung 3—15.
- Deme László: Az irodalom és a stílus funkciója. ISz 481—486.
- Dersi Tamás: Jegyzetek a színíbrálatról. Alf 10. sz. 52—57.
- Diószegi András: A pozitív hős, mint esztétikai probléma. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Diószegi András: Humanizmus, művészet, érték. TársSz 12. sz. 94—107.
- Диосеги, Андрей: «Критика». ВopпЛит № 12. 249—252.
- Erdei Ferenc: Ember és világ tükré. Kr 11. sz. 37—38. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3—11.]
- T. Erdélyi Ilona — Kiss József: A Nemzetközi Lenau-Társaság Kongresszusa. — A Magyar Irodalomtörténeti Társaság mosonmagyaróvári vándorgyűlése. (1965. okt. 8—10.) ItK 731—733.
- Faragó József: Györgyike és Ilona balladája. NyitK 1963. 191—213.
- Farkas László: „A nyelv pedig tündököljön.” Úi 367—369.
- Fehér Ferenc: A tragikum elsikkasztása. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Féja Géza: Elő magyar irodalomtörténet. Kr 12. sz. 37—38. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3—11.]
- Fényi András: A Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum és kiállításai. Köz 918—919.
- Ferenczi László: A szocialista országok irodalomtudományi intézetei vezetőinek konferenciája Budapesten. ItK 396.
- Fodor András: Klasszikus és élő irodalom. Kr 11. sz. 38—39. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3—11.]
- Földes Péter: Ne tételesem, hanem valami módon ellenőrizhetően! Jkor 260—265. [Az ifjúsági irodalomról.]
- Gondos Ernő: Esztétika és szociológia. Vság 4. sz. 61—68.
- Gondos Ernő: Tanácskozás a művészetszociológiáról. Alf 10. sz. 50—52.
- Gönczi Imre: Emlékiratok, emlékezések. Ktáros 361—362.
- Graf Rezső: Irodalomtörténeti vándorgyűlés Mosonmagyaróvárott. Köz 833.
- Gyertyán Ervin: Művészet és szubjektivitás. Kort 1765—1771, 1956—1965.
- Gyöngyösi Gábor: Írás és illusztrálás. Korunk 832—833.
- Halász László: Az írói tehetség természete. Kort 468—474.
- Hanák Péter: A klasszikusok történetiségéről. Kr 11. sz. 39—40. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3—11.]
- Harsányi István: Az ifjúsági irodalom sorsa a tömegkommunikációs eszközök korszakában. Jkor 457—462.
- Hegedűs Géza: Elmélkedés a műfajokról. Úi 11. sz. 105—110.
- Hermann István: A modern elidegenedés és a kultúra. Kr 8. sz. 22—30.
- Hopp Lajos: Tanulmánykötet a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. ItK 402—403.
- Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai. HK 631—663.
- Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 10. sz. 3—11.
- Jakucs István: A csizió és a kalendárium története különös tekintettel a debreceni régi naptárakra. Déri MuzÉvk 203—217. [7 t. melléklet.]
- Jancsó Elemér: A kutatás szenvedélye és öröme. Korunk 563—565.
- Jenei Ferenc: Irodalmi emlékek vidéki múzeumainkban. Múzeumi Közlemények 2. sz. 138—141.
- Kalocsai Kálmán: Az eszperantó és az irodalom. Éi 50. sz. 6.
- Kardos László: A műfordítás kérdése. MTA I. OK 63—92. és ALitt 19—54. és Hid 255—271. és Elvek és utak (Szerk. Pándi Pál.)
- Kárpáti Sándor: Az ifjúsági vezető szemével. Jkor 935—940. [Ifjúsági irodalom.]
- Keszthelyi Tibor: Irodalom, vagy ponyva? NagyV 1549—1555. [A detektívregény.]
- Kispéter András: A Kritika című folyóiratról. TársSz 6. sz. 79—89.
- Kiss Ferenc: Mai prózánk és a klasszicitás. Kr 12. 38—40. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3—11.]
- Kiss József: Egy bécsi tanulmányút tapasztalatai. ItK 639—640.
- Kiss József — T. Erdélyi Ilona: A Nemzetközi Lenau-Társaság Kongresszusa. — A Magyar Irodalomtörténeti Társaság mosonmagyaróvári vándorgyűlése. (1965. okt. 8—10.) ItK 731—733.
- Kiss Lajos: A szlavóniai magyar virasztó-énekek zenetörténeti jelentősége. MTA I. OK 123—150. [Szabolcsi Bence bevezetőjével; 123—124.]
- Klanczay Tibor: A nemzeti irodalom fogalmáról. Hel 303—309.
- Knieszsa, István: Hungarica im Lexikon der slawischen Altertümer. StudSlav 11—26.
- Kolta Ferenc: Epilógus és prólogus. Jkor 72—78. [Az ifjúsági irodalomról.]
- Komlós Aladár: A kívánatos és nemkívánatos nemzeti jelleg. Kort 954—957.
- Komócsin Zoltán: Az eszmei irányelvek és a sajtó. TársSz 7. sz. 1—9.
- V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. 1964. ItK 643—660. [Bibliográfia.]

- V. Kovács Sándor: A Gesta Romanorum és a magyar irodalom. Utószó a G. R. c. könyvben. 251–268.
- Kovács Sándor Iván: Dante-nyomok irodalmunkban. ÉI 37. sz. 7.
- Kozma Dezső: Irodalomtörténeink egy éve. Utunk 52. sz. 4. [Erdélyi irodalomtörténeti munkássága.]
- Krizsa Ildikó: Affinitás a népballadában. Ethn 221–242.
- Lipták Gábor: A Balaton költészet. Ktáros 549–558.
- Lisztes László: A József Attila Tudományegyetem dolgozóinak szakirodalmi munkássága. 1962–1963. ABibl (Szeged) 5–129. [Bibliográfia.]
- Loránd Imre: A detektívregény esztétikája. Jkor 277–279.
- Lukács György: Über Wesen und Form des Essays. Ein Brief an Leo Popper. (Florenz, Okt. 1910.) — Akzente (München) H. 4. 322–342.
- Lukács Sándor: Remekírók, akik több figyelmet kérnek. Kr 12. sz. 40–41. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3–11.]
- Major Nándor: A kritikáról. Híd 569–612.
- Margóczy József: Megjegyzések a középiskolai irodalomtanítás reformjáról. Jkor 1054–1057.
- Maróthy János: Az élő politikai dal. Kr 2. sz. 22–31.
- Maróti Lajos: Versírás és pszichológia. UI, 362–366.
- Martinkó András: A művészi próza nyelve. Kr 3. sz. 8–17.
- Molnár László: Társadalomszemlélet és irodalmi szociográfia. Alf 5. sz. 42–49.
- B. Nagy László: Gondolatok az irodalom szerepéről és folytonosságáról. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Nagy Miklós: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság két felolvasó ülése. ItK 133–135. [1963. márc. 11. — 1964. okt. 28.]
- Nagy Olga: A szegény embert szolgáló ördög a magyar népmesékben. NyitúdK 1964. 195–207.
- Németh László: A líráról. Híd 7–22.
- Nyíró Lajos: Művészet és kibernetika. Kr 9. sz. 3–14.
- Olosz Katalin: Egy újabb „Kádár Kata” variáns. NyitúdK 1963. 276–277.
- Ortutay Gyula: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Ethn 3–9.
- Pálmai Kálmán: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlése Szombathelyen. Mtanítás 216–220.
- Pándi Pál: Irodalom, társadalom, politika. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Pándi Pál: Irodalomszemlélet, tudatformálás. ÉI 23. sz. 4.
- Papp Ferenc: Esztétika és kibernetika. Vság 7. sz. 29–40.
- Pasiaková, Jaroslava: Kritika — reprezentatívny organ súčasnej kritiky v Mad'arsku. Estetika (Praha) 359–362.
- Passuth László: A történelmi regényíró felelőssége. Korunk 269–272.
- Petrolay Margit: Ifjúsági irodalom? — gyermekirodalom. Jkor 749–751.
- Petrován Oszkár: A pszichológiai szemléleti mód érvényesülésének igénye az irodalmi értékelésben. Eletünk (Szombathely) 11. 92–99.
- Putilov, B. N.: The Hungarian Ilona-Albert Legend and the Slavic Historical Ballads. AETHN 349–361
- Rényi Péter: Dráma és erkölcs. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Réz Pál: The Hungarian Number of „Les Lettres Nouvelles”. NHQu No. 17. 169–171.
- Rigó László: A kritikai kiadások szakkritikájáról. ItK 536–537.
- Rigó László: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság szombathelyi vándorgyűléséről. ItK 400–402. [1965. máj. 7–9.]
- Rigó László: Az Irodalomtörténeti Közleményekről. Közn. 635.
- Rigó László: Irodalomtörténeti évkönyvek, 1964. ItK 640–642.
- Robotos Imre: A komikum természetrajza. Kr 1. sz. 44–49.
- Rónai Béla: Költészet és valóság a Mecsek vidéki bányák hagyományaiban. Jkor 839–848.
- Rozsnyai Ervin: Az esztétikai tárgyról. Vság. 11. sz. 58–69.
- Sándor Pál: Irodalom és filozófia. ÉI 33. sz. 4.
- H. Sas Judit: Az irodalomszociológia tárgyról. Vság 3. sz. 56–64.
- Sápi Lajos: A régi debreceni temetők és síremlékek. Déri MuzEvk 151–190.
- Sellei Zoltán: Akiket tanítunk és akikről mégis megfélekedzünk. Mtanítás 134–138.
- Seres József: Elvek, tendenciák, a valóság és a művészet az ifjúsági irodalomban. Jkor 183–189.
- Sinclair, Alexander R.: English Poetry in Hungarian Translation. NHQu No. 18. 47–53.
- J. Soltész Katalin: A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. MNyr 174–187.
- Somogyi Sándor: A magyar kritika regénye. Kr 12. sz. 41–42. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3–11.]
- Sonkoly István: Jóni ritmus vagy mazurka ritmus? Ethn 128–131, 612. [Vö. Domokos Pál Péter, Ethn 1964. 402–418.]
- Staud Géza: Az 1963–1964-ben megjelent színházi szakkönyvek bibliográfiája Theatrum 288–297.
- Süpek Ottó: A Fribourg-i Kongresszus. FK 485–487.
- Szabó Zoltán: Stilisztika, információ-elmélet, lélektan. Korunk 876–881.
- Саболчи, Миклош: Художественное исследование проблем морали. ВoprЛит № 12. 22–29.
- Саболчи, Миклош: Споры вокруг документальной литературы. ИнЛит № 4. 211–214.
- Szakács Károly: Az 1963–1964-ben megjelent szépirodalmi szakcikkek repertórium. Theatrum 298–315.
- Szalay Károly: Egy kritika természetrajza. Kr 6. sz. 62–64. [Vö. Robotos Imre, Kr 1. sz. 44–49.]
- Szathmári István: De l'interprétation du terme „langue littéraire”. AnnaUnivScientBp S. Phil Tom. VI. 37–42.
- Szent-Iványi Béla: Magyar irodalomkutatás a berlini Humboldt-Egyetem Finnugor Intézetében. ItK 396–399.
- Sziklay László: A szocialista országok irodalomtörténeti intézetvezetőinek konferenciája Budapesten (1965. május 12–13.). Hel 461–476. [A francia nyelvű „Résumé” Hopp Lajos munkája.]
- Sziklay László — Varjas Béla: Javaslat egy kelet-európai irodalomtörténeti szintézis előkészítésére. Hel 477–489.
- Szilágyi Domokos: A rimről. Utunk 41. sz. 2.
- Szilágyi Domokos: Enjambement és közlés. Utunk 43. sz. 4.
- Szilágyi Vilmos: A jövő társadalmának víziói. Jkor 1028–1034. [A tudományos-fantasztikus irodalomról.]
- Szűts László: A retorika előadás-sorozatokról. INyK 1. sz. 104–118.
- Tamács Lajos: A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetőségének beszámolója. MTA I. OK 427–448.
- Tomis, Karol: A kritika mérlegen. ISz 444–448. [A prágai kritikai szimpozium.]
- Tóth Ágota — Varga Károly: Irodalom mint szociológia. Kr 7. sz. 45–48.
- Tóth Samu: „Littera antiqua”. IgSz 11. 750–756.
- Ungvári Tamás: A tragédia jövője. Vság 11. sz. 70–74.
- Ungvári Tamás: Az irodalom tudata, avagy a nemzeti önismeret. ÉI 18. sz. 5.
- Ungvári Tamás: Új dramaturgiák. Vság 3. sz. 79–87.
- Varannai Aurél: Sznobizmus és irodalom. Látóhatár 162–168.
- Varga Károly: Egy korszerű marxista irodalomszociológia kérdése. Kr 9. sz. 40–46.
- Varga Károly — Tóth Ágota: Irodalom mint szociológia. Kr 7. sz. 45–48.
- Vargyas Lajos: A költői nyelv hangtanáról. MNyr 46–56.
- Vargyas, Lajos: The Importance of the Hungarian Ballads on the Confines of Occident and Orient. — Europa et Hungaria (Szerk. Ortutay Gyula és Bodrogi Tibor.)
- Varjas Béla — Sziklay László: Javaslat egy kelet-európai irodalomtörténeti szintézis előkészítésére. Hel 477–489.

- Veres Péter: Levél a szerkesztőséghez. Kr 12. sz. 42. [Vö. Illés Endre, Kr 10. sz. 3–11.]
 Vita Zsigmond: Az ismétlések szépsége. Útunk 45. sz. 6. [Vö. Szilágyi Domokos, Útunk 47. sz. 6.]
 Vitányi Iván: Gépi művészet. Úf 10. sz. 87–93.
 Voigt Vilmos: A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethn 200–220.
 Willy, Margaret: What do They Read? Twentieth-Century English Literature in Europe Today. English No. 88. 128–133.
 Zircz Péter: Miért nincs? Napjaink 4. sz. 12. [Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ.]
 [– –]: A magyar irodalom fordítóinak kitüntetése. Nagyv 478.
 [– –]: A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1964-ben. LK 346–353. [Munkaközösség összeállítása.]
 [– –]: Irodalomelméleti repertórium. Hel 447–456. [Munkaközösség összeállítása.]

Ismeretések

- A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1842–1963. Miskolc, 1965. *Ism.* Berza László, Ktáros 116. – (Zz), Napjaink 1. sz. 10.
 A József Attila Tudományegyetem dolgozóinak szakirodalmi munkássága. 1955–1961. Szeged, 1964. *Ism.* Kőhegyi Mihály, ItK 128. – Niederauser Emil, Száz 970.
 A kegyes olvasóhoz! Bp. 1964. *Ism.* Csányi László, Ktáros 105–107. – Komlovski Tibor, ItK 260–263.
 A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963. *Ism.* Ujczné Orbán Magda, PedSz 752–754.
 Antal László: A formális nyelvi elemzés. Bp. 1964. *Ism.* Martinkó András, Kr 7. sz. 63–64.
 A pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs 1964. *Ism.* Makay Gusztáv, Jkor 294–296.
 Ascher Oszkár: Minden versek titkai. Bp. 1964. *Ism.* Dorogi Zsigmond, Úf 6. sz. 124. – Ferenczi László, ItK 730. – Kiss Aurél, Ttáj 668–669. – Losonci Miklós, Kr 6. sz. 58. – Székelyhídi Ágoston, Napjaink 2. sz. 6.
 Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp. *Ism.* Balogh György, Alf. 7. sz. 81–82.
 Benedek Marcell: Kis könyv a regényről. Bp. 1965. Bp. 1965. *Ism.* Sáray Erzsébet, TárSz 5. sz. 103.
 Benedek Marcell: Naplómát olvasom. Bp. 1965. *Ism.* Bata Imre, Alf. 10. sz. 84–87. – Dersi Tamás, Úf 5. sz. 120–121. – Paku Imre, Kort 1161–1162. – (TL), Híd 1132–1134.
 Beszélő tájak. Bp. 1963. *Ism.* Losonci Miklós, ItK 270.
 Bogdan István: A magyarországi papíripar története (1530–1900). Bp. 1963. *Ism.* Klaniczay Tibor, ItK 395. – Molnár József, MTud 74.
 Gáti József: A versmondás. Bp. 1965. *Ism.* (B.) Éf 18. sz. 8. – Dorogi Zsigmond, Köz 271. – Hegedüs Géza, Úf 6. sz. 125–126. – Kiss Aurél, Ttáj 668–669.
 Гершкович, А. А.: Современный венгерский театр. Москва, 1963. *Ism.* H. Lukács Borbála, ItK 120–121.
 Hegedüs Géza – Kónya Judit: A magyar dráma útja. Bp. 1964. *Ism.* [Abody Béla] (abody), Éf 16. sz. 4. – Fried István, ItK 533–534. – Honti Katalin, Ktáros 754. – Szilágyi János, Kr 6. sz. 57.
 Hevesi Sándor: Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete Bp. 1965. *Ism.* Hermann István, Éf 42. sz. 4.
 Ila Bálint – Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. *Ism.* Györfly György, LK 174–178.
 Illyés Gyula: Ingeny lakoma. 1–2. Bp. 1964. *Ism.* Czine Mihály, NHQu No. 18. 163–167. – E. Fehér Pál, Éf 10. sz. 4. – Fenyő István, Úf 5. sz. 117–120. – Illés László, Kr 2. sz. 3–6. – Kiss Gyula, Napjaink 10. sz. 8. – Lukácsy Sándor, Nagyv 925–926. – Simon Zoltán, Alf 5. sz. 91–93. – Sükösd Mihály, Kort 655–659. – Tamás

- Attila, Ttáj 394–395. – Taxner Ernő, Jkor 288–290. – Tolvaj Bertalan, ISz 745–747. – Zolnai Vilmos Ktáros 489–490.
 Kacsó Sándor: Irók – írárok. Bukarest 1964. *Ism.* (–s –ó), Útunk 3. sz. 4. – Sóni Pál, Útunk 5. sz. 4. – Tamás Anna, ItK 635–636.
 Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. *Ism.* Barta János, ItK 246–250. – Hüvelyi István, MFILSz 1075–1079. – Illés László, Kr 2. sz. 3–6. – Kovács Győző, MTA 1. OK 473–476. – Weber Antal, ALitt 237–241.
 Klaniczay-Szauder-Szabolcsi: Histoire abrégée de la littérature hongroise. Bp. 1962. *Ism.* Hopp Lajos, Hel 440–441.
 Kolta Ferenc: Ifjúsági irodalom. Bp. 1964. *Ism.* Szakáll Károly, ItK 636–637.
 Krajevszky Gizella – Takács Miklós: Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1777–1963. Szombathely 1964. *Ism.* Dörnyei Sándor, MKSz 380–381. – Páldy Róbert, Ktáros 308.
 Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1958. Bp. 1965. *Ism.* Péter László, Ktáros 369–373. – Szalatnai Rezső, MKSz 290–292. – Ungvári Tamás, Éf 10. sz. 11. és 11. sz. 11.
 La littérature comparée en Europe orientale. Bp. 1962. *Ism.* M. Frajnd, Filológiai pregled (Beograd) 1964. No. 3–4. 226–229. – Szauder József, ItK 712–715.
 Littérature hongroise, littérature Européenne. Bp. 1964. *Ism.* Horváth Károly, Nagyv 770–772. – Nagy Péter, ItK 715–717. és ALitt 467–469. – S. Robiolo, Studi Francesi (Torino) 396.
 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965. *Ism.* Csetri Lajos, Ttáj 631–638.
 Lukács György: Il romanzo storico. Torino 1965. *Ism.* G. Ferrata, Rinascita No. 40. 23–24.
 Lukács György: Le roman historique. Paris 1965 *Ism.* J. Duvignaud, NouvRevFr No. 152. 329–332.
 Matl, Josef: Europa und die Slaven. Wiesbaden 1964. *Ism.* Sziklay László, AAcadPaedSzeg (Series Linguistica et Litteraria) 155–174.
 Magyar irodalom. – A magyar nép története. Bp. 1965. (A kultúra világa. 8. 2. kiad.) *Ism.* Kisfaludi Sándor, Ktáros 688–689.
 Magyar könyvszvet. 1945–1960. IV. köt. Bp. 1964. *Ism.* Kosáry Domokos, Száz 570–571. – Rázós Gyula, HK 615–616. – Vértessy Miklós, Ktáros 435–436.
 Magyarország története. 1–2. Bp. 1964. *Ism.* Horváth Zoltán, Kr 7. sz. 37–44.
 Magyar Irodalmi Lexikon. I. Bp. 1963. *Ism.* Várkonyi Nándor, Jkor 1050–1053.
 Magyar Irodalmi Lexikon. 2. Bp. 1965. *Ism.* Ungvári Tamás, Éf 39. sz. 12. (Vö. Szerdahelyi István, Éf 40. sz. 7.) – Gellért Oszkár, Éf 40. sz. 7. – Réz Pál Éf 40. sz. 7. – Gyurkó László, Éf 40. sz. 7. – Rónai Mihály András, 41. sz. 5. – Vadász Elemér, Éf 41. sz. 5. – Várkonyi Nándor, Jkor 1050–1053.
 Nemeskürty István: A magyar film története. Bp. 1965. *Ism.* Rónay György, Vig 497–498.
 Osváth Béla: Türelmetlen dramaturgia. Bp. 1965. *Ism.* Daniss Győző, Ttáj 894–895.
 Reményi, Joseph: Hungarian Writers and Literature. New Brunswick – New Jersey 1964. *Ism.* Kéry László, NHQu No. 19. 159–161. – Kovács József, Nagyv 134–135. – Mohay Béla, ItK 525–528.
 Ruzicska, Paolo: Storia della letteratura ungherese. Milano 1963. *Ism.* Szauder József, Nagyv 1728–1732.
 Sándor István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1945–1954. Bp. 1965. *Ism.* Bácskai B. Sándor, Ktáros 758–759.
 Somlyó György: A költészet évadai. Bp. 1963. *Ism.* Sinka Erzsébet, ItK 268–269.
 Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964. *Ism.* Domonkos Ottó, SoprSz 286–287.
 Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története. Bp. 1965. *Ism.* Dümmerth Dezső, FK 491–493. – Lukácsy Sándor, Ktáros 431–433. – Tolvaj Bertalan, ISz 943–945.

Szántó Tibor: A betű. 1–2. Bp. 1965. *Ism.* Vértesy Miklós, Ktáros 753.
 Szathmari István: A magyar stílusztika útja. Bp. 1961. *Ism.* Horváth Tibor, NyitudK 1963. 311–314.
 Szauder József: Olasz irodalom – magyar irodalom. Bp. 1963. *Ism.* Rozsa Zoltán, ALitt 244–246. – Szurumi Lajos, ItK 269–270.
 Sziklay László: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. *Ism.* Urhegyi Emília, ALitt 246–250.
 Szobotka Tibor: Közönség és irodalom. Bp. 1964. *Ism.* Mihályi Gábor, Nagyv 1253–1254. – Páldy Róbert, Ktáros 110. – R. I., Közn 677.
 Tájak, gondok, emberek. Bp. 1965. *Ism.* Hársfalvi Péter, Alf 11. sz. 76–78. – Lázár István, ÉI 23. sz. 6. – Páldy Róbert, Ktáros 746–747.
 Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. *Ism.* Balázs Béla, Új Szó (Bratislava) okt. 2. – Eduard Winter,

Hel 514–515. – Gáldi László, Hel 515–518. – Komlós Aladár, Nagyv 1412–1414.
 Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bp. 1963. *Ism.* Horváth Mária, ALingu 174–179. – Martinkó András, ItK 126–127. – Papp László, NyK 412–415.
 Tezla, Albert: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. Cambridge 1964. *Ism.* Kovács József, Nagyv 1100–1101. – V. Kovács Sándor, MHírek 13. sz. 4.
 C. Wilhelm Gizella: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Bp. 1962. *Ism.* Gyórfy György, Száz 254–255.
 Zniev a okolie. Banská Bystrica, 1963. *Ism.* Angyal Endre, ItK 122–123.
 Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. Bp. 1964. *Ism.* Bartók János, Közn. 153. – Németh G. Béla, ItK 373–374.

II.

(Régi magyar irodalom)

E. Abaffy Erzsébet: Mondattani problémák a XVI. században. MNY 323–326.
 Alszeghy Zsolt: Magyar verses paszkvillus a XVIII. század közepéről. ItK 197–199.
 Angyal Endre: Cseh–magyar, szlovák–magyar kapcsolatok a barokk-korban. – Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
 Bakos József: Comenius nyelvi tankönyvei a magyar iskolákban. 1. A Vestibulum. PedSz 540–545.
 Bakos József: Comenius tankönyvei: III–IV. Az Atrium és a Schola Ludus. (Nyelvészeti és nyelvpedagógiai jelentőségük és szerepük.) Tanárk-FoiskTudK (Eger) 141–168.
 Bakos József: Comenius magyar származásáról, – a Szeges családnévről. MNY 89–91.
 Baraczká István: Két magyar vonatkozású kereskedőnyelv külföldi levéltárakban. Lsz 3. sz. 240–244. [1548–1551; – XVI–XVII. sz. Művelődéstörténeti vonatkozásokkal.]
 Barlay Ödön Szabolcs: Báthory András és Borneo Szent Károly barátsága. Vig 447–448.
 Békefi Antal: A vasi várak zenei élete a török megszállás idején. 1526–1686. VasSz 516–555. [Tinódi, Wathay, stb.]
 Bellér Béla: „Nem is gondoltak a szent háborúval...” A Dózsa-parasztháború vallási ideológiájáról. Vil 70–77.
 Bogdán István: Papirkereskedelmünk |XIV–XVII században. Száz 871–881.
 Bónis, György: Der Zusammenhang der Summa Legum mit dem Tripartitum. StudSlav 373–409. [Werbőczy.]
 Borsa Gedeon: A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében. MKsz 56–61.
 Borsa Gedeon: Három tévesen feltételezett XVI. századi nyomda. MKsz 347–349. [Eperjes, Kolozsvár, Nagybánya.]
 Borsa Gedeon: Kézikönyv készűl a régi magyarországi nyomtatványokról. ItK 277.
 Borsa, Gedeon – Walsh, James E.: Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus. MKsz 128–133.
 Borzsák István: A magyarországi Melanchton-recepció kérdéséhez. ItK 433–446.
 Borzsák, István: Ein Copernicus-Exemplar aus der Bibliothek des Johannes Sambucus in Debrecen. MKsz 133–138.
 Borzsák, István: War Simon Grynaeus Kustos der Bibliotheca Corviniana? Aclassica 63–75.
 Bory István: A péceli Ráday-freskók. ItK 82–83.
 Bredár Gyula: Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült töredéke. MKsz 256–263.
 Bustya Endre: A marosvásárhelyi Teleki-téka eltűnt Piccolomini-kódexe s egy Amerikában felbukkant Piccolomini-korvina. MKsz 329–332.
 Búky Béla: Nagy Idai András Calepinus-szótára. MNY 63–74. 1607.
 Casamassima, Emanuele: A Corvin-kódexek néhány

másolójára vonatkozó észrevételek és megjegyzések. MKsz 100–118.
 Csapódi Csaba: A Vatikáni Könyvtár Quintilianus korvinája. MKsz 219–221.
 Csapódi Csaba: Hunyadi János és Poggio Bracciolini. FK 155–158.
 Csapódi Csabáné: Magyar eredetű és magyar vonatkozású kódexek Amerikában. MKsz 359–365.
 Csinády Gerő: Egy európai híré régi magyar földrajzoknyvról. PedSz 674–678. [Frölich David.]
 Dán Róbert: Héber hungaricák a XVI–XVII. századból. MKsz 352–358.
 Dercsényi Dezső: A régi magyar művészet periodizációs problémái. MűvtÉrt 191–213. [Dávid Katalin, Mállyus Elemér, Heckenast Gusztáv, Klaniczay Tibor hozzászólásával, p. 200–213.]
 Dobossy László: Egy cseh népkönyv sorsa a magyar folklorban és a magyar irodalomban. MTA 1. OK 267–279. és StudSlav 331–344. [Stilfrid és Brunčvík, XVIII sz.]
 Domokos Péter: A Csiksomlyói Magyar Prefációk. MNY 436–447. [XVI. sz. m. f.]
 Dörnyei Sándor: A XVI. századi beszercebányai nyomda történetéhez. MKsz 62–64.
 Eckhardt Sándor: Toronyi Tamás. ItK 597–598.
 Erdős Károly: Károlly vagy Károlyi Gáspár? MNY 209. [Károlyi.]
 Esze Tamás: Újváry Tamás versei. ItK 217–235, 348–363.
 Fehértoi Katalin: Az Árpád-kori ragadványnevekről. MNY 419–428.
 Ferenczi Imre: A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. Déri MuzÉvk 243–267.
 Fodor István: Orvostörténeti levelek, CommBHMH 34. sz. 85–245.; 35. sz. 65–309. [Bethlen Gábor, Teleki József.]
 Földes Éva: A korszerű termelési ismeretek helye Comenius és Apáczai pedagógiájában. – A munkára nevelés hazai történetéből. (Szerk.: Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre.)
 Fülöp Ilona: A pedig XVI. századi alakváltozatához és nyelvjárási megjelölésükhöz. MNY 54–57.
 Gál István: Boswoll Bél Mátyás fiánál. FK 378–379.
 Gárdonyi Sándor: Die Kanzleisprache von Schemnitz und Kremnitz im XIV–XVI. Jahrhundert. – Német filológiai tanulmányok. (Szerk. Némédi Lajos.) Debrecen.
 Gazdapusztai Gyula: Zusammenhänge der Kulturen der Ungarischen Tiefebene und des Nordkaukasus in der Skythenzeit. – Hauptprobleme der Vorgeschichte der ungarischen Tiefebene. (Szerk.: Gazdapusztai Gyula, Szádeczky-Kardoss Samu.)
 Gerézdí Rabán: „Balassa János éneke solymocskájáról.” ItK 689–693.

- Gerézi Rabán: Thuróczy, Bonfini és a vitatott Mátyás-vers. ItK 478—486.
- Grynaeus Tamás: „... Béka vala ekéje, kigyó vala ostora...” Sarréti Írások (Szeghalom) 133—152.
- Gündisch, Gustav: Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest. MKSz 1—13.
- Gyórfy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethn 411—434. és Nouvelles études historiques, 1. köt. (Bp.)
- Hamann, Gustav: Bartholomeus Francfordinus Pannonius — Simon Grynaeus in Ungarn. Zeitschrift für Ostforschung. Heft 2. 228—242.
- Hamann, Gustav: Johannes Kresling. Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte (Ulm-Donau) 7—12.
- Havas László: A Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében. ItK 323—327. és Aclassica 57—62.
- Hayeková, Matilda: Matej Běl ako lexikograf. StudSlav 424—428.
- Házi Jenő: II. Lajos magyar királyi udvari zenésze. Soprsz 177—178.
- Herepei János: Egy 1701-ben nyomtatott könyv bekötése helyének meghatározása. MKSz 167—170.
- Herepei János: Egy kis példányszámban megjelent régi magyar könyv. MKSz 69—70.
- Hervay, Ferenc: L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle. MKSz 201—216.
- Hervay Ferenc: L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine. MKSz 119—127.
- Hetyéssy István: Wittnyédy István soproni ügyvéd levele a török „flastrom”-ról. Soprsz 381—382.
- Holl Béla: A Salamon és Markfalvi magyar kiadásairól. MKSz 349—352.
- Hopp Lajos: Eredetiség — utánzás a Törökországi Levelekben. Hel 375—380. és ALitt 192—195. [Mikes.]
- Horváth Mária: Ostrom zavunk történetéhez. MNy 28—35. [Szabács Viadala.]
- Imre Samu: Végely Dezső és a Szabács Viadala. MNy 58—63.
- Iványi Béla: Részletek a Magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levéltárból, a pestis XVI—XVII. századi történetéhez. (1510—1692.) CommBHMH Supplementum No 3. 5—230. [Batthyány Boldizsar p. 12—28. — Okirattári rész p. 95—212.]
- Jakó Zsigmond: A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez. MKSz 48—56.
- Jakó Zsigmond: Az enyedi régi könyvtár kézirat-ritkaságairól. NyItudK 1964. 209—226.
- Jakó Zsigmond: Nyomatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből. MKSz 313—328. [Ivdicivm. 1576.]
- Jakó Zsigmond: Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez. MKSz 159—163.
- Jakucs István: A csizói és a kalendárium története különös tekintettel a debreceni régi naptárakra. Déri MúzÉvk 203—217. [Hét tábla melléklet.]
- Jenei Ferenc: A XVII. századi magyar könyvillusztráció történetéhez. MKSz 167.
- Jenei Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. ItK 137—151.
- Karner Károly: Soproni névnapj köszöntő 1680-ból Soprsz 373—374. [Latinul.]
- Károly Sándor: A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség. — Tanulmányok a cseh-szlovák — magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
- Károly Sándor: Egy morfológiai szerkezettan vázlata (A mai magyar köznyelv és a Bécsi-kódex nyelvállapotának összevetése alapján). — Általános nyelvészeti tanulmányok. (Szerk. Telegdi Zsigmond.)
- Kárpáti Paul — Szent-Iványi Béla — Tarnai Andor: Das Stammbuch von Michael Rotarides. — Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. (Berlin, 1965.) 214—230.
- Káfer István: Adalékok a barokk magyar—szlovák vonatkozásaihoz. FK 380—387.
- Kelecsényi Ákos: Méliusz négy „elveszett” munkája. MKSz 263—266.
- Kerényi László: Újabb gondolatok Anonymus Gestájának prologusáról. Vig 488—491.
- Keszler Borbála: Sylvester-másolat a XVI. század közepéről. MNy 367—368.
- Kloc, Ján: Adalékok Balassi Bálint életrajzához. ItK 487—497.
- Komlovszki Tibor: Balassi alliterációról. ItK 334—336.
- Sz. Koroknay, Éva: Die Blinddruck-Einbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbindearbeiten in Ungarn. AHistArt 95—132.
- Kótyay Pál: Pápai Páriz Ferenc drezdai útja (1672). CommBHMH 37. sz. 9—30. [U. o. németül is, 31—56. p.]
- Kovács Zoltán: Magyar diákok a krakkói egyetemen. Vig 62—63.
- Kovács Zoltán: Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviariuma. MKSz 164—167.
- Kovács Zoltán: Újabb érdekes sírköveletek Esztergomban. Vig 631—632.
- Kovács Endre: L'Université de Cracovie et la culture hongroise aux XVe—XVIe siècles. Nouvelles études historiques. I. (Bp.)
- Kovács József: Vierhundertjährige Aufzeichnungen über die Geschichte von Sopron. Neue Zeitung nr. 2. [Faut Márk krónikája. 1610—1616.]
- Kovács József: A Lackner Kristóf felett tartott gyászbeszéd és temetésének számadása. Soprsz 167—170.
- V. Kovács Sándor: George Szabó reneszánsz-kutatai Amerikában. ItK 538—539.
- Markos András: Arva Bethlen Kata kiadatlan levelei RefSz 5—6. sz. 330—341.
- Mátrai László: Az itáliai „averroizmus” hatása a XVI. századi Magyarországon. MFiSz 401—409.
- Mestán, Antonin: A Gálszécsi-töredék felfedezése. MKSz 255—256. [Gálszécsi István.]
- Mészáros István: Céhes oktatásunk a XV—XVI. században. — A munkára nevelés hazai történetéből. (Szerk. Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre.)
- Mišianik, Ján: Adalék a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig. — Tanulmányok a cseh-szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
- Molnár, József: Der Einfluss der Buchdruckerei auf die Entwicklung der ungarischen Schriftsprache im XVI. Jahrhundert. AnnaUnivScientBp S. Phil Tom. VI.
- Molnár József: Szülejman szultán síremléke Turbékben. MűvtÉrt 64—66. [Zrinyi Miklós.]
- Nagy, B [arna?]: Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonders Berücksichtigung der Beziehungen zur Bullinger. Zwingliana (Zürich) H. 3. No. 1. 191—206.
- Nagy László: Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg ellenes küzdelmek idején című tanulmányához. TörtSz 285—295. [Vö. R. Várkonyi Ágnes: Módszertani megjegyzések. TörtSz 296—298.]
- Németh Gyula: Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században. MNy 231—234.
- Pais Dezső: Tünder. MNy 289—298. [Szakaszok „A magyar ósvallás nyelvi emlékeiből” c. műből.]
- Prokopp Gyula: Vitéz János Esztergomban. Vig 528—530.
- Redl Károly: Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában. ItK 211—217.
- Révész Imre: Entre l'orthodoxie et les Lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVI—XVIII. siècles en Hongrie. — Nouvelles études historiques. I. (Bp.)
- Reychman, J.: Z dziejów romansu szelmowskiiego XVII. wieku: „Simplicissimus węgierski.” Przeglad humanistyczny (Warszawa) Nr. 3. 139—157.
- Ritter Márton: Gyalogi János ismeretlen latin versei az egri főegyházmegyei könyvtárban. Vig 63—64.
- Sápi Lajos: A régi debreceni temetők és síremlékek. Déri MúzÉvk 151—190.

Scheiber Sándor: Apácai Csere János héber bejegyzése. ItK 86.

Schulek Tibor: Eltemetett Bornemisza adatok. ItK 466–469.

Sill Ferenc: Náray György liturgikus feljegyzései. Vig 491–494.

Slaski, Jan: Z dzialnosci drukary polskich Skrzetuskich-Hofhalterow na Wegrzech (1563–1568). Odrodzenie i reformacja w Polsce (Warszawa) 223–258.

Szállasi Árpád: Ady Endre betegsége. CommBHMH 36. sz. 149–160.

Szathmári, István: István Geleji Katona und die deutschen Sprachgesellschaften des 17. Jahrhunderts. ALingu 323–330.

Szathmári István: Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása. MNY 428–436. [XVII. sz.] Szigeti József: „Mig élek, harcolok az ottoman hódal...” IgSzó 1. 298–305. [Zrínyi.] Szomjas-Schiffert György: A finnugorság ősi zenéje nyomában. Magvető 3. sz. 357–420.

Tardy Lajos: Baranyai Decsi Czimor János Hódoporicónja — (1587). FK 359–371.

Tarnóc Márton: Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munkája. ItK 701–707. [Vetési István, 1631.]

Tarnóc Márton: Zrínyi Miklós emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. ItK 278–279.

Tolnai Gábor: Barokk-problémák. MTA I. OK 93–121.

Tolnai, Gábor: Die Reisen József Telekis. (1759–1761). ALitt 55–102.

Tombor Tibor: Dante-nyomok irodalmunkban Császár Ferencig. Vig 464–469.

Tombor Tibor: Magyar emlékek a vatikáni könyvtárban. Vig 252–254.

Tóth István: Janus Pannonius származása. ItK 603–613.

Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. században. ItK 281–291.

Varga László: Sámbock (Sambucus) János filológiai munkássága. AClassica 77–103.

Varga Sándor: Könyvek sorsa. A legrégebb magyar könyv „árleszállítása”. Ktáros 741–742. [Bornemisza Péter.]

Vértes O. András: Misztótfalusi Kis Miklós a magyar denazalizációról. MNY 91.

Vértesi Miklós: A katalogizálás történetéből. Ktáros 669–670. [XV–XX. sz.]

Vértesi Miklós: A háromszáz éves „Posoni kert”. Ktáros 160. [Lippai János]

Vértesi Miklós: Az első magyar kertészeti szakönyv. Vig 510–512. [Lippai György-Lippai János: Posoni kert. 1664.]

Vita Zsigmond: Adalékok Apáczai XIX. századi értékeléséhez. NyitúdK 1963. 229–233.

Vita Zsigmond: Bethlen Gábor könyvtára. MKsz 221–227.

Voigt Vilmos: A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma. NyK 379–390. [Bibliográfiával, 387–390.]

Waigand József — Csatkai Endre: Hajnóczy Dániel 1739 évi városleírása Sopronról. Soprsz 257–267, 362–369.

Waldapfel József: Egy népkönyv illusztrációinak vandorlása. MKsz 64–69. [Die sieben weisen Meister. Frankfurt 1565.]

Walsh, James E. — Borsza, Gedeon: Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus. MKsz 128–133.

Wellmann Imre: Bél Mátyás és a Magyar Tudós Társaság terve 1735-ben. MTud 738–741.

Zsáko István: Blandratát támadó gúnyvers. CommBHMH 37. sz. 295–296.

Ismertetések

A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére. Bp. 1964. *Ism.* Tordai Zádor, ItK 630–631.

A magyar irodalom története. 1–2. Bp. 1964. *Ism.* Csapláros István, Przeglad humanistychny (War-

szawa) No. 4. 169–175. — Gyárfás Imre, Napjaink 9. sz. 4. — Lukácsy Sándor, Ktáros 176–178. — Mezey László, MKsz 279–280. — Nemeskürty István, Kr 5. sz. 52–54. — Pálmai Kálmán, Mtanfás 88–91. — Ctfbor Štítnický, Kult Život Nr. 4. 3. — Szuromi Lajos, Alf 8. sz. 92–96. — Végh Ferenc, Vszág 3. sz. 102–104.

A magyarországi corvinák. Bp. 1962. *Ism.* Gerzdi Rabán, ItK 390.

Артамонов, М. И.: История Хазар. Ленинград, 1962 *Ism.* Erdélyi István — Kádár Zoltán — Ojtozi Eszter, ArchÉrt 85–90.

Balassi Bálint összes versei. — Szép magyar komédia. Bukarest 1965. *Ism.* (mózes). Útunk 41. sz. 6.

Bethlen Kata önéletírása. Bp. 1963. *Ism.* Benda Kálmán, Száz 253–254.

Bornemisza Péter: Enekek három rendben. Bp. 1964. (BHA VI.) *Ism.* Radó Polikárp, Vig 697–701.

Borsza Gedeon: Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai (1505–1506). OSzK Évk 1961–62. Bp. 1963. *Ism.* Kőhegyi Mihály, CommBHMH 35. sz. 334–335.

Codex Albensis. Bp.—Graz, 1963. *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 121–122.

Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Bp. 1961. *Ism.* J. Hajdu Helga, FK 238–243.

Csanda Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetépek magyar–szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. *Ism.* Szigeti József, NyitúdK 1963. 302–305.

Die Matrikel der Universität Jena. Bd. II. 1652–1723. Weimar 1961–1963. *Ism.* Benda Kálmán, Száz 272.

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek — népi színjátás. Bp. 1964. *Ism.* Gyenis Vilmos, ItK 627–630. — Schram Ferenc, Ethn 468–469. és AETHN 396–398. — Székely György, Theatrum 149–159. — Voigt Vilmos, FK 488–491.

Fekete Lajos — Káldy Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp. 1962. *Ism.* Gerő Győző, ArchÉrt 105.

Földes Eva: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban. Bp. 1961. *Ism.* Kulcsár Zsuzsanna, Száz 1307–1309.

Gericz József: Legkorábbi gesztzerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. *Ism.* Komjáthy Miklós, Száz 1288–1289.

Gogolak, Ludwig von: Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. Bd. I. München 1963. *Ism.* Sziklay László, FK 245–253. — Tarnai Andor, ItK 726–727.

Göllner, C.: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts. I. Bd. MDI–MDL. Bucarest-Berlin, 1961. *Ism.* Benda Kálmán, AHist 405–409.

Голенищев-Кутузов, И. И.: Итальянское возрождение и славянское литературы XV–XVI веков. Москва, 1963. *Ism.* Hadrovics László, ItK 617–619. és StudSlav 444–447.

Gyórfy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A—Cs. Bp. 1963. *Ism.* Szabó I., AHist 393–398.

Képes Krónika. 1–2. Bp. 1964. *Ism.* Kurcz Ágnes, ItK 614–617. — Rónay György, Vig 44–49. — Szij Rezső, Ktáros 303–304.

Klanczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2. kiad. Bp. 1964. *Ism.* Komlovski Tibor, ItK 520–522.

Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. *Ism.* Havas László, ItK 263–267. — Holl Béla, MKsz 83–84. — Révész Imre, Száz 564–566.

Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp. 1964. *Ism.* Bakos Ferenc, NyK 415–417.

Középkori élet. Bp. 1964. *Ism.* Kozma Béla, Száz 1335.

Kulcsár Péter: Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyanyanae. Szeged, 1965. *Ism.* Vértesi Miklós, MKsz 379–380.

Kulcsár Péter: Bonfini — forrástanulmányok. Szeged 1963. *Ism.* Kurcz Ágnes, ItK 123.

La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. (1450–1650.) Bp. 1963. *Ism.* [Klaniczay Tibor] K. T., ItK 528.

Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar író-katona. Bp. 1960. *Ism.* Borus József, Száz 579–580.

Mészáros István: A középkori nevelés. Bp. 1964. *Ism.* Elekcs Lajos, PedSz 206–208.

Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Bukarest, 1963. *Ism.* Hopp Lajos, ItK 267.

Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Bp. 1963. *Ism.* Kőhegyi Mihály, MKsz 82–83.

Nemeskürty István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963. *Ism.* Bán Imre, Alf 1. sz. 85–88. — Késérü Bálint, Kr 3. sz. 62–64. — Lehoczky Gergely, MMűhely 12. sz. 77–79.

Roth, Erich: Die Reformation in Siebenbürgen, ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz. Köln-Graz, 1962. *Ism.* Pirnát Antal, ItK 113–115.

Stoll Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963. *Ism.* (jrn), SlovLit 123. — Vargha Balázs, MKsz 93–94.

Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák. Szeged 1962. *Ism.* Kubinyi András, Száz 281.

Wildt, Johann: Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen. Anno 1604. Stuttgart 1964. *Ism.* Benda Kálmán, Száz 271.

M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története. I. 1711-ig. Bp. 1961. *Ism.* Vekerdi László, Vszág 8. sz. 96–100.

M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története II. A XVIII. században. Bp. 1964. *Ism.* Bíró Gábor, MTud 546–548. — Hegedűs Géza, ÉI 41. sz. 4. — Vekerdi László, Vszág 8. sz. 96–100.

Zoltán József: A barokk Pest—Buda élete. Bp. 1963. *Ism.* Csapodi Csaba, MKsz 282–283.

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

Almássy György: Fáy András, „a haza mindenese”. (1786–1864.) PedSz 679–687.

Bachát László: A Kölcsey-szótár. MTA I. OK 388–391. [Vö. Kiss József, Martinkó András és Szathmári István hozzászólását, uo. 392–409.]

Bajkó Mátyás: Az első sárospataki magyar nyelvű pedagógiai tankönyv. (1845.) PedSz 546–551. [Szerelemlé Gábor.]

Bakos József: Erdélyi János sárospataki tevékenységének jelentősége és tanulságai. BorsSz 1. sz. 47–55.

Barta István: Ismeretlen Kossuth-dokumentum az az 1831-i zempléni kolera idejéből. CommBHMH 38–39. sz. 301–308.

Bíró Ferenc: Péczeli József. ItK 405–432, 557–584.

Bodosi György: Régi sírversek balatonfelvidéki kistalvak temetőiben. Jkor 641–644. [1818–1857.]

Boros Dezső: Komáromtól Csurgóig. Adalékok Csokonai életéhez. Alf 2. sz. 64–71.

Cenner Mihály: XIX. század eleji pápai színpadok. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 3. sz. 83–99.

Czobor László: Batsányi János Sopronban. Soprsz 369–372.

Csanda Sándor: Petőfi és a szlovákok. ItK 11–33.

Csukás István: Petőfi és a szlovákok. AAcadPaed Szeg (Series Linguistica et Litteraria)

Dienes András: Igazságot Petőfi aszodi tanárának! Közn 43–44. [Koren István.]

Dobossy László: Egy cseh népkönyv sorsa a magyar folklorban és a magyar irodalomban. MTA I. OK 267–279. és StudSlav 331–344. [Stilfrid és Brunčvik, XVIII. sz.]

Engel Károly: Három adalék a román—magyar művelődési kapcsolatok múltjából. NyItudK 1963. 267–275. [Kalmár György, Csokonai, Gött János brassói nyomdász.]

Fodor István: Orvostörténeti levelek. CommBHMH 34. sz. 85–245; 35. sz. 65–309. [Többek között: Köleseri Sámuel, Benkő József, András Sámuel, Dioszegi Sámuel, Soós Márton, Conides Dániel, Teleki Sámuel, Gyarmathy Sámuel, Hajnóczy József, Aranka György, Engel János, Keresztély, Kazinczy Ferencz, Schédius Lajos, Nedelici Vályi Mihály, Mátyus István, Toldy Ferenc, Bugát Pál, Engel József.]

Fried István: Cseh—magyar kapcsolatok 1828–41 között. FK 387–398.

Fried István: Ribay György (Juraj) és Sopron. Soprsz 180–182.

Fried István: Teodor Pavlović arcképe. Adatok a szerb—magyar kapcsolatok történetéhez a reformkorban. Hel 521–528.

Gál Sándor: Mennyire el bennünk a halhatatlan? Ttáj 206–208. [Petőfi.]

Galdi László: Írói szótáraink fő kérdései különös tekintettel a Petőfi szótárra. MTA I. OK 369–377.

[Vö. Kiss József, Martinkó András és Szathmári István hozzászólását, uo. 392–409.]

B. Gergely Piroksa: Román kölcsönzavak Baróti Szabó Dávid szótári jellegű munkáiban, Stud UnivB — B. S. Phil Fasc. 1. 93–104.

Hackel Anna: Soproni diák két latin verse a XIX. század elejéről. Soprsz 90–92. [Kutasi György.]

Hanzó Lajos: Törökvések az oktatás gyakorlatiasabbá tételére Tessedik korában. — A munkára nevelés hazai történetéből. (Szerk. Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre.)

Haraszti Erika Agnes: Emlékezünk Kisfaludy Károlyra. Kisfaludy Károly Ktár Évk (Győr) 101–110.

Hegedűs Géza: Jósika emléke. ÉI 9. sz. 2.

Herényi István: Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 3. sz. 101–112. [1808-tól.]

Horányi István: Rát Mátyás soproni kapcsolatai. Soprsz 355–358.

R. Hutás Magdolna: Az íkes ígék ragozása Dugonics András nyelvében. MNy 326–338.

R. Hutás Magdolna: Az íkes ígék ragozása Révai Miklós és Versegly Ferenc nyelvében. — Alak- és mondatnani gyűjtelék. (Szerk. Pais Dezső.) Jancsó Elemér: A kolozsvári magyar színház útja a romantikától a realizmusig. NyItudK 1963. 161–174.

Jelenits István: Debreceni deákság. ItK 327–328. [A Csokonai-dokumentumok. Bp. 1960. c. kötethez megjegyzések.]

Józsa János: Egy elfelejtett román Petőfi-fordító. Korunk 1104–1105.

Juhász Géza: Csokonai „Forradalmi Káté”-ja. Alf 9. sz. 72–77.

Juhász Géza: Csokonai nemzeti dala. ÉI 2. sz. 6–7.

Julov Viktor: Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe. Déri MűÉvk 397–414. [Dioszegi Sámuel, Fazekas Mihály.]

Kanyar József: Kisfaludy Sándor három ismeretlen levele. Jkor 48–49.

Kelényi Ferenc: „Soproni újdonságok” az Életképek 1847-es évfolyamában. Soprsz 153–161, 250–257.

Kókay György: Göttinga és a magyar újságírás kezdetei. MKsz 141–150.

Kókay György: Rát Mátyás a hazai nemzetiségekről és a magyarországi népek Kelet-Nyugat közti közvetítő szerepéről. FK 371–378.

Komlövskzi Tibor: Arany Toldija és egy népies hősi ének. ItK 585–596. [Vörös Mihály.]

Komor Ilona: Az első magyar Tacitus-fordító. Ant Tan 270–276. [Baritz György]

Kovács Győző: A klasszicizmus árnyékában s a romantika előtt. ItK 674–688.

Ковач, Золтан: Отклики на «Мадыярские поэты» в России. StudSlav 166–169. [Petőfi.]

- Kozocsa, Sándor: Anfänge der ungarischen Nationalbibliographie. *ALitt* 196—207. [Sándor István, Kovachik Márton György.]
- Köhegyi Mihály: A Központi Könyvbíró Szék véleménye Katona József Bánjáról. *ItK* 470—471.
- Kuntár Lajos: Osztrák katonai bírósági ítélet Szombathelyen „zendületi irományok” miatt. *Vasi Sz* 275—276. [1849.]
- Lilienberg Sándor: Új adat a Ludas Matyi forrásaihoz. *FK* 398—399. [Fazekas Mihály.]
- Lőkös István: Dayka Gábor utóéletéhez. *Tanárk FőiskTudK* (Eger) 221—227.
- Lukács Sándor: Az Athenaeum, a szabadelvűség műhelye és terjesztője. *MKsz* 333—339. [Folyóirat.]
- Lukács Sándor: Az új Petőfi-életrajz munkálatairól. *ItK* 537—538.
- [Lukács Sándor]-y: Kisfaludy Sándor javaslata „Zala vármegyének könyvtárja eránt.” *Ktárs* 403.
- Lukács Sándor: Kőlcsey emlékszbora. Vörösmarty ismeretlen írásai. *Jkor* 44—47.
- Major Ervin: A magyar népdal és a magyar népies műdal. *Látóhatár* 930—933.
- Mályuszné Császár Edit: Lefordította-e Vitkovics Mihály Schiller színházelméleti értekezését? *ItK* 598—599.
- Mark, Thomas R.: The First Hungarian Translation of Shakespeare's Complete Works. *Shakespeare Quarterly* No. 1. 105—115. [Petőfi, Vörösmarty.]
- Martinkó András: Elvezetettnek hitt Petőfi-zsengék. *ItK* 498—502.
- Mezősi Károly: „Csárda, eldött csárda...” Elfelejtett Petőfi-émlékhy a Kiskunságon. *Jkunság* 3. sz. 126—130.
- Mezősi Károly: A követjelölt Petőfi megbuktatása. *Kiskundoromsza választóinak petíciója. Jkunság* 4. sz. 162—170.
- Mikó Imre: Bölöni Farkas Sándor, a demokrata és republikánus. *Korunk* 1672—1678.
- Mucsi Józsefné: A tudományos terminológia és a grammatikai szakszótár kérdései. *AAcadPaedSzeg* (Series Linguistica et Litteraria) [Verseghi Ferenc.]
- Némédi Lajos: Bessenyei György ébresztése. *Alf* 12. sz. 52—56.
- Pándi Pál: Az utópista szocialista eszmék a reformkori Magyarországon. *MTud* 147—159.
- Pándi Pál: Petőfijeva ars poetica i njegovo mjesto u književnosti. *Mogućnost* (Split) 512—545. [A szerző Petőfi (Bp. 1961.) c. könyve X. fejezetének fordítása.]
- Sági István: Egy érdekes XVIII. századi vitairat. *Vig* 702—704. [Hatvani István: Modesta disquisitio. 1785.]
- Sápi Lajos: A régi debreceni temetők és síremlékek. *Déri MűzEvk* 151—190.
- Sarkady Sándor: Mi zuhog, mint malom a pokolban? *ItK* 83—86. [Vörösmarty verséről.]
- Sas Andor: Egy reformkori poszsonyi magyar újságíró portréja. *ISz* 343—349. [Orosz József.]
- Sasu, Dorothea: 1848—49 hőseinek román nyelvű közzétett levelei. *MKsz* 227—230. [Táncsics Mihály, Petőfi, Pulszky Ferenc, Vasvári Pál stb.]
- Шкробинцев, Ю. В.: П. А. Гравовский — перекладчик поэзии Шандора Петефи. — Ужгородский университет. Научная конференция, 19-я. 1965. Ужгород, 1965. Серия литературознания. 102с.
- Solt, Andor: Shakespeare in Hungarian Criticism during the Englightenment Romanticism. *ALitt* 145—158. [1772—1848.]
- Scheiber Sándor: Eötvös József francia levele. *FK* 166—168.
- Scheiber Sándor: Petőfi egy hasonlatáról. *MNy* 264.
- J. Soltész Katalin: Nyelvstatistikai vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján. *NyK* 345—354.
- Süle Sándor: Oktatás és termelőmunka a keszthelyi Georgikonban. — A munkára nevelés hazai történetéből. (Szerk. Jausz Béla, Faludi Szilárd, Zibolen Endre.)
- Süpek Ottó: Victor Hugo hatása a reformkori Magyarországon. *Hel* 389—393. és *ALitt* 187—191.
- Szabó Zoltán: Petőfi és Arany népi realizmusának főbb stílusjegyeiről. *NyTudK* 1964. 45—57.
- Szeghalmi Elemér: Emlékezés Kőlcsey Ferenc-re. *Vig* 572—574.
- Szendrei Júlia: Jósika Miklós és a „haladékony idő”. *Korunk* 291—292.
- V. Szendrei Júlia: Báróczi Sándor stílusának főbb jegyei. *NyTudK* 1964. 183—194.
- Sziklay László: Jan Kollár kapcsolatai Pesten. — Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
- Sziklay László: Richard Pražák habilitációs vitája a cseh—magyar kulturális kapcsolatokról. *Hel* 518—520.
- Szilágyi Ferenc: Az epikus Arany indulása és Csokonai. (A dévaványai juhbehajtás és a Csokonai-hagyomány.) *ItK* 99—109.
- Szűcs Sándor: Népi legendák Csokonairól. *Alf* 11. sz. 48—52.
- Tarnai, Andor: The Hungarian Milton-Debate in the 18th Century. *NHQu* No. 19. 167—170.
- Tomor Tibor: Dante-nyomok irodalmunkban Császár Ferencig. *Vig* 464—469.
- Tompa József: Szomj. *MNy* 472. [Csokonai.]
- Ujváry Zoltán: A „Mennyből jött lehel” népi párhuzam. *Déri MűzEvk* 383—395. [Szövegközléssel.]
- Vajda György Mihály: Nemzeti vagy nemzetközi szempontból szemlélt irodalmi jelenségek perspektíva-változása. *Hel* 350—354. [Petőfi, Arany.]
- Váradí-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. *FK* 158—165.
- Varannai Aurél: A magyar népdalok első feljegyzése az orosz irodalomban. *Látóhatár* 374—377.
- Vértess O. András: Révai magánhangzó-meghatározása. *NyK* 150—151.
- V. Waldapfel Eszter: Magyar tudósok levelei a velencei Marcianában. *MTud* 677—685. [Eötvös, Szalay, Toldy.]
- Wix Györgyné: Néhány adalék a kismartoni nyomda történetéhez. *MKsz* 138—141.
- Zsakó István: Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története. *CommBHMH* 38—39. sz. 43—67. [Vörösmarty Erzsébet.]

Ismertetések

- A debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. *Isz.* Béres András, Ethn 155—156.
- A klasszicizmus. Bev. vál. és ford. Rónay György. Bp. 1963. *Isz.* Klaniczay Tibor, *Nagyv* 1252—1253
- A magyar irodalom története. 3. Bp. 1965. *Isz.* Fekete Sándor, *Kr* 7. sz. 50—53. — Gyártás Imre, *Napjaink* 9. sz. 4. — Katona Jenő, *Ktárs* 495—496. — Kovács Győző, *Vság* 11. sz. 103—105. — Pálmai Kálmán, *Mtanítás* 272—276. —
- A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. Bp. 1961. *Isz.* M. Császár Edit, *Száz* 283—284.
- Antal Árpád — Faragó József — Szabó T. Attila: Kriza János. Bukarest 1965. *Isz.* Balogh Edgár, *IgSzó* 11. 292—295. — Benkő Samu, *Korunk* 893—896. — Mikó Imre, *Útunk* 28. sz. 2. — (-s -a), *Útunk* 20. sz. 2. — Szabadi Béla, *MNy* 500—501.
- A romantika. Bp. 1965. *Isz.* Fenyő István, *Vság* 10. sz. 109—111. — Kovács Győző, *Nagyv* 1887—1889.
- Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok, 1785—1848. Bp. 1963. *Isz.* Fülöp Géza, *MTud* 448—449.
- Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. *Isz.* Orosz László, *ItK* 391—392.
- Irányi István: Petőfi Zoltán életpályája különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire. *Szarvas*, 1964. *Isz.* H; Törő Györgyi, *ItK* 528—529.
- Kunszery Gyula: A magyar szonett kezdetei. Bp. 1965. *Isz.* Hegedüs Géza, *ÉI* 49. sz. 4. — Rónay György, *Vig* 362—368. — Stenczer Ferenc, *Mtanítás* 141—142.
- Mezősi Károly: Petőfi és családja Dömsödön. H. n. 1964. *Isz.* Martinkó András, *ItK* 631—632.
- Nyilas Márta: Pest-Buda a 18. század költészetében. Bp. 1961. *Isz.* Niederhauser Emil, *Száz* 282—283.
- Petőfi Sándor levelezése. Bp. 1964. (P. S. összes művei, VII.) *Isz.* Lukács Sándor, *ItK* 717—721.
- Ruzsiczky Eva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználat

alapján. Bp. 1963. *Ism.* Jelenits István, ItK 123—125.
Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus-kori levéltár. Bp. 1965. *Ism.* Vörös Károly, LK 296—299.
Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc (1763—1832). Bp. 1964. *Ism.* Kőhegyi Mihály, CommBHMH

37. sz. 297—298. és MKsz 281—282. és A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 3. sz. 301—302.
Stoll Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Bp. 1963. *Ism.* (jm), SlovLit 123. — Vargha Balázs, MKsz 93—94.

IV.

(A XIX. század irodalma)

Balogh Edgár: A madáchi modell ma. Korunk 1646—1648.
Balogh Edgár—Engel Károly: Folyóiratkulturánk öröksége. Korunk 1079—1084. [Familia 1865—1906; Erdélyi Múzeum.]
Barla Gyula: A Gina-dalok problémáiból. StudLitt 31—46. [Vajda János.]
Barta János: Történetfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában. ItK 1—10. [Madách. — Vö. u.o.: R. Várkonyi Ágnes, Horváth Károly, Baranyi Imre és Nagy Miklós hozzászólásai, 337—347.]
Bay Ferenc: Egy akadémiai tagság viharai. Kisfaludy Károly Ktár Évk (Győr) 81—99. [Kovács Pál.]
Béber László—Taár Ferenc: Százéves a Csokonai Színház. Alf 10. sz. 58—79.
Benkő Samu: Kemény Zsigmond fiatalkori közírásának eszmétörténetéhez. Korunk 67—72.
Bodgál Ferenc: Borsodi „kulcsköltészet”. BorsSz 3. sz. 73—78.
Boros Dezső: Vajda-legendák. StudLitt 47—58. [Vajda János.]
Căpsan, Cornel: Perspectiva infinitului in Tragedia Omului de Madách. StudUnivB—B S. Phil Fasc. 2. 29—34.
Czeglédy Imre: Adatok Bródy Sándor pályakezdéséhez. ItK 503—510.
Csapláros István: Adalékok „Az ember tragédiája” lengyelországi fogadtatásához. ItK 87—99. [Madách.]
Daniélisz Endre: Arany János ismeretlen portréja. Útunk 41. sz. 2.
Dankó Imre: Kálmány Lajos egy kiadatlan levele. Ttj 659.
Dörnyei Sándor: Mikszáth-írás—táncrenden. MKsz 152—154.
Endrényi Magda: A Toldi-színpadon. Köz 577. [Arany J.]
Engel Károly—Balogh Edgár: Folyóiratkulturánk öröksége. Korunk 1079—1084. [Familia 1865—1906; Erdélyi Múzeum.]
Farago József—Ráduly János: „A gazdag asszony anyja” balladájának ismeretlen változatai. IgSzó 1. 438—442.
Felszeghy Ödön: Egy félbemaradt Madách-fordításról. Korunk 1531—1532.
Ficzay Dénes: Török Gyula levelei családjához. ItK 235—243.
Fuchs Simon: Hazai Madách-előadások 1923-ban. Korunk 1699—1701.
g. gy.: Rousselot Madách-tanulmánya. Éi 9. sz. 4.
Gál István: Walter Crane és a magyar irodalom. Nagyv: 37—1439. [Jókai.]
Gavril, Scridon: Az ember tragédiája és a román irodalom. IgSzó 1. 48—53. [Madách.]
Gergely Gergely: „A megtorlás esztétikája.” (Megjegyzések Barta János Tolnai-képéhez.) ItK 696—700. [Tolnai Lajos.]
Gergely Gergely: Lajos Tolnai und die ausländische Romanliteratur. AnnalUnivScientBp S. Phil. Tom. VI. 103—115.
Gyenis Vilmos: Emlékirat és parasztkronika. ItK 152—171. [Öreg Gyűker József 1863—1870.]
Hatos Géza: Teleki László halálának körülményei. CommBHMH 36. sz. 49—66.
Hiller István: Naszói Zsigmond élete és munkássága. Soprsz 289—299.
Horváth Károly: Beszámoló a Madách-ünnepségekről. ItK 130—132.
Hubay, Miklós: Why is „The Tragedy of Man” a

Modern Play? HungPEN 29—35. [Madách.]
Jancsó Elemér: Ejszaki Károly irodalmi hagyatékából. NyitvudK 1964. 73—77. [Kemény Zsigmond, Szigligeti Ede, Szentpétery Zsigmond, Vas Gereben és Thaly Kálmán levelei.]
Jancsó Elemér: Madách emlékezete. IgSzó 1. 43—48.
Juhász Géza: Papp Dániel irodalmi kísérletei. ItK 363—368.
Kamarás Béla: Adat Madách Imre hadbírószági ügyéhez. ItK 77—78.
Kamody Miklós: Mit olvastak Tibolddarócon 1888-ban? Bors Sz 2. sz. 83—84.
Katonai Imre: Kálmány Lajos, a szegedi és a vajdasági magyar népköltészet legnagyobb gyűjtője. Híd 1118—1126.
Káfer István: Színnyei József két levele František Richard Osvaldhoz. MKsz 32—34.
Keresztúry Dezső: Arany János nagyszalontai világról. ItK 34—53.
Keresztúry Dezső: A Toldi néhány tanulsága. Kort 896—906. [Arany János.]
Keresztúry Dezső: A Theatre Review. NHQu No. 17. 202—207. [p. 206—207; Madách: The Tragedy of Man.]
Komlószi Tibor: Arany Toldija és egy népies hősi ének. ItK 585—596.
Kovács József: Az összehasonlító irodalomtörténet-írás történetéhez. FK 326—339.
Kovács Kálmán: Tompa hangulatköltészete. Stud Litt 19—29.
Kovács Zoltán: Egy XIX. század végi orosz nyelvű magyar lírai antológia. FK 168—180.
Ковач, Золян: Отклики на «Мадьярские поэты» в России. StudSlav 166—169. Arany János.]
Krejčí, Karel: Az ember tragédiája és az emberiség eposza. — Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.) [Madách.]
Krejčí, Karel: Cseh motívumok Arany János trilógiájában. FK 292—314.
Lengyel József: Egy vers, melyet egy proletárasszony hatvan és egynéhány évig hordott emlékezetében. Kort 1003. [Miheleji István Az 1899—1901-iki időszakkból.]
Lovász Márton: Jókai lázadása. Éi 27. sz. 2.
Major Ervin: A magyar népdal és a magyar népies műdal. Látóhatár 930—933.
Makay Gusztáv: Az ember tragédiája tanítása a gimnázium III. osztályában. Mtanítás 1—10. [Madách.]
Mályuszné Császár Edit: A magyar vidéki játékszín az abszolutizmus idején. Theatrum 176—201.
Mark, Thoma R.: The First Hungarian Translation of Shakespeare's Complete Works. Shakespeare Quarterly No. 1. 105—115. [Arany János.]
Márki Zoltán: Jósika Miklós. Útunk 8. sz. 6.
Márkus István: Teleki László. A dunai konföderáció terve — ami nem kellett senkinek. Kort 454—468. [Vö. Lukács Lajos, Kort 1106—1118.]
Marosi Péter: Gondolatok a színházban. Útunk 50. sz. 1—3. [Madách: Az ember tragédiája.]
Mezei József: Reviczky Gyula költői világa. ItK 663—673.
Nagy Miklós: Barta János Madách történetiszemléletéről szóló előadásának megvitatása az Irodalomtörténeti Társaságban. ItK 337—347. [R. Várkonyi Ágnes, Horváth Károly, Baranyi Imre és Nagy Miklós hozzászólása. Az előadás szövegét 1.: ItK 1—10.]
Nagy Miklós: Dialógus Jókairól. Kr 3. sz. 3—8.

Nagy, Miklós: Jókais Romanbaukunst. ALitt 103—144.

Nagy Sándor: A nemzedékváltás regénye (Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes.) Tanárközpont (Eger) 229—242.

Németh Antal: Madách halhatatlansága második évszázadának küszöbén. MMűhely 11. sz. 38—47.

Németh G. Béla: Egy népies angol táncdal fordítása Aranyánál. ItK 599—601.

Ney Klára: A „Tragédia” első teljes német szövegének fordítója. ItK 78—79. [Madách.]

Oltványi Ambrus: A Petőfi Irodalmi Múzeum Madách- emlékkiállítás. ItK 132—133.

Palásti László: Teledi László és Abony. Jkunság 3. sz. 107—110.

Pálffy Endre: Titu Maiorescu és Gyulai Pál kritikai nézetei. FK 409—423.

Pásztor Emil: A szóhalmozás néhány érdekes példája Arany Toldijában. Tanárközpont (Eger) 215—219.

Pernes Gyula: Madách Imre halálának 100 éves évfordulójára. Kisfaludy Károly Ktár Évk (Győr) 69—79.

Pikay István: Mikszáth Kálmán rejtélyes esztendeje. Kort 1549—1566.

Prohászka János: Egy elfelejtett költő nyelv-művelő cikke. MNy 234—236. [Komjáthy Jenő.]

Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein. FK 93—124. [Madách. 1. rész: FK 1964. 313—353.]

Radó György: Mikor mit hagytak ki az ember tragédiájából. Jkor 189—190. [Madách.]

Ráduly János—Faragó József: „A gazdag asszony anyja” balladájának ismeretlen változatai. IgSzó 1. 438—442.

Rassy Tibor: Kaposvári színházszínhelyek a XIX. században és a Városi Színház felépítésének története. Theatrum 202—233.

Rév Mária: Sesedin és Mikszáth. FK 125—139.

Rigó László: Salomon Ferenc dramaturgiája. ItK 54—76.

Sándor Iván: A Tragédia — 1964-ben. Úf 114—118. [Madách.]

Sándor Jenő: Egri tanárok feljegyzései Gárdonyiról. Vg 254—256.

Scheiber Sándor: Arany János-levelek. ItK 471—473.

Smidt Lajos: Kemény Zsigmond levele. Életünk (Szombathely) 11. 107—108. [Faksimilével.]

Sötér István: Madách és a koreszmék: MTA I. OK 151—167. [Heinz Kindermann, Jean Rousselet hozzászólásával. 163—167.] és ALitt 5—18.

Штеер, Иштван: «Евгений Онегин» и венгерский роман. ALitt 349—359.

Szabó Ferenc: Juszt (!) Zsigmond és a századvégi agrárszocialista mozgalom. Szántó Kovács János MűÉvk (Oroszló)

Szabó T. Attila: Arany János kézirati hagyatéka és a „Kapcsoló Könyv” háttérkiadása. Nyitók 1963. 297—300.

Szabó Zoltán: Petőfi és Arany népi realizmusának főbb stílusjegyeiről. Nyitók 1964. 45—57.

Szauder József: Dante a XIX. század magyar irodalmában. Ttáj 288—296, 370—375.

Szeghalmi Elemér: Hatvan éve halt meg Szász Károly Vg 632—633.

D. Szemző Piroska: Jókai orosz kapcsolatai. MKsz 339—341.

D. Szemző Piroska: Madách Imre néplapterve. ItK 79—81.

Szilágyi Ferenc: Az epikus Arany indulása és Csokonai. (A dévaványai juhbehajtás és a Csokonai-hagyomány.) ItK 99—109.

Szűcs István: Madách színpada. Útunk 51. sz. 8—9.

Taar Ferenc—Béber László: Száz éves a Csokonai Színház. Alf 10. sz. 58—79.

Tamas Attila: A magyar verses regény és a műfaj néhány sajátága. ItK 306—322.

Tamas Attila: Vajda János Alfréd regénye című műve és a magyar romantika néhány problémája. AHist LittHung 47—53.

Tiborc Zsigmond: Egy elfelejtett szocialista író. Alf 10. sz. 92. [Farkas Antal.]

Ujváry Zoltán: Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez. Ethn 91—95. [Lévay József.]

Умякова, Е.: Предисловие. — Мор Иокка: Золотой человек. Москва, 1965. 3—12.

Vajda György Mihály: Acta Comparationis Litterarum Universarum. Yearbook of Comparative and General Literature, (Bloomington) 1965. 16—36. [Meltzl Hugó.]

Vajda György Mihály: A Szegedi Szabadtéri Játékok és Az ember tragédiája. Kr 9. sz. 36—39. [Madách.]

Vajda György Mihály: Nemzeti vagy nemzetközi szempontból szemlélte irodalmi jelenségek perspektíva-változása. Hel 350—354. [Arany.]

Варга, С. Э.: Элементы действительности и художественного домысла в романе «Странный брак». К. Миксата. — Ужгородский университет. Наукова студентська конференція, 18-а. 1965. Серія філологічна. Ужгород, 1965. с. 73—76.

Вачович, В. Ю.: Ариадна Землен — перекладач поезій Шевченка на угорську мову. — Ужгородський університет. Конференція, присвячена ХХ-річчю Ужгородського держ. університету. 1965. Серія літературознавства. Ужгород, 1965. с. 80—84.

Воронкина, Т.: Имре Мадач в русском переводе. ИнЛит № 4. 268.

Waldapfel József: Madách és Fourier. MTud 383—397.

D. Zöldhelyi Zsuzsanna: Néhány orosz tárgyú Jókai-elbeszélés forrásáról. FK 404—409.

Zsakó István: Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története. CommBHMH 38—39. sz. 43—67. [Madách Borbála Anna.]

Ismertetések

A magyar irodalom története. 4. Bp. 1965. *Ism.* Gyárfás Imre, Napjaink 9. sz. 4. — Keresztury Dezső, Kr 12. sz. 58—62. — Kovács Győző, Vság 11. sz. 103—105. — Lukács Sándor, Ktáros 627—628. — Palmál Kálmán, Mtanítás 272—276. — Rónay György, Vg 753—759.

Arany János összes művei. XIV. Bp. 1964. *Ism.* Rejtő István, ItK 619—621.

A százéves Színiskola. Bp. 1964. *Ism.* Antal Gábor, Kőzn 113—115.

Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága. Bp. 1963. *Ism.* Kántor Lajos, ItK 110—113.

Básti Lajos: „Mire gondolsz Ádám?” Bp. 1963. *Ism.* Bory István, ItK 529—530.

Berkovits Ilona: Zichy Mihály élete és munkássága. (1827—1906.) Bp. 1964. *Ism.* Komlovszki Tibor, ItK 727—728.

Csapláros István: Kraszewski és Magyarország. Bp. 1963. *Ism.* Kovács Endre, Száz 944—945. — Pályi András, Hel 439—440.

Eötös Loránd, a tudós és művelődéspolitikus írásából. Bp. 1964. *Ism.* Kőszeg Ferenc, ItK 728—729.

Gárdonyi Géza: Szegény ember jó órája. 1—2. Bp. 1964. *Ism.* Kozma Dezső, Útunk, 50. sz. 4. — Szakács Béla, ItK 523—525.

Gergely Gergely: Tolnai Lajos pályája. Bp. 1964. *Ism.* Bikácsi László, ItK 379—382.

Gömör János: Emlékeim egy letűnt világról. Bp. 1965. *Ism.* Seres József, Kőzn 675.

Horváth Zoltán: Teledi László. 1—2. Bp. 1964. *Ism.* Gunst Péter, MTud 379—382. — Lukács Sándor, Vság 4. sz. 102—104. — Oltványi Ambrus, ItK 515—520. — Somogyi Sándor, Kr 4. sz. 59—60. — [—], Times LittSuppl június 17. 493.

Iratok a nemzetiség kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 3. (1900—1903.) Bp. 1964. *Ism.* Harsányi Zoltán, ItK 729. — Szász Zoltán, Száz 929—930.

Jókai Mór összes művei. 20—21, 24—25, 27—28, 29—30, 32, 43. köt. Bp. 1964. *Ism.* Kovács Kálmán, ItK 721—723.

Mályuszné Császár Edit: Molnár György, a rendező. Bp. 1965. *Ism.* [—], Theatrum 277—278.

Méreiné Juhász Margit: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia és tájmuzeumban. Bp. 1963. *Ism.* Pusztai Gyula, ItK 267—268.

Rejtő István: Thury Zoltán. Bp. 1963. *Ism.* Trencsényi-Waldapfel Imre, MTud 302—304.

Sötér István: Álom a történelemtől. Bp. 1965. *Ism.* [—], Korunk, 1767.
 Sötér István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. *Ism.* Bóka László, ALitt 233—237. — Bori Imre, Híd 128—135. — Horváth Zoltán, Száz 540—545. és NHQu No. 19. 170—174.
 Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany János-tól József Attiláig. Bp. 1964. *Ism.* Rigó László, MTA I. OK 477—480. — Szili József, ItK 250—256.

Teteki Blanka és köre. Bp. 1963. *Ism.* Nagy Miklós, ItK 125—126.
 Tompa Mihály levelezése. 1—2. Bp. 1964. — *Ism.* Rigó László, ItK 374—379.
 Török Gyula: A porban. Bp. 1964. — *Ism.* [Ficzay Dénes] (ficzay), Utunk 47. sz. 2.
 Varga János: Öreg Gyüker József krónikája 1787—1866. AgrártörtSz 1964. 453—472. *Ism.* (B. F.), BorsSz I. sz. 84—85.

V.

(A XX. század irodalma)

Abody Béla: Kellér Andorról. Kort 1283—1286.
 Adams, B. S.: The Eclogues of Miklós Radnóti. SlavEERev No. 101. 390—399.
 Agárdi Ferenc: Kedvenc versfordítása. ÉI 15. sz. 5. [József A.]
 Almási Miklós: A mitoszromboló. — Lukács György születésnapján. ÚI 504—506.
 Arató Endre: A Szép Szó csehszlovákiai útja — Tanulmányok a csehszlovák — magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
 Bajomi Lázár Endre: A Montmartre és a magyarok. Jkor 85—90.
 Bálint Tibor: Gelléri Andor Endre. Útunk 20. sz. 10.
 Balogh Edgár: A Korunk fordulata 1929-ben. NyitúdK 1963. 141—156.
 Balogh Edgár: Benedek Elekről többféleképpen. Korunk 1300—1301.
 Balogh Edgár: Jancsó Elemér képe alá. IgSzó I. 623—624.
 Balogh Edgár—Engel Károly: Folyóiratkultúránk öröksége. Korunk 1079—1084. [Familia 1865—1906; Erdélyi Múzeum.]
 Balogh László: A megszerkesztett harmónia (Vázlat József Attila művészi alkatáról.) Mtanítás 241—249.
 Baránszky Jób László: Krúdy és Proust. Híd 1423—1432.
 Baranyi Imre: A Csillag című folyóirat irodalompolitikája. Alf 4. sz. 92—98, 5. sz. 57—71, 6. sz. 55—64.
 Bérczi Géza: A Rozsdatemető stílusáról. MNyR 336—338. [Fejes Endre.]
 Bárdosi Németh János: A szülőföld írójá. Hegedűs Ferenc emléke. Vasí Sz 140—141.
 Baróti, Dezső: Radnóti et la poésie de l'avant-garde. ALitt 313—336.
 Basch, Lóránt: A balázsolás története. Látóhatár 938—941. [Babits.]
 Basch Lóránt: Mikes és a Baumgarten alapítvány. Jkor 279—283. [Mikes Lajos. — Vö. Dersi Tamás, Jkor 284—287.]
 Basch Lóránt: Ki tévedett? Nagyv 309. [Babits-vonatkozások.]
 Bata Imre: Képek és vonulatok. — Líránk húsz éve. — Kort 585—592.
 Beck Péter: A mai magyar könyvművészetről. Látóhatár 184—187.
 Becsky Andor: Antal János (1907—1943). Ttáj 486—489.
 Becsky Andor: Brassai Viktor. (1913—1944) Ttáj 949—952.
 Beér János: Visszaemlékezem: Gelléri Andor Endrére. Kr 2. sz. 36—38.
 Beládi Miklós: A mai magyar líráról. INyK I. sz. 3—14.
 Beládi Miklós: „Az ötödik pecsét” értelmezéséről. Kr 6. sz. 43—45. [Sánta Ferenc]
 Beládi Miklós: Benjámin László. INyK I. sz. 43—47.
 Beládi Miklós: Illyés Gyula. INyK I. sz. 21—32.
 Beládi Miklós: Illyés Gyula köszöntése. ISz 340—342
 Beládi Miklós: Kassák Lajos. INyK I. sz. 15—20.
 Beládi Miklós: Konzervatív irodalom. MTA I. OK 344—368.
 Beládi Miklós: Németh László. Kr 5. sz. 26—39
 Beládi Miklós: Szabó Pál. Kr 9. sz. 23—29.
 Beládi Miklós: Weöres Sándor. INyK I. sz. 38—42.
 Beniuc, Mihai: József Attila románul. IgSzó II. 281—291.
 Benkő László: A Juhász Gyula-szótár. MTA I.; OK 377—381. [Vö. Kiss József, Martinkó András és Szathmári István hozzászólását uo. 392—409.]

Benkő László: A Rozsdatemető stílusáról. MNyR 42—45. [Fejes Endre.]
 Berényi Zsigmond: Kassák Lajos képzőművészeti munkássága. MMűhely 13. sz. 13—18.
 Bernáth Árpád: Egy Weöres-vers elemzése és az egzakt irodalomtudomány. Kr 9. sz. 46—50.
 Besseney György: A Népszava vitája Ady Endréről és a modern irodalomról. MTud 628—637.
 Besseney György: Ki a vezér? ÚI 6. sz. 96—99. [Vö. Komlós Aladár, Kort 128—134.]
 Bojtár Endre: A kelet-európai szocialista líra néhány kérdése. (1914—1929) Hel 502—513.
 Boldizsár, Iván: Epitaph on László Bóka. NHQu No. 17. 136—137.
 Bor Ambrus: Felertage, die sich verbinden, Ein freis Ungarn feiert den Dichter Attila József. Sonntag, apr. 4. 13—14.
 Bori Imre: A háború előtti Híd. Híd 405—415.
 Bori Imre: Lukács György és a magyar irodalom. Híd 441—463.
 Bori Imre: Tenyészet és értelem. (Juhász Ferenc költszete) Híd 1184—1201, 1339—1363, 1551—1588.
 Bori Imre: Tettek és irodalom. Híd 234—243. [Sánta Ferenc.]
 Botka Ferenc: A haladó cseh irodalom visszhangja a Kassai Munkás 1921—1925-ös évfolyamaiban. —Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
 Botka Ferenc: A kassai proletkult. Ttáj 138—141.
 Cenner Mihály: A 60 éves Thália. Theatrum 241—257.
 Chmel, Rudolf, Básnik — tribun. (Költő-tribunus.) KultZivót 16. sz. [József Attila.]
 Czine Mihály: Benjámin László. INyK I. sz. 43—49.
 Czine Mihály: Csanádi Imre. INyK I. sz. 48—49.
 Czine Mihály: Juhász Ferenc. INyK I. sz. 54—58.
 Czine Mihály: Krúdy Gyula. Kort 321—329.
 Czine Mihály: Nagy László. INyK I. sz. 59—62.
 Czine Mihály: Simon István. INyK I. sz. 63—65.
 Czine Mihály: Tamási Áron. ÚI 5. sz. 101—107.
 Czine Mihály: Váci Mihály. INyK I. sz. 50—53.
 Csaplár Ferenc: A váci intermezzo. ItK 204—210. [Juhász Gyula.]
 Csaplár Ferenc: Radnóti Miklós elfelejtett műfordítása. Nagyv 918—921.
 Csorba Sándor: Három kiadatlan Möricz-lével. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 133—137.
 Csuka Zoltán: A Sorsunk újjászületése. Kort. 605—606.
 Csukás István: A Nyugat lírikusai és a modern szlovák líra. — Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
 Dalos György: Kirgiz költő, Szabó Lőrinc barátja. Ttáj 150—153. [Temiokul Umetli.]
 Darvasi István: A magyar sajtóról — húsz év múltán. Látóhatár 232—236.
 Dávid Gyula: Rebreanu a magyar irodalomban. Útunk 48. sz. 2.
 De Marchi L.: Ogni allusione e puramente casuale (la formula di rito). Amarezzo e nihilismo. Fiera letteraria (Roma) No. 29. 5.
 Degré Alajos: Iványi Béla (1878—1964). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 3. sz. 10—11.
 Demény János: Ady és a Nyolcak. Kort 1987—1991.
 Demény János: Balázs Béla életrajza. Ttáj 382—384.
 Demény János: Földessy Gyula. Kort 625—630.
 Demetz P.: The uses of Lukács. Yale Review (New

Haven) No. 3. 435–440.
 Dersi Tamás: Emlékezés Zubolyra. ÉI 16. sz. 4. [Bányai Elemér.]
 Dersi Tamás: Hol az igazság? Jkor 284–287. [Vö. Basch Lőránt. Jkor 279–283.]
 Déry Tibor: Emlék és vélemény Gelléri Andor Endréről. Híd 90–98.
 Dery Tibor: Vers és önélemez Szabó Lőrinc „Huzsonhat év” 104. szonettje kapcsán. Híd 1019–1025 és Kort 1621–1626.
 Devecseri Gábor: Ascher Oszkár. ÉI 44. sz. 9.
 Diener-Dáki Péter: József Attila és A magyar nyelv értelmező szótára. MNYr 65–69.
 Diószegi András: Ady, Csáth és a szecsessió. Kr 1. sz. 35–39.
 Diószegi András: A propo de Radnóti. ALitt 289–311.
 Diószegi András: A szocialista és baloldali radikális prózairói irányzatok a két világháború között. MTA I. OK 303–343.
 Diószegi András: Ladányi Mihály és a többiek. Úf 10. sz. 119–123.
 Diószegi András: Lengyel József útja. Úf 236–243. [Diószegi András] D. A.: Lukács Györgynek. . . Kr 4. sz. 42.
 Dobóssy László: Kapcsolataink a XX. században. — Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
 Dobossy László: Szocialista egzisztencializmus? ÉI 35. sz. 6.
 Dobozy Imre: Egy egyívú pálya dicsérete. ISz 459–461. [Darvas József.]
 Engel Károly: Juhász Gyula egykori román növendékeinek emlékeztetőben. NyitúdK 1964. 253–258.
 Engel Károly: Megértés és testvériesülés. Nicolae Jorga-levelek Bitay Árpád hagyatékában. Útunk 49. sz. 2.
 Engel Károly—Balogh Edgár: Folyóiratkulturánk öröksége. Korunk 1079—1084. [Familia 1865—1906; Erdélyi Múzeum.]
 Eörsy István: György Lukács and the Theory of Lyric Poetry. NHQu No. 18. 33–46.
 Éri István: Modern Dunántúl — egy elfelejtett veszprémi folyóirat. A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 3. sz. 145–162.
 Erki Edit: Gömöri Jenő Tamás köszöntése. ÉI 44. sz. 2.
 Erki, Edit: Lajos Kassák lauréat du Prix Kossuth. „HungPEN 25—28.”
 Eröss László: „Az élet szent és nincsen nála szentebb” A humanizmus világgépe Kosztolányi művészetében. Vil 246—249. [Vö. M., Vil 361.]
 Eröss László: Vázlatok egy Kosztolányi-képhez. Kort 1132—1139.
 Fabo Irma: A Munka Szemléje. (1905. febr. 15—1908. apr. 29.) MKsz 14—29.
 Fábry Zoltán: A koronatanú. ISz 673—677. [Gaál Gábor.]
 Fábry Zoltán: Óriás — tejfoggal. ÉI 15. sz. 3. [József A.]
 Fábry Zoltán: Tejfogakkal köbe mért haraptál — József Attila születésének hatvanadik évfordulójára. ISz 289—291.
 Farkas László: Galambos Lajos. Kr 10. sz. 34—40.
 Fehér Erzsébet: József Attila kiadatlan levele. ÉI 15. sz. 3.
 Fehér Ferenc: Benjámín László költészetéről. Vság 3. sz. 65—78.
 E. Fehér Pál: A magyar irodalom Közép-Európában. ÉI 2. sz. 1—2.
 E. Fehér Pál: Itthon és Európában. ÉI 15. sz. 2. [József A.]
 E. Fehér Pál: Osváth Béla. 1926—1965. Kort. 1673.
 Feja Géza: Vallomás Simon István költészetéről. Kr 1. sz. 24—28. 7. sz. 29—37.
 Fejér Ádám: Somogyi Tóth Sándor. Ttáj 931—939.
 Felea Victor: Hatvan éve. Útunk 16. sz. 5. [József A.]
 Ferenczi László: Rubiny Mózes halálára. ÉI 40. sz. 2.
 Ficzy Dénes: Kuncz Aladár Aradon. Kort. 1769—1771.
 Ficzy Dénes: Szindbád Aradon. Útunk 46. sz. 4. [Krúdy.]
 Forgács László: A „Rozsdatemető” és az átmeneti kor ellentmondásai. Kr 5. sz. 3—10. [Fejes Endre.]

Forgács László: József Attila és a freudizmus. Kr 3. sz. 18—26.
 Forgács László: József Attila és a művészi öntudat filozófiája. Kr 8. sz. 9—21.
 Franyó Zoltán: Ady Endre — táblai díjnok úr. ItK 199—204.
 Fülöp László: Vázlat 1945 utáni líránk történetéhez. Alf 4. sz. 98—107.
 Gáborjáni Klára: Szabó Lőrinc és Temirkul Umetoli Kort 612—613.
 Gáborjáni Szabó Zoltán: Szabó Lőrinc testvére válasszol. Napjaink. 7. sz. 9.
 Gálfalvi Zolt: Az értelemig és tovább! IgSzó 1. 697—701. [József A.]
 Gaál István: Szakonyi Károly. Kort 143—146.
 Galla Endre: A magyar proletáriródalom Kínában. FK 443—448.
 Garai Gábor: A jelenkor költészet és a modern tudományos világkép. Kr 11. sz. 3—11.
 Gellért Oszkár: Bartók és a Nyugat. ÉI 39. sz. 6.
 Gereblyés László: A Nagyvilág születése. Kort 606—607.
 Гергов, С.: Класикът селянина Петер Вереш. Народна Култура (София) № 7. с. 7.
 Gisselbrecht, A.: Pour les quatre-vingts ans de Georg Lukács. NouvCrit No. 166. 115—125.
 Гортвай, Е. Ф.: Диола Юхас и русская литература. — Ужгородський университет. Наукова конференція професорсько-викладацького складу. 19-а. 1965. Романо-германська та угорська філологія. Ужгород, 1965. 85—88.
 Gyergyai Albert: Az új Kessák. Magvető 3. sz. 261—264.
 Gyergyai Albert: Bóka László. Kort 124—128.
 Györfly Miklós: A film és a regény formai viszonyának néhány kérdése. Kr 6. sz. 35—41.
 Györy Aranka: Kaffka Margit levelei Valkovszky Erzsébethez. ItK 474—476.
 Hajdú Zoltán: A költészet nagydíja. IgSzó 11. 614—616. [Illyés Gyula]
 Hajdú Győző: Elhervadt-e a Liliom? IgSzó 11. 925—940. [Molnár Ferenc]
 Hajnal Anna: Néhányszor Vele. ÉI 15. sz. 5. [József A.]
 Hamar Imre: Barta Lajos. Jkor 859—865.
 Hammer Lajos: Események Morgenstern c. lap körül Sopronban. SoprSz 372—373.
 [Hársfalvi Péter] H. P.: Az újságíró Rákos Sándor. Szabolcs-Szatmár Sz 3. sz. 129—131.
 Hegedűs András: „Tanár úr volnék magam is. . .” Jkor 468—475. [Juhász Gyula.]
 Hegedűs András: Váci Mihály. Jkor 385—387.
 Hegedűs Géza: Észak tolmácsa. Hajdú Henrik 75 éves. ÉI 52. sz. 8.
 Hegedűs Géza: Tudomány művésze — művészettudósa. ÉI 38. sz. 4. [Benedek Marcell.]
 Hegedűs Nándor: Gulácsy Irén naplója. Vig 316—317.
 Hiller István: Szabó Dezső 1920 februári soproni szereplésének visszhangja. SoprSz 86—89.
 Horváth Mária: A stílus rozsdatemetője-e a Rozsdatemető? MNYr 166—173. [Fejes Endre.]
 Horváth Mária: Birkás Endre: Vakvágányon. MNYr 57—64. [Stílusélemzés.]
 Horváth Zoltán: Őt éve halt meg Hatvany Lajos. ÉI 51. sz. 2.
 Hubay Miklós: Osváth Béla búcsuztatója. Látóhatár 942—943.
 Huszár Sándor: Irodalomtörténeti kutatásokról. Útunk 15. sz. 2. [Jancsó Elemér.]
 Ignotus Pál: József Attila harca a korával. Híd 1202—1209.
 Illia Mihály: Hatvany Lajos folyóirata: Az Esztendő. AHistLittHung 17—33.
 Illés Jenő: Bóka László drámája. Úf 356—358.
 Illés Lajos: Galambos Lajos. Úf 201—205.
 Illés Lajos: Galgóczy Erzsébet. Úf 12. sz. 14—18.
 Illés Lajos: Garai Gábor. Úf 7. sz. 76—79.
 Illés Lajos: Gerey Endre. Úf 11. sz. 76—80.
 Illés Lajos: Juhász Ferenc. Úf 473—476.
 Illés Lajos: Nagy László. Úf 10. sz. 45—52.
 Illés Lajos: Sánta Ferenc. Úf 57—59.
 Illés Lajos: Simon István. Úf 5. sz. 47—50.
 Illés Lajos: Szabó István. Úf 6. sz. 31—34.
 Illés Lajos: Szakonyi Károly. Úf 8. sz. 34—37.

- Illés Lajos: Váci Mihály. Úf 327–331.
- Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. Kort 73–85.
- Illés László: A realizmus és az élő irodalmi folyamat. TársSz 4. sz. 145–149.
- Illés László: A szocialista magyar irodalom útjának történeti és elvi kérdései. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Illés László: Az avantgarde = magatartás. Éi 24. sz. 4.
- Illés László: Új tanulmánykötetek a magyar szocialista irodalom történetéből. ItK 278.
- Иллеш, Ласло: У истоков новой литературы. ВoprЛит № 12. с. 191–199.
- Ilyés Gyula: Szabó Lőrinc emléktáblája előtt. Kort 488–489.
- Imre László: Váci Mihály költői képkincse a „Sze­gények hatalma” kötet alapján. StudLitt 95–116.
- Jancsó Elemér: Iszonyú élményből — remekmű. Utunk 35. sz. 2. [Kuncz Aladár].
- József Farkas: Lengyel József. Kr 8. sz. 30–37.
- Justus Pál: Kassák a munkásmozgalomban, MMűhely 13. sz. 19–28.
- Kabdebő Lóránt: Szabó Lőrinc két balatoni riportja. Jkor 628–633.
- Káldi János: Juhász Ferenc költészetének stilisztikai vizsgálata. Életünk (Szombathely) 11. 53–72.
- Káldi János: Kulcsár János. Életünk (Szombathely) 11. 9.
- Kaposi Márton: Garai Gábor. Ttáj 870–875.
- Kaposvári Gyula: Ady-emlék Szolnokon. Jkunság 3. sz. 124–125.
- Kardos László: Földessy Gyula. MTud 345–346. [Nekrológ.]
- Kardos Pál: A fiatal Babits költői témái. StudLitt 73–94.
- Kardos Pál: Szabó Lőrincel a forradalmak idején. Alf 2. sz. 71–73.
- Kászton József: A pécsi napilapok újjászületése. (1944–1945) Jkor 715–721.
- Katona Béla: A magánytól az elkötelezettségig. Szabolcs-Szatmár Sz 3. sz. 165–168. [Rákos Sándor.]
- Kávássy Sándor: A publicista Rippl-Rónai. Jkor 729–730. [1893–1925.]
- Kemény G. Gábor: Jancsó Elemér köszöntése. Úf 8. sz. 101–103.
- Kempki, Jürgen: Zur Aesthetik von Georg Lukács. Die Neue Rundschau (Frankfurt a/M.) 109–120.
- Kende János: Levéltári dokumentumok József Attiláról. Ttáj 57–59.
- Kenyeres, Zoltán: Beginn der Laufbahn G. Lukács und sein Weg zum Marxismus. ALitt 361–375.
- Kenyeres Zoltán: Lukács György útja a forradalomig. Kr 10. sz. 41–46.
- Kerékgyártó István: Lesznai Anna költészetéről. Alf 10. sz. 39.
- Keresztúry Dezső: A 80 éves Benedek Marcell köszöntése. Nagyv 1753–1754.
- Keresztúry Dezső: Bóka László. 1910–1964. MKsz. 171.
- Kindlová, Hana: Anton Straka. — Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
- Király István: A modernizmusról. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Kiss Aurél: Vázlatok egy elfelejtett marxista kritikus arcképehez. Gró Lajos (1901–1943). Ttáj 60–63.
- Kiss Ferenc: A József Attila-irodalom új fejleményei. Kort 631–636.
- Kiss Ferenc: Bálint György Oláh Gáborról. Alf 7. sz. 71–74.
- Kiss Ferenc: Kosztolányi és a Néro. Úf 5. sz. 112–116.
- Kiss Ferenc: Napjaink irodalmi szociográfiája. Kort 1143–1151.
- Kiss Lajos: Az esszéről Ilyés. Kr 11. sz. 21–28.
- Kiss Lajos: Realizmus és absztrakció. TársSz 3. sz. 71–75.
- Kiss Sándor: Ady francia műfordításai. StudLitt 59–72.
- Kiss Tamás: Irodalmi élet Debrecenben az Alföld folyóirat indulásáig. Alf 4. sz. 67–74.
- Klaniczay Tibor: A népies konzervativizmus és a nemzeti jelleg kérdése. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Klaniczay, Tibor: Les sciences littéraires hongroises après la libération. ALitt 395–414.
- Klaniczay Tibor: Realizmus vagy szocialista realizmus. TársSz 7. sz. 103–107. [Vö. Zoitai Dénes, TársSz 10. sz. 112–116.]
- Koczkás Sándor: Németh László és az „emelkedő” műfaj. Úf 12. sz. 118–123.
- Koczogh Akos: Az Alföld születése. Kort 608–609.
- Kolta Ferenc: Húsz év ifjúsági irodalma. 1945–1965. Jkor 560–564, 649–653, 737–744.
- Komlós Aladár: Elfelejtett arcok. Zsolt Béla. Éi 35. sz. 11.
- Komlós Aladár: Igazi és ál Radnóti-problémák. ItK 210.
- Komlós Aladár: Ignotus, a kritikus. Kort 128–134. [Vö. Kort 1339.]
- Komlós Aladár: Schöppflin Aladár, a kritikus. Kort 1483–1489.
- Komlós Aladár: Tökéletesen mindvégig. Éi 15. sz. 2. [József A.]
- Komoróczy Géza: Obabiloni levél Ady Endre egyik cikkében. ItK 328–331.
- Kopré József: Emlékeim a Szabad Szórol. Jkor 865–870.
- Koroknai Zsuzsa: Neue Aspekte der ungarischen Prosa. Sonntag jan. 10. 13. [Fejes Endre, Fekete Gyula, Sánta Ferenc, Cseres Tibor.]
- Koroknai Zsuzsa: Radnóti oroszul. Éi 41. sz. 6.
- Kovács Győző: Fábry Zoltán. Napjaink 8. sz. 4.
- Kovács Ilona: Könyvkiadási viszonyok a Nyugat tükrében. MKsz 34–39.
- Kovács József: Abet Ádám amerikai évei. Itk 331–334.
- Kovács József: Az összehasonlító irodalomtörténetírás történetéhez. FK 326–339.
- Kovács József: Karikás Frigyes írásai az Új Előrében. Ttáj 566–567.
- Kovács Kálmán: A Magyarok című folyóirat történetéből. Alf 4. sz. 75–84.
- V. Kovács Sándor: Kristóf György. (1878–1965) ItK 638.
- Kovalovszky Miklós: Földessy Gyula. (1874–1964) ItK 129–130.
- Kovalovszky Miklós: Szinbád negyedik útja. Alf 3. sz. 72–77. [Krúdy.]
- Kozma Dezső: Haladó könyvkiadásunk múltjából. NyItudK 1963. 235–241.
- Kozma Dezső: Két századvégi lap irodalmi anyaga. StudUnivB–B S. Phil Fasc. 2. 101–107. [Bródy Sándor — Erdélyi Kécs Újság; Magyarság.]
- Kozocsa Sándor: Kassák Lajos irodalmi munkássága. MMűhely 13. sz. 53–59. [Bibliográfia.]
- Kóhalmi Béla: Fitz József emléke. MKsz 71.
- Kőpeczi Béla: A szocialista realizmus korszerűsége. Kr 7. sz. 11–19.
- Kőpeczi Béla: Az egzisztencialista irodalomról. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Kőpeczi, Béla: New Problems of Socialist Realism. NHQu No. 17. 75–80.
- Kristó Nagy István: Osváth Béla halálára. Éi 35. sz. 8.
- Krúdy Mária: Krúdy Gyula és az ifjúság. Alf 11. sz. 85.
- Kunszery Gyula: Aurora. ItK 708–711.
- Kunszery Gyula: Egy szabálytalan sír. Éi 44. sz. 5. [Kemény Simon.]
- Lakos Katalin: Lukács György írói munkássága. Hel 143–147, 288–297. [Bibliográfia.]
- László Lajos: A Sorsunk (1945–1948). Jkor 832–838.
- [Léderer Emma] L. E.: Rexa Dezső. 1872–1964. LK 191.
- Lengyel Balázs: Kassák Lajos és a magyar vers­izés. MMűhely 13. sz. 6–12.
- Ljungdal, A.: Georg Lukács: maunen och myterna. Bonniers Litterär Magazin (Stockholm) No. 8. 589–596.
- T. Lovas Rózsa: A metafora egy különleges változata. Mtanítás 139–140. [Tóth Árpád.]
- T. Lovas Rózsa: Bóka László. 1910–1964. MNY 254–255.

- H. Lukács Borbála: Thienemann Tivadar „Irodalomtörténeti alapfogalmairól.” ItK 447–465.
- Lukács György: Gondolatok a magyar irodalomról. Kr 4. sz. 43–47. [Összeállította: Kenyeres Zoltán.]
- Lukács György: L'arte moderna e la grande arte. Rinascita (Roma) No. 9. Suppl. és Cont No. 2. 9–10.
- Lukács György: Mai szocialista realizmus. Kr 3. sz. 28–38. [ehhez szerkesztőségi hozzászólás: 39–46.]
- MacIntyre A.: Marxist mask and romantic face. Lukács en Thomas Mann. Encounter (London) No. 4. 64–72.
- Major János: A monori nevelésszülő... ItK 476–477. [József Attila.]
- Markovits Györgyi: Magyar író, magyar könyv – 1934-ben. MKSz 344–346.
- Markovits Györgyi: Látogatás Tihanyi Ernénél. Ttj 32–34.
- Maróti Lajos: A magányosság képletei. Látóhatár 151–161. [Pilinszky János.]
- Maróti Lajos: A „Panorama of Contemporary Ideas” NHQu No. 17. 140–147.
- Maróti Lajos: A világámulat virágai „József Attila sírja”-ra. Úl 6. sz. 109–116. [Juhász Ferenc.]
- Martinkó András: A Rozsdatemető ürügyén... MNyr 445–451. [Fejes Endre.]
- Martinkó András: A sokarcú népiség mai értelme. Kr 1. sz. 29–34. [Simon István.]
- Márton László: Hogyan hal meg a ló? – Jegyzetek egy korai Kassák-versről. MMűhely 13. sz. 29–36.
- Mélsusz József: Egy arckép: Gaál Gábor. IgSzó 1. 714–721.
- Meucci, A.: Scritto verso la morte per insegnare a vivere. Vie nuove (Roma) No. 9. 59. [Radnóti.]
- Mód Aladár: Búcsú Bóka Lászlótól. MTA I. OK 415–416.
- Móricz Miklós: Új Móricz-dokumentum. Alf 11. sz. 44–47. [Kossuth c. drámája.]
- Munkácsy Magdolna: Hűz év. Magvető 2. sz. 203–214. [Trencsényi-Waldapfel Imre, Füst Milán.]
- B. Nagy László: Veres Péter. Kr 2. sz. 15–22.
- Nagy Pál: Kosztolányi. IgSzó 1. 624–629.
- Nagy Péter: Egy messiás – egy messiásról. ÉI 13. sz. 4. [Pap Károly.]
- Némédi Lajos: Béla Pukánszky (1895–1950). Német filológiai tanulmányok. (Szerk. Némédi Lajos) Debrecen.
- Nemes István: „De haragod füstje még szálljon az égig” Jkor 169–177. [Radnóti.]
- Nemeskürty István: Vázlat és töprengés a magyar filmművészet húsz esztendejéről. Kr 2. sz. 8–14.
- Németh G. Béla: Osváth Béla. (1926–1965.) ItK 535.
- Nicoară, Mircea: Itóka France, Ady és Bráncusi Párizsába. Utunk 47. sz. 9.
- Nowak, J. R.: Wsród wegierskich dramatów. Twórczość (Warszawa) No. 2. 141–144. [Illyés Gyula, Háty Gyula, Mészöly Miklós, Németh László.]
- Nyerges András: A harmadik út. A „népi” írók ideológiájának néhány problémája felszabadulás előtt. Magvető 2. sz. 239–267.
- Nyíró Lajos: A szocialista realizmus, – a művészet egyetemes fejlődésének új szakasza. Hel 202–216.
- Nyíró Lajos: Miről és miért vitatkozunk? Kr 2. sz. 31–35.
- Oltvány Béla: Móricz Zsigmond kiadatlan leveleiből. (Adalék az író miskolci kapcsolataihoz.) Napjaink 7. sz. 11.
- Oltvány Béla: Váci Mihály költői pályaképe. Jkor 752–760.
- Ortutay Gyula: Einige Bemerkungen zur Dichtung der ungarischen Arbeiterklasse. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. (Berlin, 1965.) 298–303.
- Ortutay Gyula: Radnóti Miklós tréfás versei közül. Ttj 385–387.
- Osváth Béla: Az új magyar dráma két évtizede. Kr 6. sz. 7–18.
- Osváth Béla: Darvas József, a drámaíró. Kort 1081–1086.
- Osváth Béla: Felszabadult színház – mai magyar drámairodalom. Kort 598–604.
- Ottó Ferenc: Az „Altató”. Kort 637–638. [József Attila.]
- Palkó István: Személyiség-vázlat Gelléri A. Endréről. Életünk (Szombathely) 11. 82–92.
- Pálmai Kálmán: Bóka László. (1910–1964) INyK 1. sz. 119–124.
- Pálmai Kálmán: Garai Gábor. INyK 1. sz. 68–75.
- Pálmai Kálmán: Rákos Sándor. INyK 1. sz. 76–77.
- Pálmai Kálmán: Somlyó György. INyK 66–67.
- Pályi A.: Literatura katolicka na Werszech. – Kierunki (Warszawa-Krakow) No. 14. 5–6.
- Papp Zoltán: Osváth Béla. 1926–1965. Ttj 736.
- Pasiaková, Jaroslava: Apollo. (Egy magyar folyóirat a két világháború között) – Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Bp.)
- Pasiaková, Jarka: Az ismeretlen Radnóti Miklóssal. (!) ISZ 350–353.
- M. Pásztor József: Elkobzott könyvek és folyóiratok Debrecenben 1934-ben. MKSz 39–43.
- M. Pásztor József: Irodalmi sajtóper 1934-ben. ItK 368–372. [Darvas József, E. Kovács Kálmán.]
- Pataki Bálint: Salamon Ernő szépprózája és drámai kísérletei. NyttudK 1963. 175–189.
- Pejovici, Danilo: A sokat vitatott Lukács György. Hid 464–501.
- Péter László: Babits Mihály újonnan előkerült levelei Juhász Gyulához. Ttj 142–149.
- Péter László: Főlefedt Tömörkény-legendák. –ÉI 5 sz. 7.
- Péter László: Magyar irodalom Jugoszláviában. Ttj 491–493.
- Péter László: Szeged környéki földrajzi nevek Tömörkény műveiben. MNyr 98–102.
- Péter László: Ultima verba. Ttj 297–301. [József A.]
- Petőcz Pál: A Gömbös-kormány irodalompolitikájáról. ItK 185–196.
- Pomogáts Béla: A felszabadulás élménye húsz év irodalmában. Ktáros 222–223.
- Pomogáts Béla: Irodalmunk vértanúi. Ktáros 163–165.
- Pomogáts Béla: Karácsony Benő emlékezete. Jkor 1176–1178.
- Pomogáts Béla: Pap Károly világa és a novellák. MMűhely 12. sz. 25–38.
- Prohászka János: Rubinyi Mózes. 1881–1965. MNyr 509–510.
- Rába György: Naissance de la poésie hongroise moderne. Courrier du Centre International d'Études Poétiques (Bruxelles) No 55. 9–21.
- Radnóti Miklós: Jeudi – Thursday. HungPEN 36–39. [Guillevic, Jean Follain, Paul Chaulot, Robert Sabatier, Keith Botsford fordításai.]
- Radnóti Miklósné: Radnóti Miklós: Helyzetjelentés. Úl 489. [R. M. ismeretlen verse.]
- Radó György: Pervomajszky és a magyar irodalom. Látóhatár 378–383.
- Radó György: Zalka Máté – itthon. Jkor 1061–1064.
- Rákos Péter: „Lukácsovo pojetí realismu dnešním pohledem. – Česká literatura. (Praha) N 3. 233–244.
- Rákos Sándor: Gyorsírásjelzések a Krúdy világa lapszéleire. Kort 976–979.
- Rawinski, Marian: Realizm György Lukácsa czyli doktryna czystości rodzajowej. Kultura i społeczeństwo (Warszawa) N 3. 115–130.
- Read, H.: Georg Lukács – Kritik und Gratulation. Zu seinem 80. Geburtstag am 13. April 1965. Forum (Wien) Hf. 136. 180–182.
- Remete László: Dienes László és a Korunk. ItK 292–305.
- Révész Imre: Zoványi Jenő centenáriuma. Száz 1393–1403.
- Réz Pál: Kosztolányi születésének 80. évfordulójára. ÉI 13. sz. 2.
- Réz Pál: „Nyájás anyó a lepénnyel”. Karinthy Frigyes elfelejtett verse. ÉI 23. sz. 11.
- Rónay László: A harminc éves Vigilia első évtizede. Vig 398–409.
- Rónay László: Az eldobott klasszicizmus. Öryel István pályaképe. Jkor 965–968.

- Rosszjanov, O. K.: Борьба вокруг наследия Эндре Ади в венгерской литературе между двумя мировыми войнами. — Пути реализма в литературе народной демократии (20—30-е годы). Москва, 1965. 204—234.
- Rosszjanov, O. K.: К вопросу о социалистическом эстетическом идеале венгерской литературы 20—30-х годов. — Национальные традиции и генезис социалистического реализма (в литературе стран народной демократии). Москва, 1965. 110—130.
- Rosszjanov, O. K.: Литература Советской Венгрии. — Национальные традиции и генезис социалистического реализма (в литературе стран народной демократии). Москва, 1965. 19—79.
- Rosszjanov, O. K.: Творческий путь Жигмонда Морница и некоторые вопросы венгерского реализма. — Национальные традиции и генезис социалистического реализма (в литературе стран народной демократии). Москва, 1965. 80—109.
- Salyamossy Miklós: Belletristische Werke ungarischer Emigranten-Schriftsteller in der Weimarer Republik. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, 15. Bd. 705—716. [Gyvetvai János, Nagy Andor, Sas László, Bölöni Györgyné, Gábor Andor, Balázs Béla, Szilágyi András, Lékai János, Illés Béla.]
- Sandor Iván: Vázlat születésnapra. Úf 493—496. [József Attila.]
- Sándor László: Balázs Béla három levele a Szovjet-unióból. Kort 489—491.
- Scheiber Sándor: Ady Endre két levele. ItK 601—602.
- Scheiber Sándor — Zsoldos Jenő: Ady Endre levelei Révész Bélához. AHistLittHung 35—45.
- Schelken Pálma: Húsz éve hunyt el Vikár Béla. KözN 875.
- Seres Zsófia: Mai irodalom a középiskolában. IgSzó 1. 911—914.
- Sik Csaba: Kassák képe irodalomtörténetünkben. MMűhely 13. sz. 38—41.
- Silfen János: A bécsi emigrációs könyvkiadás történetéből. MKsz 341—344.
- Silfen János: A Bécsi Magyar Kiadó. MKsz 154—158.
- Simó Jenő: Húsz év a szocialista országok irodalmának kiadásában. Kr 1. sz. 6—15.
- Simon István: A líra logika... ÉI 15. sz. 1—2. [József Attila.]
- Simon István: Az ötvenéves költő. ÉI 49. sz. 2. [Benjamin László.]
- Simon István: Esős Budapest énekese. ÉI 16. sz. 2. [Fenyő László.]
- Simon Zoltán: Juhász Ferenc költészetéről. Alf 11. sz. 37—44.
- Simor András: József Attila Kubában. Nagyv 795—796. és Ttáj 876—878.
- Sinka Erzsébet: Egy elfelejtett József Attila-vers. ItK 694—695.
- Sinkó Ervin: Lesznai Anna költészete. Híd 613—635.
- Somlyó, György: Children of War. — Young Hungarian Poets — NHQu No. 17. 122—135.
- Sós Endre: Sebestyén Károly. Jkor 475—481.
- Sós Endre: Széljegyzetek Radnóti Miklósnak Farkas Lászlórol írott verséhez. Ttáj 947—949.
- Sötér István: Kosztolányi Dezső. Kr 4. sz. 26—34.
- Sötér István: Külföldieknek — Radnóti Miklósról. Kr 1. sz. 15—20.
- Sötér István: Nagy Lajos. Úf 489—492.
- Sötér István: Miklós Radnóti, a Twentieth Century Poet. NHQu No. 18. 3—13.
- Staud Géza: Hevesi Sándor. Theatrum 259—271.
- Stitnický, Ctibor: József Attila válogatott verseinek szlovák kiadásához. Isz 438—443.
- Straus, T.: Lukács György osemdestiatročný. Estetika No. 2. 168—170.
- Sugár Erzsébet: Szerkesztői jegyzetek — Gaál Gábor műveiről. IgSzó 11. 914—924.
- Szabó Ferenc: A felszabadult Magyarország első kommunista napilapja, a Népakarat (Orosháza 1944. október 15—20.) MKsz 43—47.
- Szabó B. István: Rubinyi Mózes. (1881—1965) ItK 638.
- Szabó György: Arckép és tanulság. ÉI 15. sz. 3. [József Attila.]
- Szabó György: Megrozsdásodott stíluskritika. Kr 4. sz. 34—41. [Vö. Kovalovszky Miklós, MNYr 1964. 4. sz.]
- Szabolcsi Gábor: Tartalom és zeneiség József Attila költészetében. Kort 1828—1832.
- Szabolcsi Miklós: A legújabb magyar irodalom világirodalmi kapcsolatai. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Szabolcsi Miklós: Húsz év magyar költészete. TarsSz 6. sz. 24—42.
- Szabolcsi Miklós: József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. Kr 11. sz. 11—20. és PártK 4. sz. 30—46.
- Szakasits Árpád: Búcsú Bóka Lászlótól. MTA I. OK 414—415.
- Szalai Imre: Kortárs, 1929—1931. Ttáj 225—229.
- Szalai Imre: Lakatos Péter Pál. Ttáj 474—486.
- Szalatnai Rezső: Három arckép. Látóhatár 721—731. [József Attila, Möricz Zsigmond, Radnóti Miklós.]
- Szalatnai Rezső: Juhász-Kosztolányi. Látóhatár 1130—1135.
- Szalai Mihály: Illés Béla. Úf 341—347.
- Sz. Szántó Judit: Tartalom és forma újszerűsége a mai drámában. TarsSz 8—9. sz. 115—122.
- Szarka Géza: Babits Mihály Székesfehérvárott. Látóhatár 179—181.
- Szederkényi Ervin: Portrévázlat Bertha Búcsúról. Jkor 663—668. [Vö. Szöllösy Kálmán, Jkor 772—773.]
- Szeghalmy Elemér: Kosztolányi és a halál. Vig 382—384.
- Széli Zsuzsa: Albert Schweitzer levele Gömöri Jenőhöz. Nagyv 1756—1759.
- Szemler Ferenc: A vörös Nap — avagy egy vers ritkái. IgSzó 1. 272—276. [Ady.]
- Szemler Ferenc: Dsida galgói napjai. IgSzó 1. 736—748.
- Szigeti József: A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának kérdéséhez. — Elvek és utak. (Szerk. Pándi Pál.)
- Szilágyi András: Csöndes beszélgetés Csinszkaról. Utunk 32. sz. 5. [Ady.]
- Szilágyi Ferenc: Költő a tájban. MNYr 339—344. [Simon István Gyümölcslő c. kötetének (Bp. 1964.) stíluselemzése.]
- Szilágyi Péter: Az anapesztyusok funkciója József Attila költészetében. ItK 541—556.
- Szili József: A szocialista művészet néhány általános formai jelensége és az elidegenedés leküzdése. Hel 217—232.
- Szili József: A szocialista művészet sajátossága. Kr 8. sz. 39—46.
- Takáts Gyula: Csanádi Imre verseiről. Jkor 78—82.
- Takáts Gyula: Sáfáry László. Kort 1151—1154.
- Takáts Gyula: Sokarcú népieség vagy sokarcú szocializmus? Kr 3. sz. 26—27. [Vö. Kr. 1. sz. 24—28. és 29—34.]
- Tamás Attila: A magyar verses regény és a műfaj néhány sajátossága. ItK 306—322.
- Tamás Attila: Polemikus gondolatok Lukács György estetikájáról. Híd 502—508.
- Tamás Lajos: Búcsú Bóka Lászlótól. MTA I. OK 413—414.
- Tatár Géza: Ady-émlék Zilahon. Korunk 298.
- Taxner Ernő: Keresztúry Dezső költészetéhez. Jkor 954—958.
- Taxner Ernő: Szakonyi Károly. Jkor 387—392.
- Tertinszky Edit: A rádiózás „őskorának” irodalmi képe (1925—1932-ig.) BorsSz 2. sz. 58—63.
- Tolnai Gábor: Bóka László. (1910—1964.) MTud 420—423.
- Tolnai Gábor: In memoriam László Bóka (1910—1964). ALitt 3—4.
- Tolnai Gábor: La carrière poetique de Radnóti. ALitt 251—288.
- Tolnai Gábor: Radnóti Itáliában. Kr 5. sz. 46—52.
- Tóth Dezső: A felszabadulás utáni magyar irodalomtörténeti kézikönyvnek szerkeszti kérdése. Kr 9. sz. 15—23.
- Tóth Dezső: A magyar irodalom története a felszabadulás után. Kr 12. sz. 43—51. [Tézisek.]

Tóth Dezső: A polgári irodalom „importja” és az ideológiai harc. Nagyv 1849–1853.

Tóth Endre: Oláh Gábor utolsó évei. Déri MúzÉvk 275–302.

Tóth Sándor: Stílus és munkasílus. Útunk 38. sz. 1–2. [Gaál Gábor.]

Toti, G.: I poeta dell' impazienza. EurLett No. 34. 6–30. [Baranyi Ferenc, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Simon István, Váci Mihály, Garai Gábor.]

Toti, G.: La lezione di Miklós Radnóti. Cont No. 79. 27–39.

Török Gábor: A költői mondat-összekapcsolás kérdéseivel József Attila lírája alapján. — Alak- és mondattani gyűjtelek. (Szerk. Pais Dezső.)

Turóczi-Trostler, József: Jenő Mohácsi, der Übersetzer. ALitt 179–186.

Tuskés Tibor: A Jelenkor indulása. Kort 610–611.

Ujfalussy József: A realizmus — még konkrétanban. TársSz 2. sz. 75–80.

Ungvári Tamás: Karinthy Frigyes. Látóhatár 362–370.

Varga József: Ady képzőművészeti érdeklődése. MTA 1. OK 290–302.

Varga József: Ady lírai önarcképe. Kort 1118–1124.

Varga József: Jászi Oszkár Ady-portréja. Kort 620–625.

Varga József: Kiadatlan Ady-cikkek a Magyar Közéletből. Úl 6. sz. 89–95.

Varga Mihály: A szocialista realizmus fogalom kialakulásának kérdéséhez. Hel 154–185.

Varga Rózsa: Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája a szocialista realizmusról. ItK 273–275.

Varga Rózsa: Egy csehszlovákiai magyar avantgardista költőről. ItK 172–184. [Forbath Imre.]

Vargha Kálmán: Kosztolányi Dezső: Üllői-úti fák. Mtanítás 33–35. [Elemzések]

Várkonyi Nagy Béla: Földéak János költészeté. Jkor 393–396.

Vas István: Avant-garde. Él 44. sz. 1.

Vas István: Fellebbezés Hajnal Anna ügyében. Kort 984–988.

Vér, Andor: Emlékezés Bajcsy-Zyilinszky Endrére és a „Szabadság”-ra. BorsSz 1. sz. 66–77.

[Vértesy Miklós] V. M.: Rexa Dezső. (1872–1964) Ktáros 55.

Vezer Erzsébet: Földessy Gyula halálára. Kort 330.

Vezer Erzsébet: Lesznai Anna nyolcvan éves. Él 1. sz. 6.

Vörös László: Váci Mihály. Ttáj 781–788.

Wacha Imre: A József Attila-szótár. MTA 1. OK 381–388. [Vö. Kiss József, Martinkó András és Szathmári István hozzászólását, uo. 392–409.]

Weber Antal: A magyar próza két évtizede. Kort 592–598.

[Weber Antal] W. A.: Illés Béla köszöntése. Kr 4. sz. 48–49.

Weber Antal: Az Új Írás arculatáról. TársSz 11. sz. 70–79.

Zolnay Vilmos: A stílus érzékletessége Illyés Gyula: Ingyen lakoma c. kötete kapcsán. Ktáros 489–490.

Zoltai Dénes: Vitánk módszertani feltételei. TársSz 10. sz. 112–116. [Vö. Kliczay Tibor, TársSz 7. sz. 103–107.]

Zsidai József: Az első Ady-ünnepség Miskolcon 1924-ben. Napjaink 2. sz. 9.

Zsoldos Jenő — Scheiber Sándor: Ady Endre levelei Révész Bélához. AHistLittHung 35–45.

[— —]: Ascher Oszkár. 1897–1965. Nagyv 1912–1913.

[— —]: A szocialista realizmusról. TársSz 2. sz. 30–60. [MSZMP KB Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalása.]

[— —]: Földessy Gyula halálára (1874–1964). Nagyv 310.

[— —]: Gáspár Endre emléke. Nagyv 956.

[— —]: Illés Béla 70 éves. Nagyv 479.

[— —]: Interjú a költővel. Él 15. sz. 5. [József Attila.]

[— —]: Ismeretlen Ady-levelek. Kort 1466–1476.

[— —]: Juhász Géza köszöntése. Alf 1. sz. 93–94.

[— —]: Lukács György köszöntése. Kort 655.

[— —]: Lukács György nyolcvan éves. Él 15. sz.

[— —]: Lukács György nyolcvan éves. Hel 142.

[— —]: Lukács György 80 éves. Ktáros 228.

[— —]: Lukács György nyolcvan éves. Nagyv 633–634.

[— —]: Vas István. INyK 1. sz. 33–37.

Ismertetések

Ady Endre összes prózai művei. 3–4. Bp. 1964. *Ism.* Sára Péter, ItK 256–258.

A gondolat félenk madár. Elmes mondások Tömörkény István írásaiból. Szeged 1964. *Ism.* Nácsa Klára, ItK 392.

A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolákban. II. (Pálmái Kálmán: József Attila; — Megyer Szabolcs: Radnóti Miklós) Bp. 1965. *Ism.* Szappanos Balázs, Köz 873–874.

A magyar irodalom története. 5. Bp. 1965. *Ism.* —cs.—, Ktáros 751–752. — Gyárfás Imre, Napjaink 12. sz. 8.

Ambrus Zoltán: A bazár ég. Bukarest, 1964. *Ism.* Kozma Dezső, Korunk 890–892. — Schéda Mária, ItK 632–633. — Varró Ilona, IgSzó 11. 470–471.

A szimbolizmus. Bp. 1965. *Ism.* Rayda Frigyes, Vság 12. sz. 103–104. — Ungvári Tamás, Él 42. sz. 4.

Balázs Béla: Karl continuu lupta. Bucuresti 1965. *Ism.* K. G., Útunk 33. sz. 4.

Czöbel Ernő válogatott írásai. Bp. 1963. *Ism.* Rigó László, ItK 244–246.

Csáth Géza: A varázsló halála. Bp. 1964. *Ism.* Katona Béla, ItK 531–532.

Csehi Gyula: Munkásosztály és irodalom. Bukarest, 1963. *Ism.* Abafay Gusztáv, NyitudK 1964. 269–270.

Dersi Tamás: A rejtélyes doktor. Bp. 1965. *Ism.* Kádebő Lóránt, Ttáj 814–816. — Rónay László, Kr 10. sz. 58–60. — Sós Endre, Jkor 779–781. — Ungvári Tamás, Él 27. sz. 6.

Dobos Piroksa: A munkásolvasók irodalmi ízlése a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. Bp. 1964. *Ism.* Vargha Kálmán, ItK 534.

Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1–2. (1919–1935). Bp. *Ism.* Földi Tamás, Ktáros 235.

Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. (1935–1945). Bp. 1964. *Ism.* Zágoni Ernő, PártK 4. sz. 175–178.

Elvek és utak. Bp. 1965. *Ism.* Csetri Lajos, Kr 11. sz. 56–58. — Fülöp László, Alf 11. sz. 68–71. — Horgas Béla, Vság 8. sz. 103–105. — Kisfaludi Sándor, Ktáros 561–562. — Szabó György, Él 22. sz.

Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. Bratislava—Bp. 1964. *Ism.* Botka Ferenc, Kr 10. sz. 57–58. — Csanda Sándor, Ttáj 222–225. — Karol Tomis, Isz 930–935.

Féja Géza: Szabadcsapat. Bp. 1965. *Ism.* Belia György, Kort 1833–1835.

Forgács Antal: A világ nem felel. Bp. 1963. *Ism.* Varga Rózsa, ItK 271–272.

Forgács László: József Attila esztétikája. Bp. 1965. *Ism.* E. Fehér Pál, Él 42. sz. 4. — Sebők Magda, TársSz 12. sz. 127–128.

Földes Anna: Bródy Sándor. Bp. 1965. *Ism.* Antal Gábor, Él 19. sz. 6.

Gaál Gábor: Válogatott írások. Bukarest, 1964. *Ism.* (baróti), Útunk 4. sz. 2. — Becsky Andor, Úl 5. sz. 127–128. — E. Fehér Pál, Él 29. sz. 4. — Kacsó, Sándor, utunk 22. sz. 2. — T. E., TársSz 6. sz. 109–112. — Tóth Sándor, Korunk 487–492.

Gelléri Andor Endre: Tréfa, csillagok. Bukarest, 1965. *Ism.* (bálint), Útunk 42. sz. 6.

Gömöry János: Emlékeim egy létűnt világról. Bp. 1965. *Ism.* Seres József, Köz 675.

Halasi Andor: A jövő felé. Bp. 1964. *Ism.* Dersi Tamás, Él 31. sz. 4.

József Attila: Lángos csillag. Bp. 1965. *Ism.* Cs. Nagy István, Jkor 951–953.

- József Attila: Versek. Bukarest, 1963. *Ism.* Fabulya László, ItK 127—128.
- Karinthy Frigyes: Hátrálva a világ körül. Bp. 1964. *Ism.* Dévényi Iván, ItK 633—635.
- Kispéter András: Tömörkény István. Bp. 1964. *Ism.* Fazekas István, Ttáj 75—76. — Ilia Mihály, ItK 115—117.
- Komját Irén: Az idők sodrában. Bp. 1964. *Ism.* Nógrádi Sándor, TársSz 1. sz. 94—96. — Szabó Agnes, PárttK 3. sz. 248—251. — Vári Péter, Ttáj 131—132.
- Komlós Aladár: A szimbólizmus és a magyar líra. Bp. 1965. *Ism.* Gyertyán Ervin, ÉI 28. sz. 6. — Rónay György, Vig 559—561. — Stenczer Ferenc, Mtanítás 141—142. — Varga József, Kr 6. sz. 55—57.
- Krúdy Gyula összegyűjtött művei. Bp. 1957—1964. *Ism.* Seres József, ItK 724—726.
- Krúdy világa. Bp. 1964. *Ism.* Barta András, ItK 392—393.
- Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Bukarest, 1965. *Ism.* (Katona), Utunk 44. sz. 6.
- Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon 1919—1944. Bp. 1964. *Ism.* Fenyvesi István, Ttáj 213—216. — Sipos István, ItK 387—389.
- Lengyel Géza: Magyar újságmagnások. Bp. 1963. *Ism.* [Dezsényi Béla] DA., MKsz 193—195.
- Majtényi Mihály: Szikra és hamu. Novi Sad, 1963. *Ism.* Rusvay Tibor, ItK 532.
- Markovits Györgyi: Üldözött költészet. Bp. 1964. *Ism.* Dezsényi Béla, MKsz 196—197. — Kabos Ernő, PárttK 3. sz. 251—253.
- Mikszáth Kálmán: Выборы в Венгрии. Москва, 1965. *Ism.* Б. Слуцкий. ИнЛит No. 4. 269—270.
- Móricz Zsigmond: levelei, 1—2. Bp. 1963. *Ism.* Bessenyei György, ItK 259—260. — József Farkas, MtuD 230—231.
- Nagy Lajos. Bp. 1964. *Ism.* Kelemen János, ÉI 7. sz. 4. — [Lukácsy Sándor] L. S., Ktáros 375. — Rónay László, ItK 729—730.
- Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. *Ism.* Bessenyei György, ALitt 241—244. és HungPEN 53—55. — Kolozsvári Grandpierre Emil, Látóhatár 507—517. — Weber Antal, ItK 511—513.
- Nemeskürty István: A magyar film története. (1912—1963) Bp. 1965. *Ism.* Almási Miklós, Kr 10. sz. 62—64. — L. I., Köz 674.
- Panorama de la littérature hongroise du XXe siècle. Bp. 1965. *Ism.* Harsányi Zoltán, Kr 10. sz. 47—49.
- Pap Károly: B. városában történt. 1—2. Bp. 1964. *Ism.* Bata Imre, Alf. 4. sz. 148—151. — Lukácsy Sándor, Ktáros 234. — Vargha Kálmán, ItK 625—627.
- Pataky Dezső: Idegen csillagok. Bp. 1964. — *Ism.* Ferenczy László, ItK 532—533.
- Radnóti Miklós összes versei. Bp. 1963. *Ism.* Д. Самойлов, ИнЛит No. 4. 266—267.
- Россинов, Олег: Матэ Залка. Москва, 1964. *Ism.* József Farkas, ItK 621—624.
- Saitos Gyula: József Attila Makón. Bp. 1964. *Ism.* Bárdos Pál, Ttáj 52—53.
- Salamon Ernő: Cintec pentru urmași. Bucuresti 1965. *Ism.* —S—A, Utunk, 25. sz. 6. — Szemelér Ferenc, Korunk 1457—1459. — Szilágyi Domokos, Utunk 46. sz. 8.
- Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Bp. 1964. *Ism.* József Farkas, ItK 393—395. — Péter László, Ktáros 114—115.
- Sivirsky, Antal: Die ungarische Literatur der Gegenwart. Bern-München 1962. *Ism.* Vargha Kálmán, Hel 438—439.
- J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965. *Ism.* Szabó Zoltán, Utunk 42. sz. 7.
- Szabolesi Miklós: Elődök és kortársak. Bp. 1964. *Ism.* Grezsa Ferenc, Ttáj 310—311. — Ilia Mihály, Alf 9. sz. 91—93. — Illés Lajos, TársSz 7. sz. 117—120. — Illés László, Kr 2. sz. 3—6.
- Szabolesi Miklós: Fiatal életék indulója. Bp. 1964. *Ism.* Bessenyei György, HungPEN 59—60. — József Farkas, PárttK 2. sz. 231—234. — Rejtő István, MtuD 544—546.
- Szilágyi János: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920—1944). Bp. 1964. *Ism.* Agárdi Ferenc, Száz 569—570. — Benda Gyula, TársSz 5. sz. 104. — Friss Istvánné, PárttK 3. sz. 253—255. — Kiss Jenő, Ktáros 363—364. — Stenczer Ferenc, ItK 636.
- Szomorj Dezső: Az irgalom hegyén. Bp. 1964. *Ism.* Galsai Pongrác, Kort 1157—1160.
- Szöveggyűjtemény a XX. század irodalmából. IV/1. 1—2. köt. Bp. 1963. *Ism.* Bodnár György, ItK 513—515.
- Tamás Aladár: A 100%. — A KMP legális folyóirata. 1927—1930. Bp. 1964. *Ism.* Illés László, ItK 118—119. — [—], Korunk 1303—1304.
- Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Bp. 1964. *Ism.* Rigó László, MTA I. OK 477—480. — Szili József, ItK 250—256.
- Tersánszky J. Jenő: Nagy árnyakról bizalmasan. Bp. 1964. *Ism.* Julow Viktor, Alf 4. sz. 152—153.
- Tóth Árpád összes művei, 1—2. Bp. 1964. *Ism.* Katona Jenő, Ktáros 107—108.
- Vatai László: Az Isten szörnyetege. (Ady lírája.) Washington 1963. *Ism.* Олег Россинов, ИнЛит No. 4. 197—201. — Vezér Erzsébet, ItK 383—387.
- Varga József: Ady útja az „Új versek” felé. Bp. 1963. *Ism.* [Dezsényi Béla] D-I, MKsz 377—378.
- Zitta, Victor: Georg Lukács' Marxism, Alienation, Dialectics, Revolution. The Hague 1965. *Ism.* [—], Times LittSuppl No. 42. jan. 21.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. VIII. 23. — Példányszám: 1000. — Terjedelem: 17,5 (A/5) ív.

66.62782 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György